

“ભાડુંલી રાતી કાતી સી ચહે”

નિર્વિકલપદશાના આરાધક અને આત્મશુદ્ધિનાસાધક મુનિશ્રી આનંદધનજી મહારાજે આ પદમાં યેતનાની હદ્યવેદના ઠાલવી છે. કહેવાય છે કે જ્યારે તીવ્ર પ્રતીક્ષા જાગે છે ત્યારે લક્ષ્યની પ્રાપ્તિ થાય છે. મુનિશ્રી ઉત્તમ અનુભૂતિના આનંદ માટે વિરણકુળ બની ક્યારેક આકાશ તરફ મીટ માંડીને જુએ છે તો વળી ક્યારેક કર્ણપટ પર પક્ષીઓનો કલરવ સંભળાતા જબકી ઊંઠે છે. “ધમાલ રાગ” માં ગવાયેલ આ પદ જીવનને નવીનતાથી ભરી દે છે.

પદનો આરંભ આકર્ષક છે.

ભાડુંલી રાતી કાતી સી વહે, છાતીય છીન છીન છીના... ભાડુંલી ભાદરવા માસમાં અમાસની મેઘલી રાતે મેઘઘટાઓથી ચારે બાજુ અંધકાર છવાયો છે. આવી મહાકાળી રાત, યેતનાને કાળજાળ જેવી લાગે છે. તેના હદ્યમાં પણ જાણો ધોર અંધકાર છવાઈ ગયો છે અને કોઈ દિશા સૂજતી નથી. તેવી દશા તે અનુભવી રહી છે. સાધારણ રીતે માનવ મન અંધકારમાં ભયભીત થઈ જાય છે. તેમાં વિરહિણીસ્ત્રી વધારે વ્યાકુળ થઈ જાય. એમ યેતના કહે છે યેતન પર અમાસની અશાન ધેરી રાત્રિ ફરી વળી છે. તેના મહાદુઃખની વેદનાની વાદળી મારા મન ગગન પર છવાઈ ગઈ છે. તેથી આ દશા મારે માટે અતિ ભયંકર છે. મને લાગે છે કે જાણે કાતર વડે કોઈ મારી છાતીના ટુકડે ટુકડા કરી રહ્યું છે. યેતના, યેતનપતિને જોવા ઈચ્છે છે પણ મિથ્યાત્વના ગાઢ અંધકારમાં તેને કાંઈ સૂજતું નથી. પતિવલ્લભા સ્ત્રીની આવી દશા થાય તે સ્વભાવિક છે. યેતનપતિ ઉપર કર્માવરણ થવાને કારણે તેનાં દર્શન થતા નથી. યેતન તો આર્ત-રૌદ્ર ધ્યાનમાં જ પડ્યો રહે છે અને ઇષ્ટ-અનિષ્ટનાં સંયોગ-વિયોગે દુઃખી-દુઃખી થઈ જાય છે. તેની આ દશા મારાથી જોઈ શકતી નથી. વળી શાતા-અશાતારૂપ કર્મની વર્ષા તો થયા જ કરે છે. તેમાં કોઈ કોઈ વાર ઈભર્યારૂપ

વીજળી ઝબકી જાય છે. રાક્ષસી જેવી આ રાત્રી મહાદુઃખદાયક લાગે છે. જેમ હજારો માણસની મેદની વચ્ચે પણ સ્ત્રી પોતાના પતિને ગોતી લઈ પછી તે વારંવાર તેને જ જોયા કરે છે તેમ ચેતનાના શાસમાં ચેતન રમી રહ્યો છે. ચેતન સિવાય તેની દેણી બીજે કયાંય નથી. માટે જ ચેતના ચેતનને જોવા અતિ વ્યાકુળ છે.

આ પદની બીજી કરીમાં કવિ કહે છે

પ્રિતમ સબ છબી નીરખલે હો, પીડ! પીડ! પીડ!

ક ન ઠ ;

વાહી બીચ ચાતક કરે હો, પ્રાન હરે પરવીના...ભાડુંલી॥૨॥

ચેતના, ચેતનના ધ્યાનમાં તલ્લીન બની જાય છે. સમતાયોગને કારણે મોહનીયાદિકર્મનો ક્ષયોપશમ થાય છે. તેથી જીવને સંજીવને પંચેન્દ્રયપણું પ્રાસ થાય છે. સ્વ-પરની વિવેક દેણી જીવને મોહનીય કર્મના ક્ષયોપશમથી થાય છે. આવી દશા પ્રાસ થતાં જેમ ભાડરવા માસની અમાસની મેઘલી રાત્રિમાં વીજળીનો ચમકારો થાય છે ને કંઈક વસ્તુ નજરે પડી જાય છે એ રીતે યથાપ્રવૃત્તિકરણમાં જીવ, કોમળ અને શુદ્ધ પરિણામી બની જાય છે.

તે પરિણામ એટલાં શુદ્ધ હોય છે કે તેના બળથી જીવ આયુષ્યકર્મ છોડી શેષ સાત કર્મની સ્થિતિને એટલી ઘટાડી નાખે છે કે સાત કર્મની સ્થિતિ એક કોડાકોડ સાગરોપમ ન્યૂન રહે છે. શાસ્ત્રમાં આવા પરિણામને યથાપ્રવૃત્તિકરણ કહેવાય છે. જીવ, પરિણામની વિશુદ્ધિથી રાગ-દેખની ગાંઠ સુધી આવે છે પણ જ્યારે એ પરિણામ વિશુદ્ધતર બને છે ત્યારે ગ્રંથિબેદ કરી અપૂર્વકરણ પ્રાસ કરે છે. અપૂર્વકરણનાં વાદળાનું ભેદન કરી, પરિણામની વિશુદ્ધતમદશા આવતાં અનિવૃત્તિકરણના અંધકારને હટાવી દે છે. આ સ્થિતિએ પહોંચતાં ચેતનના જ્ઞાનગુણનો એક ચમકારો થાય. રાગ-દેખની ગ્રંથિ તૂટતાં જીવનાં અધિક શુદ્ધ પરિણામ થઈ જાય છે. એ પરિણામને અનિવૃત્તિકરણ કહેવાય છે. આ સમયે જીવનો વીરોલ્લાસ અધિક હોવાથી અને આ સમયે નિર્વિકલ્પદશા આવતાં જીવ મોહનીય કર્મની સાત પ્રકૃતિને ઉપશમાવી દે છે. આ સ્થિતિમાં સ્વભાવરૂપ સ્થિરતા અધિકમાં અધિક અંતમૂર્છત ટકે છે. જેને સ્વરૂપ રમણતારૂપ નિશ્ચય સમ્યક્દર્શન કરી શકાય છે. અન્ય દર્શનીઓ ભગવત દર્શન કહે, ઈશ્વરપ્રાપ્તિ

કહે અથવા અદૈતભાવની અનુભૂતિ કહે છે. આવા ઉત્તમ અપૂર્વ અવસરે ચેતના ચેતનની ક્ષણવાર માટે શુદ્ધ અનુભૂતિ કરે છે. આ અલૌકિક અનુભવમાં ચેતના-ચેતનને નીરખ્યા જ કરે છે. કોઈ એક કવિ કહે છે, પૂર્ણ છો, પ્રભુ પૂર્ણ છો. અતિતકાળે, વર્તમાને અનાગતે પ્રભુ પૂર્ણ છો. પરિણાતિએ એક સમયે, ધૂવને ટીકી ટીકી જુએ.

પરિણાતિના ધ્યાનમાં તો ધૂવ એક જ ઊભરે.

સ્થિર છો પ્રભુ સ્થિર છો...અતિત કાળે...

ચેતનારૂપ પરિણાતિ, ધૂવ સ્વભાવ ચેતનને નીરખ્યા જ કરે છે. એટલું જ નહીં, ચેતના ધૂવ સ્વામીના ધ્યાનમાં સ્થિર બની જાય છે. હવે તેને ચેતનનાથ સિવાય દુનિયામાં બીજું કાંઈ દેખાતું નથી તથા બીજે કયાંય ચિત્ત ચોટતું નથી. આવી અપૂર્વ સ્થિતિમાંથી ચેતના જ્યાં પસાર થઈ રહી છે ત્યાં મોહનીયકર્મરૂપ ચાતક આવી અવાજ કરે છે ને ચેતના બેબાકળી થઈ જાય છે. આ સમયે એની એવી સ્થિતિ થઈ જાય છે કે જાણે કે તેની કોઈ અમૂલ્ય વસ્તુ ખોવાઈ ગઈ ન હોય તેવો અનુભવ ચેતનાને થાય છે. કહેવાય છે કે માનવ રાત-દિવસ જેનું એકાગ્રતાથી ધ્યાન કરે છે તેને તેનાં દર્શન થાય છે એટલા માટે ચેતના, ચેતનના ધ્યાનમાં બેસી ગઈ. હવે મનમાં નિર્ણય કર્યો છે કે પતિને નિરખ્યા વિના ઊઠીશ જ નહીં. આવો નિર્ણય થતાં તે પરિષહો-ઉપસર્ગો સમતાથી સહન કરે છે.

શ્રી યશોવિજયજી મહારાજ નવપદની પૂજાના સ્તવનમાં કહે છે,

“પ્રકૃતિ સાતને ઉપશમ ક્ષય જે હોવે
તિહાઁ આપ રૂપે સદા આપ જોવે”

આ વચ્ચનાનુસાર પોતાના સ્વરૂપને જોઈ શકાય છે. ચેતના પણ અનુભવજ્ઞાનથી પોતાના આત્મસ્વામીનું દર્શન કરે છે. પણ મોહને કારણે ચેતન હદ્યપટ પરથી ખસી, પડા પાછળ ચાલ્યો જાય છે આથી ચેતના વિરબ્ધકુળ બની કહેવા લાગે છે કે હે સ્વામીન્! તમારી મૂર્તિનું અર્થાત્ તમારા સ્વરૂપનું મેં દર્શન કર્યું અને એ સમયે મેં પ્રિય પ્રિય એવા શબ્દોનું એકદમ ઉચ્ચારણ કર્યું એ વખત મને સાંભરી આવતા મેં આપના સ્વરૂપને દેખી મારા ચિત્ત-ચકોરે પિયુ-પિયુ શબ્દની રટના કરવા માંડી. આપના દર્શન વિના અન્યત્ર ક્ષણવાર પણ રૂચતું નથી. ચિત્તરૂપ ચકોરના પિયુ-

પિયુ-પિયુ શબ્દો મારા પ્રાણને હરવા તૈયાર થયા છે. અર્થાત્ હે સ્વામી ! મારો તમારા ઉપર અત્યંત પ્રેમ છે માટે હવે સાક્ષાત્, પ્રત્યક્ષ દર્શન આપો. એક નિસી પ્રીતમ નાઉંલી હો, વિસર ગઈ સુધ નાર, ચાતક ! ચતુર વિના રહી હો, પીઊ, પીઊ, પીઊ પાછ...ભાડુંલી... ॥૩॥

ચેતના કહે છે, એક રાત્રે પતિના વિયોગમાં ને વિયોગમાં હું એવી તો ડૂબી ગઈ કે હું મારી શુદ્ધ-બુદ્ધ ખોઈ બેઠી. અરે ! ચેતનસ્વામીની સ્મૃતિમાં ને સ્મૃતિમાં એવી તો ખોવાઈ ગઈ કે ધ્યાતા, ધ્યાન ને ધ્યેયની એકતા થઈ ગઈ. હું અને ચેતન બિજ્ઞ છીએ એવું તો જ્ઞાને સ્વપ્ન હતું તેવું થઈ ગયું અને અમે બંને એકરૂપ થઈ ગયા, એવો અનુભવ થવા લાગ્યો.

ચેતના કહે છે, સવિકલ્પ ધ્યાતા, ધ્યાન અને ધ્યેયની સ્થિતિ પર એવા નિર્વિકલ્પ ધ્યાનમાં ચઢી ગઈ કે અમારા બંને વચ્ચેનો અભેદ સંબંધ બંધાઈ ગયો. એ સમયે મને અપૂર્વભાવ ઉત્પન્ન થયો જેથી મારી અને સ્વામીની સવિકલ્પદર્શાનું નામ પણ ભુલાઈ ગયું. હું અપૂર્વ આનંદરસમાં ડૂબી ગઈ. પણ ચાતકે સખલના કરી અને મારા નાથ મારી દૃષ્ટિ ઓજલ થઈ ગયા. મને નાથ વિનાની એકલી કરી મૂકી. હવે હું તો પ્રિય-પ્રિય શબ્દથી રટણ કરવા લાગી છું.

કોઈપણ માનવને પોતાની પ્રિય વ્યક્તિ મળે છે અને પછી જ્યારે તે વિખૂટા પડે ત્યારે વ્યક્તિની સતત સ્મૃતિ રહે છે, અને તેની જ વાતો કરવી ને સાંભળવી ગમે છે. એ રીતે ચેતનને મળ્યા પછી ચેતનની સ્મૃતિ હદ્ય પરથી ફટતી નથી. સતત ‘પિયુ’ ‘પિયુ’ રટણ ચાલ્યા જ કરે છે.

નિર્વિકલ્પદર્શામાં જીવ આત્માનંદમાં જ મસ્ત બની જાય છે, તેને બીજા કોઈ વિકલ્પ રહેતા નથી. એ અવસ્થા એવી છે કે એમાં પોતાનું કે પતિનું નામ પણ યાદ રહેતું નથી.

નિદ્રાધીન માણસને જેમ પોતાનો કે પોતાનાં બાળકો કે મા-બાપનો જ્યાલ રહેતો નથી એ રીતે આત્મસ્વરૂપમાં લીન સાધક પોતાનું નામરૂપ બધું જ ભૂલી જાય છે. તથા એમાં સાધકને અલૌકિક આનંદનો અનુભવ થાય છે. પણ ક્ષયોપક્ષમ ભાવના કારણે ચેતના પાછી સવિકલ્પદર્શા પ્રાસ કરે છે. ચડતીના દિવસો સોદ્વલા અને પડતીના દિન દોદ્વલા એ રીતે ચેતનાને બહુ દુઃખ થાય છે. દુઃખી માણસ વિચારસાગરમાં એવો તો

ખોવાઈ જાય છે કે તેને પોતાની આજુબાજુનું પણ ધ્યાન રહેતું નથી. આ સ્થિતિને એક અપેક્ષાએ નિર્વિકલ્પ કહી શકાય, પરંતુ કોઈ પણ જીવ એકની એક સ્થિતિમાં અંતર્મુહૂર્તથી અધિક ટકી શકે નહીં. અંતર્મુહૂર્ત પછી તેની માનસિક સ્થિતિમાં ન્યૂનાધિક ફેરફાર થાય છે. જ્યારે આત્મા સ્વપુરુષાર્થથી મોહનીય કર્મની સાત પ્રકૃતિનો ઉપશમ કરે છે તેને ઉપશમ સમ્યક્તવ રહેવામાં આવે છે. અર્થાત્ દર્શન મોહનીયની ત્રણોય પ્રકૃતિઓનો ઉપશમ થવાથી આત્મામાં જે પરિણામ જાગૃત થાય છે તે પરિણામ વિશેષને ઔપશમિક સમ્યક્તવ રહે છે.

ઉપશમ સમ્યક્તવની પ્રાપ્તિ થતાં જ જીવને, પદાર્થની સ્પષ્ટ અને અસંદિગ્ય પ્રતીતિ થાય છે. જેવી રીતે જન્માંધ મનુષ્યને નેત્રલાભ થવા પર સ્પષ્ટ પ્રતીતિ થાય છે તેમ ઉપશમ સમ્યક્તવ છે. સમ્યક્તવ મોહનીય કર્મનો ઉદ્ય હોય અને શોષ છ પ્રકૃતિનો ઉપશમ હોય તો ક્ષયોપશમ સમ્યક્તવ રહેવાય છે. અનંતાનુંબંધી કોંધ, માન, માયા, લોભ તથા સમ્યક્તવ મોહનીય, મિશ્રમોહનીય અને મિથ્યાત્વ મોહનીય આ સાત પ્રકૃતિનો પ્રબલ પુરુષાર્થ દ્વારા ક્ષય કરે તો ક્ષાયિકસમ્યક્તવ રહેવાય છે. ક્ષાયિક સમ્યક્તવ પ્રાસ થયા પછી ચેતનાને ચેતનનો કદી પણ વિયોગ થતો નથી. આ દશામાં ચેતન કાયમ માટે સ્વધરે પદ્ધારી જાય છે. આ સમ્યક્તવના પ્રભાવે જીવ તેજ ભવે અથવા ત્રીજે ભવે અવસ્થ મોક્ષમાં જાય છે.

અનુભૂતિના સ્તરે ક્ષાયિકસમ્યક્તવ તથા ઉપશમ સમ્યક્તવાળાની અનુભૂતિ સરખી જ હોય છે. આત્મવિશુદ્ધિ સાપેક્ષ પણ બંનેની સ્થિરતામાં ઘણું મોટું અંતર છે. ઉપશમ સમકિતની સ્થિતિ અલ્ય છે ત્યારે ક્ષાયિક સમકિતની સ્થિતિ અનંતી છે. ચેતના નિર્વિકલ્પદર્શામાં ચેતનનાં દર્શન કરે છે અને ચેતન, કર્મ અંજનથી રહિત નિરંજન છું, કલંકરહિત છું, અચલ કહેતા પોતાના સ્વરૂપથી જરાપણ ચલાયમાન થાઉં નહિ તેવો હું પરમદેવ છું, જેનો આદિ તથા અંત નથી અને ચેતના લક્ષણથી યુક્ત છે. સિદ્ધ સમાન છું, સત્ત સત્તામય છું.

ચેતન, ઉપર પ્રમાણેના ભાવ પ્રવાહમાં વહી રહે છે પણ આવી સ્થિતિ લાંબો સમય ટકતી નથી. પાછો મોહકર્મનો વાયરો ફૂંકાય છે, ને ચેતના પાછી વિકલ્પયુક્ત સ્થિતિ પ્રાસ કરે છે, પણ પૂર્વના આનંદના

અનુભવ હોવાને કારણો તેના મોઢેથી નાથ નાથનો જાપ ચાલતો રહે છે.

ચેતના પોતાના અનુભવની જે વાત કરે છે તે ચોથી કરીમાં જુઓ :

એક સમે આલાપકે હો, કીને અડાને ગાન;
સુધર બપીહા સૂર ધરે હો, દેત હૈ પીઊ પીઊ પીઊ

ત ઠ ન . . .

ચેતના પોતાના અનુભવની વાત કહી રહી છે કે એક વખત હું મારા ચેતનસ્વામીના વિચારમાં ગરકાવ થઈ ગઈ હતી. હું એવી તન્મય થઈ ગઈ હતી કે મને સ્થળ કે સમયનું પણ ભાન ન હતું પણ આશ્રયની વાત તો એ છે કે બરાબર એવે સમયે જ ચતુર બપૈયાએ ‘પિયુ’ ‘પિયુ’ શબ્દથી ગાન શરૂ કરી દીધું, આથી મારી વિચારધારાને વેગ મળ્યો અને મને થયું કે બપૈયાએ પણ મારા સૂરમાં સૂર પુરાવ્યો.

જેમ રણસંગ્રહમાં વીર યોજ્ઞાઓને શૂરાતન ચડાવવા વીરરસયુક્ત ગુણવલી ગવાય છે અને રણભેરી વગાડવામાં આવે છે તે રીતે બપૈયાએ તાન ચડાવ્યું. જેમ નૃત્યાંગનાઓને, તબલચીઓ તાલ મેળવીને જોમ ચડાવે છે તે રીતે બપૈયારૂપી તબલચીએ મને સારો એવો સૂર પુરાવ્યો અને મારું ગાન જોર કરવા લાગ્યું.

સાહિત્યકારો કહે છે, પતિ વિયોગિની નારી, જ્યારે પતિનું સ્મરણ કરતી હોય તે સમયે બપૈયાનું પિયુનું રટણ સ્મરણમાં ઉત્સાહ પ્રેરે છે. ચેતના પણ પતિસ્મરણમાં અતિ ઉત્સાહી બની ગઈ.

કવિ કહે છે, મન બપૈયો ચેતનાને સાચો સહકાર આપે છે. તેથી શુદ્ધચેતના પોતાના શુદ્ધ ચેતનને મળવા વિશેષતા : ઉત્સુકતા ધારણ કરે છે.

સમતા, મનની સ્થાપક સ્થિતિને જાળવી રાખે છે તેથી મન પણ સમતાને પરમાત્મા પ્રભુ મેળવવામાં ક્ષયોપશમ ધ્યાન વડે મદદ કરે છે. મન સમતાનાં ક્ષયમાં બારમા ગુણસ્થાન પર્યત મદદ કરે છે. ભાવમનની મદદ વિના ધાતીકર્મનો ક્ષય થતો નથી. મનની મદદથી કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શન પ્રગટે છે.

મોક્ષનો અધિકારી સંજી પંચેન્દ્રય સંખ્યાત-વર્ષનાં આયુષ્યવાળો કર્મભૂમિનો ગર્ભ જ મનુષ્ય હોય છે. તેની યોગ્યતાને આધારે કવિએ બપૈયાની વાત કરી છે. મનને બપૈયાની ઉપમા આપી છે. મનના સાથ

સહકાર વિના કોઈપણ સાધના સફળ થઈ શકે નહીં તેથી ત્રણે યોગમાં મનોયોગ સાધવો અતિ કઠીન છે. મનની સ્થિતિ થતાં વિવેકદિષ્ટ ખુલી જાય છે. તથા સ્વ-પરનું ભેદવિજ્ઞાન થાય છે. કવિ પાંચમી કરીમાં કહે છે, રાત વિભાવ વિલાત હૈ હો, ઉદિત સુભાવ સભાન।

સુમતા સાચ મતે મિલે હો, આએ ‘આનંદઘન’ ભાન...ભાદુંલી... ॥૫॥

સમતા કહો યા સુમતિ અથવા ચેતના જ્યારે તે ‘પિયુ’ શબ્દના તાનમાં આવી જાય છે ત્યારે ચેતનમાં જાગૃતિ આવે છે. જેથી વિભાવદશારૂપ રાગી વ્યતીત થઈ જાય છે. ચેતન અનાદિકાળથી વિભાવમાં અટવાયેલો હતો. અજ્ઞાનદશાનું મૂળ વિભાવ છે. અજ્ઞાન અંધારું દૂર થાય તો સ્વભાવરૂપ ભાનું ઉદ્ય થાય. ચેતનનો મૂળ સ્વભાવ છે જ્ઞાતાદ્યાભાવ. આ ભાવ બહારથી લાવવો પડતો નથી. એ તો અંદર જ પડેલો છે. સ્વભાવસૂર્યનો ઉદ્ય થતાં વિવેકજ્ઞાન પ્રગટ થાય છે જેથી જીવને જડ-ચેતનનું ભાન થાય છે. ચેતનને ત્યારે પોતે શું છે ? કોણ છે ? તેમ જ અત્યારે શું કરી રહ્યો છે ? તેનો ઝ્યાલ આવે છે.

શ્રીમદ્ રાજચંત્રજી કહે છે,

હું કોણ છું ? ક્યાંથી થયો ? શું સ્વરૂપ છે માહરું ખરું ?

કોના સંબંધે વર્ગજ્ઞા છે, રાખું કે હું પરિહરું ?

ચેતન વિચારે છે કે હું કોણ ? શું હું જડ સ્વરૂપી છું ? શું હું પુદ્ગલભાવી છું ? ના. હું તો શુદ્ધસ્વભાવી. જ્ઞાયકભાવ મારો છે. જન્મથું કે મરવું તે મારું રૂપ નથી.

હું કોણ છું ? હું આત્મા છું

હું ક્યાંથી આવ્યો ? હું અવિનાશી અમર સ્વભાવી છું.

હું અનાદિનો છું અને અનાદિકાળ સુધી રહેવાનો છું.

મારું સ્વરૂપ શું છે ? શુદ્ધભાવ તે મારું સાચું સ્વરૂપ છે.

હવે પોતાને સ્વરૂપજ્ઞાન પ્રગટ થયું છે. તેનામાં સાચી સમજજ્ઞ પ્રગટ થઈ છે. પરિજ્ઞામ એ આવે છે કે સમતાને ઘરે ચેતન પધારે છે તથા સમતાના સત્યમતમાં મળી જાય છે. જેથી શુદ્ધચેતના પૂરબહાર આનંદમાં આવી નાચવા લાગે છે. અનાદિની વિરહ વેદનાનો આજે અંત આવ્યો. ચેતનાનું ધ્યાન સફળતાને આરે પહોંચ્યું. ધ્યાન, ધ્યાતા ને ધ્યેય એકરૂપ

થયાં. ગ્રાણ તાર જ્યારે એકરૂપ થાય છે ત્યારે મધુર સ્વર નીકળે છે. એ રીતે ધ્યાતાચેતના, ધ્યેયચેતનને મળવાનું અને ધ્યાનચેતનનું એ ગ્રાણેયનો સંગમ એ જ સાધનાની સફળતા છે. એ સ્થાને સાધનાની પૂર્ણાહૃતિ થઈ જાય છે. ધ્યાનની ચરમ સીમા પર પહોંચતા શાનરૂપ સૂર્યનો ઉદ્ય થાય છે. ચેતન-ચેતનાને મળે છે. ચેતનાને પોતાની માની ચેતન માનપૂર્વક તેને ભેટે છે. આ રીતે જોતા ચોથા ગુણસ્થાને ભતિ-શ્રુત શાન પ્રગટે છે. આ ગુણસ્થાને અવધિજ્ઞાન પણ સંભવી શકે છે. સાતમા ગુણસ્થાને મન:પર્યવજ્ઞાન પ્રગટે છે. દસમા ગુણસ્થાન સુધી લોભનો ઉદ્ય હોય છે તેથી વિભાવરાત્રિનો સર્વથા નાશ થતો નથી. ઘાતીકર્મ બારમા ગુણસ્થાનક સુધી હોય છે તેથી વિભાવરાત્રી બારમા ગુણસ્થાનક સુધી પણ માની શકાય છે. બારમા ગુણસ્થાનકના અંતે અને તેરમા ગુણસ્થાનની શરૂઆતમાં કેવળજ્ઞાનરૂપી ભાનુનો ઉદ્ય થાય છે, જે કદી પણ અસ્ત થતો નથી.

ચેતના, આ અવસ્થામાં આનંદની અનંત-અનંત લહેરમાં લહેરાય છે. તથા આનંદમોજ માણે છે. અનંતાનંદ, અપાર શાંતિ, અમાપસુખ, અસીમઆનંદના પૂરમાં વહી રહી છે. હવે ચેતન ઘરે આવી ગયો. ચેતન-ચેતનાને જુઝે છે. આમ અનંતકાળ વ્યતીત થઈ જાય છે.

કવિએ ચેતના દ્વારા ધ્યાનથી થતો લાભ બતાવ્યો છે. આજ પર્યતની વિરહ વેદનાનો અંત, ધ્યાન દ્વારા આવ્યો. કવિએ આ પદમાં સ્વાનુભવજ્ઞાનના મહત્વના તબક્ક વર્ણવ્યા છે. મિથ્યાત્વરૂપી અંધકારમાંથી સમ્યગ્રદ્ધનરૂપી સૂર્યોદયના આત્મવિકાસની જાંખી આ સુંદર પદમાં કરાવવામાં આવી છે. સદગુરુનું કાર્ય પૂરું પાડતું આ પદ મહત્વનું છે.

“મેરે પ્રાન આનંદધન, તાન આનંદધન”

અધ્યાત્મમાર્ગમાં આરાધક એવા શ્રી આનંદધનજી મહારાજે આરાધકો માટે સત્યતત્ત્વનું શાન અને ભાન કરાવ્યું છે. તેઓશ્રીએ જે જાણ્યું, માણ્યું અને અનુભવ્યું તે તેમણે જુદાં જુદાં પદોમાં વર્ણવ્યું છે.

ભોજન, સંગીતાદિ પ્રવૃત્તિઓ કે તરેહતરેહનાં વ્યસનોમાં રાચ્યો સંસારગ્રસ્ત માનવ આનંદ મેળવવા માટે દોડધામ કરે છે, પરંતુ તે આનંદ સ્થૂલ ભૌતિક પદાર્થોનો છે. સૂક્ષ્મ આધ્યાત્મિક આનંદનો તેને જ્યાલ નથી. સામાન્ય માણસ બદ્ધ આનંદ શોધી રહ્યો છે અને તે માટે વિધવિધ સાધનોનો સબારો લે છે. એ બધા આનંદો કણિક છે. કવિશ્રી આનંદધનજી આ પદમાં સૂક્ષ્મ અનુભવાનંદની વાત કરે છે.

‘અનુભવગોચર વસ્તુકો રે, જાણવો યહ ઈલાજ;
કહન સુનનકો કષ્ટુ નહિ પ્યારે, આનંદધન મહારાજ.’

અનુભવગોચર વસ્તુ કોઈ જુદી જ છે. એ કોઈને કહેવા કે સાંભળવાની વાત નથી પણ જે જાણે છે તે માણે છે. આનંદમાં અંદરનું કોઈ તત્ત્વ ચાલે છે તેનું વર્ણન અશક્ય છે. આ પ્રકારના આનંદને જાણનાર તથા અનુભવનાર આત્મા પોતે છે. પુદ્ગલનો આનંદ પુદ્ગલને અસર કરે છે. પણ આત્માનંદી અંદરના આનંદને અનુભવે છે. તે આનંદ કેવો છે તેની સામાન્ય જાંખી કવિ અહીં કરાવતાં કહે છે,

મેરે પ્રાન આનંદધન, તાન
અ ન દ ઘ ન
માત આનંદધન, તાત આનંદધન
ગાત આનંદધન, જાત આનંદધન

‘પ્રાણ’ - જગતના સર્વ જીવો પ્રાણના આધારે જીવી રહ્યા છે. દશ દ્રવ્યપ્રાણ એટલે કે પાંચ ઇન્દ્રિય પ્રાણ, ગ્રાણ યોગપ્રાણ, શાસોશ્વાસ અને આયુષ્ય. તેમાંથી ચાર પ્રાણ તો સર્વ સંસારી જીવોને હોય જ છે. આ દ્રવ્યપ્રાણનો સંબંધ શરીર સાથે હોવાથી તે શરીરની જેમ કણાભંગુર છે-

ક્ષણિક છે. માટે જ કવિ કહે છે, ક્ષણિકમાં શું રાચવું અને માચવું ? શાશ્વત એવા આત્માનો આનંદ એ જ મારા પ્રાણ છે એ જ આનંદધામ છે. ભાવપ્રાણને જાણનાર તથા ભોગનાર પણ આત્મા પોતે જ છે તેથી આત્માનો આનંદ ઉત્તમોત્તમ આનંદ છે. કવિ અક્ષય પ્રતિ દિણ્ણિપાત કરી રહ્યા છે.

‘માત’ - કવિ આગળ વધીને કહે છે જીવે સંસારપરિભ્રમણમાં અનેક, માતા ધારી સમુદ્રના પાણી જેટલું સ્તનપાન કર્યું વાત્સલ્યપાન કર્યું, છતાં એકપણ માતાએ સત્યસુખનું દર્શન નહીં કરાવ્યું પણ હવે હું ચેત્યો છું. વાત સત્ય પ્રગટ થઈ ચૂકી છે. મારી સાચી માતા તો તે જ છે કે જેનો કદી પણ નાશ ન થાય. માતાની ગોદમાં જેમ આનંદ આવે છે તેમ હું પણ આત્મ-માતાની ગોદમાં રમત રમતાં આનંદ અનુભવ છું. આનંદ સ્વરૂપ માતા એ જ સાચી માતા છે.

‘તાત’ - વીર્યરજનું દાન કરી શરીર આપનાર તથા શક્તિ આપનાર પિતા જગતમાં ઘણા કર્યા પણ એ પિતાએ આપેલ બેટ કાચીમાટીનાઘડા જેવી છે. એને ફૂટતાં કે તૂટતાં વાર ન લાગે. પરંતુ મારો આત્મા જ સાચો પિતા છે. તેમાં જે શક્તિ છે તે કદી, કોઈપણ કાળે નાશ પામતી નથી. વીર્યાન્તરાય કર્મના ક્ષયથી અંદરની શક્તિ પ્રગટ થાય છે, માટે આનંદઘન સ્વરૂપ મારો આત્મા એ જ મારો પરમ પિતા છે.

‘ગાત’ - શબ્દનો અર્થ અહીં શરીર કર્યો છે. ઔદ્ધારિક, વૈકિય, આણારક, તૈજસ અને કાર્મણ એ પાંચ શરીર તો શરીર વર્ગણારૂપ પૌદ્ગાલિક પૂતળાં છે.

શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી કહે છે,

‘વીર્યરજથી બન્યું માટીનું ઢેંકું આ જાય સમશાને.

માટીનું ઢેંકું તો મળે અને વિખરાય તેથી મારે શું ? ’

એક કવિએ પણ કહ્યું છે,

‘રાખના રમકડાં મારે રામે રમતાં રાખ્યાં રે. ’

આ રીતે દેહથી જુદો દેહાતીત એવો આત્મા અંદર બેઠો છે. તેના અસંખ્યાત પ્રેદેશરૂપ શરીર છે અને તેજ સાચું શરીર છે જે સ્વયં આનંદભૂત છે.

‘ગાત’ - શબ્દનો બીજો અર્થ થાય છે ગતિ. આત્માને કર્મદિનને

કારણે વિધ-વિધ ગતિમાં પરિભ્રમણ કરવું પડે છે ભમવું તે મારો સ્વભાવ નથી પણ સ્વભાવમાં દરવું તે મારો સ્વભાવ છે એટલે તે દિશામાં ગતિ થાય તે અનિવાર્ય છે.

‘જાતિ’... - એકેન્દ્રિયથી લઇને પંચેન્દ્રિયાદિ પાંચ જાતિ છે તે શરીર સંપત્તિ સાથે સંબંધિત છે ત્યારે હું તો અતિન્દ્રિય છું કારણકે હું તો જડ દેહથી જુદો છું. માટે મારી જાત આનંદસ્વરૂપ આત્મારૂપ છે. દુનિયામાં લોકો વૈશ્ય, ક્ષત્રિય, બ્રાહ્મણ કે શુદ્ધ એવા ભેદ કહે છે તે તો જડ દેહની જાત છે. આ દેહનો જ્યાં જન્મ થયો ત્યાંનો એ દેહ ગણાય છે. ત્યારે મારો આત્મા તો અજન્મા છે. વિદેહી છે માટે જ આત્માનંદ મારી જાત છે.

કવિ આગળ કહે છે,

રાજ આનંદઘન, કાજ આનંદઘન

સાજ આનંદઘન, લાગ આનંદઘન...મેરે... ॥ ૨ ॥

સંસારમાં પુષ્યના યોગે, ઘણી વખત રાજ ભોગવ્યું, દેવલોકમાં દેવતારૂપે થયો કે પૃથ્વીપતિ થયો, શોઠ કે સેનાપતિ થવા છતાં સત્યાનંદનો અનુભવ ન થયો. પણ જ્યાં ગયો ત્યાંથી પાછો આવ્યો. વિશ્વવિજથી થયો છતાં મૃત્યુંજય ન બન્યો. અંતે તો જીવે અહીંથી એકલું જ જવું પડે છે. રાજ્યનો એક ટુકડો પણ સાથે ચાલતો નથી. અરે ! આવ્યો ત્યારે મૂઠીમાં પુષ્ય લઇને આવ્યો હતો પણ હવે ખાલી હ્યાથે જાય છે. જો રાજવીની આવી સ્થિતિ થાય તો સામાન્ય માનવની તો વાત જ ક્યાં રહી ? તેથી કવિ કે છે કે હું તો મારા અસંખ્યાતપ્રાદેશી આત્માના અનંતગુણો પર રાજ કરું છું અને તેમાં જ સત્યાનંદ અનુભવું છું.

‘કાજ’... - એટલે કાર્ય. જગતમાં જન્મથી લઇ મરણ પર્યંત ઘણાં કાર્યો કર્યા પણ તે કર્યું ન કર્યા બરાબર થાય છે. વિષય વાસના અને વિકારનાં પોષણ માટે ઘણાં ઘણાં કાર્યો કરી, કર્મબંધન કર્યા પણ આખરે તો નિષ્ફળતા જ મળી. જે કાર્ય ખરેખર કરવાનું છે તે મારા આત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ છે એ કાર્ય સર્વ કાર્યનો શિરતાજ છે. તેથી આનંદ સ્વરૂપ આત્માનું કાજ સાચું કાજ છે.

‘સાજ’ - આ જીવે અજ્ઞાન દશાને કારણે ઘણા સાજ સજ્યા, પરંતુ તે આત્મિક સુખ આપવા સમર્થ થયા નહીં; હવે તો આત્મિક ગુણોનો

સાજ એ જ સાચો સાજ છે.

‘લાજ’ - હું દેશ, કુળ, ધર્મ અને સમાજમાં કોઈપણ ખોટું કાર્ય ન થાય તે માટે સતત કાળજી રાખતો હતો કારણકે એવું કાર્ય કરતાં હું લાજ અનુભવતો હતો. સમાજમાં સ્થાન નીચું ઉત્તરી ન જાય તેના વિચારો મનમાં ઘોળાયા કરતા હતા અને તે વિચારોથી શરમ અનુભવતો હતો. પણ હવે સત્યવાત સમજાતાં લાજ્યું કે લાજ તો આત્માની રાખવાની છે. લાજ તો આત્માએ આત્માની રાખવાની છે. તેથી બાબ્દ લાજ ત્યાગી હું આત્મલાજ કેળવવા તત્પર થયો છું. આત્મ વિના અન્ય બીજું કોઈ અનંત સુખભોગરૂપ લાજનું રક્ષણ કરવા સમર્થ નથી તેથી જ કવિ કહે છે, મને મારો આત્માની લાજ હો.

કવિ ત્રીજી કરીમાં કહે છે,

આમ આનંદઘન, ગાભ આનંદઘન
નામ આનંદઘન લાભ આનંદઘન... || ૩ ||

‘આભ’ - સર્વ ચરાચરપ્રાણીનાં જીવનનો આધાર આકાશ ઉપર છે. જડ-ચેતન પદાર્થને તે સ્થાન આપે છે. આકાશ જો મેઘવર્ષા ન કરે તો સચરાચર પ્રાણીનું જીવન ટકી ન શકે. આત્માના અનંતા ગુણપર્યાયનો આધાર આત્મા જ છે માટે આનંદભૂત આત્મા જ મારું આભ છે. તેમાં ઉપશમ રસની અમીવર્ષા થતાં મારો આત્મમોરલો આનંદવિભોર બની નાચવા લાગે છે. માટે આત્મા એ જ મારું આભ છે.

‘ગાભ’ - ગાભ એટલે વસ્ત્ર, દેહધારી જીવો શરીર રક્ષા માટે, શરીરની મર્યાદા માટે તેમજ શરીરની શોભા માટે રંગ બેરંગી વિવિધ પ્રકારનાં વસ્ત્રો પહેરે છે. અરે ! દેવગતિમાં પણ અવનવા સાજ સજે છે. એટલું જ નહીં, તર્યારી સંઝી પંચેન્દ્રિય થયો ત્યારે કુદરતી રૂવાડાં રૂપ વસ્ત્રો મળ્યા હતાં. આ બધાં વસ્ત્રોથી પુદ્ગલથી બનેલો દેહ ઢંકાય છે. પુદ્ગલ પુદ્ગલને ઢાંકે છે પણ હું અંદરથી તો જેવો છું તેવો જ છું. દેહની શોભા ક્ષણિક છે. વિનાશી દેહનો નાશ થતાં તેનો પણ નાશ થઈ જશે માટે મારો આત્મા જ અનંત આનંદરૂપ વસ્ત્રધારી છે. ગાભનો અર્થ ગર્ભ પણ થાય, જેવી રીતે બાળક ગર્ભમાં પોષણ મેળવી કર્માનુસાર શરીર સંપત્તિ

મેળવી દુનિયામાં માનવરૂપે જન્મ ધારણ કરે છે તે રીતે મારો આત્મામાં અનંત સુખ પડ્યું છે. પણ સત્ત્વપુરુષાર્થને આધારે એ પ્રગટ થાય છે. માટે મારો આત્મા જ ગાભરૂપ છે.

નાભ એટલે નાભિ... નાભિ શરીરનું મધ્યબિંદુ છે. શરીરનું સમતોલપણું તે જાળવી રાખે છે. તેમજ બાળક ગર્ભમાં નાભિથી પોષણ મેળવે છે. પરંતુ નાભિ તો પંચભૂતોના અંશોની બનેલી છે. તો પણ નાભિની આજુબાજુ આત્માના આઠ રૂચક પ્રદેશ, નિરાવરણ શુદ્ધ સ્વરૂપે રહે છે. સિદ્ધ પરમાત્માના પ્રદેશો સમાન નિર્મણ છે. માટે કવિ કહે છે આઠ રૂચક પ્રદેશ એ જ નાભિ છે. એ જ આનંદસ્વરૂપ મારો આત્મા છે. નાભિકમલમાં આઠ રૂચક પ્રદેશોનું ધ્યાન કરતાં આત્મજ્યોતિ પ્રગટ થાય છે. આત્મસમાધિ લાઘતાં આનંદ સ્વરૂપનો અધિકારી બને છે ને કર્માનું અપવર્તન થાય છે. તથા કેટલાંય કર્માની નિર્જરા થઈ જાય છે. આત્મા શુદ્ધ-બુદ્ધ બની જાય છે. તેથી આઠ રૂચક પ્રદેશ સ્વરૂપ આત્મા તે નાભિ છે.

જગતમાં જન્મ ધારણ કરી લાભના લોભે હું ધણો મોહ્યો અને ધણા ઉધામા કરી, પ્રબળ પુરુષાર્થ કર્યો પરંતુ તે સર્વ લાભ ક્ષણિક હોવાથી ચિંતાનું કારણ બન્યો છે વળી, ધણી વખત લાભને બદલે નુકશાન પણ ભોગવ્યું છે. હવે મને આત્મલાભ ઉત્તમ લાગે છે. આત્માના અનંતશાન, દર્શન, ચારિત્રરૂપ સદ્ગુણોનો લાભ એ જ સાચો લાભ છે. એની પ્રાપ્તિ થયા પછી કદી પણ ગેરલાભ થવાનો નથી.

આનંદઘનજી મહારાજે, આજ સુધી ક્યાંય પોતાનું નામ લખેલું નથી પરંતુ આ એક પદ એવું ઉત્તમ તથા સ્વભાવ ભાવ પ્રગટ કરતું છે. આ પદમાં ‘લાભાનંદ’ નામનો એમણે નિર્દેશ કરેલ છે. પણ આ પદમાં તે નામ એવી રીતે સાંકળી લીધું છે કે સામાન્ય રીતે ખ્યાલ ન આવે. ઉત્તમ કવિની એ તો આગવી લાક્ષણિકતા છે.

શ્રી આનંદઘનજી મહારાજે આ પદની રચના કરી માનવને નવી દિલ્લી આપી છે. અધ્યાત્મભૂમિકાને પાર કરી ગયેલા આ મહાનસંતે પ્રાણ ગાન, જાત, ગાત, કાજ, રાજ બધામાં ક્ષણિકતા જોઈ સત્ત્વ વસ્તુની શોધમાં તેઓ નીકળી પડ્યા. દ્રવ્યપ્રાણ તરફ હવે તેનું લક્ષ નથી. સર્વથા

ભાવપ્રાણ પ્રગટ કરવા તેઓ સતત પુરુષાર્થ કરે છે. હવે તેમને આત્મા મેળવવાનું તાન લાગ્યું છે તેને તો સ્વરાજ્ય મેળવી સ્વદેશ સીધાવવું છે. એ જ તેનું ક્રમ છે અને એ જ તેનું કાર્ય છે, એવા ઉત્તમભાવો જેનાં રોમેરોમમાં ગુંજુ રહ્યા છે. તેવા આ કવિનાં હૃદયકુમલની પરાગરૂપે પદ આપણી પાસે છે.

હવે તેને સર્વસ્થાને આનંદ આનંદ સિવાય બીજું કાંઈ દેખાતું નથી. માટે જ આખું પદ, આનંદ શબ્દથી ભર્યું દેખાય છે. વાસ્તવમાં આ સંતે સ્થાનેસ્થાને આનંદ જોયો જાણ્યો અને અનુભવ્યો છે.

આ પદમાં કવિએ એક ‘આનંદઘન’ શબ્દ પ્રયોજને તેનું મહાવ દર્શાવ્યું છે. પદમાં ‘આનંદઘન’ શબ્દ પંદરેકવાર પ્રયોજયો છે તે ઉપરથી એ શબ્દ કેટલો બધો અર્થગંભીર રહસ્યમય છે તે સમજાય છે. કવિએ જુદી જુદી વસ્તુઓ ગાણાવીને સર્વત્ર આનંદઘનના અનુભવનો મહિમા વર્ણવ્યો છે. જેઓની બહિર્મુખટણી અંતરમુખ બને છે અને દેહ તથા આત્માની બિન્જનતાની પ્રતીતિ કરે છે તેઓને તો અનુભવાનંદ એ જ સર્વોચ્ચ સાધ્ય લાગે છે. એની પાસે ભौતિકપદાર્થો તુચ્છ અને કુલ્લક લાગે છે. પરંતુ એવો આનંદ અનુભવતા એમાં જ સર્વ પદાર્થો સમાઈ જાય છે. આ એક ઊંચી આધ્યાત્મિકદશા છે, એનું વર્ણન કવિએ અહીં સરળ શબ્દોમાં કર્યું છે.

“સારા દિલ લગા હૈ બંસીવારેસું”

ભગવાનમહાવીરનો સ્યાદ્વાદ સિદ્ધાંત, શાન અને ક્રિયાથી મોક્ષ છે. એકલા શાનથી કે એકલી ક્રિયાથી મોક્ષ મળી શકતો નથી. શાન વિના ક્રિયા આંદળી છે અને ક્રિયા વિના શાન પંગુ છે પણ અંધ અને પંગુ સાથે મળીને રસ્તો કાપી શકે છે તેથી અંધપંગુ ન્યાય કહેવાય છે. ઉમાસ્વાતિજી કહે છે, “જ્ઞાનક્રિયાભ્યામ् મોક્ષ: શાન અને ક્રિયાથી મોક્ષ મળી શકે છે. દરેક પ્રકારની ક્રિયા ફળવતી ક્રિયા છે પણ તેમાં કોઈપણ આશા કે અપેક્ષાને સ્થાન ન આપતાં કર્મનિર્જરાનું લક્ષ્ય ઉત્તમ ગણાય છે. ભૌતિક ફળની આશાથી કરવામાં આવતી ક્રિયા વિષસમાન છે. અને પરભવમાં દેવ કે ઇન્દ્ર આદિપદ્ધની પ્રાપ્તિની આશાથી થતી ક્રિયા ગરલ સમાન છે. ભક્તિના આ પ્રકારનાં અનુષ્ઠાનોમાં પૂજન, તપ, ત્યાગ વગેરેનો પણ સમાવેશ થાય છે.

કવિએ આ પદમાં ભાવપૂજનની વાત કરી છે. ભાવપૂજનથી ચિત્તની એકાગ્રતા સધાય છે. સંસારનાં સર્વકાર્યો એ સમયે ભૂલાઈ જાય છે. ઇષ્ટેવનું સ્મરણ આત્મરમણતા કરાવે છે.

જે ક્રિયા અનુષ્ઠાનથી ચિત્તની સ્થિરતા થાય અને અંતરાત્માનું પરમાત્મા સાથે સાયૂજ્ય થાય તે અનુષ્ઠાન, આત્મલાભનું કારણ બને છે. પરમાત્મભાવ અંતરંગમાંથી પ્રગટે છે. જેમ જેમ મન શુદ્ધયેતનામાં એકાકાર થતું જાય છે તેમ તેમ અંતરંગની ઉત્તમોત્તમ દશા પ્રગટી જાય છે.

પ્રસ્તુતપદમાં કવિશ્રીએ કૃષ્ણભક્તિની પરિભાષા સમજાવી આત્માની લીલા કેવા પ્રકારની છે તે વર્ણવ્યું છે. પ્રભુનું સામીપ્ય લેવા તથા સાધ્યસિદ્ધ માટે, સાધક કેવી કેવી કલ્પનાઓ કરે છે તે આ પદમાં કહેવામાં આવ્યું છે. ભાવના હોવા છતાં તેને જાગૃત કરવા કલ્પનાની પાંખે ઊડવું પડે છે.

‘સોરઠ રાગ’ માં લખાયેલા આ પદમાં ભક્તિનું આલંબન લેવામાં આવ્યું છે. અધ્યાત્મભાવોયુક્ત આ પદ ગાતાં ગાતાં દિણ્ણિ સામે કૃષ્ણપ્રભુ આવીને ઊભા રહી જાય છે. કવિ કહે છે,

સારા દિલ લગા હૈ બંસીવારેસું, બંસીવારેસું પ્રાન પ્યારેસું;
મોર મુકૃટ મકરાકૃત કુણલ, પીતામ્બર પરવારેસું સારા ॥૩॥

કૃષ્ણભક્તિના જે પ્રકારો છે તેમાં એક પ્રેમલક્ષણ ભક્તિ છે. ગોપી અથવા રાધિકા શ્રી કૃષ્ણને પોતાના પ્રિયતમ તરીકે સ્વીકારી તેની સાથે પ્રીતિ જોડે છે. ચેતનાની, ચેતન સાથેની પ્રીતિને કૃષ્ણપ્રીતિ સમાન કલ્પને કવિ તેનું વર્ણન કરતાં ચેતના પાસે કહેડાવે છે કે કૃષ્ણ તો મારા પ્રાણ છે. તે મારા આત્માના પ્રદેશોપ્રદેશો વ્યાપી ગયા છે.

કવિએ આ પદમાં, કૃષ્ણ પ્રતીકાનુભાન વડે રૂપસ્થધ્યાનની વાત કરી છે. જેમાં પ્રીતિ હોય તેને તેનાથી લાભ થાય છે. સ્વામી કૃપાલ્યાનંદજીએ કહ્યું છે ‘દેશબંધધિતસ્ય ધારણા’ સ્વચ્છિતદેશમાં શુદ્ધચિત્તન સ્થિર રાખવું તેને જ ધારણા ભાખે યોગીઓએ એમ જાણવું ધારણામાં સદ્ગુરુની છબી, મૂર્તિ, મણિ, રત્ન કે દિપક હોય છે. જેમ બીજ વિના વૃક્ષ ન હોય તેમ ધારણા વિનાનું ધ્યાન ન હોય. જેની ધારણા કરવાની હોય તેના પર જો પ્રેમ હોય તો મન તેમાં સ્વાભાવિક સ્થિર થાય છે. જો દેવ પર પ્રીતિ હોય તો તેના પર ચિત્ત પરોવી શકાય છે.

આ પદમાં સાધકના ચિત્તમાં કૃષ્ણની સજીવનમૂર્તિની કલ્પના કરવામાં આવી છે. મોરપીછના મુકૃટને ધારણ કરનાર તથા બંને કાનોમાં કુંડલ પહેરી, પીતામ્બર ધારણ કરી, બંસરીનું વાદનકરનાર કૃષ્ણનું એક કલ્પનાચિત્ત મનોભૂમિમાં ઊભું કરવાનું અર્થાત્ મકરાકૃત કુંડલ એટલે કે કૃષ્ણનાં વાંકડિયાવાળ કાન ઉપર એવી રીતે પડ્યા છે કે જાણે મકરાકૃત કુંડલ કાને પહેર્યા ન હોય. આવી કલ્પના કરી મનને તેના પર અધિકાધિક સ્થિર કરવું. તેમાં જેમ જેમ મન સ્થિર થતું જશે તેમ તેમ અંદરથી એક મીઠો મધુર ઘંટારવ સંભળાશે. જેને કવિ બાંસૂરીનો સૂર કહે છે. યોગની ભાષામાં તે અનાહત્ધ્યનિ કહેવાયછે. આવો નાદ કરનાર આત્મરૂપ કૃષ્ણ છે.

યોગનાં આઠઅંગોમાં ચોથું અંગ પ્રાણાયામ છે. આ અંગની સિદ્ધિ થતાં અંતરમાં વાંસળીના શબ્દ જેવો જીણો જીણો ધ્વનિ સંભળાય છે. કવિએ તેને કૃષ્ણ કહ્યો છે. અંતરમાં બંસી વગાડનાર પ્રાણ થકી પણ પ્યારો આત્મરૂપ કૃષ્ણ છે. તે કૃષ્ણ કેવો છે? તો કહે છે, તેને વિવેકરૂપ મોડ છે,

તેણે ક્ષમારૂપ મુકૃટ મસ્તક પર ધારણ કર્યો છે. ક્ષમાથી આત્માનું રક્ષણ થાય છે. મોહનાં શસ્ત્રોથી શુતના ઉપયોગરૂપ મસ્તકનું રક્ષણ થાય છે. તે આત્મરૂપ શ્રીકૃષ્ણે ધૈર્યરૂપ મકરાકૃતિ કુંડલને પહેર્યા છે. તે એમ સૂચયે છે કે મગર (મકર) જેમ ગ્રહણ કરેલી વસ્તુને છોડતો નથી તેમ આત્મરૂપ શ્રીકૃષ્ણ પોતે ધારણ કરેલા જ્ઞાનાદિ ગુણોને તજનાર નથી. આત્મરૂપ શ્રીકૃષ્ણ પોતાના શુદ્ધસ્વરૂપની ટેકને કદાપિ છોડતો નથી. શ્રીકૃષ્ણે પીતામ્બર ધારણ કર્યા છે તેમ આત્મરૂપકૃષ્ણે, શીલરૂપ પીતામ્બર ધારણ કર્યા છે. આત્મરૂપકૃષ્ણને બાધ્યભોગ લીલા ગમતી નથી. બાધ્ય સ્ત્રીઓ સાથે તેને રમવું ગમતું નથી. આત્મરૂપ શ્રીકૃષ્ણને છાપન ભોગનું પ્રયોજન જણાતું નથી, આત્મારૂપકૃષ્ણ બાધ્યમાં યુદ્ધો કરતાં નથી પણ અંદર પડેલા મોહાદિનો નાશ કરે છે. પેલા કૃષ્ણ ગાયોનો રક્ષક તથા પ્રતિપાલક છે. તો આત્મરૂપ કૃષ્ણ, સંસારના સર્વજીવોનો રક્ષક તથા પાલક છે. કવિ કહે છે, આવા આત્મરૂપકૃષ્ણ સાથે રાત-દિવસ મારું મન લીન રહે છે કારણકે તે મને ઘણો વણલો છે.

આગળની કરીમાં કવિ શ્રીકૃષ્ણ વિશે શું કહે છે તે જોઈએ:

ચંદ્ર ચકોર ભયે પ્રાન પર્ફીયા, નાગર નંદ દુલારેસું;
ઇન સખીકે ગુન ગંદ્રપ ગાવે, ‘આનંદઘન’ ઉજીયારેસું
। । ૨ । ।

કવિ કહે છે, ચેતનપતિને, ચેતના કૃષ્ણ સાથે સરખાવી પોતાની અંતરભાવના વ્યક્ત કરે છે. જેમ ચકોરને ચંદ્ર અને બપૈયાને પાણીનું લક્ષ્ય છે. તેમ ચેતનાનું મન આત્મરૂપ બંસીવાળા તરફ લાગેલું છે.

આ રીતે આત્મપ્રભુના ધ્યાનમાં બેઠલ સાધકના ગુણો, માનવ તો શું ગંધર્વો તથા દેવો વગેરે ગાય છે. માટે જ કહ્યું છે,

“ધમ્મો મંગલ મુક્તિકરં, અહિંસા સંજમો તવો।

દેવાવિ તં નમંસંતિ, જસ્સ ઘમ્મે સયા મણો ॥”

આત્મસ્વભાવરૂપ ધર્મમાં સ્થિરતા એ જ અહિંસા, સંયમ અને તપ છે. જેનું મન આવા ધર્મમાં સદા રમતું હોય તેને દેવો પણ નમસ્કાર કરે છે. એવા આત્માર્થી પુરુષોનું મન બીજે કયાંય ઠરતું નથી. આત્મરૂપ કૃષ્ણ ચંદ્ર સમાન શીતળ અને પાણીસમ નિર્મળ છે. માટે તે ચંદ્ર તેમજ પાણીરૂપ

છે. ત્યારે હું ચકોર અને બપૈયારૂપ છું. મેઘસમાન અમૃતવર્ણી કરનાર મારો આનંદસ્વરૂપ કૃષ્ણ છે. ધર્માપદેશક, સત્યમાર્ગ દસ્તા એવા આત્મરૂપી કૃષ્ણ અનંતગુણોથી યુક્ત હોવાને કારણે દેવો તથા ગંધર્વો પણ તેના ગુણાનુવાદ કરતાં નાચે કૂદે છે.

જેમ પક્ષીની આંખનું નિશાન તાકતા અર્જુનને આજુબાજુનું જગત તો શું પણ પક્ષીનાં બીજા અંગો પણ દેખાતાં નહોતાં, ફક્ત એક આંખ સિવાય કાંઈ દેખાતું નહોતું તેવી રીતે હે સખી ! મારું મન આત્મરૂપ કૃષ્ણમાં લાગ્યું છે. મીરાં જેમ કૃષ્ણમાં વેલી હતી. તેને કૃષ્ણ સિવાય ક્યાંય ચેન પડતું ન હતું તેમ હે સખી ! મને મારા ચેતનસ્વામી સિવાય કોઈપણ સ્થાને ચેન પડતું નથી. મારો નાથ ! મોક્ષનગરનો વાસીને શિવ લક્ષ્મીનો કામી છે, તે અચળ અને અવિનાશી છે.

જુઓ, શ્રી બુદ્ધિસાગરજી મહારાજનું અધ્યાત્મભાવોથી ભરપૂર જાણીતું પદ.

રમજો રંગો કૃષ્ણજી ! રંગમાં રે રાચી, ગણી માયાને તમે કાચી
ર ર મ જી
અસંખ્ય પ્રદેશી આર્થકોત્તમાં, સુમતિ ચશોદાનાં જાયા,
વિવેકનંદના તનુજ સોઙ્ઘાય, સમતા વજ દેશે આચા રે રમજો... ૧
સ્થિરતા રમણતા રાધાને લક્ષ્મી, તેણા પ્રેમમાં રંગાયા.
ધારણા દ્વારકામાં વાસ કર્યો રૂડો, ચરણ વાસુ દેવરાયા રે, રમજો...
૨

નિજગુણ કર્તા પર ગુણહર્તા આતમ કૃષ્ણ કહેવાયો,
સમજ્યા વિષા તાણં તાણા કરીને, અંતર ભેદ કોન પાયો રે... રમજો...
૩

આ પદમાં આત્મકૃષ્ણ માટે ઉત્તમ અધ્યાત્મરસ ભર્યો છે. સાધક, ધ્યેયને વળગી, ધ્યાતાને ધ્યાનમાં રાખી, ધ્યેયમાં જોડે તો ધ્યેય સિદ્ધ થાય તથા ભૂમિકા તૈયાર થાય. આર્તધ્યાન, રૌદ્રધ્યાનમાં મનની સ્થિરતા તો છે પણ તે ધ્યાન અશુભ ધ્યાન છે, થોડું પરિવર્તન કરતાં અશુભમાંથી શુભધ્યાન જેમ કે ધર્મધ્યાન અને શુક્લધ્યાનનો પ્રારંભ થાય છે.

અહીં કવિનું મન આત્મરૂપ કૃષ્ણમાં લાગેલું છે. ચેતના, ચેતનમાં હવે તન્મય છે. શ્યામ સ્વરૂપ કૃષ્ણમાં ચેતનાલીન છે.

અહીં કોઈકને કદાચ પ્રશ્ન થાય કે કવિએ કૃષ્ણનું રૂપક શા માટે લીધું ? તેનું કારણ છે જેમ કૃષ્ણલીલા જગપ્રસિદ્ધ છે તેમ આત્મલીલા પણ જગપ્રસિદ્ધ છે. જેમ કૃષ્ણ કાળ છે તેમ આત્મા પર જ્યારે કર્મની કાલિમા લાગે છે ત્યારે તે પણ કાળો જ છે.

આત્મા, આત્મસ્વરૂપે શુદ્ધ, નિર્મણ હોવા છતાં એ શુદ્ધતાનો અનુભવ માનસિક સ્થિરતા સાધી, નિર્વિકલ્પઅવસ્થામાં શક્ય છે. તેવી સ્થિતિને પ્રાસ કરવા શ્રેષ્ઠ યોગબળ જરૂરી ગણાય.

માનસિક નિરપેક્ષવૃત્તિ વિના અને સત્ય શોધનની જડ પકડયા વિના આવી ઉત્તમ સ્થિતિને વાણીમાં ઉતારી શકાય નહીં આવી ઉત્તમ સ્થિતિના અનુભવી કવિએ આ અધ્યાત્મપદ રચી કમાલ કરી છે. વાસ્તવમાં આ પદ ધ્યાનની ઉત્તમ કોટીનું છે, ધ્યાતાને ધ્યેય સુધી ખેંચી શકે છે. ઉપાદાનની યોગ્યતા પાકતા સંત સમાગમ, સત સાહિત્ય, સત્તસંગ વગેરેનો સુયોગ સાંપડે છે.

આ પદ ધણું નાનું હોવા છતાં ઘણી ઘણી વાતો કહી જાય છે. ફક્ત ચાર પંક્તિમાં, યોગીશ્રી આનંદધનજી મહારાજે ધ્યાતા, ધ્યાન અને ધ્યેયની એકતા પર ભાર મૂક્યો છે.

કવિના જમાનામાં અત્યંત વેગવંતી બનેલી વૈષ્ણવ પ્રેમલક્ષ્મા-ભક્તિના પ્રવાહની અસર જૈન કવિશ્રી આનંદધનજીએ પણ જીલી હતી, એ એમના આ પદ પરથી પ્રતીત શ્યામ છે.

“મૂલડો થોડો ભાઈ ! વ્યાજો ઘણેરો”

કવિશ્રી આનંદધનજી મહારાજે કર્મસાપેક્ષ આત્માની દશા તેમજ દેવાદાર આત્મા દેવામાંથી કેવી રીતે મુક્તત થઈ શકે તે આ પદમાં સમજાવેલ છે.

આ પદ સમજવા માટે કર્મ શું છે ? તથા તેનો આત્મા પર કેવો પ્રભાવ પડે છે તેના પર જરા વિચારણા કરવી જરૂરી ગણાશે.

સર્વપ્રથમ કર્મ શબ્દ કેમ બન્યો તે જોઈએ. કર્મ શબ્દની નિષ્પત્તિ ‘કૃ’ ધાતુથી થઈ છે. જેનો અર્થ છે કરવું. કોઈપણ કાર્ય પદ્ધી ભલે તે શારીરિક હોય યા માનસિક હોય પણ તે કર્મ કહેવાય છે. કર્મ બે પ્રકારનાં છે, દ્રવ્યકર્મ અને ભાવકર્મ. મન, વચન, કાયાની શુભાશુભ કિયા દ્વારા કર્મશાળવર્ગણાનાં પુદ્ગલો જે આત્મા સાથે સંબંધિત થાય છે તે દ્રવ્યકર્મ કહેવાય છે. રાગ-દ્વેષાદિ વિકારી ભાવોને ભાવકર્મ કહેવાય છે. દ્રવ્યકર્મ તથા ભાવકર્મનો કાર્યકારણ સંબંધ છે. ભલે કર્મશાળવર્ગણા આત્મા સાથે બંધાય, કર્મનું રૂપ ધારણ કરે પણ જેમ વસ્ત્ર મેલું થાય પણ તેથી વસ્ત્રનો નાશ થઈ જતો નથી તેમ કર્મને કારણે આત્મા મહિન બને પણ કર્મમાં એવી કોઈ તાકાત નથી કે આત્માને મૂળમાંથી જ ઉખેડી નાખે. આ રીતે કર્મને કારણે આત્મા સુખદુઃખાદિ સ્થિતિનો અનુભવ કરે છે. જેમ કોઈ વ્યક્તિ શરીર પર તેલ લગાવી ધૂળમાં આળોટે તો તે ધૂળ શરીરને ચોટી જાય છે તેવી રીતે મિથ્યાત્વાદિ કારણના યોગે, જીવના આત્મપ્રદેશોમાં પરિસ્પંદન થાય છે તે સમયે આજુબાજુમાં રહેલા કર્મશાળવર્ગણાનાં પરમાણુઓનો આત્મપ્રદેશો સાથે સંબંધ થાય છે તેને કર્મ કહેવાય છે.

પરાત્મપ્રકારશમાં કહ્યું છે,

“વિસય કસાયહિ રંગિય હું તે અણુયા લગાંતિ ।

જીવ પએ મોહિયહું, તે જિણ કમ્મ ભણંતિ ॥”

વિષય-કખાયાદિને કારણે જીવ પ્રદેશોમાં જે પરમાણું લાગે છે તે પરમાણુઓના સ્કંધને જિનેન્દ્રદેવ કર્મ કહે છે.

કર્મ પૌદ્ગલિક છે, જેમાં વર્ણ, રસ, ગંધ અને સ્પર્શ હોય તેને પુદ્ગલ કહેવાય છે. “પોગલ પંચવર્ણે, પંચરસે, દુગંધે અદ્રકાસે પણ્ણતે” કર્મશાળવર્ગણા જે આત્મા સાથે લાગે છે તેની ચાર અવસ્થા છે. પણ કર્મબંધનાં કારણ પાંચ છે. મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, પ્રદેશ અને અનુભાગબંધ એ ચાર અવસ્થા છે. પણ કર્મબંધનાં કારણ પાંચ છે. મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, પ્રમાદ, કખાય અને યોગ આ પાંચેય કારણોનો નાશ થતાં કર્મબંધ અટકી જાય છે. આ પાંચેય કારણો ક્રમશાલા : નાશ પામે છે. જેમ જેમ કારણો નાશ થતાં જાય છે તેમ તેમ જીવ ઉપરના ગુણસ્થાનકે આરોહણ કરતો જાય છે. જીવ નિભિતાધીન બની કર્મબંધ તો કરી લે છે. એક ક્ષણિક સુખ માટે બાંધેલું કર્મફળ દીર્ઘસમયનું ફળ આપે છે. કાર્ય કરવામાં પરિણામની ધારામાં જેવી તીવ્રતા અને મંદતા હોય છે, તે પ્રમાણે તેનાં ફળ ભોગવવાં પડે છે. કર્મરાજાના રાજ્યનો આ ન્યાય છે. કર્મની બાબતમાં એક વાત એ છે કે તેમાં હવાલા પડતાં નથી. સારાં-નરસાં દરેક કર્મ ભોગવવા પડે છે.

કવિ, કર્મસિદ્ધાંત સમજાવતાં ‘આશાવરી રાગ’ માં લખાયેલા ચોપનમાં પદમાં કહે છે,

મૂલડો થોડો ભાઈ ! વ્યાજો ઘણેરો, કેમ કરી દીધો રે જાય ।

તલપદ પૂંજી મેં આપી સઘલી રે, તો એ વ્યાજ પુરું નવિ થાય । મૂલેડો ॥૩॥

જેને માથે માથાના વાળ જેટલું દેણું હોય તે શાંતિથી કયાંથી રહી શકે ? તેને ખાવું પીવું કે ઊંઘવું કયાંથી ગમે ! અરે ઊંઘ કેમ આવે ? જીવની પણ એવી જ દશા છે. તેને અત્યારે તો લીધેલી મૂળ મૂડી કરતાં તો માથે વ્યાજ વધી ગયું છે. એક ક્ષણવારમાં જીવ, અનેક શુભાશુભ કર્મ ઉપાર્જન કરી લે છે. તંદુલિયામણે કે નાગેશ્રી બ્રાહ્મણીએ થોડાં સમયનાં અશુભયોગે કેવાં કર્મ બાંધ્યા કે જેને ભોગવવા નરકના દરવાજા ખખડાવવા પડ્યા, દીર્ઘકાળ સુધી અસ્વચ્છ વેદના ભોગવવી પડી. આવી રીતે જીવ કોઈપણ કાર્ય કરે તો પણ તેનું ફળ મોટું જ ભોગવવું પડે છે. ક્ષણમાત્રાનું સુખ ભોગવવા જતાં દીર્ઘકાળ સુધી દુઃખ ભોગવવું પડે છે. જૈન કર્મસિદ્ધાંત અનુસાર પ્રત્યેક પાપકર્મનો જધન્ય ઉદ્ય દશગણો થઈ જાય છે. તીવ્ર દ્વેષથી કરેલા કર્મનું ફળ તો વળી સો ગણું, લાખ ગણું, કરોડગણું કે તેથી પણ વધારે મળે છે. આ વાત શ્રી ધર્મદાસગણિએ ‘ઉપરેશમાળા’ માં કરી

છે.

“વહ ભારણ અખકરવાણ , દાળ પરઘણ વિલા વળાઈંણ
સવ્ય જહન્નો ઉડાઓ દસગુણિઓ ઇકકસિકયાણ ॥”
તિબ્યયરે ઉપસોસે સમગુણિઓ સય સહસ્સ કોડિગુણો
કોડાકોડિ ગુણો વા હુજ્જ વિવાગો બહુતરો વા... ॥

આમ થતાં મૂળ રકમથી વ્યાજ વધતું જાય છે. મૂળગી મૂડી તો ઘણી
ઓછી હોય છે પણ વ્યાજમાંથી જીવ ઊંચો આવતો નથી.

બર્હિટાણિ આત્મા, બાધ્યજગતમાં વિહરતો અલ્પ સુખ માટે દેવાદાર
બની જાય છે. જ્યાં સુધી મૂળ રકમ ભરપાઈ ન થાય ત્યાં સુધી વ્યાજ તો
ચાલુ જ રહેવાનું છે. પરિણામ એ આવે છે કે વ્યાજ પણ પૂરું ભરતું નથી.
અને મૂળ રકમ તો ઉભી જ રહે છે. આમ વ્યાજમાં જ માનવ મૃતપ્રાય:
થઈ જાય છે, છેવટે માણસ પાસે જેટલી રકમ હોય તેટલી પૂરેપૂરી આપી
દેતો પણ વ્યાજમાંથી મુક્ત થઈ શકતો નથી. કર્મપરિણિતિ સાથે કર્મરાજના
ખેલ પણ આવા જ છે. જીવ દેવાદાર થઈ નાટકના ખેલ કર્યા જ કરે છે.
તેની સ્થિતિ કેટલી વધારે ખરાબ થાય છે તે બતાવતા કવિ કહે છે.

વ્યાપાર ભાગો જલવટ થલવહેરે, ધીરે નહીં નિશાની માય।

વ્યાજ છોડાવી કોઈ ખંડા પરઠવેરે તો મૂલ આપું સમખ્યાય ॥ ૨ ॥

પોતાની પાસે જેટલી મૂડી હતી તેટલી તો આપી દીધી. ફેલે વ્યાપાર
કરવો છે પણ મૂડી વિના ધંધો કેમ કરવો ? બુદ્ધિ તથા વ્યાપારની કળા
હોવા થતાં પૈસા વિના ધંધો થઈ શકે નહીં “નાણા વિનાનો નર નિમાણો”

ફેલે નાણા વગર નર શું કરી શકે ? પૈસા વગર જળમાર્ગનો કે
સ્થળમાર્ગનો વ્યાપાર કેમ કરીને થાય ? એ ધંધો તો પડી ભાંઝ્યો છે. નવો
વ્યાપાર કરવા કોઈ પૈસા ધીરતું નથી કારણ કે નિર્ધન પર કોણ વિશ્વાસ
કરે ? મારી પાસે જો પૈસા હોત તો મને પૈસા દેવાવાળા વણા મળત પણ
ગરીબને કોણ ધીરે ? જો મારી બધી પૂંજી આપી દીધી તો પણ દેવું તો ઉભું
જ છે. ફેલે જો કોઈ લેણદારને સમજાવે અને મૂળ રકમ માટે મને કંધા
(હપ્તા) કરી આપે તો હું સોગંદ ખાઈને કહું છું કે પાઈએ પાઈ આપી દઉં
કારણકે કંધા જ્યારે થાય ત્યારે વ્યાજ લેવામાં આવતું નથી. દા. ત. એક
લાખ રૂપિયા દેવાના હોય તો એક એક હજાર રૂપિયાના કંધા કરી આપે
તો પણ સાડા આઠ વર્ષે એ રકમ લગભગ ચૂકવાઈ જાય છે અને તે

વ્યક્તિ કરજમુક્ત થઈ જાય છે. પણ આવા કંધા કરાવે ? મને જો
મારા સદગુરુ મળી જાય તો કંધા કરાવી આપે મને કરજમાંથી મુક્ત કરે.

જળમાર્ગ તથા સ્થળમાર્ગનો વ્યાપાર બંધ થઈ ગયો, તેનો અર્થ એ
છે કે આ જીવે જળમાર્ગમાં કાચબા, માછલ, મગરમચ્છ વગેરેના અનેક
ભવો કર્યા પણ તેમાં કંઈ વળ્યું નહીં, વળી આ કરીમાં ‘માય’ શબ્દ મૂક્યો
છે તેનો અર્થ છે ભવસ્થિતિ આ ભવસ્થિતિને કારણે હું અનેક સ્થાને ગયો
પણ તેથી કોઈ કાર્ય સર્યું નહીં પણ ઉલટો દેવામાં જ દૂબતો રહ્યો. આજે
તો તેની નિશાની પણ રહી નથી.

ટૂંકમાં તિર્યચના અનેકભવ કર્યા પણ એમાં કોઈ નિશાની મળતી
નથી માર્ગદર્શન થતું નથી અને પ્રગતિ સધાતી નથી. સ્થળચરદુપે અનેક
જન્મો ધારણ કર્યા ત્યાં પણ દેવાદાર થયો કારણકે એવી સ્થિતિમાં કર્મબંધન
અધિક થાય અને નિર્જરા ઓછી થાય છે. તેમજ અશુભકર્મ અધિક બંધાય
છે. અશુભ રાશિ વધે એટલે શુભનો વેપારી ઉંધી પાલીએ ભરવા જેવો
થાય.

જે કંઈ પુષ્યની મૂડી હતી તે આપી દીધી અર્થાત્ વપરાઈ ગઈ. નવું
પુન્ય ઉપાર્જન કરવા કોઈ સારાં કાર્યો કર્યા નહીં એટલે જીવ નિગોદમાં
ગયો. ત્યાં તેની પાસે કંઈ પણ બચ્યું નહીં, પૈસા વિના કોઈ ધન ધીરે
નહીં, ધન વિના વેપાર થાય નહિં. વેપાર વિના કમાણી થાય નહીં અને
કમાણી વિના દેવું દેવાય નહીં, પછી ઉંચા આવવાની તો વાત જ ક્યાં
રહી ? નિગોદમાં જીવની એવી સ્થિતિ છે કે ત્યાં નથી દેવ, ગુરુ, ધર્મનો
યોગ નથી ત્યાં સક્રામ નિર્જરા કરવાનો અવસર કે નથી તેની પાસે એવી
સમજ કે જેના આધારે યોગની પણ શુભ પ્રવૃત્તિ કરે કારણકે જીવને
નિગોદમાં સ્વતંત્ર શરીર પણ મળતું નથી. એક શરીરમાં જીવ અનંતા રહે
છે તેથી આ સ્થિતિમાં જીવ પાસે ફૂટીકોઠી પણ બચી નથી. અધમ કક્ષાનાં
પાપ ભોગવા જીવ આવી હલકી ગતિઓમાં ધકેલાઈ જાય છે. ત્યારે કવિ
કહે છે, જાય્યો ત્યારથી સવાર આજે તું અનેક સ્થળે ચક્કર મારી માનવ
તનરૂપ મૂડીને પાખ્યો છે. તો ફેલે આજ સુધી કર્મનું જે દેવું ચઢ્યું છે તે
ભરપાઈ કરી દે. તેને માટે તારી પાસે એક જ ઈલાજ છે કે કોઈ સદગુરુનું
પંચ આવે તેને સમજાવી વ્યાજ માફ કરી આપે. શેષ રકમનાં કંધા કરી

આપે. એટલે કે વિરતિભાવની વૃદ્ધિ કરતાં કરતાં કમશા: ગુજરોની શુદ્ધિ થતાં અને સ્વભાવદ્શામાં સ્થિરતા આવતાં, નવાં કર્મનો બંધ થતો નથી અર્થાત् આશ્રવ અટકી જાય છે. કાંધા એટલે સંવરભાવરૂપ શ્રેણી.

જીવ ધીરે ધીરે પ્રગતિ કરતો સંવરભાવમાં સ્થિત રહી પૂર્વકર્મની નિર્જરા કરતો જાય છે. આમ કમશા: મુક્તિમાર્ગ આગળ વધે છે. મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, પ્રમાદ, કષાય અને યોગનાં કાંધા કરવાનાં કહ્યાં છે. મિથ્યાત્વ હૃપ્તાં સમ્યકૃત્વ પ્રાસ થાય ત્યાર પછી દેશવિરતિ પછી સર્વવિરતિ તેમાંથી પ્રમાદ છોડી અપ્રમત્તભાવ કેળવી ઉપશમશ્રેણી ઉપર જઈ પાછો આવે. જાગૃત થઈ ક્ષપક શ્રેણી શરુ કરી કેવળી બને અને અંતે અયોગી બની શુદ્ધદ્શાને સર્વથા પામી મોક્ષનગર સિધાવે છે. પણ આ કાંધાઓ પૂરતા ભવો વીતી જાય છે.

સદ્ગુરુરૂપી પંચ આવી શુતર્ધર્મ અને ચારિત્રધર્મનો રસ્તો બતાવે છે. તે વિના ધર્મરૂપ ધનની વૃદ્ધિ થતી નથી. શાસ્ત્રરૂપ શુતર્ધર્મનો અભ્યાસ કરવો અને સર્વજ્ઞકથિત ચારિત્રધર્મને અંગીકાર કરવો. પણ આ ધર્મમાં જો પ્રમાદ સેવવામાં આવે તો ધર્મવ્યાપાર પડી ભાંગે છે પછી નિર્ધન વ્યક્તિને કોઈ પૈસા ધીરતું નથી. વિનય, વિવેક, નમ્રતા, ભક્તિ અને ગુરુ આશારૂપ મૂડી વિના, શુતર્ધર્મરૂપ ધનનું ધીરાણ કોઈ કરતું નથી. પણ હે સર્વજ્ઞ દેવ ! તમે મારા પર કૃપા કરો તો કોઈ મને સત્યર્ધમનો બોધ આપે જેથી હું સમતાના ઘરમાં જઈ પૂર્વકૃત કર્મની નિર્જરા કરી હું સર્વ પ્રકારે દેવામાંથી મુક્ત બનું. હું બધી જ રકમ ભરવા ભાવ રાખું છું એ વાત હું સમખાઈને કહું છું અને જો કાંધા થઈ જાય તો બધાં કર્મ ભોગવી સંપૂર્ણ દેવું ચુકવી દઉં તેવી હું પ્રતિજ્ઞા કરું છું.

કમાણી માટે કેવો વ્યાપાર કરવો તથા શી પ્રવૃત્તિ કરવી તે વાત કવિ આ પદની ત્રીજી કરીમાં કહે છે,

હાટઢું માંઢું રે રૂડાં માણેકચોકમાં રે, સાજનિયાનું મનઢુ
મ ન ઠ ય
આનંદઘન પ્રભુ શેઠ શિરોમણી રે, બાહંડી ઝાલજો રે આપ... ॥૩॥

હવે મજાના માણેક ચોકમાં, નાની દુકાન કરવાની ઈચ્છા રાખું છું
પણ એમાં જો આનંદઘન પ્રભુનો સાથ મળે અને મારો હાથ જાલે તથા

મારા પર કૃપા રાખે તો મારી આ નાનકડી દ્વારા સારી ચાલે.

જલચર, સ્થલચર જેવી તિર્યંચગતિમાં મારો વ્યાપાર ચાલે નહીં વળી નરક તથા દેવગતિ તો મારા ધંધાને યોગ્ય સ્થાન નથી પણ મનુષ્યગતિરૂપ માણેકચોકમાં હું દેશ વિરતિભાવની નાની દુકાન શરુ કરવા ઈચ્છાં છું એ માટે મારા સગાં અને સ્નેહીજનોનું મન મનાવી લઈશ. અહીં સગા અને સ્નેહી છે તે ક્ષમા, સરળતા મૂદૃતા વગેરે.

પરંતુ દુકાન શરુ કરવા આનંદઘન પ્રભુની કૃપા મળી જાય તો બેડો પાર થાય. તે મારો હાથ જાલે તો મારી દુકાન સારી ચાલે. નાની દુકાન જો સારી ચાલે તો મોટી દુકાન કરી શકાય. ભાવાર્થ એ છે કે પહેલાં શ્રાવકધર્મ અંગીકાર કરી સારો એવો અનુભવ મેળવી પછી સર્વવિરતિરૂપ મહાવતો ધારણ કરું, દશયતિધર્મ એ તો ચારિત્રધર્મના સગાસ્નેહી છે. હે પ્રભુ ! આપ તો ‘તિન્નાણ તારયાં’ આપે અનેકનો હાથ જાલ્યો છે અને સામે પાર પહોંચાડ્યા છે. જેનો જેનો તમે હાથ પકડ્યો છે તે બધાં દેવામાંથી મુક્ત થઈ ગયા છે અને જન્મમરણથી પણ છૂટી ગયા છે. માટે હે પ્રભુ ! મારી સર્વઈચ્છાઓ પૂર્ણ કરો. સાધુધર્મની દુકાન માંડી જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રમાં વિશેષ પુરુષાર્થ કરી જ્ઞાયકભાવ એવા અપ્રમત્ત ભાવોમાં હું સ્થિત થાઉં. સ્વ સ્વરૂપ દરતાં ધાતીકર્મનો ક્ષય કરી મારા ભાવોમાં સ્થિત થાઉં અને આત્માની અનંત અનંત અનંત સુખ-સમાધિમાં સમાધિસ્થ થઈ કેવળજ્ઞાનરૂપી કુમળાને વરું.

આ રીતે કહી કવિ દેશવિરતિ તથા સર્વવિરતિ ભાવોનું મહત્વ બતાવે છે. કવિએ આ પદમાં ‘માણેક ચોક’ ઔચિત્યપૂર્વક સાંકેતિક અર્થમાં પ્રયોજ્યો છે. કવિની આ સૂજ માટે અહોભાવ થાય છે. ચાર રસ્તા ભેગા થતા હોય તેને ચોક કહેવાય છે જ્યાં કીમતી જવેરાતની દુકાનો હોય એવા ચોકવાળા બજારને માણેકચોક કહેવાય છે. આ રીતે મનુષ્યગતિ ચારેય ગતિમાં શ્રેષ્ઠ છે ત્યાંથી ચારેય ગતિમાં જઈ શકાય છે. નારકી તથા દેવગતિના જીવો બે ગતિમાં જાય છે. તિર્યંચો ઉપરના દેવલોકમાં જઈ શકતા નથી તેથી મનુષ્યગતિ માણેકચોક જેવી છે. લોકના કોઈ પણ સ્થાનમાં જવું હોય તો ત્યાંથી જઈ શકાય છે. અજ્ઞાનમાં અટવાઈ આત્મઘન લુંટાવી દેવું અને કર્મ બાંધવા તે દેવું છે. સમ્યકૃત્વ પ્રાસ કરી દેશવિરતિ,

સર્વવિરતિ અપ્રમત વગેરે દશા પ્રાસ કરવી તે કાંધા છે.

વ્યવહારચારિત્ર આ જીવે અનેકવાર લીધું તેથી તો નુકશાનનો ધંધો થયો માટે કવિ કહે છે, હાટડી માંડવી છે. હાટડી એટલે નાની દુકાન, ભવસ્થિતિ પરિપક્વ થતાં સત્યધર્મનો બોધ થાય છે.

ભાવકર્મ તથા દ્રવ્યકર્મ મૂળ તથા વ્યાજની રકમ છે. શેઠ શિરોમણિ આનંદધનપ્રભુ આત્મા છે. તેની કૃપા વરશે તે દ્વાથ જાલે તો બેડો પાર થાય. શેઠને ગોતવા પડે તેમ નથી, તે દરેક પાસે છે. મુક્ત થવાની ચાવી તેની પાસે છે. તે એક સમજે તો આખી દુનિયા સમજી જાય. કવિ આનંદધનજીએ આ પદમાં વેપારની સુંદર વાતો કરી જીવની વર્તમાનદશા અને ભાવિ અભિલાષા પર નજર કરી છે. આ પદ કવિની વ્યવહાર જગતના સૂક્ષ્મ અવલોકનની પ્રતીતિ કરાવે છે. મગજને તરબતર કરતું આ પદ ઉત્તમ કોટીનું છે.

“ચેતન ! આયા કૈસે લહોઈ”

કવિ આનંદધનજીએ તત્ત્વજ્ઞાનથી સભર એવા આ નાનકડા પદમાં આત્મતત્ત્વની સ્વરૂપપ્રાપ્તિનું રહેસ્ય દર્શાવ્યું છે. આત્મા છે એવી શ્રદ્ધા અને વિશ્વાસથી દુનિયા આજ સુધી ચાલે છે. પણ આત્મા કેવો છે ? તેનું યથાર્થરૂપ કેવું છે ? તે વાત તો અનુભવીઓ જ કહી શકે છે.

ચેતન એટલે શું ? એનો ઉત્તર છે જેમાં ચૈતન્યગુણ હોય તે ચેતન. આત્માનું બીજું નામ ‘ચેતન’ થાય છે.

શ્રી ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર રૂપમાં અધ્યયનમાં કહ્યું છે,
નાણ ચ દંસણ ચેવ, ચરિતં ચ તવો તહા।
વિરીયં ઉવાગોય, એવં જીવસ્સ લક્ખણમ् ॥

જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, તપ અને વીર્યમય ઉપયોગલક્ષણવાળો જીવ છે. આત્મા સ્વભાવે શુદ્ધ અને અવિકારી છે. પણ રાગાદિ વિભાવરૂપ ચેતનની જે પરિણતિ તે ચેતના. આમ ચેતન તથા ચેતના અભિજ્ઞ છે.

શરીર ધન્દ્રિયો કે શાસોશાસનું કાર્ય સ્વયંસંચાલિત કાર્ય નથી. ચૈતન્યશક્તિને આધારે તે કાર્ય ચાલે છે. આથી એ સિદ્ધ થાય છે કે ચેતન સકર્મી છે. આત્માને કોઈ કર્મ નથી. છતાં પણ આત્મા અને ચેતનનો સંબંધ સૂર્યનાં કિરણ અને પ્રકાશ જેવો છે. માટે જ આગમમાં “એં જાણઈ” કહેલ છે. આત્મા કોઈ એક ગુણધર્મનો આગ્રહ સેવવાને કારણે ઘણા બિજ્ઞ-બિજ્ઞ દર્શનો ઊભાં થયાં છે. આત્માનાં જુદાં જુદાં રૂપો ગ્રહણ કરીને આત્માનું સાચું સ્વરૂપ બતાવનાર અનેકાંતદર્શન છે.

પ્રસ્તુત પદમાં શ્રીમદ્ આનંદધનજી મહારાજ ચેતનને ઉદ્દેશીને કહે છે
ચેતન ! આયા કૈસે લહોઈ.....ચેતન
સત્તા એક અખંડ અબાધિત, ઇહ સિદ્ધાંત પખ જોઈ... ॥

આ નાના એવા પદમાં કવિશ્રીએ ઘણું કહી દીધું છે. આ પદના ચિંતનથી આત્માનું સત્યસ્વરૂપ સમજાય છે. જેમ ઉપર કહ્યું છે કે આત્મા

એક છે તો તે એક કેવો છે ? તેના જવાબમાં અનુભવી સંતો કહે છે,
જે એં જાણિ, સે સવં જાણિ।
જે સવં જાણિ સે એં જાણિ॥

જે એકને જાણે તે સર્વને જાણે છે અને જે સર્વને જાણે તે એકને જાણે છે. સર્વપદાર્થને જાણવાના સ્વભાવવાળો તથા પોતે પોતાના સ્વભાવને જાણવા જોવાના સ્વભાવવાળો આત્મા છે. અનેક પદાર્થને જાણતાં પહેલાં આત્માએ પોતાને જાણી લેવો જોઈએ. સ્વયં સ્વયંને જાણતાં બીજા પદાર્થો સહજ જણાય છે.

વિભાવપરિષતિને કારણે આત્માનાં વિવિધ રૂપો દેખાય છે. અન્ય કેટલાક પદોમાં કવિએ આત્માને નટનાગર કહ્યો છે, બહુરૂપી કહ્યો છે. માયા મમતા સાથે રખડતો કહ્યો છે. ગમે તે કહ્યો પણ વાસ્તવમાં તો જીવ પણ એક દ્રવ્ય છે. દ્રવ્યનું દ્રવ્યપણું સદાકાળ જેમ છે તેમજ રહે છે તેનો ત્રણ કાળમાં પણ નાશ થતો નથી. મૂળભૂત દ્રવ્ય ત્રિકાળી સત છે. તે કદી પણ અસત્પણાને પામતું નથી. આમ ઇતાં વ્યવહાર અને નિશ્ચયનો સમન્વય કરી લોક મુખે કહેવાય છે કે ‘જીવ જન્મયો અને જીવ મર્યાદ પણ આગમ કહે છે, દરેક દ્રવ્ય સત્તા સ્વરૂપી હોવા ઇતાં તેની વિશેષતા છે કે “વિશોઽપિદ્વિરૂપો ગુણ: પર્યાયશ” ગુણ અને પર્યાયથી યુક્ત, દ્રવ્ય દ્વિરૂપ છે. “ગુણ: સદભાવી ધર્મો” હંમેશાં દ્રવ્યની સાથે રહેવાવાળા ધર્મને ગુણ કહેવાય છે. જેમ કે આત્મામાં જ્ઞાન દર્શન હંમેશાં રહે છે. તેનો કદી પણ નાશ નથી થતો, “પર્યાયસ્તુ ક્રમભાવી યથા તત્ત્વૈ સુખ—દુઃખાદિ પર્યાય ગુણથી વિપરીત છે તે ઉત્પન્ન થાય છે અને નાશ પણ થાય છે. એક વસ્તુની એક પર્યાયનો નાશ થવાથી તેના સ્થાન પર બીજી પર્યાય ઉત્પન્ન થાય છે. આથી પર્યાયને ક્રમભાવી કહી છે. દ્રવ્યનો દ્રવ્યપણે કદી પણ નાશ થતો નથી પણ તેનાં બે પાસાં જાણવા યોગ્ય છે. એક સહભાવી ધર્મ તે ગુણ અને ક્રમભાવી ધર્મ તે પર્યાય, ગુણ-ગુણીનો અનેદ સંબંધ છે પરંતુ પર્યાય ક્ષણ વિનશ્યર છે. દેશ, કાળ, ભાવરૂપ પર્યાયમાં પરિવર્તન થયા જ કરે છે. પદાર્થમાં નામ, રૂપ આકાર, પ્રકારમાં પરિવર્તન ક્ષણે ક્ષણે થાય છે. ગુણ અને ગુણીનો સહભાવી ધર્મ હોવાને કારણે ધ્રુવતારૂપ મૂળ દ્રવ્ય છે અને ઉત્પાદ વ્યયયુક્ત પર્યાય ધર્મ છે. આત્માનો ચૈતન્યભાવ તે ગુણ છે અને

મનુષ્ય, તિર્યંચાદિ ગતિરૂપ તેની પર્યાય છે. રૂપ ફરે છે ગુણ તો સાથે જ રહે છે.

જીવાદિબહિતચ્ચ, હેય સુવાદેયમપ્પણો અપ્પા।

કર્મોપાધિ સમુબ્ધવગુણ પજ્જાએહિં વદિરિત્તો॥

જુદાં જુદાં દૃષ્ટિકોણથી દર્શનોમાં ભેદ પડ્યા છે. જેણે ગુણ પકડ્યા તેણે આત્માને નિત્ય માન્યો. જેણે પર્યાય પર ધ્યાન આપ્યું તેણે આત્માને અનિત્ય માન્યો. પણ જે ગુણ અને પર્યાય બંનેને લક્ષ્યમાં રાખીને વાત કરે છે તે પ્રમાણભૂત જ્ઞાન છે. દરેક પદાર્થમાં ઉપન્નેઈવા, ધ્યાનેઈવા, વિગમેઈવા આ ત્રણ સ્થિતિ છે. પદાર્થમાં ધ્યાનેઈવાને કારણે સમૂળગો નાશ થતો નથી માટે દ્રવ્યને સત્તા સ્વરૂપી કહેવામાં આવે છે. સત્તા એટલે હોવાપણું અથવા સત્તા. આત્મા સત્તા સ્વરૂપે ત્રણ કાળમાં રહે છે તે સત્તા એક છે. આત્મા એક અખંડ દ્રવ્ય છે. તેના અસંખ્યાત પ્રદેશો અખંડ છે.

આત્માની યથાર્થદશાનું વર્ણન કરતાં શ્રી કુંદંકુંદાચાર્યજી લખે છે

અહમેક: ખલુ શુદ્ધો, દર્શન જ્ઞાનમય:

સ દ ઠ સ ર પ ઠી |

નાય્સ્તિ મમ કિશ્વદઘ્નન્તત્પરમાણુ માત્રમણ્ણિ॥

આચાર્યશ્રી સમયસારમાં કહે છે, આત્મા સદા શુદ્ધ છે, અરૂપી પદાર્થ છે. તે દૃષ્ટિગોચર થતો નથી. વળી તેના અસંખ્યાત પ્રદેશોમાંથી એક પણ પ્રદેશ વધતો કે વધતો નથી. તે જેમ છે તેમજ રહે છે, તે ચાહે નરક નિગોદમાં હોય, કે પછી દેવગતિમાં હોય પછી ભલે તે કંથવા સ્વરૂપે હોય યા કુંજર રૂપ હો પણ આત્મા તો જેવડો છે તેવડો જ રહે છે. તેના કદી પણ ખંડ થતા નથી. દેવો વૈકિયશરીરની શક્તિ વડે અનેક શરીર બનાવે છે. એક આત્મા હજારો શરીર બનાવવા ઇતાં બધામાં આત્મા તે એક જ છે. માટે આત્મા અખંડ છે. વળી તે અરૂપી હોવાથી તેને કોઈ બાધા પહોંચાડી શકતું નથી. અરૂપી આત્માને નદી, નાળાં પણડો પર્વતો પથરની ગુફાઓ કે લોખંડની દીવાલો પણ રોકી શકતી નથી. આ રીતે બાધારહિત હોવાથી અભાધિત છે. તે કોઈ બાધ સાધનોથી જોવાતો કે જણાતો નથી પણ તે સર્વને જુએ છે તથા જાણે છે. તેમાં વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ કે આકારાદિ નથી તેથી દૃષ્ટિગોચર થતો નથી. આત્મા અનુભવાય છે તેનું યથાર્થ વર્ણન કરી

શકાતું નથી. તેનું વર્ણન તો ગુંગાના ગોળ જેવી સ્થિતિ છે. માટે જ કવિશ્રીએ, આત્માને એક અખંડ અને અબાધિત કહ્યો છે. આત્મા ધર્માસ્તકાય, અધર્માસ્તકાય, આકાશાસ્તકાયની જેમ અસંખ્યાત પ્રદેશી તથા અનંતધર્માત્મક છે. આત્મામાં જ્ઞાનોપયોગ, દર્શનોપયોગ, કટૂત્વ, ભોકૃતૂત્વ વગેરે અનંતધર્મ છે. વસ્તુત્વ, પ્રદેશત્વ, અગુરુલઘુત્વ, અમૂર્તત્વ વગેરે ગુણધર્મો છે. પરંતુ આત્માના ધજા ગુણધર્મો અવ્યક્ત છે.

કોઈ આત્માને ઢુપી માને છે. હાલતો, ચાલતો, ખાતો, પીતો જે દેખાય છે તે આત્મા છે. આ પણ એક ભ્રમ છે. બાધરૂપ દેખાતી સર્વકિયાઓ શરીરની છે. કર્મદયને કારણે એ પ્રકારની કિયાઓ જોવામાં આવે છે. વાસ્તવમાં જડ શરીરને બધા આત્મા સમજી લે છે. આત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપનું વર્ણન કરતાં આવશ્યકસૂત્રમાં પણ કહ્યું છે કે અવર્ણી, અગંધી, અરસે, અફરસે, અમૂર્તિ, અવિનાશી આત્મા, જાડો કે પાતળો નથી, કણો ધોળો નથી, પણ વર્તમાનમાં જે નામથી બોલાવવામાં આવે છે તે આરોપજ્ઞાન છે, બ્રમજ્ઞાન છે, યથાર્થજ્ઞાન નથી. આત્માના ધર્મો તો તદ્દન જુદા જ છે. તેને પામવા તથા સમજવા મુશ્કેલ છે. આત્માનું લક્ષ્ણ ઉપયોગ છે.

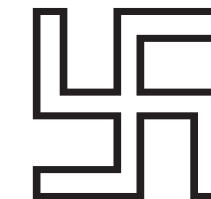
આત્માના અનંત ગુણ-પર્યાયમાંથી એક ઉપયોગરૂપ ધર્મ જ મુખ્ય છે. જેને જ્ઞાન-દર્શનરૂપ ઉપયોગ કહેવામાં આવે છે.

વત્તણ લક્ખણો કાલો, જીવો ઉપયોગ
લ ક ખ ણ ઽ ।
નાણેણ ચ દંસણેણ ચ, સુહેણ ય દુહેણ ય ॥

જ્ઞાન-દર્શનરૂપ ઉપયોગ જેનો છે તે જીવ છે, એ જીવનું લક્ષ્ણ છે. આ રીતે જીવ, વર્ણાચિ ધર્મોથી જુદો છે. તેમજ આનંદસ્વરૂપ એ જ તેનું સાચું સ્વરૂપ છે. આત્મા, સ્વયં આનંદરૂપ છે. ધન, વૈભવ, દીકરા કે પત્નીથી આનંદ મળે છે અને પોતે ભોગવે છે તે એક ભ્રમ છે પણ આત્માનંદને આ બાધ સાધનોની જરૂર નથી. આ આનંદને વ્યક્ત કરવા આખ, મોહું, ભાષા માધ્યમ છે. જેમ હવા, દૃષ્ટિગોચર નથી પણ અનુભવાય છે તેમ આત્મા પણ દૃષ્ટિગોચર થતો નથી પણ અનુભવગમ્ય છે. આત્મા અનંત ધર્માત્મક ગુણ પર્યાયયુક્ત છે.

આત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપની ઈચ્છા કરતા કોઈ વિકારીભાવ ઉત્પન્ન થતો નથી તે કારણે એને કોઈપણ બંધન થતું નથી.. આત્મા જ્યારે સ્વરૂપ રમણતા કરે છે ત્યારે તેને નથી કોઈ સુખની ઈચ્છા કે નથી મોકષની ઈચ્છા. સાધક મોકષ અને સંસાર બંનેમાં નિઃસ્પૃહ રહે છે. સાધક જ્યારે મોકષમાર્ગ પર પગ ધરે છે ત્યારે આવી ઉત્મદશા પામે છે. પારિણામિકમાવરૂપ ઉપયોગને સ્વ તરફ વાળવામાં આવે તો આત્માની અખંડતાનું ભાન થાય છે. જ્ઞાન સ્વરૂપી આત્મા, એક જ આત્મા સર્વ વિષયોનું જ્ઞાન કરી શકે છે આત્માને ઉપયોગ રૂપ ચીપીઆ વડે પકડી શકાય છે.

કવિએ આ નાના પદમાં આત્માની મૂળ સ્થિતિનું સ્વરૂપ પ્રગટ કર્યું છે. અને આત્મધર્મનો મર્મ બતાવી દીધો છે.

“બાલુડી અબલા જોર કિશ્યું કરે”

કવિ શ્રી આનંદઘનજીએ ધન્નાશ્રી રાગમાં લખેલા આ પદમાં ચેતનના સ્વરૂપ ઉપર પ્રકાશ પાડ્યો છે.

આત્મા, સ્વભાવે તો શુદ્ધ છે પણ કર્મધરણને કારણે તેનામાં અશુદ્ધિ જણાય છે. અશુદ્ધ ચેતન, વિકારી ભાવોને કારણે વિકારી પર્યાય ઊભી કરે છે અને સ્વયં તેમાં જ અટવાઈ કર્મનો કચરો એકઢો કરે છે. ચેતનની આ પ્રવૃત્તિથી શુદ્ધ પરિણતિરૂપ ચેતના દુઃખી થાય છે.

વિવેક ચેતનાને પૂછે છે કે હે ચેતના ! તું તારા પતિને બહાર શા માટે જવા દે છે ?

બાલુડી અબલા જોર કિશ્યું કરે, પીઉડો પરઘર જાય,
પૂરવ દિસી પશ્ચિમ દિસી રાતડો, રવિ અસ્તંગત થાય...બાલુડી...॥

૩ । ।

પરિણતિ પરિવર્તનશીલ છે તેથી તે નવી નવી ઉત્પન્ન થયા જ કરે છે. આ વાતને લક્ષમાં રાખી કવિશ્રીઓ ચેતનારૂપ પરિણતિને નાની અને અભળા પણ કહી છે. અભળા સ્ત્રી પુરુષ ઉપર શું જોર કરે ? તેનું શું ચાલે ? તે તો બિચારી, પતિના વિચારમાં વારંવાર રોયા કરે કારણકે ચેતનારામ પરઘરે ફર્યા કરે છે. તે ઘર સામું જોતા તો નથી પણ યાદ શુદ્ધાં કરતો નથી.

વિભાવને વશ જ્યાં ત્યાં રખડતો ને ભટકતો ચેતન અશુદ્ધદશાને પામે છે. અશુદ્ધદશામાં શુલ્ભ કર્મદયે કયાંક તેને સંન્માન મળે છે તો પાપોદયે કયાંક તિરસ્કાર પણ પામે છે. આમ વિવિધદશા ભોગવતો હોવા છિતાં છુઝુ તે ઠેકાણે આવતો નથી. એમાં ચેતના પણ શું કરે ? આખર ચેતનના મિત્રોને તથા પોતાની સાહેલીઓને ભલામણ કરે છે કારણકે ચેતનાનું તો ચેતન કાંઈ સાંભળતો જ નથી. જે સ્ત્રીનો પતિ બહાર રખડતો હોય તે સ્ત્રીની ઘરમાં કોઈ કિંમત હોતી નથી. તે દરેક સ્થળે તિરસ્કૃત અપમાનિત થઈ બધાની ઠોકરો ખાય છે.

પરસ્ત્રીમાં આસક્ત પુરુષની કેવી દશા થાય છે તેનું કવિએ સૂર્યના

દેખાંત દ્વારા સાંકેતિક રીતે નિરૂપણ કર્યું છે. આ દેખાંતનું અર્થઘટન જુદી જુદી રીતે કરવામાં આવે છે. જેમકે સૂર્યનું ઘર છે પૂર્વદિશામાં એટલે પૂર્વદિશા તેની પત્ની છે. આથી સૂર્યોદય સમયે પૂર્વદિશાનું આકાશ, લાલ હોય છે. સૂર્ય પોતાનું ઘર, પત્નીને છોડી ધીરે ધીરે પશ્ચિમ દિશારૂપ પરસ્ત્રીમાં મોહનુંધ બને છે એટલે સૂર્યાસ્ત સમયે પશ્ચિમ દિશાનું આકાશ લાલ હોય છે પરંતુ પરિણામ એ આવે છે કે સૂર્ય અસ્ત થઈ જાય છે. રાવણને પોતાની મંદોદરી વગેરે સુંદર પત્નીઓ હોવા છિતાં તે સીતા પર આસક્ત થયો તો પરિણામ કેટલું ખરાબ આવ્યું ? ધવલશેઠે, શ્રીપાળ રાજાની પત્ની પર ખરાબ દેખ્યી કરી જેથી તેનું દુઃખના મહાસાગરમાં મૃત્યુ થયું.

આ રીતે ચેતન પણ અવિરતિરૂપ પરસ્ત્રી સાથે ફર્યા કરે છે. તેથી તે દારુ, માંસ, શિકાર, જુગાર, વૈશ્યાગમન વગેરે વ્યસનો તથા ચોરી, લૂંટ, હત્યા વગેરે અશુભ પ્રવૃત્તિઓ કર્યા કરે છે. સંગનો રંગ લાગતાં તેને ગંદી કુટેવો પડી જાય છે. પારકે ઘરે જવાથી લાભ તો થયો નથી પણ નુકશાન ભોગવવું પડે છે.

સૂર્ય પૂર્વદિશામાં ઊગે છે પણ પૂર્વ દિશામાં ટકતો નથી. તેની દેખ્યિ પશ્ચિમ દિશામાં છે. તેથી પૂર્વ દિશારૂપ પત્ની સામું પણ જોતો નથી. તે જ પ્રમાણે પરભાવ રમણ કરનાર પતિ, પોતાની ચેતનાને ન ઓળખતા કુમતિને મળવા માટે રખડ્યા કરે છે. આ રખડપણીનાં અંતે પોતાનું તેજ ગુમાવી આથમી જાય છે. પતિનો વિજય થતો નથી અને ચેતનાનો વિરહકાળ છૂટતો નથી.

ચેતના ! આવા ચેતનપતિથી દુઃખી છે. તે જો વિરતિના સંગમાં આવે તો વ્રતી બની શકે. ચેતનની વૃત્તિ જો શુદ્ધ બને તો વીતરાગતા પ્રગટે.

ચેતન કયારેક પોતાની શુદ્ધદશા તરફ જુઅે છે ત્યારે ચેતના તો સાવ બાલુડી દેખાય છે. તેથી તેને લાગે છે કે આવડી નાનકડી છોકરીનું શું ગજું છે ! તેથી ચેતન પર ઘરે ચાલ્યો જાય છે. તો પણ શુદ્ધ વિચારણા કરતાં ચેતના તેને ગમી જાય છે. પણ પાછું માયા-મમતાનું આકર્ષણ તેને ખેંચે છે. જેમ અસ્ત થતો સૂર્ય નિસ્તેજ લાગે છે એ રીતે વિષયાંધ પુરુષ

તેજણીન દેખાય છે. જે રીતે સૂર્યાસ્ત થતાં સૂર્યનું નામ-નિશાન રહેતું નથી એ રીતે ચેતન વિકારી બનતાં કર્માવરણ ગાઢ આવી જતાં જાણો કે તેનું કોઈ અસ્તિત્વ જ રહેતું નથી. સૂર્ય પદ્ધિમ દિશાના પાલવમાં સંતાઈ જાય છે અને પદ્ધિમદ્રૂપ પરસ્તી સાથે રાત્રી વ્યતીત કરે છે. ઘોર અંધકાર વચ્ચે રાત પસાર કરી સવારે ઘર ભેગો થાય છે પણ આવ્યો ન આવ્યો ને પાછો પરઘર જવા વિણાર શરૂ કરે છે.

કવિશ્રી બીજુ કડીમાં કહે છે,

पुनम निसि सम चेतन जाणीए, चन्द्रातप सम न

बादल भर जिम दलथिति आणीए, यकृति अनावृत जाण.. बालु डी...।

2

1

કવિ કહે છે, ચેતન, પૂનમના ચાંદ જેવો નિર્મળ છે. જેવી રીતે શુક્લપક્ષમાં ચંદ્રની એક એક કણા ખીલતી જાય છે તેમ ચેતન જો સ્વતરફ દટ્ઠિ કરે તો તેની પણ કણા ખીલતી જાય છે. અંતે પૂનમનો ચાંદ સંપૂર્ણ ખીલી ઊંઠે છે. તેમ ચેતન પણ સંપૂર્ણ કર્માવરણરહિત બની સંપૂર્ણ શુદ્ધતાને પ્રગટ કરે છે.

શ્રી કંદકંદાચાર્યજી લખે છે

जीवो चरित दंसण णाण ढिदो तं हि ससमयं

ଜାଣିବା ପାଇଁ

पोग्गल कम्म पदेसवियं च तं जाणं पर समयं ॥

જે જીવ જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રમાં સ્થિત છે તે નિશ્ચયથી સ્વ સમયની જાગ્ર છે અને જે જીવ પુદુગલકર્મપ્રદેશોમાં સ્થિત થયેલ છે તેને પરસમયની જાગ્ર છે. મૂળભૂત આત્મામાં કોઈપણ પ્રકારની મહિનતા નથી. જેમ પૂનમના ચાંદનો પ્રકાશ સર્વત્ર ફેલાય છે, તેમ ચેતન આત્મા જ્ઞાનગુણથી પ્રકાશિત છે કારણકે જ્ઞાન આત્માનો ગુણ છે. જેવી રીતે ચંદ્ર અને પ્રકાશનો સંબંધ છે તેમ આત્માને જ્ઞાનનો સંબંધ છે. જ્ઞાન વિનાનો આત્મા જડ થઈ જાય છે, માટે જ્ઞાનયુક્ત આત્માને જ્ઞાન ચેતના કફેલામાં આવે છે. જેમ ચંદ્ર કે સૂર્યને આડા વાદળા આવી જતાં ચંદ્ર-સૂર્યનો પ્રકાશ પૂર્ણ તથા પૃથ્વી પટ પર આવતો નથી છતાં પણ ચંદ્ર-સૂર્યમાં પ્રકાશ નથી એમ નહીં એ રીતે આત્માના જ્ઞાનગુણ આડે જ્ઞાનાવરણીય કર્મનું આવરણ આવી

જતાં વહેવારજીવનમાં જ્ઞાનપ્રકાશ દેખાતો નથી છતાં પણ આત્માનો જ્ઞાન- સ્વભાવ નાશ પામતો નથી કારણકે ચેતન, પ્રકૃતિથી જ અનાવૃત છે. કર્મનું આવરણ આવવા છતાં જ્ઞાનપ્રકાશ અંદરમાં તો જરૂર રહે છે. શુદ્ધચેતના પ્રકાશ સ્વરૂપ છે પણ તે કર્મोદયને કારણે જોર કરી શકતી નથી.

આત્માના અસંખ્યાત પ્રદેશોમાંથી ફક્ત આઈ રુચક પ્રદેશોને છોડી બીજા બધા જ પ્રદેશો પર અષ્ટકર્મનું આવરણ છે ત્યારે રૂપ શાનગુણ તિરોભાવ રહે છે. પણ જેમ જેમ કર્માવરણ હટું જાય છે તેમ તેમ શાનગુણનો આર્વિભાવ થતો જાય છે. આ રીતે શાનગુણયુક્તાત્મા પુનમની રાત્રીના ચંદ્ર જેવો પ્રકાશે છે.

આ કિરીમાં ‘અનાવૃત’ શબ્દ દ્વારા આત્માની સિદ્ધિ કરી છે અને ‘આવૃત’ દ્વારા કર્મની સિદ્ધિ કરી છે તોપણ કર્મનો કર્તા આત્મા પોતે જ છે.

જેને સંસારીજીવનું લક્ષણ કહેવામાં આવે છે તે લક્ષણ બતાવતાં કહે છે.

यः कर्ता भेदानां, भोक्ता कर्म फलस्य च

संसतां परिनिर्वाता, सत्यात्मा नान्य लक्षणः ।

આત્મા જ કર્મનો કર્તા છે અને કર્મનો ભોક્તા છે. જૈનશાસ્ત્ર સાર, આત્માનું સ્વરૂપ જાણ્યા વિના, કર્મનો સિદ્ધાંત સિદ્ધ થતો નથી.

કવિએ અહીં નિરાવરણ સ્વરૂપ આત્માની સ્થિતિ બતાવી છે અને તેની વર્તમાનદશા તરફ ટેણી કરવા સૂચન કર્યું છે. કર્મયુક્ત આત્મા કર્મથી મુક્ત કેમ બની શકે ? માટે સમતાપૂર્વક જ્ઞાન, દર્શન ચારિત્રની આરાધનાની આવશ્યકતા છે તેને કારણે કર્મબંધન અટકે છે. ચંદ્રરૂપ આત્મા પર કર્મોનાં જે વાદળા આવ્યા છે તે હૃદી જ્ઞાય છે.

વિવેકદિલ્લી આત્માને આત્મારૂપે અને જડ ને જડ રૂપે જોતા આત્મા શુદ્ધ પરિજ્ઞામનીધારાને પ્રાસ કરી યેતનભાવ પ્રગટ કરે છે.

કવિ આનંદઘનજી ગ્રીઝ કરીમાં કહે છે

परघर भमता स्वाद किया लहे , तन धन यौवन हाण

दिन दिन दिसे अपयश वधतो , निज जन न माने केण...बालुडी... ||

— 1 —

ચેતના, વિવેકને કહે છે, ચેતનપતિ તો પરસ્તીઓનાં ઘરમાં

ભોગબુદ્ધિથી પડ્યા રહે છે. મને નથી સમજાતું કે તેમાં એને શું સ્વાદ આવે છે? આવું જીવન જીવનારા લોકો પોતાનું શરીર, ધરન, અને યુવાની બધું ગુમાવી દે છે. એટલું જ નહીં, પણ અપયશ વધારી ઘરમાં તથા બહાર તિરસ્કાર પામે છે તેમજ ઘરનાં માણસો તેની વાત માનવા કે સાંભળવા તૈયાર હોતા નથી.

હેવિવેકમિત્ર ? ચેતનનાથ તો અવિરતિરૂપ પરઘરે ભટકે છે. ઘરે ઘરે કોણ ભટકે ? તે તેને ખબર છે ને ? એક તા ભિખારી અને બીજો ફૂતરો, ચેતનની પણ આવી જ દશા છે. તે દરેકસ્થાને નિર્લજજ બની ભટક્યા કરે છે. પરસ્ત્રીસંગને કારણે તે કોઈપણ જાતનું સુખ પામી શકતા નથી. આવા પુરુષો વાસનાના દાસ બની, વેશ્યાઓને હ્યાથ જોડીને નભસ્કાર કરે છે અને પોતાના જીવનને ધૂળમાં રૂગદોળી નાખે છે. અતિભોગીનું શરીર રોગનું ઘર બની જાય છે. ઉપરાંત રાત-દિવસ સતત ભય, વહેમ અને કોધાદિ દોષોને તે સેવ્યા કરે છે. એથી તેઓની શરીર- શક્તિ ક્ષિણ થઈ જાય છે અને કાંતિ પણ નશ થઈ જાય છે. ચેતના કહે છે, જો ચેતન પણ આવું અકાર્ય કરશે તો તેની શી દશા થશે ? તે અનંતકાળથી અવિરતિના ઘરમાં પડ્યા રહે છે તેથી આત્મપ્રદેશો પર કષાયની મલિનતા લાગ્યા કરે છે. તેમજ જ્ઞાનાદિ આત્મજ્ઞાદ્ધિની છાનિ થાય છે. આત્માની અનંતસુખસમૃદ્ધિ પ્રગટ થતી નથી. સામાન્ય શ્રુતાદિ ઋદ્ધિ પ્રગટી હોય તો તે પણ નાશ પામી જાય છે. અરે ! ચૌદ્ધૂર્વધારીઓ, આણારક લબ્ધધારકો, મન : પર્યવજ્ઞાનીઓ અને અગ્નિયાર ગુણસ્થાનક પર ચઢેલા એવા આત્માની યૌવનાવસ્થાને પામેલાઓ પણ અવિરતિના ઘરમાં રમણતા કરતાં નીચેના ગુણસ્થાનકમાં આવી જાય છે. તેથી તેઓ ગુણવૃદ્ધિરૂપ યૌવનને હારી જાય છે.

કવિશ્રી ચોથી કરીમાં કહે છે,

કુલવટ છાંડી અવટજવટ પડે, મન મેહુવાને
ઘ ઠ ઠ
આંધો આંધો મિલે બેહુ જણા, કોણ દેખાડે વાટ... બાલુડી... ||
૪ | |

જે માનવ પોતાના કુળની મર્યાદા છોડી બહાર ભટકે છે તે ઘરની આબરુ ગુમાવી બેસે છે. અણી કુળવટ એટલે નિજસ્વરૂપને છોડીને પરસ્વરૂપે

જે ચરી જાય છે તે સંસાર અટવીમાં ભૂલો પડે છે. તે રાજમાર્ગ છોડી ઇન્દ્રિયોના તથા મનોવિકારના નાના રસ્તે આડો-અવળો ભમ્યા કરે છે અને ક્યાંય પડે છે તો ક્યાંક ગોથું ખાય છે.

આ કરીમાં કવિએ મનને ‘મેહુવા’ એટલે મેવાસી કહેલું છે. મેવાસી એટલે જંગલમાં વાસકરનારો નીચ અથવા મૂર્ખ માણસ. આવા જંગલવાસીઓ દેવ-દેવીઓને માને, પૂજે તથા બલિ ચડાવે છે. આજવિકા અર્થે લૂંટ, ચોરી, ખૂન, જૂઠ વગેરે આચરણ કરે અને માંસ- મદિરાપાન કરે છે.

કવિએ મનને આવા લોકો સાથે સરખાવ્યું છે. જે લોકો મનને વશવર્તી છે તે લોકો મનના નચાવ્યા નાચે છે. વિકારી મન, મિથ્યા માન્યતામાં સુખમાની કૃષણલેશ્યારૂપ કાલિકા દેવીનો ઉપાસક બને છે. તથા દુષ્ટ અધ્યવસાયો રૂપ, પશુની પ્રાપ્તિ માટે પ્રાર્થના કરે છે. એ મનરૂપ મેવાસી ચંચળતારૂપ ડાકલું વગાડે છે અને સુવિચારોને ભયભીત કરી ભગાડે છે. દુગર્તિરૂપ આડો-અવળા રસ્તે ભટકે છે અને અશુદ્ધપરિણતિરૂપ કુલટા સાથે રાત-દિવસ ખેલ્યા કરે છે. આત્મઘરમાં જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રરૂપ રત્નત્રયની ચોરી કરે છે. તે ધર્મરાજાના નગરમાં લૂંટ ચલાવે છે અને તેની પ્રજાને રંજાડે છે. વાસનાની મદિરા પીએ છે અને મિથ્યાત્વનું માંસ ખાય છે. આત્મગુણોનું ખૂન કરી શુદ્ધાત્માને હેરાન કરે છે. મન મેવાસી આવો દુષ્ટ છે. તેની સંગતિ દુઃખની ગર્તામાં લઈ જાય છે ત્યારે સજજનોની સંગતિ સન્માર્ગે લઈ જાય છે.

‘મેહુવા’ શબ્દનો બીજો અર્થ મેઘ અથવા વરસાદ થાય છે. મનરૂપ મેઘ, ઘાટમાં પડે છે ત્યારે ચેતન વિષય-કષાયથી વ્યાકુળ બની મૂંજાઈ આડો-અવળે રસ્તે ભટકી જાય છે. પરસ્ત્રી સંગમાં રાત તો થઈ ગઈ હવે બહાર નીકળે છે ત્યાં મનરૂપ મેઘ ઘટાટોપ બની વરસવા લાગ્યો છેવટે રસ્તો ભૂલી જાય છે. સામે બીજી અનેક વ્યક્તિઓ પણ વાસનાના વરસાદને કારણે ભૂલી પડેલી મળે છે પણ તે બીજાને રસ્તો ક્યાંથી બતાવે ? આંધળો બીજા આંધળાને ક્યાંથી દોરી શકે ? શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીએ કહ્યું છે,

‘બીના નયન પામે નહીં, બીના નયન કી બાત’

અજ્ઞાનથી અંધ બીજા અજ્ઞાનીને, સત્ત સ્વરૂપનું જ્ઞાન, ભાન કે બોધ

કેવી રીતે કરાવી શકે ? જેને મન પર અંકુશ નથી તેનો મનરૂપી ઘોડો ચારે બાજુ ઉછળતો આત્મસવારને દુર્ગતિમાં પટકાવી હે છે. તેને અરણ્યમાં ગોથાં ખાતાં તૃષ્ણારૂપી નદીઓ મળે છે તેમાં પડી તણાતો જાય છે. આવી દુર્દશામાં તેને કોણ રસ્તો બતાવે ?

ચેતના, વિવેકને આવું કહી રહી છે. વિવેક આ વાત સાંભળી ચેતનને સ્થાને લાવવા શું વિચારે છે તે આગળની કરીમાં જોઈએ.

બંધુ વિવેક પિડળો બુઝવ્યો, વાર્યો પરઘર સંઘ

સ ગ ।

આનંદઘન સમતા ઘર આણે, વાઘે નવ નવ રંગ...બાલુડી... ॥૫॥

ચેતનાની શુદ્ધ ધર્મની વાતો સાંભળી, વિવેક જાગી ગયો. વિવેક ચેતન પાસે જઈ અને પોતાના શુદ્ધધર્મનો માર્ગ બતાવ્યો છેવટે ચેતનને સત્યમાર્ગ સમજાયો. જેને વિવેકરૂપી આંખ મળે છે તેને સન્માર્ગ મળી જાય છે. વિવેક વિના હૃદયમંદિરમાં અંધારું થઈ જાય છે. વિવેકી સમાજમાં ઉચ્ચસ્થાન પામે છે. કુટુંબમાં માનીતો અને પરિવારમાં પ્રતિજ્ઞિત ગણાય છે.

જીવને જો સત્યાસત્યનો વિવેક જાગે તો શુદ્ધધર્મની પ્રાપ્તિ થાય.
દશવૈકાલિક સૂત્રમાં કહ્યું છે,

સોચ્ચા જાણઇ કલ્લાણ, સોચ્ચા જાણઇ
પ ઠ વ ગ ।

ઉભયંડપિ જાણઇ સોચ્ચા, જ સેય તં સમાયરે ॥

મોક્ષાર્થી અને સદગુરુ પાસેથી કલ્યાણમાર્ગ પાપમાર્ગ સાંભળી વિવેકબુદ્ધિથી વિચારીને આત્મશ્રેયના માર્ગ પ્રયાણ કરે છે, એ રીતે જડ ચેતનનો વિવેક, સ્વભાવ વિભાવનો વિવેક, જ્ઞાન અશાનનો વિવેક થતાં ચેતન, સત્યમાર્ગ ચાલે છે. હવે કુમતિના ઘરનો કુમાર્ગ છોડી દીધો. લાલચથી લલચાઈ કદી તે રસ્તે જવું જ નહીં તેવી પ્રતિજ્ઞા કરી લીધી છે કારણકે તેને હવે આત્મબોધ થયો છે. શુદ્ધ ઉપયોગ ધારણ કર્યો છે. ચેતનનાં વિવેક ચક્ષુ ખૂલતાં ચેતન, સમતાના ઘરે પધારે છે. તેના ઘરનું અંધારું દૂર થયું અને શાનદાર જળહળવા લાગ્યો એથી પરઘર રમણતામાં રહેલા દોષનું અને દર્શન થયું.

હવે સમતા, ચેતનાને કહે છે,

નિશદિન જોઉ તારી વાટઢી, ઘેર આવો ને ઢોલા।

રાત-દિવસ તારી રાહ જોઈ, માર્ગ નિરીક્ષણ કરતી હતી. છેવટે સ્વામી ઘરે પધારતાં આનંદ-મંગળ વરતાવા લાગ્યા. હવે વિરહનાં નિસાસાને સ્થાને આનંદરસનાં જરણાં વહે છે. સત્યાનંદની જડીઓ વરસી રહી છે. ચારે બાજુ કિલ્લોલતું વાતાવરણ ઊભું થઈ ગયું છે. ચેતન-ચેતનાનું મિલન થતાં કાણો કાણો સહજ સુખની ખુમારીનો અનુભવ રંગ પ્રગટે છે. હવે આત્માના અસંખ્ય પ્રદેશોમાં ખુમારીથી સ્થિરતા સાધે છે.

આ પદમાં કવિશ્રીએ આત્માની અનોખી દશાનું દર્શન કરાવ્યું છે. ચેતનાનું દુઃખ દૂર કરવા વિવેકમિત્રે પોતાની મિત્ર તરીકેની ફરજ બજાવી ચેતનને સમજાવી ઠેકાણો લાગ્યો.

જેને કમળો હોય તેને સફેદ વસ્તુ પણ પીળી દેખાય એ રીતે વિકાર ભાવોનો કમળો થતાં ચેતનને પારકી વસ્તુ પોતાની લાગતી હતી અને પોતાનાં સ્વજનો તથા વસ્તુઓ પારક લાગતા હતાં. હવે ટણ્ણ બદલાતાં દિશા બદલાઈ ગઈ છે. હવે આત્મઘરમાં આનંદની જડીઓ વરસવા લાગી, ઉત્સાહના કૂવારા ઉડવા લાગ્યા. આત્મએશ્વર્યમાં ચેતન-ચેતના ન્હાવા લાગ્યા. રમવા લાગ્યા.

આ પદમાં ઉચ્ચ-ભૂમિકાનું આવેખન છે. પ્રગતિપોષક મહાનુભવતાનું નિર્દર્શન છે. આ રીતે આત્માર્થી પુરુષોનું ઉચ્ચદશાની પ્રભુતામાં મંડાશ થાય છે.

વિવેકે ચેતનને સમજાવી સન્માર્ગ દોર્યો એ ઉત્તમદશાની ઉત્તમભૂમિકા આ પદમાં સરસ રીતે વર્ણાયે છે.

“દેખો એક અપૂરવ ખેલા”

શ્રીમદ આનંદઘનજી મહારાજ આ પદમાં ચેતન, સમતાના ધરમાં આવ્યા પછી, આત્માની શુદ્ધ પરિણાતિ કેમ પ્રગટે છે તેનું નિરૂપણ કરતાં લખે છે:-

દેખો એક અપૂરવ ખેલા,
આપ હી બાજી આપ હી
બ ા જ િ ગ ર
આપ ગુરુ આપ ચેલા...દેખો... ॥ ૩ ॥

કહિ કહે છે, આ એક અપૂર્વ ખેલ ચાલે છે. તે તમે જુઓ! સામાન્ય રીતે નાટક ભજવનાર અને તેનો સૂત્રધાર બંને જુદા જુદા હોય છે. સંસારનો માનવ, લોકરંજન કરવા વિધ-વિધ પ્રકારના નાટકો કરે છે અને તે બાળપણ, યૌવન, વૃદ્ધાવસ્થા જેવી અવસ્થા પ્રમાણે વિભાજિત થાય છે.

પણ અહીં તો અધ્યાત્મભાવોની રમત છે. અહીં તો રમત પણ પોતે અને રમનાર પણ પોતે. બાજી પોતે અને બાજીગર પણ પોતે જ. આવી અદ્ભુત બાજી ક્યાંય જોવામાં આવતી નથી કારણકે એ જોવાનો વિષય નથી. એ તો અનુભવનો આનંદ માણવાનો વિષય છે.

અનાદિના ખેલનો બાજીગર જીવ વિધ-વિધ ખેલ કરે છે. ઇતાં નથી થાકતો કે નથી કંટાળતો. તેને આ પ્રકારના ખેલોમાં અભાવ પણ આવતો નથી. જીવ જન્મથી મૃત્યુ સુધી બાજી રમ્યા જ કરે છે. દરેક સ્થિતિમાં કેન્દ્રસ્થાને પોતે જ છે. જો જીવ ન હોય તો કોઈપણ બાજીને સ્થાન રહેતું જ નથી. માટે બાધ્યસંસારના જે કાંઈ ખેલો છે તે જીવને આધારે જ છે. એક સ્થાન બદલે એટલે એક બાજી પૂરી થાય છે. આ રીતે દરેક ખેલની ક્ષણિકતા ન જરે જોઈ શકાય છે. વળી તેનાથી પ્રાસ થતો આનંદ પણ ક્ષણિક અને કૃત્રિમ છે. ઉ. ત. કોઈના દીકરાના લઘુ થયા ને બીજે જ દિવસે મૃત્યુ થયું તો આ આનંદ શાશ્વત કેમ કહી શકાય? જે આનંદ શોકરૂપે પરિણામે તે આનંદ ક્ષણિકમાં ખપે છે.

અપૂર્વ એટલે આજ સુધીમાં કદી પણ ન કર્યા હોય એવો ખેલ. અનંતકાળમાં જીવે બાધ્યખેલ અનંત કર્યા પણ હવે અંદરના ખેલની વાત છે. આ અપૂર્વ ખેલ કરનાર કોણ છે? ખેલાવનાર કોણ છે? અને ખેલ કેવા પ્રકારનો છે. આ પણ ગૂઢવાત છે.

ખેલ છે આત્માની અનંતગુણ સૂચિનો અને તેનો બાજીગર આત્મા પોતે જ છે. પર્યાયમાં ઉત્પાદ-વ્યય થયા જ કરે છે પણ ધ્રુવતારૂપ આત્મદ્વયનો કદી પણ નાશ થતો નથી. જીવની અખૂટ સંપત્તિરૂપ ત્રિરત્નનો ખેલ તો સતત આત્મામાં થયા જ કરે છે. એ જ રીતે આત્મા જ ગુરુ અને આત્મા જ ચેલો છે. ઉપયોગધર્મ આત્મા શિષ્ય છે, તો જ્ઞાન ગુણે આત્મા ગુરુ છે. બાધ્ય જગતમાં ગુરુ-શિષ્ય જુદા જુદા હોય છે ત્યારે અધ્યાત્મજગતમાં ગુરુ-શિષ્ય અભિન્ન ભાવે રહી શકે છે. જે ક્ષણે આત્મામાં આવો અભિન્નભાવ વર્તતો હોય ત્યારે ચેતન, શુક્લધ્યાનમાં પ્રવેશે છે. જ્યાં બન્નેનું એક્ય છે, ત્યાં નિશ્ચય નય છે અને જ્યાં બન્નેની બિન્નતા છે ત્યાં વ્યવહાર નય છે. આત્મા પોતે જ પૂજ્ય છે માટે તે ગુરુ છે અને તે પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપને પૂજે છે માટે તે સ્વયં શિષ્ય છે.

આત્મા પોતે જ સંસારનો સર્જનદ્વાર છે તથા તેનું વિસર્જન કરનાર પણ પોતે જ છે. શ્રી માનતુંગાચાર્યજી ભક્તામરસ્તોત્રમાં કહે છે,

બુદ્ધસ્ત્વમેવ વિબુધાચિત બુદ્ધિ બોધાત्।
તવં શંકરોડપિ સ્ત્રીભુવનત્રય શંકરત્વાત्
ધાતાસિ ધીર! શિવમાર્ગ વિધેર્વિધાનાત્તુ
વ્યક્તં ત્વમેવ ભગવન् પુરુષોત્તમોડસિ ॥

હે પ્રભુ! આપ ત્રણે જગતનાં જીવોનું કલ્યાણ કરનાર હોવાથી શંકર સ્વરૂપ છો, વળી આપ જ બ્રહ્મા છો. અને આપ જ વિષ્ણુ છો. આમ આત્મસ્વરૂપની અભિન્નતા વિવિધ પ્રકારે જોવા મળે છે.

શુદ્ધ સ્વરૂપી આત્મા ક્યાં સ્થિર થાય છે તે વાત ક્રવિ બીજી કરીમાં કહે છે:

લોક અલોક બિચ આપ બિરાજિત, જ્ઞાન પ્રકાશ અકેલા।
બાજી છાંડિ તર્હ ચઢ બૈઠે, જહાં સિંધુકા મેલા...દેખો... ॥૨ ॥

જેણે પોતે પોતાને જ્ઞાયો છે તથા અનુભવ્યો છે એવો આત્મા પોતાના અસંખ્યાત પ્રદેશોને શુદ્ધ કરી, દરેક પ્રકારની બાજી છોડીને સંસાર-

મુક્ત બની લોકાંગે બિરાજમાન થાય છે.

શ્રી ઉવવાઈસૂત્રમાં કહ્યું છે,

અલોગે પદિહયા સિદ્ધા, લોયગો ય
પ ફિ ડ ફિ ડુ ય ટ ।
ઇહ બોંડિ ચિંતાણ, તત્થ ગંતૂણ સિજ્જાઈ ॥

જેણે બાળ સંકેલી લીધી છે તે સંસાર મુક્ત બની લોક અને અલોકની વચ્ચે લોકના અગ્રભાગે સિદ્ધ થાય છે. લોકનું સ્વરૂપ સ્થાનાંગસૂત્રની વૃત્તિના આધારે નીચે પ્રમાણે છે.

ધર્માસ્તિકાય ધર્માસ્તિકાયાવકાશ એવ ચ ।

જીવ પુદ્ગલ કાલાશ, ષડ દ્રવ્યાણિ જિનાગમે ॥

જિનાગમમાં દર્શાવ્યા પ્રમાણે, ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય, જીવાસ્તિકાય, પુદ્ગલાસ્તિકાય અને કાળ એ છ દ્રવ્ય જ્યાં હોય તેને લોક કહેવામાં આવે છે. આ લોકના ત્રણ વિભાગ કરવામાં આવે છે.

પ. વિનયવિજ્યજી મ. સા. કહે છે,

ઉત્પત્તિ વ્યય ધોવ્યયુક્ત, તે ઉર્ધ્વ અધો ને મધ્ય ગણાય ।

લોક સ્વરૂપ વિચાર કરતાં ઉત્તમજનને કેવલ થાય ॥

ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લયરૂપ દ્રવ્ય પર્યાયથી યુક્ત ઉર્ધ્વલોક, મધ્યલોક અને અધોલોક છે એ સર્વમાં સર્વ સંસારી જીવો વસે છે.

લોકપ્રકાશમાં કહ્યું છે,

નર વૈશાખ સંસ્થાન, સ્થિતપાદં કટી તટે ।

ન્યસ્ત હસ્તદ્યં, સર્વ દિક્ષુ લોકોઝ ગચ્છતિ ॥

બેઉ દ્વાથ કટિ પર રાખીને કોઈપુરુષ વૈશાખ સંસ્થાનની જેમ (પહોળા પગ કરીને) ઊભો હોય એના જેવો સર્વથા આ લોક છે.

ઉપાધ્યાય શ્રી સકલચંદજી મહારાજ સાહેબ, શાંતસુધારસમાં કહે છે,

અધોલોક છત્રાસન સમવડ, તિર્થી જલ્લરી જાણો,

ઉર્ધ્વલોક મૂદુંગ સમાણો, ધ્યાન સકળ મુનિ આણો.

અધોલોક છત્રના આકારે છે. તિર્થીલોક જાલરના આકારે છે ને ઉર્ધ્વલોક મૂદુંગના આકારે છે

આ લોક કેવડો છે તેનાં ઉત્તરમાં વિનયવિજ્યજી મહારાજ કહે છે,
અસ્ય સર્વસ્ય લોકસ્ય કલયા ભાગાશ્વતુર્દેશ ।

એકૈકશ્વ વિભાગોડ્ય મેકૈક રજ્જુ સમિતઃ ॥

આ અભિલ લોકના ચૌદ વિભાગ કલ્પેલા છે. અને પ્રત્યેક વિભાગ એક ૨જ્જુ (રાજ) પ્રમાણ છે. આ લોક ચાર પ્રકારે છે.

દ્રવ્યત: ક્ષેત્રત: કાલ ભાવ તસ્તશ્વતુર્વિધમ:

દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવ એમ ચાર પ્રકારે છે.

(૧) દ્રવ્યલોક:- જીવમજીવે રૂવમરુચિ સપણ સમપ્યણ સે અ ।
જાણાહિ દ્રવ્યલોગં નિચ્વંમનિચ્વં ચ જં દવ્યં ॥

(૨) ક્ષેત્રલોક:- ઉર્ધ્વ, અધ: અને તિર્થી સ્થાનોવાળા આકાશના પ્રદેશો છે તેને ક્ષેત્રલોક કહે છે.

(૩) કાળલોક:- સમય, ઘરી, દિવસ, પક્ષ, માસ, વરસ, યુગ વગેરે કાળને કાળલોક કહે છે.

(૪) ભાવલોક:- ઔદારિક વગેરે ભાવો જ્યાં છે તેને ભાવલોક કહે છે.
તેમાં દ્રવ્યલોક ચૌદ રાજુ પ્રમાણ છે. તેમાંથી ‘અધોલોક’ સાત

૨જ્જુ જાઝેરા જાડાપણે છે. તેમાં એકેક ૨જ્જુની જાડી એવી સાત નરક છે. તે દરેકમાં નારકી જીવો રહે છે. પહેલી નરકના ઉપરનાં અંતરામાં દશ ભવનપતિ દેવોના આવાસ છે. અને તેનાથી ઉપર વાણવ્યંતર દેવો પણ રહે છે. પહેલી બીજી ને ત્રીજી નરક સુધી પરમાધામી દેવો હોય છે. એક ૨જ્જુથી ઓછા વિસ્તારવાળો તિર્થિલોક છે. તેમાં અસંખ્યાત દીપસમુદ્રો છે. તેમાં મનુષ્ય, તિર્યંચ, વાણવ્યંતર અને જ્યોતિષીદેવો રહે છે અને સાત ૨જ્જુથી ઓછો ઉર્ધ્વલોક છે, તેમાં બાર જાતનાં વૈમાનિક દેવો, નવગ્રેવેયક, નવ લોકાંતિક અને પાંચ અનુતર વિમાનવાસી દેવો વસે છે. એ અનુતરવિમાન ઉપર સિદ્ધશિલા છે. તે લોકના છેડે છે તે પિસ્તાલીસ લાખ યોજનની લાંબી પહોળી છે મધ્યમાં આઠ પોજન જાડી છે. તેના ઉપર સિદ્ધક્ષેત્ર છે ત્યાં સિદ્ધ ભગવાન બિરાજમાન છે. લોકના અગ્રભાગ પર સિદ્ધ ભગવાન છે પછી અલોક શરૂ થાય છે.

અલોક અનંતાનંત, અપરંપાર, અખંડ, અમૂર્તિક કેવળ

આકાશાસ્તીકાયમય છે. જેમ કોઈ વિશાળ સ્થાનમાં શીરું લટકાવ્યું હોય તેમ અલોકના મધ્યમાં લોક રહેલો છે. શ્રી વિવાહપ્રજ્ઞપિત્સૂત્રમાં કહ્યું છે,

“જેમ જમીન ઉપર એક કોડિયું ઊંઘું રાખીને એના ઉપર બીજું સુલટું કોડિયું મૂકી અને તેની ઉપર ત્રીજું ઉલટું કોડિયું મૂકવાથી જેવો આકાર બને છે તેવો આકાર આ લોકનો છે.”

લોકમાં છ દ્રવ્ય છે. અલોકમાં એક આકાશ દ્રવ્ય છે. જીવ પોતાના ઉર્ધ્વગમનના સ્વભાવે જ્યારે તે અષ્ટકર્મથી મુક્ત થઈ શુદ્ધ-બુદ્ધ બને છે ત્યારે લોકના છેડે અને અલોકના પ્રારંભમાં સ્થિરત્વ પામે છે. તેથી કવિએ અહીં લોક-અલોક બીચ આપ બિરાજો” કહેલ છે.

બાળગર જ્યારે બધી બાળ સંકેલી લે છે ત્યારે આત્મગુણોને ઘાત કરનાર એવા ઘાતીકર્મનો ક્ષય થાય છે અને આત્માના જ્ઞાન, દર્શન, સુખ અને વીર્ય એ ગુણો પ્રગટ થાય છે. આ આત્મા તેરમા સયોગી ગુણસ્થાનકે પહોંચે છે તેને ત્યાં અનંતજ્ઞાન અને અનંતદર્શન ગુણ પ્રકટ થાય છે. આ જ્ઞાન દર્શનને કારણે આત્મા એક સમયમાત્રમાં લોકલોકના સ્વરૂપને જ્ઞાણો-દેખે છે. દરેક દ્રવ્યની ત્રિકાળી અનંતઅનંત પર્યાયને પ્રત્યક્ષપણે જુએ-જ્ઞાણે છે. આટલી શક્તિ હોવા છતાં અધાતી કર્મના યોગે જીવ મુક્તદર્શાને પામતો નથી પણ આત્મા સર્વ બાળ છોડી દે છે એટલે આયુષ્યકર્મ તથા શેષ ત્રણ કર્મનો ક્ષય કરી આત્મા અષ્ટકર્મનો ક્ષય થતાં દેહાદ છોડી સીધો સિદ્ધગતિએ, સિદ્ધક્ષેત્રમાં પહોંચી ત્યાં સાદિ-અનંત કાળ સ્થિર રહે છે. કહ્યું છે,

‘એક માણી અનેક રાજે, અનેકમાંઠી એકી કં
એક અનેક કી નાહિ સંખ્યા, નભો સિદ્ધ નિરંજન’

જ્યાં એક સિદ્ધ છે ત્યાં અનેક સિદ્ધ છે. શ્રી આનંદધનજી મહારાજ કહે છે, “જહોં સિદ્ધુકા મેલા”। એ સિદ્ધક્ષેત્ર એવું છે કે જ્યાં અનંત અનંત સિદ્ધોનો મેળો જાય્યો છે અર્થાત્ જ્ઞાનસિંહુ એવા અનેક જ્ઞાની પૂર્ણ વીતરાગી પરમાત્મા પ્રભુનો મેળો છે. આ સિદ્ધક્ષેત્રમાં દરેક આત્મા સ્વતંત્ર છે. દરેક જ્ઞાનયુક્ત છે. દરેકનું કેવળજ્ઞાન સ્વતંત્ર છે. એક સ્થાનમાં દૂધ-પાણીની જેમ સાથે રહેવા છતાં સર્વઆત્માઓ તેના ગુણોથી સ્વતંત્ર છે.

જેમ એરંડામાંથી બીજ ઉપર ઉછળે છે તેમ અષ્ટકર્મનો ક્ષય થતાં

આત્મા પણ ઉર્ધ્વગમન કરી લોકાએ સ્થિત થઈ જાય છે. આમ જીવની દર્શાનું વર્ણન કરતા શ્રીમદ રાજયંત્રજી કહે છે,

“પૂર્વ પ્રયોગાદિ કારણનાં યોગથી,
ઉર્ધ્વગમન સિદ્ધાલય પ્રાસ સુસ્થિત જો.....”

આ રીતે જીવાત્મા પણ સીધીગતિએ એક સમયમાત્રમાં સિદ્ધક્ષેત્રમાં પહોંચી જાય છે. અહીં ‘જહોં સિદ્ધુકા મેલા’ આ પાઠને બદલે

“જહોં સિદ્ધુકા મેલા” એવો પાઠ પણ મળે છે એટલે કે અનંત-અનંત સિદ્ધ પરમાત્મા ત્યાં બિરાજમાન છે. એટલે કે જ્યાં અનંત સુખ સાગર લહેરાય છે, એવું ઉત્તમોત્તમ સ્થાન તે સિદ્ધસ્થાન છે.

આ સ્થાને પહોંચવાના અનેક રસ્તા છે. તે કેવા છે તથા તેમાં શુખ્ખામી છે તે બતાવતાં કવિશ્રી આનંદધનજી મહારાજ ત્રીજી કરીમાં કહે છે,
વાગવાદ ખટ નાદ સટુમેં કિસકો કિસકે બોલા ?
પાહાણ કો ભાર કાં ઉઠાવત, એક તારેકા ચોલા... દેખો.... ॥

૩

।

।

દરેક બાળગર પોત પોતાની વાત હંકાર્યે રાખે છે. ન્યાય, વૈશેષિક, સાંખ્ય, યોગ, વેદાંત અને જૈમિની આ છ દર્શનો છે. તો કોઈ બૌદ્ધ તથા જૈનદર્શનજી છ દર્શનમાં ગણતરી કરે છે. બધા બાળગરો બની રમત રમે છે અને પોતાના મતની વાતો કરે છે.

કવિ કહે છે, આમાં કોનું સાંભળવું ? છ દર્શનરૂપ નાદથી ઉત્પન્ન થયેલ વાણીનો વાદ, સર્વ દર્શનોમાં છે. કવિ વિચારે છે કે હે જીવ ! આ વાદરૂપ પથરનો ભાર શામાટે ઉઠાવે છે ? તારે તો એક તારનો ચોલો જોઈએ છે પછી જાગી જંજાળ શામાટે ઊભી કરે છે ? વાદ-વિવાદથી મુક્ત એવું અનેકાંત જૈનદર્શન સર્વશ્રેષ્ઠ છે. તેમાં દરેક વસ્તુને જુદી જુદી દિઝિથી જોવામાં આવે છે. અનેક નયોનાં સમૂહરૂપ જૈનદર્શન છે. શ્રી આનંદધનજી મહારાજ પોતાની શ્રદ્ધાના બળે કહે છે, તું એક જૈનદર્શનમાં જ શ્રદ્ધા રાખીશ તો તું તારા સ્વરૂપને પામી જઈશ. તું શા માટે મિથ્યાદર્શનના પથરના બોજાને લઈને ફરે છે ?

સત્યપંથનો એક તારો ચોલો લઈને ચાલ્યો જા સતમાર્ગો. અહીંત્થી ‘ખટ નાદ’ નો અર્થ ખટરાગ લેવામાં આવે છે. તેનો ઓક અર્થ છે છ રાગ

અને બીજો અર્થ છે કલેશ, જગડા, દ્વેષ વગેરે.

આ રીતે કલુષિત વાતાવરણ ઊભું થાય છે. એક રાગમાં મન સ્થિર થાય છે ત્યારે છ રાગમાં મન પણ ચંચળ બની અશાંતિ ઊભી કરે છે. દરેક મતાગ્રહીઓ પોતપોતાના પ્રચાર-પ્રસારના કાર્યમાં પડી ગયા છે. એમાં કોણી વાત કરવી અને કોણી વાત છેડવી ?

તેથી કવિશ્રી કહે છે, હે ચેતન ! તું શામાટે ખોટો પથ્થરનો ભાર લઈને ફરે છે. અહીંથી જઇશ ત્યારે અંતે તો એકતારવાળું કપડું ઓઢવાનું છે. શરીરનો આધાર શાસોશાસ પર છે. એટલે કવિ કહે છે, હે ચેતનરાજ ! શાસોશાસને બાદ કરીએ તો શરીર તો પથ્થરના બોજા જેવું છે. શાસોશાસ પૂરા થતાં સાડા ત્રણમણનો ભાર- પથ્થરનો બોજો બાકી રહે છે. આ પથ્થરનો ભાર તું શામાટે વેંઘારે છે ? શરીરને ઉપાડનાર, ચલાવનાર એ તેનો ભાર વહનકરનાર તો તું પોતે જ છે. ત્યારે આવા આવા એકતાર ઉપર આધાર રાખનાર શરીર પરનો ભાર તું શામાટે ઉપાડે છે ?

હવે આત્મતત્ત્વની પ્રાપ્તિ કેમ થાય તે વાત કવિશ્રી આ પદની ચોથી કદીમાં કહે છે:

ષટપદ પયકે જોગ સિરિખસ, કયો કર ગજ પદ તોલા ?

આનંદઘન પ્રભુ આપ મિલો તબ, મિટ જાય મનકા ઝોલા... ॥

૪

।

।

કવિએ ભમરાના છ પગ જેવાં છ દર્શનો કહ્યા છે અને હાથીના પગ સાથે જૈનદર્શનની તુલના કરી છે. હાથીના પગમાં ભમરાના બધા પગ સમાઈ જાય પણ ભમરાના આખા શરીરમાંય હાથીનો એક પગ પણ ન સમાય. તો ભમરાના પગની તો શી દશા થાય ? અનેક નયોના સમૃહરૂપ જૈનદર્શન છે ત્યારે અન્ય દર્શનોમાં એક-એક નય છે. જેમ સમુદ્રમાં અનેક નદીઓ સમાઈ જાય છે તેમ જૈનદર્શનમાં સર્વ દર્શનો સમાઈ જાય છે.

કવિ કે છે કે મન, વચન, કાયાના યોગને અંકુશમાં રાખનાર મહાલક્ષ્મી તારા પોતામાં પડેલી છે. તું તારા આત્માને એ મહાલક્ષ્મીમાં જોડી દે. યોગલક્ષ્મી એટલે ત્યાગ તથા સંયમનો માર્ગ. આ માર્ગ સર્વ ભયથી મુક્ત થઈ જાય છે ત્યાગમાં ભાર ન હોય પણ તે કર્મરૂપ ભારથી આત્માને ફળવો કરે છે. જો આ માર્ગ ન જવાય તો હાથીના પગની જેમ

કર્મભાર ઉપાડવો પડે ને કર્મભારથી જ્ઞાનલક્ષ્મી દૂર ખસી જાય છે. ભમરાના પગવાળી યોગલક્ષ્મીને દૂર કરી હાથીના ભાર જેટલો કર્મનો બોજો ઉપાડે છે આ કેવો અપૂર્વ ખેલ છે ?

કવિ કહે છે, અહિંસા, સંયમ અને તપ દ્વારા યોગલક્ષ્મીને મેળવી શકાય છે માટે હે આનંદઘન પ્રભુ ! હવે જો તમે આવીને મળો તો મારા મનની સર્વ ભમણા ટળી જાય.

હું અનંતકાળથી આવો ખેલ, ખેલી રહ્યો છું પણ તેમાં કદી અપૂર્વતા આવી નથી. કારણકે કર્મનો ભાર વેંગાર્યે જાઉં છું. હે પ્રભુ ! તમે આવીને મળો તો આ અજબખેલ ખલાસ થાય. મારા જ આંગણામાં લહેરાતા સુખસિન્ધુમાં હું ડૂબી જાઉં. મતમતાતરમાં ભૂલો પડી, વાદ-વિવાદના અખાડામાંથી મુક્ત બન્નું.

હે આનંદઘન પ્રભુ ! તમે પધારો તો ભમણા ભાંગી જાય. ઓદ્ધા શબ્દમાં ઘણું કહેવાની કવિની કલા અહીં સરસ આલેખન પામે છે.

“પ્યારે આય મિલો કહાં યેતે જાત”

શ્રી આનંદધનજી મહારાજે આ પદમાં ચેતનાની વિરહવ્યથાનું આબેદૂબ વર્ણન કર્યું છે. ક્યારેક પ્રશ્ન ઉઠે કે ત્યાગી મહાત્માઓને સ્ત્રીઓની વેદનાનો ખ્યાલ કેમ આવી શકે ? નારીહદયની વ્યથાનું આબેદૂબ વર્ણન તેઓ કેવી રીતે કરી શકતા હોય ? પરંતુ આત્માર્થી મહાન સંતો, પોતાની આંતરસૂજથી તથા પ્રતિભાશક્તિથી આવી સાંસારિક બાબતોને પણ સમજી શકતા હોય છે.

આ પદમાં કવિએ જુદી જ દટ્ટિથી, ચેતનાની વિરહવ્યથાને રજૂ કરી છે. માનવ પોતાનું દુઃખ બીજાને કહે તો મન ફળવું થઈ જાય મનમાં શાંતિ થાય. તે રીતે મનની વ્યથાને ગીતરૂપે ગાય તો પણ તેની વ્યથા ફળવી થાય છે.

વિશુદ્ધચેતનાનું સ્વરૂપ અત્યંત સૂક્ષ્મ છે પરંતુ તેની મનોવ્યથાનું વર્ણન તો દુન્યવી ભાષામાં જ કરવું પડે. કવિશ્રી આનંદધનજી મહારાજે આ પદમાં એવી જ ભાષામાં ચેતનાની મનોદશાનું વર્ણન કર્યું છે તેઓશ્રી લખે છે કે:-

પ્યારે આય મિલા કહા યેતે
જ ઠ ત ;
મેરો વિરહ વ્યથા અકુલાત ધાત...પ્યારે... ॥
૩ । ।

શુદ્ધચેતના, ચેતનને કહે છે, હે સ્વામી ! આ રીતે આપ ક્યાં જઈ રહ્યા છો ? તમે એક વખત પાસે આવી મળો તો ખરા ! તમારા વિયોગે હું અકળાઈ રહી છું. હે વણ્ણાલા ! મારી આ અકળામણને દૂર કરો.

શુદ્ધચેતનાને, ચેતન પ્રત્યે અનન્યભાવ છે શુદ્ધપ્રેમ છે. અનંતગુણ નિધાન સ્વામી પર કઈ સ્ત્રીને પ્રેમ ન હોય ? ચેતના, પતિપ્રતા સ્ત્રી છે. ચેતન ! વાસનાનો ગુલામ થઈ નરક, નિગોદની ખાઈમાં જઈ પડે છે તો પણ ચેતના તેનાથી વિમુખ બનતી નથી. ચેતના ! ચેતનને શુદ્ધપ્રેમથી

સમજવે છે.

શુદ્ધપ્રેમ એ આનંદનું ઘર છે. શુદ્ધપ્રેમ વિના આત્મપ્રભુની પ્રાપ્તિ થતી નથી. ચેતના શુદ્ધપ્રેમ ધારણ કરે છે. તેથી તે ચેતનને કહે છે, હે નાથ ! આપના વિરહમાં મેં ઘણો કાળ વ્યતીત કર્યો. હેઠે આપ પધારો અને મારી સેજડી શોભાવો ને મારી અકળામણ નિવારો.

કવિ ચેતના દ્વારા કહે છે,

એક પેસાભર ન ભાવે નાજ ।

ન ભૂષણ નહીં પટ સમાજ ॥

આપના વિયોગે એક પૈસાભાર અનાજ પણ મને ભાવતું નથી. શરીરશૂંગાર કે વસ્ત્રોની સજાવટ પણ મને ગમતી નથી.

આ પદમાં ચેતના એવી રીતે બોલી રહી છે કે જાણો ચેતન તેની સામે ઊભો હોય અને તે પોતાની વ્યથા કર્ણી રહી હોય. સંસારના દરેક પ્રાણીને શરીરને ટકાવવા ભોજન લેવું પડે છે. આણારનો જો એકાદ કોળિયો પેટમાં જાય નહીં તો શરીર લાંબો સમય ટકી શકે નહીં.

શ્રી વિનયવિજયજી મહારાજ કહે છે,

પૃથ્વી પુષ્પફલાહારાસ્તે ૫ હોરાત્ર વ્દ્યાંતરે ।

કાંકંતિ પુનરાહારં, બદરી ફલ માત્રકં ॥

પહેલા, બીજા ને ત્રીજા આરામાં ત્રણ દિવસે, બે દિવસે અને એક દિવસે એમ અનુકૂમે આણારની ઈશ્શા થતી હતી. અને ભગવાન ઋષભભેદવના સમયમાં મનુષ્ય વધારેમાં વધારે એક વરસ ભૂખ્યો રહી શકતો હતો. ચોથા આરાના છેઢે વધારેમાં વધારે છ મહિના સુધી માણસ ભૂખ્યો રહી શકતો હતો. પણ જો તેનાથી વધારે વખત આણાર વિના રહે તો શરીર પડી જાય. ઔદારિક શરીરધારી જીવોને ઘણું કરીને કવલાણારની આવશ્યકતા રહે છે છતાં પણ શાસ્ત્રમાં ત્રણોય આણાર, મનુષ્ય, તર્યાંને કહ્યા છે.

ચેતના કહે છે, હે નાથ ! આપના વિયોગે તો મને મારા મોદામાં અનાજનો દાશો પણ નાખવો ગમતો નથી. હું ક્યાં સુધી ભૂખી ફર્યા કરું ? શરીરશૂંગાર પણ મારે શામાટે કરવા ? આપના વિના મારા મન મંદિરનાં આંગણાં સૂનાં સૂનાં પડ્યા છે.

ચેતન એટલી છદ સુધી પર ઘરે પડ્યો રહે છે કે તે પોતાની સ્ત્રીને

કે પરિવારને ઓળખતો પણ નથી. માટે ચેતના કહે છે,
મોહન રાસ ન દુસ્ત તેરી આસી,
મદનો ભય હૈ ઘરકી દાસી...પ્યારે...॥ ૩॥

હે સ્વામી ! આપના વિયોગને કારણે મને કોઈની પણ પાસે જવાની ઇચ્છા જ થતી નથી. ઘણી સ્ત્રીઓ તો બેગી મળીને રાસ, ગરબા લે અને સમય પસાર કરે. રાસની રમજટમાં સ્ત્રીઓ એવી તો તલ્વીન બની જાય છે કે તેને સમયનું સ્થળનું કે શરીરનું પણ ભાન રહેતું નથી પણ વિરહિણીસ્ત્રીની દશા તો એ બધાથી જુદી જુદી જ હોય છે. તે રાસ રમવામાં પગેથી ઠેસ આપી શકતી નથી. તાજી પાડી શકતી નથી કારણકે તેનું શરીર શિથિલ થઈ ગયું હોય છે.

ચેતના કહે છે, હે નાથ ! મને રાસ રમવો તો ગમતો નથી પણ બીજી સ્ત્રીઓ સાથે વાત કરવી પણ ગમતી નથી. કારણકે તેઓ તો નિંદા-વિકથા જ કર્યા કરે છે. બસ મને તો તમારી જ આશા છે. જો તમે ઘરે પધારો તો મારાં સર્વ દુઃખો દૂર થાય. તમે નથી આવતાં એટલે એ સ્થિતિમાં મને જો કામદેવ સત્તાવે તો મારી શું દશા થાય ? તે તમે સમજી શકો છો તો હે સ્વામી ! હું આપની દાસી છું અને આપની જ રહેવાની છું. બીજી રીતે અર્થ વિચારતાં અધ્યાત્મ ભાવો પ્રગટ થાય છે. શુદ્ધચેતના કહે છે, મને મોહ પમાડનાર હે મોહન ! હું તારી સંગે રાસ રમવા ચાહું છું તેમાં કાંઈ ભય, ઇચ્છા કે વાસના વિકાર નથી. પણ શુદ્ધ નિર્દોષપ્રેમનો પાદુભર્વિ છે. માટે રમણતારૂપ રાસ ઇચ્છી રહી છું.

ક્રમ તથા ભયને નજીકનો સંબંધ છે. કામીપુરુષને કોઈ સંયોગોમાં ભય લાગે છે. પોતાની પ્રિય વ્યક્તિ નારાજ થઈ જશે તો તેનો ભય તેને સતત સત્તાવ્યા કરે છે. પણ ચેતના- ચેતનનો શુદ્ધ ધર્મ છે. અને શુદ્ધ ધર્મથી તેઓ મળે છે. કવિ ચોથી કરીમાં કહે છે,

અનુભવ જાયકે કરો વિચાર
કદ દેખે વૈ વાકી તનમે સાર...પ્યારે...॥

શુદ્ધચેતનાનો સમજાવ્યો ચેતન સમજતો નથી ત્યારે છેવટે થાકીને ચેતના અનુભવમિત્રને કહે છે, હે અનુભવ ! હવે તો તારે જ તારા મિત્રને

ઠેકાણો લાવવાનો છે.

આ અનુભવ કોને કહેવાય ? વસ્તુતત્વનો વિચાર કરતાં મન જ્યાં વિશ્રાંતિ પામે મનની અસ્તિવ્યસ્ત દશા ઊડી જાય અને જેનો સ્વાદ માણસ્તાં અખંડ નિર્વિકલ્પ સુખ ઉપજે અનું નામ અનુભવ છે. ચેતનરાજે ઘેર આવી પોતાનું શું છે અને પારકું શું છે એની ખોજ પોતાના અતીતને આધારે વિચારવી જોઈએ. આ એક અતિ સુંદર આંતરદશા છે. એમાં ધ્યાન, વિચારણા અને શાંતિને મુખ્યસ્થાન છે.

અનુભવ એ સાચો મિત્ર છે. પતિ-પત્નીના ઝગડાનું નિરાકરણ સાચો મિત્ર કરે છે. ચેતના ! અનુભવને કહે છે, મારા આખા શરીરમાં જો કોઈ સારભૂત તત્ત્વ હોય તો મારી બે આંખો છે તે બંને મારા પતિના દર્શન માટે જુરી રહી છે.

એક સુભાષિતમાં કહ્યું છે,

મુખમર્ધ શરીરસ્ય સર્વ વા મુખ મુચ્યતે।
તત્ત્રાપિ નાસિકા શ્રેષ્ઠ, નાસિકાયાશ
લ ઽ ચ ન ` । ।

શરીરનો અર્ધો ભાગ મુખ છે મુખ સર્વસ્વ છે. તેમાં પણ નાસિકા શ્રેષ્ઠ ગણાય છે અને તેનાથી શ્રેષ્ઠ બે આંખો છે.

ચેતના અનુભવને કહે છે, મારી બે આંખો દર્શનપિપાસુ છે તેને દર્શનનું દાન આપો અને મારી મનોકામના પૂર્ણ કરો. મારા પ્રભુનાં દર્શન થતાં મારી આંખો તૂસ થશે. મિત્ર અનુભવને, ચેતના કહે છે, જેના તનમાં દ્વૈતભાવની સારડી લાગી છે તેને કેટલું બધું દુઃખ થાય તેનો હે અનુભવ તું જ વિચાર કર. ચેતન ! દ્વૈતભાવની સારડીથી મારા વદ્યને ચીરી નાખે છે. પતિ-પત્નિ વચ્ચેની બિન્નઅવસ્થા એ જ વદ્યમાં સારડીનું ક્રમ કરે છે. અમારા વચ્ચે બેદની દીવાલ ઊભી કરનાર વિભાવદશા છે. તે જો ફટી જાય તો મને સુખ મળે. નીતિશાસ્ત્રવેતાઓનું કથન છે કે સ્ત્રીની સાથે પુરુષની દ્વૈતભાવનાને વદ્યને કાપનારી વ્હેરનારી સારડી કહે છે. ચેતના કહે છે, તારે જ દ્વૈતમાંથી અદ્વૈતનું સર્જન કરવાનું છે. ગ્રાણ ભુવનનો નાથ ! વિભાવરૂપ પરસ્ત્રી સંગે પુદ્ગલની એંદનો આસ્વાદન લેવા ભિખારીની

જેમ યાચના કરે ? તું જરા વિચાર કર અને તમે કૃપા કરો ને ચેતનને સ્વસ્થાને લાવો. હવે અનુભવ શું કહે છે તે પાંચમી કડીમાં જોઈએ.

જાય અનુભવ જર્ઝી સમજાયે કંત
ઘર આયે 'આનંદઘન' ભયે વસંત...પ્યારે... ॥

૫ | |

ચેતનાએ જ્યારે અનુભવને પોતાની અંતરલ્યથા કણી સંભળાવી ત્યારે અનુભવનું લ્લદ્ય પીગળી ગયું તેને સત્યવાતની પ્રતીતિ થઈ. શુદ્ધચેતનાની નિર્દોષતાનો એને ખ્યાલ આવ્યો એના સતીત્વ પ્રત્યે માન જાયું. ચેતનનું દિલ બીજુ કુલટા સ્ત્રીઓએ ચોરી લીધું હતું તેથી ચેતન પરપરાર્થમાં આનંદ માનતો હતો. આ વાત અનુભવના ખ્યાલમાં આવ્યા પછી અનુભવ, સ્વયં, ચેતન પાસે જાય છે પણ ત્યાં તો ચેતનને પણ આ વાત સમજાઈ જાય છે.

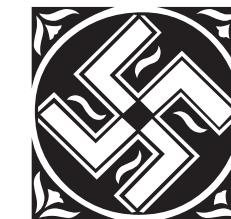
ચેતન વિચારે છે કે અત્યાર સુધી ઇન્દ્રિયસુખ માણ્યું. ધન, ઘર, સ્ત્રી, પુત્રાદિકને પોતાના ગણ્યાં શરીરને પોતાનું માન્યું એની માવજત કરવા અનેક પ્રયત્નો કર્યા તે જરા માંછુ પડે તો હૃદ્યાન કરી તેની સેવા ચાકરી કરી. કામવાસના કે હાસ્યાદિભાવ ક્ષણિક છે એનો આનંદ ક્ષણિક છે. એવો ભ્રમ ચેતનને રહે છે. આવા ભ્રમનો ખ્યાલ આવતા ચેતન મનોમન દુઃખી થાય છે. ત્યાં અનુભવ આવી જાય છે અને ચેતનને કહે છે, જેને તમે તમારા માની રહ્યા છો તે તમારા નથી. એ તમને રખડાવનાર તથા ફસાવનાર છે. ચેતન ! તમે તો અલખનિરંજન અનંતજ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, વીર્ય ઉપયોગાદિ અનંતગુણોથી ભરેલા છે !

અનુભવજ્ઞાનનો મહિમા પાર વગરનો છે. તેની મહત્ત્વ યોગીઓએ બહુ ગાઈ છે. ચેતનને એ બરાબર લાઈન્સર કરનાર અંદરનું આત્મિક તત્ત્વ છે. એટલે એને ચેતન તથા ચેતનાની વચ્ચે જોડાણ કરાવી આપનાર સાંકળનું સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. ચેતન તો સર્વ પ્રસંગે ધ્રુવરૂપ છે. વ્યક્તિગતે એક જ અવિભાજ્ય છે. અજર, અમર છે. અનુભવ ચેતનને પોતાના સ્વરૂપનો બોધ આપી સમજણા ઘરમાં આવે છે ને. ચેતનને સ્વધરે આવે છે.

આનંદઘનપ્રભુ ચેતનાને મંદિરે પધારતાં ચેતનાને મંદિરે તો વસંતોત્સવ થવા લાગ્યો. આનંદ તેમજ જ્ઞાનના દીવડા પ્રગટ્યા. જેમ આંબે મોર આવે ને કોયલ ટહુકે તેમ ચેતના હુહુ - હુહુ કરવા લાગી. આજે આનંદઘનપ્રભુએ આવી આનંદવર્ષ કરી. જેથી અંદર બહાર ચારે બાજુ આનંદ-આનંદ છવાઈ ગયો.

ચેતન ! સ્વસ્થાને આવતા ચેતનાને આંગણે વસંતોત્સવ મંડાય છે એમાં આત્માનંદનો ગુલાલ ઉડે છે ગુણવૈભવનો વાયરો વાય છે. શાંતિસાગરમાં સમતા સરિતા આવી મળે છે. મૈત્રી, કરુણા, દયા, દાન, પ્રમોદ વગેરે સ્વજનો આનંદ મનાવી હર્ષવેલા થાય છે.

આ પદમાં અનુભવમિત્રનું મહાત્વ કેટલું બધું છે તે સચોટભાષામાં દર્શાવ્યું છે. આ પદ દ્વારા કવિએ આત્મસાક્ષાત્કાર માટે જરૂરી એવા અનુભવનો મહિમા ગાયો છે.

“મોકૂં કોઊ કેસી હૂ તકો”

શ્રી આનંદઘનજી મહારાજ આ પદમાં આત્માની અંતરદશાની વાત રજૂ કરે છે. જીવ જ્યારે બહિરાત્મભાવ છોડી અંતરાત્મભાવમાં પ્રવેશ કરે છે ત્યારે બહારની વ્યક્તિ કે વાતાવરણ તેને રોકી શકતું નથી. અંતરાત્મભાવવાળી વ્યક્તિને કોઈની નિંદા કે સ્તુતિ સ્પર્શી શકતા નથી. અંદરમાં જીવ માટે જ્યારે કદમ ઉપડે છે ત્યારે દુનિયાની તેને દરકાર રહેતી નથી. એ વખતે તે પુદ્ગલાનંદી મટી આત્માનંદી બની જાય છે. એ દિશામાં પ્રયાણ કરતી વખતે તે નીડર બની જાય છે અને આત્મ ખુમારી પ્રગટ થાય છે પછી તેના વર્તનમાં એક પ્રકારની કોમળતા સાથે ભવ્ય મક્કમતા આવે છે.

‘કલ્યાણ રાગ’ માં લખાયેલ આ પદમાં શ્રી આનંદઘનજી મહારાજ કહે છે,

મોકૂં કોઊ કેસી હૂ તકો
મેરે કામ એક પ્રાણ જીવનસું ઔર ભાવે સો બકો...મોકૂં... ॥

। | |

અહીં ચેતન અને ચેતનાના મિલન પછી ચેતનાની ખુમારી કેવી છે તે આ પદમાં બતાવ્યું છે. ચેતના આનંદભરી મસ્તીમાં ગાતી, નાચતી બોલે છે કે દુનિયા ભલેને મને ગાંડી કે પાગલ કહે ને મારી નિંદા કરે જેને જે કહેવું હોય તે કહે પણ હવે મને દુનિયાની દરકાર નથી. બસ મને તો મારા પ્રાણધાર મળી ગયા પછી દુનિયાના બોલ સામું શામાટે જોવું ?

ચેતના અંતરમુખી હતી પરંતુ હવે તો ચેતન પણ અંતરમુખ બની ગયો છે. પતિવ્રતાસ્ત્રીને પતિ જ સર્વસ્વ છે. તે પતિના સુખે સુખી અને પતિના દુઃખે દુઃખી થાય છે. ચેતનાને વિરહધેલી તથા વર્તમાને ફર્ખધેલી જોઈ રખું સ્ત્રીઓ તેની મશકરી કરે છે છિતાં ચેતના એટલી મક્કમ છે કે તે કોઈની પણ અસર તળે આવતી નથી.

સાધક આત્મા, દુનિયાના બોલવા સામું જોતો નથી. ગામને મોઢે ગરરણું ન બંધાય તેમ દુનિયાને જે ઝાવે તે બોલે પણ સાધક પોતાના

ધ્યેયને છોડતો નથી. દુનિયાને સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરવો એ તો આકાશ સામે ધૂળ ઉડાવવા બરાબર છે. ચેતના કહે છે, મારે મન પતિ જ પરમેશ્વર છે. તેના વિના જીવન જીવન નથી. જીવન સ્મશાનવત્ત છે તેના માટે મેં તપ, જપ, ધ્યાન, સમાધિ બધું કર્યું. હું મારા ધ્યેયમાં અડગ રહી છું. મને પૂર્ણ વિશ્વાસ હતો કે મારા પતિ જરૂર મારા ધરે પધારશે. મારો સાચો પ્રેમ તેને ખેંચી લાવશે. મને મારા પતિ ઉપર સાચો શુદ્ધ પ્રેમ છે. તે છુપાવ્યો છુપાવી શકાય નહીં. જેમ પાન ચાવવું અને મોહું લાલ ન થવા દેવું તે કદી પણ બને નહીં તેમ પતિ પર પ્રેમ રાખવો અને કોઈને ખબર પડવા દેવી નહીં તે કેમ બને ? મેં શ્રદ્ધાથી ચિંતન કર્યું છે કે તેનું જ ધ્યાન સ્થિર ઉપયોગે કરીશ, તો જરૂર ચેતનપતિ શુદ્ધ સ્વરૂપ રમણતાના મંદિરે પધારશે. ચેતના પોતાના દેઢ નિર્જયને કારણે ભયમુક્ત બની ગઈ છે. આ નિર્ભયતાને કારણે ચેતનામાં કેવું શૌર્ય પ્રગટે છે તે બીજી કરીમાં કલિ કહે છે.

મેં આયો પ્રભુ સરન તુમારી, લાગત નાહીં ધકો;

મુજન ઉઠાય કહું ઔરનસું, કરહું જ કર હી સકો...મોલું... ॥

૨

। | |

ચેતના કહે છે, પ્રભુ ! હવે હું તમારે શરણે આવી છું. મારી સંસાર-વાસના છૂટી ગઈ છે. હવે મને કોઈપણ ધક્કો મારી શકે તેમ નથી. તેથી જ હાથ ઊંચા કરીને કહું છું કે જેને જેમ કહેવું હોય તેમ ભલે કહે મને કોઈની પણ પરવાહ નથી, કારણકે મને શુદ્ધાત્માનું શરણ મળી ગયું છે. તેથી સંસારની વૃત્તિઓ શું કરી શકશે ? સર્વશ્રેષ્ઠ શક્તિનો આધાર મળ્યા પછી દુનિયાની બધી શક્તિઓ તેની પાસે પંગુ છે. જેમ બાળક માતા પાસે નિર્ભય છે તેમ શુદ્ધાત્માનું શરણ મળતાં કોઈ પણ જાતનો ભય રહેતો નથી.

બહિરાત્મદશામાં રાગ-દ્રેષ્ણ, મનોવિકારો ચારે બાજુથી ધેરી ધક્કા મારી જીવને ઢીલો બનાવી દે છે. પણ જેવો એ મનોવિકારના કબજામાંથી મુક્ત થાય અને અંતરાત્મભાવ પ્રગટ થાય પછી રાગ-દ્રેષ્ણ કે વિકારના ધક્કા લાગતા નથી. સંસારમાં ભમતા આત્માને, આજસુધી કણાયના ધક્કા લાગ્યા જ કરે છે. અભિમાનનો, દંબનો, માયાનો ધક્કો લાગતા તે નીચે ગબડી પડે છે પાછો ઊંચે આવે છે આમ ચાલ્યા જ કરે છે. શ્રી

આનંદધનજી મહારાજે સુમતિનાથ પ્રભુના સ્તવનમાં કહ્યું છે,
“આત્મબુદ્ધે કાયાદિક ગ્રખો, બહિરાતમ અધરૂપ સુજ્યાની,
કાયાદિકનો સાખી ઘર રખો, અંતર આત્મરૂપ સુજ્યાની....

સ મ ત

કાયાદિક ભાવોમાં જે આત્મબુદ્ધિ રાખે તથા બાધ્યપરિસ્થિતિમાં
તાદાત્મ્ય સાધી તેમાં જ તદરૂપ થઈ જાય તેને બહિરાતમદિષ્ટિ કહે છે. પરંતુ
જે કાયાદિ યોગાના સર્વવ્યાપારનો જે સાક્ષી બની રહે છે તેને અંતરાત્મદિષ્ટિ
કહે છે. પરમાત્મદિષ્ટિ વર્ણવતા આનંદધનજી એ જ સ્તવનમાં કહે છે,
જ્ઞાનાનંદે પૂરણ પાવનો, વરજિત સકલ ઉપાધિ સુજ્યાની,
અતીન્દ્રિય ગુણગણમણિ આગહુ, ઈમ પરમાત્મ સાધ...

સ ય ન એ

પરમાત્માદિષ્ટિ તો તે જ છે કે જે જ્ઞાનાનંદમાં પૂર્ણપણે રહી, પવિત્ર
બની રહે, કખાયાદિ સર્વ ભાવોથી મુક્ત તથા બહારની સર્વ ઉપાધિથી
મુક્ત બની, અતીન્દ્રિય ગુણસમૂહ સ્વરૂપ આત્માના સ્થિર ઉપયોગે સ્થિર
થઈ અનંતકળ સુધી તે સ્થિરતા ટકાવી રાખવી તે પરમાત્મભાવ છે.

શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી પણ કહે છે,

મન, વચન, કાયાને કર્મની વર્ગણા
છૂટે જહાં સકલ પુદ્ગલ સંબંધજો
એવું અયોગી ગુણસ્થાનક જ્યાં વર્તતું
આવી શકે નહીં તે સ્થિરતાનો અંત જો....અપૂર્વ....

પરમાત્મભાવ પ્રગટતા એક પણ કર્મ પરમાણુમાત્રનો સંબંધ રહેતો
નથી. આત્મપ્રદેશો મેરુસમ અડોલ સ્થિરત્વને સાધે છે. આ સ્થિતિ તે
આત્માની ચરમ ને પરમઅવસ્થા છે. આ દશા આવ્યા પછી જીવને શેષ
કાંઈ કરવાનું રહેતું નથી. જગતના દરેક ધર્મનું ધ્યેય આત્માની ઉચ્ચતમદશા
પ્રગટાવવાનું છે. આ દશા આવ્યા પછી જતી નથી. તેથી અનંત અનંતકળ
સુધી આત્મા અનંતસુખ ભોગ કરતો રહે છે.

કવિશ્રી આનંદધનજી મહારાજ ત્રીજી કરીમાં કહે છે,
અપરાધી ચિત્ત ઠાન જગત જન, કોરિક ભાંત ચલો,
'આનંદધન' પ્રભુ નિહચે માનો, ઇહ જન રાવરો થકો...મોકૂં...॥

મન જ્યારે રાગ-દ્રેષ તથા કખાયને આધીન થાય છે ત્યારે તે દોષિત
થાય છે. દુષ્ટિત મનવાળા સંસારમાં રહે છે. અને તે સંસારી કહેવાય છે. પણ
જેનું મન કોરુ છે. વિષય-વાસનાના વિકારોથી રહિત છે તથા જેનું મન
આત્મજાગૃતિમાં જોડાયેલું છે તેવું મન ઉપાસનાને યોગ્ય છે. જેમ સ્વચ્છ
અરીસામાં સ્વચ્છ પ્રતિબિંબ પડે છે તેમ કખાયભાવોની મલિનતારહિત
મન પર શુદ્ધાત્માનું પ્રતિબિંબ પડે છે. અશુદ્ધ ચિત્તવાળાનું સ્થાન તો
સંસાર જ છે. વિષય ભોગથી રંજિત મન સંસારમાં ભમ્યા જ કરે છે. તેથી
તે સંસાર મુક્ત બની શકે નહીં.

“મન: એવ મનુષ્યાણામ् કારણં બંધ મોક્ષયો:”

મનુષ્યનું મન જ બંધ અને મોક્ષનું કારણ છે. મન જ્યારે
સંસારભાવથી રંજિત થાય છે ત્યારે તે અપરાધી છે. અપરાધી મન
આત્માને અપરાધી બનાવી સંસારમાં રખડાવ્યા કરે છે.

જેમ દીવાલ પર ચિત્ર દોરવા માટે પહેલાં દીવાલને સાફ કરવી પડે
છે. દીવાલ સાફ હોય તો જ તેના પર ચિત્ર સારું ઉપસે છે. કોરી જગ્યા હોય
તેમાં જ સારી ભાત પાડી શકાય છે. તેમ જો ચિત્ત સ્વસ્થ હોય તો જ તેમાં
આત્મ વિચાર ટકી શકે છે. મનોવિકારયુક્ત મન, સંસાર સન્મુખ છે. ત્યારે
મનોવિકારયુક્ત મન આત્મસ્થિરતાયુક્ત છે.

હે આનંદધન પ્રભુ ! આપ હવે ચોક્કસ માનો કે હું પોતે આપના
થકી જીવું છું, આપનો છું ને આપનામય છું.

આ દશા પ્રાસ કરવી ઘણી મુશ્કેલ છે તો જીરવવી તો વધારે દુષ્કર
છે અને ચાલુ રાખવી એ તો અતિ અતિ કઠીન છે. જેના મનોરાજ્યમાં
ભવ્યતા તથા મક્કમતા હોય અને જ્ઞાનદશાની ઉજ્જવળતા હોય તે આ
દશાને પામી શકે છે.

કવિશ્રી આ પદમાં આત્મદશાની ભૂમિકા દર્શાવી છે. નિર્ભયતા
વિના નિર્વાણ નહીં. અંતરાત્મદશા પામવા આત્મામાં અભય, અદ્વેષ
અને અખેદની ભૂમિકા તૈયાર થવી ઘટે. એકવાર નીડરપણું પ્રાપ્ત થઈ જાય
પછી આત્મદશા કેવી વિશુદ્ધ થાય અને અંદરથી વીર્યસ્કુરણા થતાં એનું
જોર કેટલું વધી જાય તેનું આ પદમાં દૃજશર્ણ કરાવ્યું છે. આ પદમાં
આંતરદશામાં કેવી રીતે સ્થિરતા પ્રાપ્ત થાયી તે દર્શાવ્યું છે.

“અબ મરે પતિ ગતિ દેવ નિરંજન”

શ્રી આનંદધનજી મહારાજે આ પદમાં, શુદ્ધચેતના પ્રત્યે શુદ્ધ ચેતનનો શુદ્ધપ્રેમ પ્રગટ કર્યો છે. ચેતન જ્યારે સ્વભાવદશામાં આવે છે ત્યારે ચેતનાના ઉરનો આનંદ કોઈ અલૌકિક હોય છે પણી તો ચેતનાનું સુખ ખુલી જાય છે. ચેતના કહે છે, અનાદિકળથી હું જેને જંખતી હતી તે મને હવે મળી ગયા. આજે એ નિરંજનનાથને પામી હું તો કૃતકૃત્ય બની ગઈ છું.

આત્મા જ્યારે બહિભાવ છોડી અંતર્ભૂવમાં આવે છે ત્યારે બાહ્યત્યાગ સહજતાથી થઈ જાય છે, તેના હૃદયમાં એક પ્રકારની મસ્તી આવે છે. આ મસ્તીમાં મનની નિર્બળતાને સ્થાન જ નથી. આવી ઉત્તમદશાનું વર્ષાન ‘સારંગ રાગ’ માં લખાયેલ આ પદમાં કવિએ કર્યું છે.

અબ મરે પતિ ગતિ દેવ નિરંજન

ભટકું કહા કહા સિર પટકું, કહા કરું જનરંજન...અબ... ||

૩

।

।

કાળલબિધ પાકી ગઈ અને ચેતન-ચેતનાને મંદિરે પધાર્યા એટલે ચેતનાની વિરહવેદનાનો અંત આવ્યો. ચેતના કહે છે, ચેતનરાજ એ જ મારો નાથ છે મને એનો જ આધાર છે. એની પાસે અનંતશાન, દર્શન સુખ અને વીર્યની સમૃદ્ધિ છે. તેથી મારે હવે ક્યાંય ભટકવાની જરૂર નથી. મારી ગતિ, ચેતનના શાન, દર્શન ઉપયોગમાં જ છે. આજ સુધી લોકો મને નિરાધાર, અનાથ, અબળા કહેતાં હતાં પણ હવે હું તો સનાથ બની ગઈ છું. જીવનાધાર મળી જતાં સબળ બની ગઈ છું. ચેતનનું બળ મારામાં વહ્યા કરે છે. મારાપતિ નિરંજન દેવ છે. જેનું દેવત્વ પ્રગટી ચૂક્યું છે. સ્વયં, અનંતઅનંત આત્મકસુખમાં બિરાજ રહ્યા છે. જે લોકાલોકને પ્રકાશિત કરે છે એવા દેવ મારા મનમંદિરમાં બિરાજે છે. એટલે હવે મારે કોઈ મંદિરે કે તીર્થધામમાં જવા ભટકવાની જરૂર નથી. મારા ઘરઅંગણે તીર્થપતિ બેઠા છે.

કદ્યું છે, અડસઠ તીરથ ઘર આંગણીએ, તો તીરથ કરવા ક્યાં

જઈએ.

મારો નાથ તો સ્વયં પાવનપવિત્ર છે. વિષયકખાયથી રહિત નિર્મળ અને વિમળદશાયુક્ત છે એટલે મારે જ્યાં ત્યાં જવાની જરૂર નથી. ક્યાંય શિર ઝૂકાવવાની આવશ્યકતા નથી.

શ્રી આનંદધનજી મહારાજે ધર્મનાથ પ્રભુની સ્તુતિ કરતાં કહ્યું છે,
‘દોડત દોડત દોડત દોડિયો, જેતી મનની રે દોડાં... જિનેશર
પ્રેમ પ્રતીત વિચારો હુંકડી, શુરુગમ લેજો રે જોડાં... જિનેશર.

હે જિનેશર દેવ ! હું બહુ દોડયો. જ્યાં સુધી મન દોડી શકે ત્યાં સુધી હું દોડયો. છેવટે ગુરુકૃપા થઈ અને મને સમજાયું કે જેને માટે દોડી રહ્યો છું તે પ્રેમપતીત પ્રભુ તો મારી પાસે જ છે. બહાર દોડવાની શી જરૂર છે પણ ગુરુકૃપા વિના એ શક્ય નથી.

આત્માની આ સ્થિતિનું વર્ણન કરતાં ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજી મહારાજ કહે છે,

બંધ મોખ નિહંચૈ નહિ, પુનઃ નિશ્ચે સાર અનંત,
અચલ અભાવિત દેખતું હો, પ્રેમ શરીર બખત,

નિશ્ચયથી તો આત્માને કોઈપણ પ્રકારનો બંધ નથી અને જો બંધ જ ન હોય તો મોક્ષ કોનો થાય ? મુક્તઆત્માને વળી શેનાથી મુક્ત થવાનું હોય ? વળી આત્મા તો અચલ, અભાવિત અર્થાત્ બાધાપીડા રહિત છે. જે કાંઈ થાય છે તે આ શરીરમાં જ થાય છે. આત્માને કાંઈ લાગતું નથી.

ચેતન કહે છે, મારો બંધ કે મોક્ષ તો નથી. હું શુદ્ધ પરમપદધારી અનાદિ, સિદ્ધ આત્મા છું. હું જન્મતો કે મરતો નથી. કાળની અસર તળે આવતો નથી. હું ત્રિકાળવર્તી શુદ્ધ સ્વરૂપી છું એટલા માટે જ ચેતના ગૌરવપૂર્વક કહે છે, મને મારા અનંતશક્તિપૂજ અલૌકિકનાથ મળી ગયા છે. હવે મારે બહાર ભટકવાની શું જરૂર છે ? શરીર સાથે સંબંધિત પતિ તો જન્મે છે ને મરે છે તે કદી એકસરખો રહેતો નથી પણ ચેતનરાજ તો અમર સ્વભાવી છે. બાહ્યસ્વામી તો ક્ષણિક સુખ આપી શકે છે ત્યારે આત્મસ્વામી વડે અક્ષયસુખનો આનંદ મળતો રહે છે. દેહધારી નાથ રોગનું ઘર છે ત્યારે આ તો નીરોગીનાથ છે. તે નિરાકાર સ્વરૂપી સ્વતંત્ર સિથરસ્વભાવી છે.

બાધ્યપતિની ચિત્તામાં બળી જઈ સ્ત્રી સતી થાય છે. ત્યારે શુદ્ધ પરિણાતિનો પ્રેમ અખંડ છે તેનો કદી વિયોગ થતો નથી પણ તેને મેળવવા અંતરથી શુદ્ધ થવું પડે. જેની પરિણાતિ શુદ્ધ થાય તેને ચેતનપતિની શુદ્ધિ મળી જાય.

હવે ચેતના—ચેતન માટે શું કહે છે તે કવિ કહે છે:

ખંજન દ્વારા દ્વારા ન લગાવું, ચાહું ન ચિત્તવિત અંજન।
સજન ઘટ અંતર પરમાત્મા, સકલ દુરિત ભય ભંજન...અબ...॥

૨

।

।

ચેતનપતિને જોવા મારે ખંજનપક્ષીના જેવી આંખ કરવાની જરૂર નથી. ખંજનપક્ષીની આંખ લાંબી હોય છે. પરંતુ હે નાથ ! આપને જોવા મારે દૂરટણી કરવાની જરૂર નથી કારણકે આપ તો મારી પાસે જ બીરાજો છો. વળી આપને જોવા મારે આંખનું તેજ વધારવા અંજન કરવાની પણ આવશ્યકતા નથી.

ચેતના અહીં અંતરદ્દિની વાત કરી રહી છે. જ્ઞાનચક્ષુને બાધ આંજણની જરૂર ન હોય તે તો કહે છે, મારે તો હવે સંકલ્પ વિકલ્પ કરી અંજનની જરૂર નથી. હું તો મારા સ્વામીને નિર્વિકલ્પદશામાં રહી મીટ માંડી નિરખ્યા જ કરું છું.

કવિએ આ પદમાં ખંજનપક્ષીની ઉપમા આપી છે. ચેતના કહે છે, મારા નાથને નિરખવા ખંજનપક્ષીની જેવી ચંચળ આંખની જરૂર નથી. પણ હું તો તેને અનિમેષ આંતર ચક્ષુએ જોવા કરું છું.

આજ સુધી મેં અનેક ભવભ્રમણ કરી, નવાં-નવાં સ્થાન પ્રાસ કર્યા. જ્યાં ગઈ ત્યાં જન્મ ધારણ કર્યા ને આયુષ્ય પૂર્ણ થતાં મૃત્યુને પ્રાસ થઈ. આ રીતે અનંતકણ સુધી જન્મમરણનો ભય મને સત્તાવતો હતો પણ હવે શુદ્ધ પરિણાતિને કારણે પરમાત્માની પ્રાપ્તિ થતાં હું નિર્ભય બની ગઈ છું.

આવા પરમાત્મા સ્વરૂપપ્રભુને નિરખવા અથવા ધ્યેયને જોવા મારી આંખોને અંજન આંજવાની જરૂર નથી. કારણકે અમારા વચ્ચે અભેદ સંબંધ છે. જે સ્વરૂપ અપ્રગટ હોય તેને પ્રગટ કરવા પ્રયાસ કરવો પડે પણ પ્રગટને પ્રગટ શું કરવાનું ? પણ અમૃતઆત્મા મૃત્યેણમાં બિરાજમાન છે. અને હવે તો તે મુક્ત થવાની તૈયારીમાં જ છે. આત્મપ્રદેશોની જેટલે જેટલે અંશે શુદ્ધ થતી જાય છે તેટલે તેટલે અંશે તેની મુક્તિ થતી જાય છે.

આત્મપ્રદેશોની મુક્તિ જ તેને સર્વપાપ તથા ભયથી મુક્ત કરે છે. માટે ચેતના કહે છે, મારા સાચા સાથી પરમાત્મા પ્રભુ મારા અંતરઘટમાં પ્રગટ થયા છે જેથી મારે કોઈપણ જાતનું દુઃખ કે ચિંતા રહ્યા નથી.

કવિશ્રી છેલ્લી કરીમાં કહે છે,

એહિ કામગાવિ એહિ કામઘટ, એહિ સુધારસ ભંજન;
આનંદઘન પ્રભુ ઘટ-વન કે હરિ, કામ મતંગ ગજ ગંજન...અબ...॥

૩

।

ચેતનને નિરાલી દૃષ્ટિથી નિરખતા ચેતનાને ચેતન, વિલક્ષણ લક્ષણે દેખાય છે તેથી ભાવવિભોર બની તે કહે છે હે નાથ ! આપ કામધેનું સમાન છો. કામધેનું સર્વ ઔહિકદ્યથા પૂર્ણ કરે છે. તો કામઘટ સર્વ મનોકામના પૂર્ણ કરે છે. કામકુંભ શ્રેષ્ઠ અને ઉત્તમકુંભ છે. તેમાં હાથ નાખો અને ઈચ્છા કરો તે વસ્તુની પ્રાપ્તિ થઈ જાય. કામ શર્ષણ ઈચ્છાવાચક છે. શાસ્ત્રમાં કલ્પવૃક્ષની વાતો આવે છે. કલ્પવૃક્ષ એટલે મનવાંછિત ફળ આપનાર વૃક્ષ.

શ્રી આદિનાથ પ્રભુના સ્તવનમાં શ્રી સિદ્ધવિજયજી મહારાજ કહે છે,

“સુરઘટને સુરવેલડી, આંગણો મુજ આઈ,
કલ્પવૃક્ષ ફલીયા વળી, નવનિધિ મેં પાઈ,
તુજ નામે સંકટ ટણે, નાસે વિષમ-વિકાર,
તુજ નામે સુખ-સંપદા, તુજ નામે જયકાર.”

ચેતના કહે છે, હે નાથ ! આપ મારે માટે સુરઘટ ને સુરવેલડી સમ છો – કારણકે આત્મદર્શન થવું મુશ્કેલ છે પણ દર્શન મોહ દૂર થતાં કોઈ વાતની કમી રહેતી નથી. સમ્યગદર્શન થતાં સમ્યજ્ઞાન થાય અને પદ્ધી સમ્યક્યારિત્રમાં પ્રગતિ થાય છે. આત્મદર્શન થતાં પ્રાણી, ધન્ય ધન્ય અને કૃતકૃત્ય બને છે.

આત્માનુભવ થયા પદ્ધી અમૃતરસમાં સ્નાન કરતાં અંતરમાં પરમોત્કષ્ટ શાંતિનો અનુભવ થાય છે. આ પ્રકારે સમ્યક્દર્શન કામહૃદ્યા અને કામકુંભ છે. આ દૃષ્ટિ અમૃતસરોવરમાં અવગાહન તુલ્ય છે. આવો ઘટ અંતર પરમાત્માનો અદ્ભુત મહિમા છે.

પરદણિ અને પરભાવ દૂર થતાં રાગ-દ્વેષરૂપી મહાન શત્રુઓ મહાત

થઈ જાય છે. માટે જ કવિશ્રીએ કહું છે, “ઘટવન કે હરિ.” હે નાથ ! આપ તો મારા અંતરધટરૂપી વનના કેશરીસિંહ છો. તે વનનો રાજા છે તથા મોટા મોટા હાથીઓને પણ હંકાવનાર છે એટલે કામદેવરૂપ હાથીનું મર્દન કરનાર, ગંજન કરનાર મારા પ્રભુ “પુરુષ સિહાણ” સિંહ પુરુષ જેવા ચેતનરાજ છે.

કવિએ અહીં ચેતનને કામદેવરૂપી હાથીનો મદ ઉતારનાર કર્યો છે. કારણકે દરેક જીવોને કામરૂપ વિકાર, અતિ પીડા આપી વિહૃળ બનાવે છે. ગંજન એટલે અંકુશ અથવા ભગાડી મૂકવો. જે હંદ્યરૂપી વનમાં આનંદઘન પતિની હાજરી હોય ત્યાં કામરૂપ હાથી આવી શકે જ નહીં. અર્થાત् આવે તો આત્માની સિંહગર્જના સાંભળી ભાગી જાય ને આત્માનંદનો અનુભવ થતાં સર્વકાર્ય સિદ્ધ થાય છે.

શુદ્ધ પરિણાતિ એ શુદ્ધદશાનું પ્રથમ પગથિયું છે. જેમ જેમ સમાનદિષ્ટ આવતી જાય છે તેમ તેમ શુદ્ધ પરિણાતિ વિકાસ પામતી જાય છે. એક અપેક્ષાએ ક્ષયોપશમભાવની પણ શુદ્ધ પરિણાતિ કરેલાય છે. પણ તેમાં હાનિ-વૃદ્ધિ થયા કરે છે, ત્યાં ક્ષાયિકભાવની શુદ્ધ પરિણાતિ ટાળી ટળી નથી. સમાનદિષ્ટના પગથીએ જે જે મનુષ્ય પગ મૂકે છે તે શુદ્ધ પરિણાતિનો અમુક અંશે અધિકારી બને છે.

મનુષ્યે દરેક કાર્યો કરતાં સમાનદિષ્ટ કેળવવી જોઈએ. શુદ્ધ-પરિણાતિ માટે સમાન દિષ્ટ અત્યંત જરૂરી છે. આ દિષ્ટનાં અસંખ્ય પગથિયાં છે. કોઈનામાં એક ગાડી સમાનદિષ્ટ ખીલી હોય છે તો કોઈનામાં દશગણી સમાનદિષ્ટ તો કોઈમાં ફજારગણી, તો કોઈમાં લાખગણી, તો કોઈમાં કરોડગણી તો કોઈમાં પરાર્ધગણી સમાનદિષ્ટ ખીલતી જાય છે. સમાનદિષ્ટનો અંશ પ્રગટતાં અન્યાય, સ્વાર્થ, કલેશ વગેરે દુર્ગુણોનો નાશ થાય છે. આ રીતે સમાનદિષ્ટ સાધક ઉત્તરોત્તર વિકાસકર્મમાં પ્રવેશી, લક્ષ તરફ પહોંચવા પુરુષાર્થ ઉપાડે છે.

જાગૃત ચેતનરાજ માટે સર્વકાર્ય સરલને સહજ છે. અંતરધટયામીને ઓળખ્યા પછી જગતની સર્વ વસ્તુઓ ઓળખાઈ જાય છે. આ પદ પરમાત્મા સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર કરાવનાર છે. જે આંતરધ્યનિથી નીકળ્યું

છે તે વ્યક્ત કરનાર મહાન આત્માને ધન્ય છે.

આવી દશાનું વર્ણન કરતાં ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજ્યજી મહારાજ કહે છે,

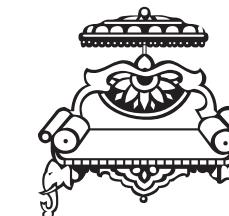
“મહાવીર જિનેશ્વર ઉપદેશો, તુમ સાંભળજો ચિત લાઈ રે,
બેદ છેદ કરી આત્મા, અરિહંતરૂપી થાય રે... મહાવીર...

આત્મા જ પોતે અરિહંત, સિદ્ધ, આચાર્ય વગેરે પંચ પરમેષ્ઠિ સ્વરૂપ છે. શાન, દર્શન, ચારિત્રણ પણ આત્મા જ છે પરંતુ જેમ જેમ શુદ્ધ પરિણાતિ થતી જાય છે તેમ તેમ શુદ્ધ સ્વરૂપ પ્રગટતું જાય છે.

આ પદમાં શુદ્ધ પરિણાતિના ઉદ્ગારો સાંભળવા મળે છે. આ ઉદ્ગારો ચેતન પ્રત્યે ભક્તિસભર છે. શુદ્ધ પરિણાતિના ઉદ્ગારોમાં પ્રેમલક્ષ્ણા ભક્તિનો પ્રવાહ વહે છે. વળી લઘુતા, એકતા અને લીનતા પણ જણાય છે.

પોતાના હંદ્યરૂપી વનમાંથી રાગ અને દ્રેષ વગેરે પ્રાણીઓને હટાવવા માટે તે તે પોતાના આત્મસ્વામીને સિંહની ઉપમા આપે છે. તે શાનયોગ દ્વારા પતિભક્તિમાં પ્રવિષ્ટ છે. તે ત્રણભુવનના સ્વામી નિરંજન આત્મદેવની સાક્ષાત્ પ્રાપ્તિ કરે છે.

આ પદ કવિશ્રી આનંદઘનજનું પરમપદની પ્રાપ્તિ માટેનું અદ્વિતીય પદ છે. નિરંજન દેવનું શરણ મળ્યા પદી કોઈ પણ ભૌતિક આકાંક્ષા રહેતી નથી. આ પદ ઉત્તમ કોઈનું તથા તરત જ હંદ્યમાં વસી જાય એવું છે.

“મેરીસું તુમતે જુ કહા”

કવિશ્રી આનંદઘનજીએ આ પદમાં ચેતના, ચેતન સાથે જે વાત કરે છે તેનું નિરૂપણ કર્યું છે.

‘જ્યુ જ્યવંતી રાગ’ માં લખાયેલ આ પદમાં કવિશ્રી કહે છે,
મેરીસું તુમતે જુ કહા, દૂરીકે હોનૈં સ બૈરી રે...મેરી... ॥૧॥

શુદ્ધચેતના ચેતનને કહે છે, આપ એટલા બધા ભોળા છો કે આપને કોઈ ભંભેરે એટલે આપ ભંભેરાઈ જાવ છો અને તેની વાત સત્ય માની સ્વીકારી લો છો પણ હું તમને સાચું કહું છું કે એ બધી સ્ત્રીઓ તમારી દુશ્મન છે. તમે મારી પાસે આવો છો એટલે તેઓ ઈષાગ્નિથી બળે છે અને તેને કારણે અનેક સાચી ખોટી વાતો કરે છે અને મીહું મીહું બોલી આપનું આત્મધન લૂંટે છે. જેને તમે પોતાની માની બેઠા છો તે વાસ્તવમાં કોઈની થઈ નથી અને થવાની પણ નથી. રખડેલ સ્ત્રીઓનો સંગ બીજાને પણ રખડું બનાવે છે. હું સોગંદ ખાઈને કહું છું કે મારી વાતમાં અસત્યનો અંશ પણ નથી. આપને મારી સાથે વાત કરવી ગમતી નથી તે હું જાણું છું તો પણ તમારો છેડો છોડતી નથી. તેના ઉપર જરા ચિંતન તો કરો? હું કેવી કુળવાન તથા પતિવતાસ્ત્રી છું. માયા-મમતા સંસારમાં રખડાવનાર તથા નીચાગતિમાં પટકાવનાર છે. આ વાત બીજી કરીમાં સ્પષ્ટ કરતાં કવિ કહે છે,

રૂઠેસે દેખ મેરી, મનસા દુઃખ ઘેરીરી;
જાકે સંગ ખેલો સો તો, જગત કી ચેરી રી...મેરી... ॥૨॥

શુદ્ધચેતના ચેતનને કહે છે, હે સ્વામી! આપ મારાથી દૂર રહ્યો છો ત્યારે હું વિરહણાપથી બળી રહી છું પણ જ્યારે આપ મારી સામે હોવા છિતાં રીસાયેલા રહ્યો છો ત્યારે મારું મન વિષાદથી ઘેરાઈ જાય છે. આ સ્થિતિ મને એટલી તો અસાચ અને અકળાવનારી લાગે છે કે એના કરતાં મૃત્યુને ભેટવું અધિક પ્રિય લાગે છે.

જેની સાથે તમે રમી રહ્યા છો તે વાસ્તવમાં કોણ છે? તે તમે જાણો

છો? તે એક ક્ષણે તમને પ્રેમ કરશે તો બીજી ક્ષણે બીજાને પ્રેમ કરશે તો ગીજી ક્ષણે ત્રીજાને લળી લળી પગમાં પડશે. આમ અનેકને ભોળવી ઊંઘે રસ્તે ચડાવનારી આ કુલદીન સ્ત્રીઓ છે. આપને મન ભલે તે એક હોય પણ તેને મન આપના જેવા અનેક છે. સાચા અર્થમાં તો તમે મારા જ પતિ છો. તમે પતિ તરીકેની ફરજો ભૂલો છો તે આપ જ વિચારો.

આપ વિવેકમિત્રની સાથે હો તો આખા જગતના ફેસલા કરવાની આવડતવાળા છો. દુનિયાના જવડાનો ન્યાય તોળવાવાળા આપ ન્યાયાધીશ છો પણ આશ્રયની વાત તો એ જ કે ન્યાયાધીશ સ્વયં પોતે ઘરે અન્યાય કરે છે. આપ તેનો પરિચય વધારતાં જ જાવ છો પણ આપ એટલું કેમ નથી વિચારતા કે જાત વિના ભાત ન પડે. એ સ્ત્રીઓ કોઈ જાતવાન થોડી છે? એ તો દાસી છે.

ભગવાન મહ્ષાવીર જ્યારે રાજ્યમાં હતા તથા ગૃહસ્થજીવન જીવતા હતા ત્યારે ભારતમાં દાસીપ્રથા હતી. સ્ત્રી અને પુરુષોને ભરબજારમાં ઊભા રાખી માલની જેમ તેઓનું વેચાણ તથા ખરીદી થતી હતી. પૈસા આપી ખરીદનાર માલિક દાસ-દાસીઓ પાસે પશુની માફક કામ કરાવતા હતા. ત્રાસ આપે, માર મારે ઉપરાંત દાસીઓ પોતાના શીલનું રક્ષણ પણ કરી શકતી ન હતી. આ બધી ઘટનાથી પ્રભુ મહ્ષાવીરને માનવીની અશ્વાનદશા પ્રત્યે કરુણા આવી. ગૃહસ્થાગ કર્યા પછી પ્રભુએ દાસી પ્રથા દૂર કરવા, તેરબોલનો અભિગ્રહ ધારણ કર્યો. પાંચ માસને પચ્ચીસ દિવસ સુધી પ્રભુ પારણાર્થે ગ્રામ નગરમાં ફર્યા છેવટે ચંદનબાળાના દ્વારે અભિગ્રહ પૂર્ણ થયો. ચંદનબાળા રાજકુમારી હતી. શત્રુરાજાએ તેના ઉપર ચડાઈ કરી રાણી તથા રાજકુમારીનું સેનાપતિ દ્વારા અપહરણ થયું. ચંદનાની માતા શીલ રક્ષણ માટે રથમાંથી કૂદી રથનાં પેંડાથી મરી ગઈ ત્યારે સેનાપતિએ ડરનો માર્યા ચંદનાને એક બજારમાં વેંચી નાખી. તે એક શેઠને ઘરે દાસીરૂપે વેચાણી. મૂળા શેઠાણી તેને ઘણો ત્રાસ આપતી હતી અને અત્યાચાર ગુજારતી હતી. શેઠાણીને ચંદના પર શંકા ગઈ કે તેને તથા શેઠને આડો સંબંધ છે તેથી માથે મૂડો કરાવી ઉપર ચૂનો લગાવી દ્વારમાં તથા પગમાં બેડીઓ નાખી. તેને એક અંધારા રુમમાં પૂરી દીધી અને શેઠાણી પોતાને

પિયર ચાલી ગઈ. ત્રણ-ત્રણ દિવસની ભૂખી અને તરસી ચંદના અંધારી રુમમાં બેસી નવકારમંત્રનું સ્મરણ કરે છે. શેઠ આવે છે. ચંદનાને રુમમાંથી બહાર કાઢે છે. ઘરમાં ત્રણ દિવસથી બનાવેલા બાફેલા અડદ પડ્યા છે. એક સૂપડામાં શેઠ ચંદનાને અડદનાં બાકળા આપે છે પણ હાથમાં બેડી છે તેથી શેઠ લુણારને બેડી તોડ્યા લેવા જાય છે. પાછળથી પ્રભુ ઘરઘરમાં ફરતાં ચંદનાને આંગણે પધાર્યા. ચંદના ત્રણ દિવસની ઉપવાસી હતી. હાથમાં સૂપડામાં અડદનાં બાકળા હતા. હાથ પગમાં બેડી હતી. એક પગ ઊંબરામાં એક પગ બહાર હતો. માથે મૂંડોને ચુનો લગાવેલ હતો. પ્રભુને જોઈ ચંદના આનંદવિભોર થઈ જાય છે. પ્રભુ પધારો... પધારો... પણ પ્રભુ પાછા ફરે છે. ચંદના અતિદુઃખી થાય છે. પોતે કેટલી હતભાગી છે કે પ્રભુ આંગણે આવી ખાલી હાથે પાછા ફરે છે. તેને આંખમાં આંસુ આવી ગયા. પ્રભુ પાછા પધારે છે. ચંદનાને હાથે બાકળા વહોરે છે. તુરત જ પ્રભુકૃપાએ હાથ-પગની બેડીઓ તૂટી જાય છે. માથે પગની પેનીએ પહોંચે એટલા વાળ થઈ જાય છે ને સાચા સોના મહોરની વૃદ્ધિ થાય છે. આ વાત ચારે બાજુ ફેલાડીને તે રાજ્યના રાજાએ દાસ-દાસી પ્રથા દૂર કરી. પ્રભુએ ચંદનાને કર્મરૂપ જંજીરથી મુક્ત કરી. મોક્ષમંહિરમાં સહેલ કરવા મોક્ષમાં સાથે લીધી એટલે કે પ્રભુની જેમ તે પણ મોક્ષમાં ગઈ.

પણ દાસી પ્રથા પુરા વિશ્વમાંથી દૂર નહોતી થઈ. સત્તરમા સૈકામાં પણ એ પ્રથા ચાલુ હતી. કવિશ્રી આનંદનજીના સમયમાં પણ સમાજની આવી દશા હોવાથી તેઓશ્રીનાં પદમાં તથા ચોવીશીમાં તેનું સામાન્ય દર્શન થાય છે. વૈશ્યાઓ તો સ્વેચ્છિક વાસનાનો કીડો બની જાર પુરુષોને મનાવવામાં રહેતી હતી તથા પેસા મેળવવા પ્રેમના ચાળા કરતી હતી ને વિલાસી જીવન જીવતી હતી.

અહીં ચેતના પણ કહે છે, તમે પણ આવી સ્ત્રીઓને સંગે રહો છો તથા ફરો છો. પ્રેમ કરો છો. ભલે તમે ગમે તેમ કરો. મને દૂર કરો કે કાઢી મૂકો છિતાં હું આપની જ છું અને આપની રહેવાની છું. તમે મને છોડશો તો પણ હું આપને નહીં છોડું. હવે ચેતનાનું વકતવ્ય શું છે તે આપણે પ્રસ્તુત પદમાં કવિશ્રીના શંદોમાં જોઈએ.

શિર છેદી આગે ઘરે ઔર નહીં તેરીરી।

‘આનંદઘન’ કી સૌં, જો કહું હું અનેરી રી...મેરી...॥

૩

। ।

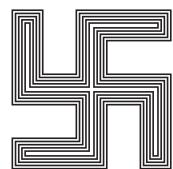
આ પંક્તિમાં કવિની ખુમારી ચેતનાના માધ્યમથી પ્રગટ થાય છે. ચેતનાને સાચી વાત કરવામાં હવે જરાપણ ભય લાગતો નથી. તેથી નીડર બની ચેતનાને કહે છે, જે વ્યક્તિ ખરે સમયે માથું ઉતારી આપે તે પોતાની ગણાય. મીહું મીહું બોલી બીજાને ફસાવવાનું તો ઘણાને આવડે એ કોઈ સાચો પ્રેમ નથી. સાચો પ્રેમ તો બલિદાન આપે.

કૃષ્ણ પ્રત્યે રાધાનો અતૂટ પ્રેમ હતો તે આપણે રાધાના જીવનની એક ઘટના પરથી જાણી શકીએ છીએ. એક વખત રૂક્ષમણી અને કૃષ્ણ બંને બેઠા હતા. કૃષ્ણ ઘણી વખત રાધાનું નામ લીધા કરે. આથી રૂક્ષમણીને જલન થાય. હું આટલી સ્વરૂપવાન, બુદ્ધિમાન છું. કૃષ્ણની સાથે સાથે રાત-દિવસ રહું છું છતાં કૃષ્ણના દિલમાંથી રાધા ખસી નથી વારંવાર રાધે-રાધા વગેરે શબ્દોચાર કર્યા કરે છે. તેથી રૂક્ષમણી કૃષ્ણને પૂછે છે કે આપ આટલાં વર્ષ પછી પણ રાધાને ભૂલ્યા નથી. એ ગોવાલણીમાં શું છે કે તમે તેને તમારા હદ્યમાં સ્થાન આપ્યું છે. કૃષ્ણ કહે છે, કોઈક દિવસે કહીશ. પછી ઘણો સમય વ્યતીત થયા બાદ એક વખત કૃષ્ણને પેટમાં દુઃખવા આવ્યું. આ સમયે નારદજી તંબૂરો લઈ ત્યાં પધાર્યા. કૃષ્ણની આ સ્થિતિ જોઈ તેને દુઃખ થયું. પ્રભુ આ દર્દનો કોઈ ઇલાજ ? કૃષ્ણ કહે છે, એક વાટકીમાં પાણી લઈ જાવ, મારી જે સ્ત્રી એ પાણીથી પગ ધોઈ આપે અને તે પાણી હું પીઉં તો મારા પેટનું દર્દ શાંત થાય. આ સાંભળી નારદજી પાણીનો કટોરો લઈ રૂક્ષમણી, સત્યભામા, કુદ્જા વગેરે સ્ત્રીઓ પાસે ગયા અને પગ ધોઈ દેવા વિનંતી કરી તો બધી રાણીઓ બોલી કે સ્ત્રી પગ ધોઈ પતિને પીવરાવે તો એ સ્ત્રીને નરકમાં જવું પડે. એમાં પણ આ તો કૃષ્ણ, તે અમારા પગ ધોઈને પીવે તો અમારે એક એક નરકમાં સાત-સાત વખત જવું પડે. આવા ડરથી બધી રાણીઓએ ના પાડી દીધી. છેવટે નારદ રાધા પાસે ગયા. રાધાએ કહ્યું કે જો પ્રભુને પેટનું દર્દ મટી જતું હોય તો ભલે મારે એક-એક નરકમાં સાત-સાત વખત જવું પડે, તો હું જવા તૈયાર છું પણ મારા પ્રભુનું દર્દ દૂર થવું જોઈએ. એમ કદ્દી કટોરાના પાણીથી પગ ધોઈ, નારદને એ પાણી આપી દીધું. નારદ પાણી લઈ કૃષ્ણ

પાસે આવે છે. ત્યારે કૃષ્ણની આઠ.. આઠ રાણી કૃષ્ણ પાસે હાજર હતી. નારદે રાધાએ કહેલ બધી વાત કહી સાંભળાવી. ત્યારે કૃષ્ણ રૂક્ષમણી તરફ જુએ છે અને રૂક્ષમણીને જવાબ મળી જાય છે. આ છે રાધાની ભક્તિ અને રાધાને કૃષ્ણ પ્રત્યે સાચો પ્રેમ.

આજ રીતે ચેતના કહે છે, તમારી બધી સ્ત્રીઓ સ્વાથી છે. હું સોગાંદ ખાઈને કહું છું કે તે સ્ત્રીઓ વિશ્વાસ કરવા લાયક નથી.

આ પદમાં પતિ પ્રત્યે અનન્યભાવ ધરાવતી સ્ત્રીની મનોદશાનાં ચિત્ર દ્વારા ચેતના અને ચેતનની એકરૂપતા તથા બાબ્ય જગતમાં કેવાં કેવાં પ્રલોભનો છે તેને વશ ન થવા ચેતનાની ઉકિત રજૂ કરી છે. અધ્યાત્મવિશ્વમાં ચેતન માટે પૌદ્ગલિક સુખોનાં પ્રલોભનો ઓછાં નથી, આ વાત સુંદર રીતે રજૂ કરી છે.

“પિયા બિન સુધ વૃદ્ધ મુંદી હો”

યોગીરાજ શ્રી આનંદઘનજી મહારાજે આ પદમાં, ચેતનાની ફૈયાવરાળ રજૂ કરી છે. ચેતના કહે છે, ચેતન ઘરે તો પધાર્યા પણ હજુ તેનું મન ઘરમાં ઠરતું નથી તેનું મન માયા પાસે જવા વારંવાર ઉધામા કરે છે એથી તે ક્યારે છટકી જાય તે કહી શકાય નહીં.

જીવ જ્યારે દર્શનમોહનો ઉપશમ કરે છે અથવા દર્શન તથા ચારિત્ર મોહનીય કર્મનો ઉપશમ કરે છે ત્યારે ચેતન ઘરે આવી એક નજર નાખી પાછો બહાર ભાગી જાય છે. ચેતનની ઘરે પધરામણી થતાં ચેતનામાં મસ્તી આવી જાય છે પણ ઘર બહાર નીકળવાની તૈયારી જોતાં ફરી પાછી સંતાપ અનુભવે છે. ચેતન ભોગપંકમાં પાછો ફસાય છે. તેથી ચેતનાના જીવનમાં ઘોર અંધારી રાત છવાઈ જાય છે. ચેતના, ચેતનના વિરહથી વારંવાર આંસુ સારતી વિલાપ કરે છે.

‘મારુ રાગ’ માં લખાયેલ આ પદમાં શ્રી આનંદઘનજી મહારાજ પ્રથમ કરીમાં કહે છે,

પિયા બિન સુધ બુધ મુંદી હો; ।
વિરહ-ભુયંગ નિસા સમે, મેરી સેજડી ખુંદી હો...પિયા... ॥

૩ । । ।

ચેતના પોતાની સુમતિ સહેલીને વાત કરી રહી છે ત્યારે અનુભવ મિત્ર ત્યાં બાજુમાં જ બેઠો હોય છે. એટલે તેણે ચેતનાની બધી વાતો સાંભળી છે. ચેતના કહે છે, હે સુમતિ ! સ્વામી વિના આજ મારું જીવન પ્રાણ વિનાના ખોળિયા જેવું થઈ ગયું છે. એટલે મને તો મારા શરીરનું ભાન પણ રહેતું નથી. શુદ્ધ એટલે શરીરની શુદ્ધિ અથવા ભાન અને બુદ્ધ એટલે માનસિક બુદ્ધિ. ચેતના વિના હું તો સાવ સાનભાન ખોઈ બેઠી છું. માનવની આ એક સાહજિક વૃત્તિ છે. જ્યારે ઇચ્છાપૂર્ણ ન થાય ત્યારે તેની આવી દશા થાય છે. એને શરીરનું ઠેકાણું રહેતું નથી. એનાં માનસિક આંદોલનો ઉઠયા કરે છે. તેથી તે બડબડાટ કરે છે. મૂર્ચિર્થ થઈ જાય છે વિશારતંત્રમાં દિવસોના દિવસો પસાર કરી નાખે. પ્રેમી વ્યક્તિની વસ્તુ

જોઈજોઈને વિલાપ કરે. તેને ઉપાલંબ આપે વગેરે અનેક પ્રકારની પ્રક્રિયાઓ કરે છે. તે કહે છે, રાત્રીના સમયે વિરહરૂપી સાપ મારી શય્યામાં આવી મને હેરાન કરે છે. તે વિરહરૂપી ભુજંગ મારી શય્યા ખુંદી નાખે છે. જેની પથારીમાં સાપ હોય તે શાંતિથી કચાંથી સૂઈ શકે? આ વિરહરૂપી સર્પને કારણે તો હું પડખા ફેરવીને થાકી જાઉં છું પણ મને શાંતિ મળતી નથી. એટલે દિવસ કરતાં રાત્રીની વેદના મને અસહ્ય લાગે છે. રાતે તો ચેતનને આવવાના ભષણકારા થાય છે. એટલે હું તેના જ વિચારોમાં ડૂબી જાઉં છું છેવટે સ્વભન્માં સવાર થઈ જાઉં છું.

આત્મા જ્યારે વિભાવમાં વર્તતો હોય ત્યારે તે સંસાર તરફ થોડીવાર દટ્ઠિ કરે છે તો કોઈવાર અંતર સન્મુખ થવાની પૂર્ણ તૈયારીમાં હોય છે ત્યારે તેની આવી અસ્ત-વ્યસ્ત દશા થઈ જાય છે. એ સમયે બણારની એક નાની વાત પણ તેને વ્યાકુળ બનાવી મૂકે છે. જાણે કે તેનું કાંઈ ખોવાઈ ગયું હોય તેવો તે હાંફળો ફાંફળો થઈ જાય છે. ચેતના પોતાની દશાની શું વાત કરે છે ? તે બીજી કરીમાં જોઈએ:-

भोयण पान कथा मिटी, किसकुं कहुं सुधी हो;।
आज काल घर आनकी, जाउ आस बिलुद धी हो...पिया...।

ચેતના કહે છે, મને તો ખાવા-પીવાની ઈચ્છા જ થતી નથી. અરે એવી વાત કરવી કે સાંભળવી પણ ગમતી નથી. દરેક સંસારીજીવોને શરીર ટકાવી રાખવા માટે ખાવું-પીવું પડે છે. આહાર વિના શરીર ક્રમ કરી શકતું નથી. કોઈ આહાર ચર્મચયક્ષુથી જગ્ણાતો હોય તો કોઈ આહાર રોમદ્વારા લેવાતો હોય છે.

યેતના કહે છે, આ શરીર કોના માટે ઉભું રાખવું? પતિ વિરહે આ શરીરની કિંમત પણ નથી. પછી ભોજન-પાનની વાત જ કયાં રહી? પ્રેમની આગળ આણાર પાણી કે શરીર સારભૂત લાગતું નથી.

ચેતનાનું દ્વદ્ય નિર્મળ છે. ચેતનની તેને ધારણા છે. તેને તેનું જ ધ્યાન છે. તેથી તે ચેતનને પોતા તરફ આકર્ષિ શકે છે.

સમતા શાસેશાસે આસાનું ધ્યાન ધરે છે. તેથી તે પોતાના ધ્યાનદ્વારા આસાને પોતા તરફ આકર્ષે છે, ચેતનાના વિચારમાં અનંત ગણબળ છે

તેથી તે ચેતનનું સ્મરણ કરીને ચેતનને સ્વધરે લાવી શકે છે. ચેતન પોતાના ઘરે આવશે તે આશામાં ચેતના જીવે છે.

ત્રીજી કરીમાં ચેતનાનું દર્દ કેવું પ્રગટે છે તે જોઈએ.

वेदन विरह अथाग है, पाणी नव नेजा

ह त ि ;

कौन हबीब तबीब है, टारे कर करेजा हो...पिया...।

—
my

ચેતના કહે છે, મારી વિરહવેદના અગાધ છે, અપાર છે. તેનો કયારે અંત આવશે તે જ મને સમજતું નથી. હવે તો મારી વેદના એટલી વધી ગઈ છે કે તેનું પાણી નવનેજા ચડયું છે. તેની તો મને કળ ચડી ગઈ છે. દુનિયામાં એવો કોણ વૈદ કે હકીમ છે કે જે મારી આ કાળજાની કળને ઉતારી હે. આ કળને કારણે જ શુદ્ધ-બુદ્ધ ખોવાઈ ગઈ છે. મારી આ મૂર્ચદ્ધી કે કળ કોઈ ટાળે કે દૂર કરે એવો કોઈ માનવ છે ખરો? શરીરના રોગના ઇલાજો હોય છે પણ મનના રોગ કોણ દૂર કરે? જેના તરફથી આ રોગ લાગુ પડયો છે તે વ્યક્તિ ખૂદ આવે તો આ રોગ દૂર થઈ શકે.

ચેતનાના વૈદ-હકીમ એ બધું ચેતનરાજમાં છે એ આવે એટલે ચેતના સોળકળાએ ખીલી ઉઠે. પણ ચેતન સમીપ નથી તેથી દુઃખ વધતું જાય છે. માનવમનની વેદના વધી જાય ત્યારે સહેજે તેના મોઢામાંથી શબ્દો સરી પડે છે કે મારું તો કાળજુ કપાઈ રહ્યું છે. મને લાગે છે કે મારું કાળજુ નીકળી જશે. તેને એટલું દુઃખ થતું હોય છે ઘણા લોકો કહે છે, તે વ્યક્તિનો વિલાપ એવો હતો કે કઠણ કાળજુ પણ કંપી જાય. આવી વાતો સાંભળતા તેના દુઃખ તથા વેદનાને જાણી શકાય છે. શુદ્ધચેતનાને ચેતનરાજના રંગઢંગ જોઈ મુઝવણ વધતી જાય છે અની અસ્વચ્છ વિરહણશાનો એના હદ્યને કારી ઘા વાગ્યો છે. આ ઘાની વેદનામાંથી નીકળવા તે અનેક પ્રકારના તરફરાટ કરે છે.

કવિશ્રી ચેતનાની અંતરુદ્ધા ચોથી કરીમાં વ્યક્ત કરે છે.

गाल हथेली लगाय के, सरसिंध समेली रे;

अस्तु अन नीर वहाय के , सिंचुं कर वेली हो...पिया... ॥ ४ ॥

માનવ જ્યારે શોકમગ્ન બની જાય છે ત્યારે લમણે હાથ દઈને બેસી

જાય છે. અર્થાત् કોઈ ધેરી ચિંતામાં દૂબેલો માનવ સહજતાથી લમણે હાથ મૂકી વિચાર સાગરમાં દૂબી જાય છે ત્યારે ઘણા ગોઠણના ટેકે હાથ મૂકી, મોઢાને હથેળીના ટેકા પર રાખી, ગાલને હથેળીને આધારે રાખે છે ને પછી શોકસાગરમાં દૂબી જાય છે. આવી વ્યક્તિનું દુઃખ તેના મોઢાં પર જણાય છે. શોકસાગરમાં વ્યક્તિ પોતે જ ગોથાં ખાય છે અને છેવટે તેની આંખોમાંથી ચોધાર આંસુ સરકવા લાગે છે. એ આંસુ ગાલ પરથી સરકતા હથેળી પર અંતે હાથપર સરકવા લાગે છે. કવિ કહે છે, ચેતના જાણે કે આંખો દ્વારા પોતાના હાથરૂપ વેલડીને પાણીનું સિંચન કરી રહી છે. અર્થાત् ચેતના અસહ્ય વિરહવેદનાથી ચોધાર આંસુએ રડી રહી છે. થોડું રુદ્ધ હોય તો ગાલ ભરાઈ રહે, થોડું વધારે રડે તો આંસુ ટપકે પણ ચેતના તો ધ્રૂસકે-ધ્રૂસકે રડી રહી છે એટલે તેનાં આંસુથી હાથ ભરાઈ જાય છે. આ વિરહી સ્ત્રીનું આબેહૂબ ચિત્ર છે.

ચેતનાને ચેતન પર સાચો પ્રેમ છે કારણકે પ્રેમ વિના આંસુ વહે નહીં. ચેતનાની આંખમાંથી સતત આંસુ વહે છે કારણકે ચેતનનાથ પર અથાગ પ્રેમ છે. પ્રેમસૂચિની અદ્ભુત લીલા છે. ચેતન પર ચેતનાને કેટલો પ્રેમ છે એ તો ચેતનાની વાણી જ કહી રહી છે. કહેવત છે કે “હૈયે હોય તે હોઠે આવે” ચેતનાના સંબંધમાં આ કહેવત સત્ય પુરવાર થાય છે. તેની વેદના કેવી છે તે પાંચમી કરીમાં કહે છે.

શ્રાવણ ભાડું ઘનઘટા, વિચ બીજ ઝાબુકા હો;
સરિતા સરવર સબ ભરે, મેરા ઘટસર સબ સૂકા હો...પિયા...॥

૫

।

।

આ કરીમાં કવિની કવિત્વશક્તિનો વિશેષ પરિથય થાય છે. જંગલનો જોગી અને સંસારરસનો વિજોગી, કુદરતના ખોળે ખેલતો પ્રકૃતિદેવીના અવનવાં રૂપો જુવે છે અને આત્મચિંતનની ધારામાં ચડતાં, બણારની દુનિયા જોતાં જોતાં અંતરગુહામાં પ્રવેશ કરી, અંતરજગતમાં ખોવાઈ જાય છે.

ચેતના પોતાની વિરહવ્યથા કહી રહી છે. ચાતુર્માસના દિવસોમાં આકાશ વાદળાઓથી ધેરાયેલું રહે છે તેમાં ક્યારેક વચ્ચે-વચ્ચેમાં વીજળી જબકી જાય છે. આ કાળાધબ વાદળાઓ પોતાની જળ સંપત્તિનું છૂટે હાથે

દાન કરી સૂચિમાં સૂક્ષ્મ ગયેલા ઝડ, પાન, નદી-નાળા, તળાવ-સરોવરને લીલાછમ બનાવી દે છે. નદીઓ પાણી સંપત્તિથી છલોછલ ભરાઈ ગઈ છે. ને સમુદ્રને મળવા ઉત્સુક બની દોડી-દોડીને પતિની દિશા તરફ જઈ રહી છે. વનરાજ લીલાછમ છે. સરોવરમાં પાણી સમાતા નથી. તળાવ તો છલકાઈ રહ્યા છે. જ્યાં કુદરત ખોબે ને ધોબે દુનિયાને આપી પોતે આનંદથી ફસી રહી છે. ચારે બાજુ આનંદભર્યું વાતાવરણ છિવાઈ ગયું છે ત્યારે ચેતના કહે છે, મારે ઘરે તો દુઃખનો દરિયો ઉમટયો છે. મારું હદ્ય સરોવર તો સાવ સૂકું ભટ પડ્યું છે.

જે ઘણો દુઃખી હોય તેની આંખમાંથી સતત આંસુ વહે છે ત્યારે કહેવાય છે કે તેની આંખોમાંથી તો શ્રાવણ-ભાદરવો વહી રહ્યા છે.

ચેતના કહે છે, આંસુઓની ધાર વહીવી મેં ભાદરવા મહિનાને કાદવવાળો કર્યો. વિશ્વમાં ચોમેર આનંદ કિલ્લોલ છે ત્યારે ચેતનાને ઘરે દુઃખનાં ઓળા ઉતરી રહ્યા છે. તે શોકમણું બની ધમણની પેઠે શાસ લઈ રહી છે ને યંત્રવત જીવન જીવી રહી છે પણ તેનાં અંગમાં નથી કોઈ આનંદ કે નથી કોઈ ઉલ્લાસ કે ઉત્સાહ.

ચેતનાની વાત સાંભળી અનુભવ શું કહે છે તે આપણે જોઈએ.

અનુભવ બાત બનાય કે, કહે જૈસી ભાવે હો; |

સમતા દુંક ધીરજ ધરે, ‘આનંદઘન’ આવે હો...પિયા...॥ ૬॥

સમતા અર્થાત્ ચેતના જ્યારે પ્રિય સખી સુમતિને પોતાના દુઃખની વાત કહી રહી છે ત્યારે અનુભવ પણ ત્યાં હાજર હતો એટલે ચેતનાની વાત સાંભળી ચાલાક અનુભવ ચેતનાને કહે છે, હે ચેતના ! તું થોડી ધીરજ રાખ. જેટલો કાળ તે દુઃખ ભોગવ્યું તેટલો કાળ તારે દુઃખી નહીં થવું પડે. તું આમ શુદ્ધ બુદ્ધ ખોઈને હેરાન શા માટે થાય છે ? આ રીતે વલોપાત કરીને દુઃખી ન થા. આજ સુધી જેટલી હિંમત રાખી છે તેટલી જ હિંમત રાખ. આનંદઘન સ્વરૂપ ચેતનરાજ જરૂર તારા મંદિરે પધારશે જેથી તારી દુઃખ ધેરી વાદળી વિખરાઈ જશે. તે ભલે અત્યારે બહાર ભટકે પણ એ તો જ્ઞાનનો દરિયો છે. તે કોઈક દિવસ પોતાનું ઘર યાદ કરશે ને પત્નીને ઓળખશે. આનંદઘન પ્રભુ આવી તારા હદ્ય સરોવરને પ્રેમપાણીથી

છલકાવી દેશે જેથી તારું જીવન આનંદથી ભરપૂર બની લીલુંઘમ બની જશે. અનુભવ જ્ઞાનથી અનુભવની વાતો કરી શકાય છે. અમુક ગુણસ્થાનક સુધી સમતામાં પ્રેમની ખૂમારી રહે છે. ત્યારબાદ પ્રેમનું રૂપ બદલાઈ જાય છે અને પછી ચારિત્રરમણતા પ્રગટ થાય છે. દસમા ગુણસ્થાન પછી તો ચારિત્રરમણતા જ હોય છે.

જેમ સુવર્ણ અજિનમાં તપે ને ચમક વધે છે તેમ દુઃખાજિનમાં તપતા ચેતનામાં એક અલૌકિક ખૂમારીનું તેજ પ્રગટે છે.

પ્રેમ વિના અન્ય કોઈ સંયોગીકરણ નથી. હજારો યોજન દૂર છતાં ચકોરને ચંદ્ર ઉપર પ્રેમ છે. સાત રજુ જેટલે દૂર સિદ્ધ પરમાત્મા પર અધ્યાત્મ યોગીઓને પ્રેમ છે. જો પ્રેમ દૂર થાય તો સંબંધો જ નિર્મણ થઈ જાય છે. જેમ અજિનની શક્તિથી યંત્ર ચાલે છે તેમ પ્રેમશક્તિથી પતિ-પત્નીના સંબંધો ટકે છે. ચેતનચેતનાના સંબંધો એ રીતે ટક્કા છે.

શુદ્ધપ્રેમમાં સર્વ આત્માઓનું એક્યભાસે છે. તે સમયે જગતના જીવોનું વાત્સલ્ય અનુભવાય છે. સર્વજીવો પર શુદ્ધ પ્રેમ વહે તે વીતરાગતાની પ્રથમ દશા છે. શુદ્ધ પ્રેમ વિના તીર્થકરગોત્રનો બંધ થતો નથી. તેથી ચેતનાના દિલમાં શુદ્ધપ્રેમનું પ્રાગટય થયું છે. કવિશ્રી આનંદઘનજીએ આ પદમાં સાધકની આરંભદશા અને વિકસ પછી આગળ વધતી દશાનું ચિત્ર રજૂ કર્યું છે. આરંભમાં સાધકને ઘણી અકળામણ થાય છે. ચેતનાની વિરહબ્યથા અને વ્યાકુળતાનું ચિત્ર સચોટ અને લાક્ષણિક છે. આ પદ વિકસદશા દર્શાવે છે.

“વ્રજનાથ સે સુનાથ વિણ”

યોગીરાજ શ્રી આનંદઘનજી મહારાજનાં સર્વ પદોમાં, આ મોટામાં મોટું પદ છે.

માનવહૃદયમાં જ્યારે ભક્તિની ભરતી આવે છે ત્યારે તે ભગવાનને પણ એકવચનથી સંબોધે છે. આ પદમાં કવિ પોતે ભવભવાન્તરમાં આજ સુધી કરેલા દોષો વેશો માટે પ્રશાતાપ વ્યક્ત કરી, પોતાને શરણ લેવા પ્રભુને પ્રાર્થના કરે છે.

કવિ પોતાના દીર્ઘ ભૂતકાળમાં પહેલા ભૂલા પડેલા જણાય છે પછી રસ્તો મળતા તે પ્રભુને ઉપાલંબ પણ આપે છે જેમ બાળક મા-બાપ પાસે વાણી ઉચ્ચારે તે રીતે કવિએ વાણી પ્રવાહ વહ્નાવી આ પદમાં પોતાની નિખાલસતા, સરલતા દર્શાવી છે. કવિની વાણી જાણે આપણી વાણી હોય એવો ભાવ ઊંઠે છે.

‘મારુ’ રાગમાં લખાયેલ આ પદનો પ્રારંભ કરતા કવિશ્રી લખે છે કે:-
વ્રજનાથ સે સુનાથ વિણ, હાથો હાથ

ફ બ ક ટ ય ઁ ;

બિચકો કોઉ જનકૃપાલ સરન નજર નાયો...વ્રજ... ॥ ૧ ॥

કવિએ આ પદમાં ભક્ત હૃદયના ભાવો વ્યક્ત કર્યા છે. ત્રિભુવનાથના શરણ વિના પોતાની કેવી કેવી સ્થિતિ થઈ તે હૃદયોદગાર કવિશ્રી આ કાવ્યમાં વ્યક્ત કરે છે.

પ્રજનાથ એટલે કૃષ્ણ પણ આ કૃષ્ણ તે કોણ ? એક કૃષ્ણ છે માતા યશોદાનો લાલ ને બીજો છે અસંખ્યાત પ્રદેશી આત્મા. આ પદમાં પ્રજનાથ શબ્દ છે એટલે કે પ્રજભૂમિના સ્વામી. કૃષ્ણ, પ્રજમાં ઘણો વખત રહ્યા તેથી તેમને પ્રજનાથ પણ કહેવાય છે.

આ પદમાં કવિએ સાપેકાટિણિનું દાન કર્યું છે. કૃષ્ણ એટલે આત્મા અસંખ્યાત પ્રદેશરૂપ પ્રજદેશ છે અને તેનો સ્વામી એટલે કે ચેતન અથવા આત્મા. તેને સંબોધી આ ભાવ વ્યક્ત કર્યા છે. ગુણોના સમુદ્દરને પ્રજ

કહેવાય છે. અને એ ગુણોને ધારણ કરનાર આત્મા. વીતરાગ પરમાત્માને કૃષ્ણ કહી શકાય છે. બીજી રીતે અર્થ વિચારતાં વ્રજ એટલે છકાયનો સમુદ્દર. સર્વજીવરાશિ, સર્વજીવોની રક્ષા કરનાર, સર્વને અભયદાન આપનાર અરિઝંતપરમાત્મા જેવા નાથ ને પાખ્યા વિના હું તો ગતિએ ગતિએ રખડયો, નીચમાં નીચ અને અધમમાં અધમ યોનિમાં ગયો. મારે માથે થવામાં કાંઈ બાકી રહી નથી.

અરિઝંત પરમાત્માની ભક્તિ અને સેવા વિના આ જીવ અનંતકાળથી સંસારમાં કર્યા કરે છે. ચારગતિનો ચકરાવો લેતાં વચ્ચેમાં કોઈ શરણાગત વત્સલદ્યાળુ માનવ મારી નજરમાં આવ્યો નહીં તેથી મારી આ રખપદ્ધી તો ચાલુ જ રહી. “હાથો હાથ બિકાયો” એટલે કે એક હાથથી બીજે હાથે વેચાયા કર્યો. આ જીવ સૂક્ષ્મ નિગોદમાં અનંતકાળ સુધી રહ્યો. ભગવતી સૂત્રમાં કહું છે, – “અદુવા અણંત ખુત્તો” જ્યાં અનંતવાર જન્મમરણ કરતો રહે છે એવી અવ્યવહારરાશિમાં જીવ અનંતકાળ રહ્યો. નિગોદના જીવની દશાનું વર્ણન કરતા શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યજી સ્વાદ્વાદ મંજરીની ટીકામાં કહે છે,

“ગોલ્લાય અસંકિખજા, અસંખણિગોય ગોલાઓ ભળિઓ।

ઇવિકક ણિગોયમિં અણંત જીવા મુણેયવા॥”

એક સોયની અણીના અગ્રભાગ પર રહે એટલા કંદમૂળમાં અસંખ્યાત ગોળા છે. એકએક ગોળામાં અસંખ્યાત પ્રતર છે. એકએક પ્રતરમાં અસંખ્યાત શરીર છે. એક એક શરીરમાં અનંત અનંત જીવો છે.

આ રીતે નિગોદમાં અજ્ઞાનપણે તાપ, ટાઢ, ભૂખ, દુઃખ, સહન કરતા સાધારણમાંથી પ્રત્યેક વનસ્પતિમાં આવ્યો ત્યાં જીવ હાથોહાથ વેચાય છે. શાકભાજી, ફળ, ફૂલ, પાન, ધાન્યરૂપે વણ્ણો વખત રહ્યો. પૃથ્વીરૂપે સોનું, ચાંદી, હીરા, પન્ના, માટી, પત્થર વગેરેમાં પણ એક હાથથી બીજે હાથે વેચાયો, અને પાંચ સ્થાવરમાં ફરતો ફરતો બે ઈન્દ્રિય, તેઝિન્દ્રિય, ચૌરેન્દ્રિય, અસંશી પંચેન્દ્રિય અને છેવટે સંશી પંચેન્દ્રિય રૂપે પણ અનેકવાર હું જન્મ્યો ને મર્યો જ્યાં ગયો ત્યાં માનવે મને લે-વેચ કર્યો, કયારેક કિંમત થઈ તો કયારેક ત્રાંબિયાના ત્રાણ શેરના ભાવે વેચાયો આમ દેવલોક નરક વગેરે સ્થાને ગયો. અને અવનવી સ્થિતિને પાખ્યો. જ્યાં

જ્યાં હું ગયો ત્યાં કેવા કેવા સંબંધો બાંધ્યા તે કવિશ્રી બીજી કરીમાં કહે છે.

જનની કહું જનક કહું, સુત સુતા
ક હ ઠ ા ય ઽ ;

ભાઈ કહુ, ભગિની કહું, મિત્ર-શત્રુ ભાયો...વજ...॥ ૨૧॥

કર્મસંગીજીવ અનંતસંસારમાં અનાદિકાળથી જન્મમરણનાં ચકમાં ફસાયો છે. જ્યાં ગયો ત્યાં વિધ- વિધ સંબંધે રાગમાં રંગાયો. પૂર્વ ઋણાનુંબંધે કોઈના ઉદરથી જન્મ ધારણ કર્યો તેથી તેની સાથે દીકરાના સંબંધથી બંધાયો અને જન્મ દેનારીને મા કહેવી પડી. આ રીતે કોઈને બાપ તો કોઈને દીકરા - દીકરી બનાવ્યા, કોઈને ભાઈ તો કોઈને બહેન બનાવી અનેક સંબંધો મેં બાંધ્યા કર્મવિપાકના કારણો હે પ્રભુ ! અનેક વ્યક્તિઓ સાથે હું જુદા જુદા સંબંધથી બંધાયો, આજે જે મારી ‘મા’ છે તો કોઈ જન્મમાં મારી પત્ની પણ હોય, અગર પત્ની બને પણ ખરી જે બાપ છે તે હવે પછીના જન્મમાં દીકરો પણ બને. અરે, આ જન્મમાં પણ બાપ મરી દીકરો બનીને પણ જન્મે.

આમ અનેકસ્થાને મેં વિધ-વિધ કર્મ ધારણ કર્યા આજે જે મિત્ર છે તે આવતી કાલે શત્રુ થઈને પણ ઊભો રહે અને આજે હું જેનો સ્નેહી છું તેનો હું આવતી કાલે દ્વેષી પણ બની જઉં છું. આવી અનેક સ્થિતિઓ મારા જીવે પ્રાસ કરી છે અને સર્વ પ્રકારના સગપણો કર્યા છે અને દરેક સ્થાને નવા નવા અનુભવો મેળવ્યા છે.

જીવે, આ સંસારમાં કેવા કેવા ખેલ કર્યા તે બતાવતા કવિ કહે છે,
રમણી કહું રમણ કહું, રાત રજ
ઉ ત ઠ ા ય ઽ ;

સેવક પતિ ઇંદ ચંદ, કીટ ભૂંગ ગાયો...વજ...॥ ૩૧॥

હું મારાં કર્મોના ઉદ્યે કોઈ વખત કોઈની પ્રેમાણ પત્ની બન્યો તો કોઈ વખત મેં કોઈને પત્ની માની, પુષ્યના યોગે રાજ થયો તો પાપ કર્મના યોગે હું અનેકના ચરણની રજ અર્થાત્ નોકર થયો. આ રીતે મેં વિવિધરૂપો ધારણ કર્યા.

હે પ્રભુ કોઈવાર હું દેવોનો પતિ ઈન્દ્ર થયો અને કોઈવાર રોહિણીનો પતિ ચંદ થયો. અર્થાત્ જગતને શીતળતા પ્રદાન કરનાર તેમજ માની જેમ વહાલનો મીઠો હાથ ફેરવી જગતને પૃથ્વી માતાની ગોદમાં સુવરાવી

દેનાર ચંદ્ર થયો. ત્યારે ઘણી વખત પુષ્યહીનતાને કારણે ફજારો જાતના કીડારુપે અને “જહા દુમસ્સ પુફેસુ, ભમરો આવિયે રસં” ફૂલે ફૂલે ફરતો ને ફૂલોનો રસ ચૂસુટો અથવા રસ ચૂસી મધુ બનાવતો ભમરો થયો. આ રીતે હું જુદી જુદી રીતે ગવાયો. હું કવિ થયોને ભાટ પણ થયો જ્યાં જે રૂપે થયો ત્યાં તે રૂપે ગવાયો તો પણ મારા જીવનનો અંત ના આવ્યો. કવિશ્રી આ પદની ચોથી કરીમાં કહે છે,

કામી કહું નામી કહું, રોગ ભોગ ભાયો;
નિસપતિ ઘર દેહ ગેહ ધરી, વિવિધ વિધ ધરાયો...વ્રજ...॥

૪

।

અજ્ઞાન અને મોહના કારણે પુદ્ગલાનંદી બની હું વિષયાસકત બની ગયો. તો મોહનીયકર્મના ઉદ્યે સ્ત્રીવેદ, પુરુષવેદ અને નપુંસકવેદ પ્રાસ કરી, વેદાધીન થયો ને વાસનાની તૃપ્તિ કરી. તો કોઈ વખત રાજ, મહારાજા ચક્રવર્તી, વાસુદેવ, નગરશેઠ વગેરે વિશિષ્ટનામોથી હું ઓળખાયો. નામકર્મના ઉદ્યે મને શરીર મળ્યું તેમાં નારકી તથા દેવોને વૈક્રિય શરીર મળે છે ત્યારે મનુષ્ય-તિર્યંચગતિમાં ઔદારિક શરીર પ્રાસ થાય છે.

ઔદારિક શરીરને રોગનું ઘર કહેવાય છે. આવા રોગના ઘરને મેં અનેકવાર ધારણ કર્યું એટલું જ નહીં જ્યાં જે ગતિમાં ગયો ત્યાં જેટલી ઇન્દ્રિયોની સંપત્તિ સાંપડી, તેના ભોગમાં જ મેં આનંદ માન્યો. દેવલોક ભોગભૂમિ કહેવાય છે ત્યાં જઈને મેં ભોગમાં આનંદ માન્યો અને ભોગાસકત બની પલ્યોપમને સાગરોપમનો દીર્ઘકાળ નિષ્ફળ ગુમાવ્યો અતિપાપના ઉદ્યે સંપત્તિહીન થઈ ઊંચે આભ અને નીચે ધરતીનો આધાર લઈ બિખારી થયો. હે નાથ ! અનંતસંસારમાં આ જીવે નામ અને રૂપના મોહમાં ફસાઈ ઘણું ઘણું કર્યું, પરંતુ એ બધામાં મને શુદ્ધ સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ ક્યાંય પણ ન થઈ. સંસારનું નાટક વર્ણવતા કવિ પાંચમી કરીમાં કહે છે,

વિધિ નિષેધ નાટક ધરી, ભેદ આર છાયો,
ભાષા ષદ વેદ ચાર, સાંગ શુદ્ધ પઢાયો...વ્રજ...॥૫॥

મેં વિધિ ને નિષેધના અનેક પાઠો ભજવ્યા. અમુક કિયા આ રીતે જ કરવી જોઈએ એ વિધિ અને અમુક પ્રકારનું વર્તન કરવું ન જોઈએ એમ કહેવું તે નિષેધ જેમકે મોક્ષ માટે દયા, દાન, કરુણા, તપ, જપ વગેરે કરવા

જોઈએ તે વિધિ અને માંસ, મહિરા, જુગાર, પરસ્ત્રીગમન, લૂટ, ખૂન, શિકાર, કંદમૂળ વગેરે વ્યસનો તથા અભક્ષ્ય આણાર કરાય નહિ તે નિષેધ. આ રીતે વિધિ-નિષેધનાં નાટકો ઘણાં ઘણાં કર્યા જેમ કે સામાચિક પ્રતિકમણ, ઉપવાસ કરવા જરૂરી ગણાય તે વિધિ ગુરુનો અવિનય, અશાતના કે અભક્તિ ન કરાય, વડિલો કે ગુરુવર્યોની સામે બોલાય નહિ એ નિષેધ અથવા વિધિ-નિષેધનો જુદો અર્થ લઈએ તો પૂર્વના રૂપોને છોડવા અને નવાં નવાં રૂપો ધારણ કરવાં તે વિધિ-નિષેધરૂપ નાટકો કર્યા. તેમજ છ પ્રકારની ભાષા જેમકે સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, શૌરસેની, પિશાચી, માગધી અને અપભ્રંશ વગેરે ભાષા ભાષ્યો, સામવેદ, ઋગવેદ યજુર્વેદ, અર્થવેદ એ ચાર વેદોમાં હું પારંગત થયો. એટલું જ નહિ એ બધા વેદના અંગરૂપ વ્યાકરણ, શિલ્પ, કલ્પ છંદ, જ્યોતિષ, નિરુક્તિ વગેરે પણ ભાષ્યો. વાદવિવાદના અખાડામાં પણ ઉત્ત્યો આવા અનેક નાટકો અનેકવાર મેં કર્યા પણ મારો સંસારથી છેડો ન આવ્યો. શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી કહે છે,

“સૌ સાધન બંધન થયા રહ્યો ન કોઈ ઉપાય”

જે સાધનો મોક્ષના હેતુભૂત હતા તે જ સાધનો મારે માટે કર્મબંધનમાં કારણ બન્યાં, કારણકે ધ્યેય સ્પષ્ટ નહોતું તેથી હું અષ્કર્મથી બંધાતો જ રહ્યો. બાલશાન મોક્ષસાધક નથી બનતું, આત્મશાન મોક્ષ સાધક બને છે.

કવિશ્રી કહે છે,

તુમસે ગજરાજ પાય, ગર્ભ ચઢી ઘાયો;
પાયસ સગ્રહકા વિસારી, મિખ નાજ ખાયો...વ્રજ...॥૬॥

૬

હે પરમાત્માદેવ ! આપના જેવા શક્તિનિધાન, અખૂટ ગુણ ભંડાર, અખંજાન જ્યોતિપૂર્જ એવા ઉત્તમ ઐરાવતબણી જેવા આપ મળ્યા છતાં હું તો અજ્ઞાનવશ મોહરૂપ ગધેડા પર સવારી કરીને દોડયો. જગતમાં ચતુર અને હોંશિયાર માણસોને જો ગધેડાની સવારી મળે તો ઘોડાને ઇચ્છે અને ઘોડાની સવારી મળે તો હાથીને ઇચ્છે ત્યારે હું તો અક્કલહીન કેવો મૂર્ખ કે મને તો આપના જેવા મળ્યા છતાં મોહના ગધેડાને છોડી શક્યો નહીં. વળી મને સારા સંસ્કારીધરની સ્વાદિષ્ટ ખીર મળી તો તેને

મેં મૂકી અને બિખ માંગીને બીજું ખાધું, હું તો મૂર્ખરાજ છું. કવિ, સર્વજ્ઞ પરમાત્મા દેવને કહે છે, હે પ્રભુ ! હું ઘણીવાર આપને પામી ચૂક્યો છું છતાં પણ આપને ઓળખવાની શક્તિ જ નહોતી તેથી મહામોહના મિથ્યાત્રુપ ગધેડા ઉપર ચડીને સંસાર તરફ જ દોટ મૂકી અર્થાત્ પોતાના અસંખ્યાત પ્રદેશરૂપ ધરનું આનંદરૂપ ખીરના ભોજનનો ત્યાગ કરીને પુદ્ગલ - એંઠ અનાજ બિક્ષા મેં માંગી માંગીને ખાધી.

રત્નાકર પચ્ચીસીમાં કવિએ કહ્યું છે,
મેં મુખને મેલું કર્યું, દોષો પરાયા ગાઈને;
ને નેત્રને નિંદીત કર્યો, પરનારીમાં લપટાઈને,
વળી ચિત્તને દોષિત કર્યું, ચિંતી નનારું પર તણું;
હે નાથ ! મારું શું થશે ? ચાલાક થઈ ચૂક્યો

ધ ણ

હે પ્રભુ ! મેં આપના ગુણોનું અમૃતભોજન કર્યું નિષ્ઠ. ગુણીજનોનાં ગુણોનું કીર્તન કરી, મુખ પવિત્ર ના કર્યું પણ અવર્ણવાદ બોલી દુર્ગુણોનું દર્શન કરી, વાસનાયુક્ત દેષ્ટિ બનાવી મેં મારા આત્માને અપવિત્ર બનાવ્યો અરે ! હજુ પણ મને મારાં આ કાર્યોથી તૃપ્તિ થતી નથી. ચારે બાજુથી પુદ્ગલની બિખ માંગતો જ ફરું છું.

કવિ સાતમી કરીમાં કહે છે,
લીલાભૂંહ ટૂંક નચાય, કહો જુ દાસ આયો;
રોમ રોમ પુલકિત હું, પરમ લાભ પાયો...વજ... ॥૭॥

હે પ્રભુ ! આ સંસારમાં મેં અનેકરૂપો તથા નામો ધારણ કર્યા અનેક સાથે સંબંધો બાંધ્યાં પણ હવે હું આપને શરણે આવ્યો છું. હું અનાથમાંથી સનાથ થવા પ્રભુ આપની સેવામાં આવ્યો છું. આજ સુધી હું મારા છંદે ચાલ્યો, આપની ભક્તિ પણ કરી પણ હવે હું આપને સંપૂર્ણ સમર્પણ થઈ આપની સેવા ચાહું છું. અત્યાર સુધીનો અનાથ હવે સનાથ થવા મોટી આશાથી આપની પાસે આવ્યો છું. હે પ્રભુ ! આપની લીલાભૂમિમાં ટૂંક સમય માટે નચાવી ને એકવાર તો કહી દો કે “મારો દાસ આવ્યો છે” જો એટલું આપના મોટેથી સાંભળીશ તો પણ મારા રોમરોમ પુલકિત થઈ જશે. મારું સાધ્ય મારી વ્યવહારભૂમિમાં આવી જશે.

અહીં પ્રશ્ન થાય છે કે ભગવાનની લીલાભૂમિ તે કઈ ? ભગવાનની

લીલાભૂમિ છે ઇન્દ્રિયો અને મન પર સંયમ રાખવો તે સાચી લીલાભૂમિ છે. આ ભૂમિના નાચ કે રાસ જુદા જ પ્રકારનાં છે ત્યાં રમણીઓના નાચ અને અપ્સરાનાં ગીતો જુદા જ પ્રકારના છે. જેમકે દેવલોકમાં ચોસઠ ઇન્દ્રો સમકિતી હોય છે તથા તીર્થકરો તો જન્મથી જ ક્ષાયિક સમ્યક્રત્વી હોય છે. તેઓ નિકાચિત કર્મના ઉદ્યે સંસારમાં રહે છે તથા કાર્યો કરે છે પણ તેઓ સંસારમાં ઓતપ્રોત થતાં નથી. એવી લીલા આ આત્મપ્રભુની છે. કવિ હવે સર્વજ્ઞદેવને શરણે ગયા છે તેને વિશ્વાસ છે કે પરમાત્માનું શરણ, પરમાત્માના ખરેખર સર્વપ્રકારના ગુણોને પ્રગટાવે છે. મન, વચન, કાયાનું પરમાત્માને સમર્પણ કર્યા વિના પરમાત્માને શરણે જવાતું નથી. અહંત્વ અને મમત્વના પરિણામનો લય(નાશ) કરીને પરમાત્મા સ્વરૂપમાં લીન થવું તેનું નામ છે પરમાત્માનું શરણ.

પ્રભુ ! એક વખત આપ મને સેવક કહેશો તો મને થશે કે હાશ ! હવે મારાનાથે મારો સ્વીકાર કર્યો. હું જ્યારે આ શબ્દો સાંભળીશ ત્યારે મને આત્માનંદ પ્રગટશે. તથા સ્વનું ભાન થશે. આ સમયે મને અવર્ણનીય આનંદનો અનુભવ થશે.

હવે પ્રભુ સાથે કવિ ઉપાલંબભરી ભાષામાં કેવી વાતો કરે છે તે આઠમી કરીમાં જોઈએ.

એરિ પતિત કે ઉદ્ધારન તુમ, કહિસો પીવત

મ ટ મ મ ;

મોસું તુમ કબ ઉધારો, ક્રુર કુટિલ કામી...વજ... ॥૮॥

હે નાથ ! આપ તો અધમઉદ્ધારક, પતિતપાવન નામ ધરાવો છો. આવા મોટાં મોટાં બિરુદ ધાર્યા પદ્ધી મારા જેવા પાપીનો ઉદ્ધાર કેમ કરતા નથી ? હા, કદાચ આપ એમ પણ કહેશો કે તું મોહમાયાને પી જનારો અથવા તેને વશ થઈ વર્તનારો છે. આપ મને ફૂર એટલે કે નિર્દ્યા કુટિલ, માયાવી અને મુત્સદી એટલે કામી, ઇન્દ્રિયોના વિષયોને આધીન એવો નીચ ગણશો તો પણ હે પ્રભુ ! મારા જેવા પાપીઓનો ઉદ્ધાર કોણ કરશે ? જો તમે મારા જેવા પાપીનો ઉદ્ધાર કરો તો જ તમારું નામ પતિતપાવન સાર્થક થશે.

તમે જ કહો મારા જેવા પાપીને આપે ક્યારે તાર્યા, જે પાવન છે

તેને પાવન કરવાનો શું અર્થ ? ધોયેલાને શું ધોવું ? આપ તો પરિમિત સંસારી અથવા તો તત્ત્વબ્દ મોક્ષગામી જે છે તેને શરણે રાખો છો અને ઉપરથી કહેવરાવો છો કે પ્રભુએ તાર્યા તો શું આ યોગ્ય છે ? મુનિશ્રી મોહનવિજયજી મહારાજ કહે છે,

તારક બિરુદ્ધ કડાવો છો મોટા, તો મુજથી કિમ થાશો ખોટા ?

તપ વિબુધનો મોહન ભાખે, અનુભવ રસ આનંદ શું ચાખે;

મુનિશ્રી ભગવાનને કહે છે, તમે તો તારકનું મોટું બિરુદ્ધ ધારણ કર્યું છે. પછી જો તમે મને નહીં તારો તો તમારું બિરુદ્ધ ખોટું પડી જશે માટે હે પ્રભુ ! તારક નામ ધારી છો તો મને પણ તારીને તીર કરો.

કવિશ્રી નવમી કરીમાં કહે છે,

ઔર પતિત કેઈ ઉધારે, કરણી બિનું કરતા;

એકકા હી નાઉ લેઉં, ઝૂરે બિરુદ ધરતા...વ્રજ... ॥૧૯॥

અલે આપ મારો ઉદ્ધાર ન કરો પણ હે પ્રભુ ? આપ તો કોઈનું કાંઈ કરતા નથી વળી આપની જ વાણી કહે છે, એક દ્રવ્ય બીજા દ્રવ્યને કાંઈ કરતું નથી, આ સિદ્ધાંતાનુસાર આપે બીજાને તાર્યા છે એમ કેમ કહી શકાય ? કારણકે દરેક પોતાની યોગ્યતાથી તરે છે. અયોગ્ય વ્યક્તિને તારવાની તો શું ? અરે અયોગ્યને યોગ્ય બનાવવાની પણ તમારી શક્તિ નથી. છતાં પણ તમે તારક છો એમ કર્તાભાવ દાખવો છો ? કાંઈ કરતાં નથી અને ખોટું બિરુદ્ધ લઈને બેઠા છો. જે વ્યક્તિ કાંઈ કિયા કરતી ન હોય એ એવી વ્યક્તિઓને તમે તારી હોય એવું થયું છે ખરું ? જો થયું હોય તો એકાદ વ્યક્તિનું નામ તો આપો. અનેકના તારક કહેવરાવો છો એ તો આપે સાવ ખોટું નામ ધારણ કર્યું છે. એમ શા માટે ન કહેવાય ? અર્થાત् જે માનવ ધર્મકરણી ન કરે, તપ, જપ સંયમ, ત્યાગ, વૈરાગ્ય ન કરે અને જે પરભાવમાં રમણ કરતા હોય, સ્વભાવે સ્થિર થયા ન હોય એવાઓને તાર્યા હોય તેમાંથી એકાદનું નામ તો આપો. આ પદમાં કવિની વાણીમાં પ્રેમભક્તિ નીતરે છે તે જુઓ.

કરની કરી પાર જાયે, બહોત નિગમ સાખી;

શોભા દેર્ઝ તુમકું નાથ, અપની પત રાખી...વ્રજ... ॥૧૦॥

આપ તારકનું બિરુદ્ધ ધરાવો છો તે વાત માનો કે સાચી, પણ હું તમને કહું છું કે જેટલાં તર્યા છે તે લોકોમાંથી દરેક પોતાની યોગ્યતાનુસાર

કરણી કરી છે. કોઈએ તપસ્યાઓ કરી તો કોઈ જ્ઞાન આરાધનામાં આગળ વધ્યાં કોઈ ધ્યાનમાં લીન થયા તો કોઈ વૈયાવચ્ચ કરવામાં પ્રવીણ બન્યા. આવી જુદી જુદી રીતે વિષય કષાયની મંદતા કરી પોતાને ગમે તે કરણી કરી. સર્વપાર પાભ્યા છે. સાધન ધર્મો અનેક છે. તેમાં જેને જે માર્ગ યોગ્ય લાગ્યો તે પકડયો એ રીતે પાર પામનારાઓએ કોઈ વિશિષ્ટ કરણી જરૂર કરી છે.

શ્રી ઉદ્યરત્નમુનિ કહે છે,

એક એક મુનિવર રસના ત્યાગી, એક એક જ્ઞાન ભંડાર રે પ્રાણી એક એક મુનિવર વૈયાવચ્ચ વૈરાગી, તેના ગુણનો નાવે પાર

રે.... પ્રાણી..... સાધુજીને વંદના.....

આ વાતની સાક્ષી અનેક શાસ્ત્રો, આગમો, પુરાણો, ગંથો વગેરે પૂરે છે. પરંતુ કરણી કર્યા વિના કોઈ પાર પાભ્યા નથી. દરેક પોતાના પુરુષાર્થથી પાર ઉતરે છે છતાં પણ તેઓએ આપને મોટા કરી આપની શોભા વધારી છે. એ લોકોએ આપ સાહેબની આબરુ રાખી છે પણ સત્ય વાત શું છે તે તો આપ જાણો છો. પછી વાસ્તવિક દૃષ્ટિએ આપને માન કેવી રીતે ઘટે ? કવિ પણ કહે છે,

નિપટ અજ્ઞાની પાપકારી, દાસ હૈ અપરાધી

જાનુ જો સુધાર હો અબ નાથ લાજ સાધી...વ્રજ... ॥૧૧॥

હે નાથ ! આપ આપના બિરુદ્ધને યથાર્થ કરવા ચાહતા હો તો મારો ઉદ્ધાર કરો. કારણકે હું તો નિર્લજ છું મને પાપ કરવામાં શરમ નથી. હું કષાયથી મલિન અને વિષયભોગમાં લુબ્ધ છું. વળી પાપ કરવામાં કાંઈ ખોટું કરી રહ્યો છું તેવું હું માનતો નથી. એવો તો હું અશાની છું. અનેક દોષનું ભાજન હું મોટામાં મોટો ગુનેગાર છું. સત્યાસત્યના વિવેક વિનાનો અનેક દોષોનો ખજાનો હું છું. હું મારા સર્વ દોષને બરાબર જાણું છું. આપના આ દાસને સુધારવા યોગ્ય જાણી સુધારો એમાં જ આપની લાજ છે.

આ કરીમાં ભક્તિને વાચા ફૂટી છે. વાસ્તવમાં ભગવાન તો અમૃત્ત છે. તેને યોગ નથી પરંતુ ભક્તની ભક્તિ તેને બોલાવી રહી છે.

સુધામાળના હાથમાંથી ચોખાની પોટલી ખેંચી, શ્રી કૃષ્ણે કાચા

ચોખા ખાધા અને શબરીના એંડાબોર શ્રી રામે ખાધાં, ભગવાન તો ભાવના ભૂખ્યા છે કવિ કહે છે,

ઔર કો ઉપાસક હું, કૈસે કોઈ ઉધારું;

દુવિધા યહ રાખો મત, યાવરી વિચારું... વ્રજ... ॥૧૨॥

હે નાથ ! કદાચ આપ એ કહો કે તું તો બીજાનો ઉપાસક છે તો હું પારકા ઉપાસકને શા માટે તારું ? પણ નાથ હું તો અનાદિકાળથી બીજાનો જ ઉપાસક છું. હું રાગ દેખનો ઉપાસક છું. કષાયનો સેવક છું અને વિષયમાં રાચી રઘ્યો છું આપ જેવા મોટા માણસને આવું મારા તારાપણું ન શોભે આપનું કાર્ય તો શરણે આવેલાને તારવાનું છે. માનવ દેવ દેવીની ઉપાસના ભક્ત બની કરે તો તેની પાછળ પણ સ્વાર્થ છે. કાંઈક મેળવવાની ભાવના છે. પણ હે પ્રભુ ! તમે તો ત્રિલોકીનાથ છો, તમે પારકા પોતાના ભેદ ઊભા કરો છો તે શું આપના નામને શોભાસ્પદ છે ?

શ્રી મોહનવિજયજી મહારાજ કહે છે,

“એકને આદરને એકને અનાદર, એમ કેમ ઘટે તુજને કરુણાકર..

દક્ષિણ-વામ નયન બિંદુ સરખી, કુણે ઓછું કોણ અધિકું પરબી સાહેબ હે નાથ એકનો આદર બીજાનો અનાદર કરવો તે આપને કેમ શોભે ? કારણકે માનવને ડાબી-જમણી બંને આંખ બરાબર હોય છે. અર્થાત् સરખી હોય છે. એમાં એકને ઓછી ને એક વધારે તેમ નથી. એ રીતે પોતાના ને પારકાના ભેદ કરવા તે આપ જેવા મોટા માણસને કેમ શોભે ? અર્થાત् દ્વૈતભાવ છોડી આત્માએ અદૈત બનવા ખાસ સૂચન કરેલ છે. કવિ આગળ કહે છે,

ગઈ સો તો ગઈ નાથ કેર નહીં કીજે;

દ્વારે રહ્યો ઢીંગ દાસ, અપનો કરી લીજે... વ્રજ... ॥૧૩॥

હે સ્વામી આપ તો વિશાળ દિલના છો માટે જે થવાનું હતું તે થઈ ગયું, અત્યાર સુધી તો આપે મારી સંભાળ ન લીધી. પણ હવે મનમાં કોઈ જાતની દુવિધા રાખશો નહીં તથા એ વાતનું પુનરાવર્તન થવા દેશો નહીં. ગઈ તિથિ તો બાક્ષણ પણ ન વાંચે તો આપ તો ત્રિભુવનસ્વામી છો. અત્યાર સુધી મારા તરફ જે ઉપેક્ષા થઈ છે તે સુધારી લેવાનો અવસર છે. ભૂતકાળની ભૂલને ભૂલી જજો. સામાન્ય વ્યવહારમાં પણ જેનાથી કાંઈ

ભૂલ થઈ હોય તો તેને તે ભૂલવાની હોય, અને વારંવાર યાદ દેવરાવી શરમાવતું નથી તો પછી આપનું સ્થાન તો કેટલું ઊંચું છે. વીતી ગયેલી ઘટના વારંવાર કહેવી તે યોગ્ય નથી.

હવે હું આપને દ્વારે આવીને ઊભો છું. આપ મને તારજો તથા પોતાનો કરીને રાખજો. શરણાગતનો સ્વીકાર કરવો તથા તેનો ઉદ્ધાર કરવો એતો ક્ષત્રિયધર્મ છે. ત્યારે આપની તો વાત જ શી કરવી. બસ આપ એક વખત કહી દો કે તું મારો છે પછી આ સેવકના આનંદનો પાર નહીં રહે.

કવિ ભગવાન પાસે નાના બાળક જેવા થઈ બાલચેષ્ટા કરે છે તથા લાડભરી વાળી ઉચ્ચારે છે. આ સમયે ભક્ત જગત સાથેના દ્વૈતનું ભાન ભૂલી જાય છે. ભક્તિરસથી ભરપૂર હૃદયમાં ભગવાન સાથે અદૈત સંબંધ સ્થાપિત થાય છે. ભક્ત સમાધિસ્થ થઈ જાય છે. કવિ પ્રસ્તુત પદની છેલ્લી કરીમાં કહે છે,

દાસકો સુધારી લેહુ, બહુત કહા કહિયે;

‘આનંદઘન’ પરમ રીત, નાઉંકી નિવહિયે... વ્રજ... ॥૧૪॥

હે પરમતારક પ્રભુ ! આપ તો સમજુ તથા સર્વભાવોને જાણવાવાળા છો આપને મારે વધારે શું કહેવું ? આપ જેવા સુશ્નને પ્રાણપુરુષોને વધારે કાંઈ કહેવાનું ન હોય. તેમજ એકની એક વાત વારંવાર શું કહેવી ? મારી હવે શ્રદ્ધા જામતી જાય છે ને મને લાગે છે કે મેં જે નાથને પકડ્યા છે તે યોગ્ય જ છે. હવે આપનો જે હાથ પકડ્યો છે તે છોડવાનો નથી. બસ એકવાર આ દાસનો સ્વીકાર કરો. ભક્ત ભગવાનનાં ચરણોમાં સમર્પિત થઈ જાય છે. એક આંખ છોડી આખું શરીર ગુરુચરણો અર્પા દે છે.

શ્રી આનંદઘનજી મહારાજે આ પદ ભક્તિપૂર્ણ ભાવોથી રચ્યું છે. આ પદમાં ભક્તિ સાથે અધ્યાત્મભાવોનું દર્શન થાય છે.

આ પદના આરંભથી, કવિએ આ જીવ અનેક ભવોમાં કેવાં સ્વરૂપે કેવા કેવા ખેલ કર્યા તે વર્ણવી ભગવાનને મીઠો ઉપાલંબ આપી છેવટે પ્રભુ શરણ સ્વીકારે છે.

“અબ જાગો પરમ ગુરુ પરમ દેવ પ્યારે”

યોગીશરશ્રી આનંદધનજી મહારાજે વિવિધ પદોમાં વિધ-વિધ શૈલીએ ચેતન અને ચેતનાના વિરહનું નિરૂપણ કર્યું છે. માનવસ્વભાવ વિલક્ષણ છે. કેટલીક વ્યક્તિઓ એવી હોય છે કે તેનાં વખાણ કરો તો તે સારું કામ કરે અને ઠપકો આપો તો બિલકુલ કામ ન કરે. આવા સ્વભાવની વ્યક્તિ પાસેથી આવડતવાળા કામ કરાવી શકે. આ પદમાં ચેતના ચેતનને જુદી જ રીતે સમજાવે છે.

ચેતના, ચેતનને કહે છે, હે નાથ ! હવે જાગો, ક્યાં સુધી સૂતા રહેશો ? “વસંતરાગ” માં જાગૃતિની જાલર વગાડતા ચેતના કહે છે,

અબ જાગો પરમ ગુરુ પરમ દેવ

એ ય એ ર એ ,

મેટહું હમ તુમ બિચ ભેદ...અબ... ॥૩॥

ચેતના, ચેતનને આજે વિનમ્રતાથી આદરભાવે પ્રેમભરીભાષામાં સમજાવે છે. તે કહે છે, ‘હે મારા પરમગુરુ પરમહેવ ! હવે તો જાગો.

આ ઉક્તિમાં બે ભાવ ઉઠે છે. એક તો ચેતન, અનાદિકાળથી સૂતો છે માટે ચેતના જગાડ છે ને કહે છે, ક્યાં સુધી સૂતા રહેશો ? હે પરમગુરુ ! તમને તો મોહનિદ્રા આવી ગઈ છે, હવે તો ઊંઘ ઉડાડો આપ તો મારા શ્રેષ્ઠ ગુરુ છો કારણકે ગુરુનું કાર્ય માર્ગ બતાવવાનું છે. રસ્તો બતાવી રસ્તે ચડાવી પછી આધા ખસી જાય. તેમ આપ આપનો રસ્તો શોધી મને પણ શુદ્ધમાર્ગ લઈ જાવ. એ માર્ગ આપણે ભેદરેખા ભૂસી અભેદ બની જઈએ. આપ સત્યમાર્ગદાતા છો. માટે આપ પરમગુરુ છો અને પરમહેવ પણ છો.

વવહારજગતમાં દેવાવાળા અને લેવાવાળા એમ બંને પ્રકારના માણસો હોય છે તે બંને જુદા સ્વભાવના હોય છે. પરંતુ હે ચેતન ! આપ તો ગુણભંડાર છો મને આશા છે કે આપ મને પણ ગુણભંડાર બનાવશો જેમ પાણી અને તેનો શીતળતાનો ગુણ અભિજ્ઞ છે એ રીતે પ્રભુ અંતે હું

ને તમે તો એક જ છીએને ?

આ પદમાં પરમગુરુ શબ્દ પહેલાં અને પરમહેવ શબ્દ પછી શા માટે એવો પ્રશ્ન થાય તો તેનો ઉત્તર છે કે ગુરુ, આત્માને પ્રશસ્ત માર્ગ બતાવે છે. એ માર્ગ ચાલતાં આત્મા દેવત્વને પામે છે. તેથી ચેતના કહે છે, અનાદિની ઊંઘ ઉડાડો તો તમને મારા-તમારા વચ્ચે શું ભેદ છે તેનો જ્યાલ આવે. આ ભેદની દિવાલ ઊભી કરનાર મમતા છે. તેને વશ મોટા મોટા દેવ, ઈન્દ્ર ચક્રવર્તીઓ, યોગીઓ, સંતો, મહંતો અને મહાત્માઓ પણ થયા છે આપની પણ એજ દશા છે. એ કારણે જ સંસારમાં રખડપડી કરવી પડે છે. ત્યારે મારે વિરહણશામાં પીડાતું રહેવાનું છે. માટે હે નાથ ! વિભાવનું વમન કરી હવે આપ સ્વભાવમાં સ્થિર થાવ. આપ તો મારા દેવ અને ગુરુ બંને છો. આપમાં એ બંને ગુણો છે માટે જાગૃત થઈ તમે તમારી શક્તિ તથા સંપત્તિ સામે જુઓ. મારાતમારા વચ્ચે રાગદ્વેષની દિવાલો ઊભી થઈ છે, તેને તોડી અભેદભાવોનું સર્જન કરો.

હવે ચેતના પોતાની સખીઓને પરિચય આપતાં કહે છે,

આલી લાજ નિગોરી ગમારી જાત:

મુહિ આન મનાવત વિવિધ ભાત...અબ... ॥૨॥

હે નાથ ! આ લજીના નામની મારી જે સખી છે તે તો સાવ ગમાર અને મૂર્ખ છે તેની દીર્ઘટિનિ નથી. તેમજ તે સત્યાસત્યના વિવેકવાળી પણ નથી. કારણકે તેણે ગુરુ પાસેથી જ્ઞાન મેળવ્યું નથી. તેમ એ કેળવાયેલી પણ નથી. માટે જ તે મારી પાસે આવી નકામી વાતો કરે છે અને મને જુદી જુદી રીતે સમજાવે છે. તે કહે છે, ‘જુનું તે સોનું’ હે ચેતના ! માયા-મમતાનો આપણી સાથે ઘણો જૂનો સંબંધ છે. એ સંબંધો આમ બોલીને બગાડાય નહીં.

મમતા જ સંસારમાં રખડાવનાર છે છિતાં જેને શરમ હોય તે બધું નિભાવી લે. ઘણી વખત બોલીએ છીએ કે બોલીને બગાડવું નહીં, થોડું જતુ કરો, ખમી ખાવ પોતાનું ભલે અહિત થતું હોય ખોટું થતું હોય તો પણ કાંઈ બોલવું નહીં. આ રીતે બધાંને સમજાવતી રહે છે તે કાર્ય લજીનું છે.

છિતાં પણ આવી વાતોમાં ઢીલા પડવાનું ન ચાલે. તેને બિચારીને

ક્યાં ખબર છે કે જ્યાં ઘર લુંટાનું હોય ત્યાં લાજ-શરમ ક્યાં રાખવી ?
અને મૌન કેમ કરીને સેવવું ? આગળનો વાર્તાલાપ કવિ બનાતે છે:
 અલિ પર નિરૂલી કુલટી કાન;
 મુનિ તુહિ મિલન બિચ દેત હાન...અબ... ॥૩॥

લજજા તો મને મનાવે છે પણ મારી સખી મમતા તો થડ મૂળ
વિનાની છે. વળી તે એવી કુલટા સ્ત્રી છે કે તે ચેતનરાજના તો કાન જ
ભંભેર્યા કરે છે. તેના સ્વયંના જીવનનું કોઈ ઠેકાણું નથી. તે ઢંગધડા
વગરની છે. તે પોતે જ ઘરે ઘરે ભટકે છે અને તેની જે સંગત કરે તેને પણ
ભટકતાં શીખવે છે. ચેતન તેની શેહમાં આવી ગયો છે તેને પોતાની કોઈ
ચિંતા જ નથી.

એટલે ચેતના કહે છે, તમે આટલાં દુઃખી થાવ છો છતાં મારી વાત
તમારે ગળે કેમ ઉત્તરતી નથી. તમે તેને રવાડે ચડી ગયા છો ! એટલે
મારાતમારા વચ્ચે અંતર વધતું જ જાય છે. તે પુદ્ગલાનંદની છે ને તમને
પણ તેવા બનાવે છે ત્યારે હું અને તમે તો મૂળથી એક સ્વભાવના છીએ
છતાં પણ મમતાને કારણે મારાતમારા વચ્ચે પૂર્વપશ્ચિમ જેવી દશા છે.
માટે હે નાથ ! આપ જરા શુદ્ધદશાને યાદ કરો. બાધ્યાદિષ્ટ ત્યાગી આત્મદિષ્ટ
ખોલો. મમતા તમારા મોઢે જ તમારા વખાણ કરે છે ને તમને ફૂલાવે છે.
અને તમે કાળજા વગરના થઈ ફૂલીને ફાળકો થાવ છો.

સંસારના નાટકની મમતા જ સૂત્રધાર હોય તેમ લાગે છે. તે
નચાવે તેમ તમે પણ નાચ્યા કરો છો. તમારી આ દશાથી હું તો દુઃખી થાઉં
છું. ચેતના મમતા વિશે ચોથી કરીમાં કહે છે,

પતિ મતવારે ઔર રંગ,
રમે મમતા ગળિકા કે
પ્ર સ . ગ . . . અ બ . . . ॥૪॥

મતવારા શબ્દનો અર્થ છે નશામાં ચક્કૂર
ચેતન પોતાની દશાનો, સાપેક્ષ રહીને પણ વિચાર કરતો નથી અને
હું કહું તો મને પણ પોતાની પાછળ ઘસડી જાય છે. સડતાલીસમાં પદમાં
કહું છે, ‘માયડી મુનિ નિપરખ કિશાળી ન મુકી’ અને કોઈ નિષ્પક્ષ રહેવા
દેતા નથી તો સત્તાવીશમાં પદમાં કહું છે કે ‘મતવાલા તો મતમે માતા’

ચેતન પણ મતવાલો થઈ ફરે છે અને મમતા જેવી ગળિકા સાથે
ભોગવૈભવમાં રચ્યોપચ્યો રહે છે. બસ તેને તો ઘરબાર, ધન, માલ,
મિલકતમાં જ આનંદ આવે છે. તે તો પારકા રંગે રંગાઈ ગયો છે. તેણે તો
વિભાવને સ્વભાવ માની લીધો છે. તેને તો વિપર્યાસજ્ઞાન અત્યારે વર્તી
રહ્યું છે. એટલે દુઃખનાં સાધનો સુખકર લાગે છે. પાંચમી કરીમાં કવિ કહે છે,

જબ જડતો જડવાસ અંત,
ચિત ફૂલે આનંદઘન મય વસંત...અબ... ॥૫॥

ચેતના વિચારે છે કે અહાહા !..... અનેકને હંફાવનારો ચેતન આજે
નિર્માલ્ય થઈને બેઠો છે ? જેની એક ગર્જનાથી બધા ભાગી જાય તેને
બદલે શક્તિહીન તત્ત્વો એને માથે ચડી બેઠા છે. ચેતન બિચારો ગરીબડો
થઈને પડ્યો રહે છે. ફરે આ દશાનો અંત કયારે આવશે ? આમ વિચારી
મનોમન પાછી ચેતના જ સ્વયં જવાબ આપે છે કે જ્યાં સુધી જડનો સંગ
છે ત્યાં સુધી તે પોતાના સ્વરૂપને પામી શક્શે નહીં અને મમતાથી મુક્ત
થશે નહીં. ચેતન સ્વયં પુદ્ગલનો સ્વભાવ જાણો છે પુદ્ગલ પુદ્ગલરૂપ
પરિણમે છે આ વાતથી તે કયાં અજાણ છે ? છતાં તે જડવાસમાં જ મુખ્ય
થઈ ગયો છે જે તેની જ ઉપાસના કરે છે. ખાવું, પીવું, પહેરવું ઓછાવું,
ભોગઉપભોગનાં સાધનો વગેરે પૌદ્ગલિક છે ચેતન આ બધાની સાથે
ગાઢ બંધનોથી બંધાયેલો છે. ચેતન ફરે ખોટો રાહ છોડી સત્યમાર્ગ
સ્વીકારે તો અંતરાત્મભાવમાં આવી શકે તથા એમાં સ્થિર થાય તો ચિત્ત
પણ આનંદમાં રહે અને પ્રસન્નતાથી ફૂલે તથા આનંદઘન આંગણે આનંદની
વસંત ખીલે.

ચેતનરાજ ! સ્વયં ફૂલેફાલે વિકાસ પામે અને વસંતકણમાં જેમ
વનરાજ હિલોળે ચઢે છે તેમ પ્રસન્ન મનથી ચેતનરાજનો આત્મમયૂર
થનગની ઊંઠે છે.

ચેતન ! ફરે પોતાને ઘરે પધારે એવું ચેતના ઈચ્છે છે. આત્માએ
ચેતનાની વાત સાંભળી અને તે વાત પર વિચાર કરતાં તેની સત્યવાત
સમજાણી, તેને જડ પદાર્થની યથાર્થતા સમજાણી, એટલે તે ચેતના તરફ
જોવા લાગ્યો અને ચેતનાને આંગણે પદાર્પણ કર્યું, તેથી ચેતનાને આંગણે
વસંતઝતુનો આનંદ છયાઈ ગયો. ચેતના આનંદઘનમાં જૂમવા લાગી.

આ પદમાં ચેતનાની ગંભીરતા તથા ચેતનરાજ પ્રત્યેની ભક્તિ જણાય છે. લજ્જા અને સમતાના સ્વભાવનું દર્શન કરાવી ચેતનને સન્માર્ગ લાવવામાં ચેતના સફળ થઈ છે. ધાર્યુ પરિણામ આવતાં આનંદ થાય તે સ્વાભાવિક છે. ચેતનાને પણ આનંદ થાય છે. થોડા શબ્દોમાં ઘણું કહેવાની કવિ પાસે જે સરસ કલા છે તે અહીં જોઈ શકાય છે.

“રાશ શશિ તારા કલા”

માનવ જ્યારે ચારે બાજુથી વેરાઈ મુંજાય છે ત્યારે શાંતિ માટે નવા નવા માર્ગ શોધે છે. ચેતના, સમતા કે સુમતિ એ આત્માની જ એક અવસ્થા છે. પણ સમતા અને ચેતનનો વિયોગ છે. પતિવિયોગે સમતા દુઃખી હોવાથી ચેતના જ્યોતિષ પાસે જોશ જોવરાવે છે.

શ્રી મોતીચંદ્રભાઈ કાપડિયા લખે છે :

‘સુમતિની નજરે જોઈએ ત્યારે એના જ્ઞાનગુણને આગળ કરવામાં આવે છે. સમતાની નજરે જોઈએ ત્યારે એના ચારિત્રગુણને આગળ ધરવાનો હોય છે અને ચેતના તરીકે એને વિચારવામાં આવે ત્યારે એમાં અનંતજ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રાદિ અનેક ગુણોને વિચાર કરવાનો હોય છે.

આ પદમાં સમતાને લક્ષ્યમાં રાખીને વાત કરવામાં આવી છે. ચેતના સમતાની વિયોગસ્થિતિ જોઈ શકતી નથી. તેથી તે જ્યોતિષ પાસે જાય છે. અને જોશ જોવા વિનંતી કરે છે. તેની વિનંતી ‘ગોડીજી રાગ’ માં શ્રી આનંદધનજી મહારાજ વર્ણવતા કરે છે,

રાશ શશિ તારા કલા, જોસી જોઈને જોસ ।

રમતા સુમતા કબ મિલે ભાગૈ વિરહા સોસ ॥

જ્યોતિષી ક્યારેક માનવજીવનનું આશાબિન્દુ બને છે. ભવિષ્યકાળ કેવો ફશો તે જાણી સંતોષના ઘરમાં આવે છે. માનવમન આશાના તારથી તરતું રહે છે.

ઘણા જ્યોતિષીઓ ભવિષ્યકથનમાં પારંગત હોય છે તો પણ તે સર્વજ્ઞ નથી ત્રિકાળજ્ઞાની પણ નથી. અધૂરા મનનો માનવ પોતાના પ્રારબ્ધ પર ભરોસો રાખે તો કાંઈ વાંધો આવતો નથી. ભવિષ્યકાળનું ભાગ્ય વર્તમાન કાળે ફળ આપી નાશ પામે છે. જ્યોતિષીઓ પણ પાપ-પુણ્યના ખેલ બતાવે છે. જે જીવ જેવાં કર્મ કરે છે તે જ તેને ભોગવવાનાં હોય છે પણ કહેવત છે કે ‘ડૂબતો માણસ તણખલું પકડે’ એ રીતે ચેતના પણ જ્યોતિષી પાસે જઈને કરે છે, હે જોશીરાજ ! તમે તમારું ટીપણું ખોલો

અને જુઓ કે સમતા ને ચેતનનો મિલન યોગ ક્યાં અને ક્યારે છે ? કુંડલીમાં બાર રાશી, ગ્રહો વગેરે બધા ક્યારે મળે છે ને તેનો મેળ કેમ થાય છે ? તેની કળા તથા અંશોની ગણતરી કરી. આપ કહો કે સમતાનો આ વિયોગ ક્યારે દૂર થશે ?

શ્રી ટબાકર લખે છે આત્માના સહભાવી ધર્મને ‘ગુણ’ કહેવાય અને કુમભાવી ધર્મને પર્યાય કહેવાય પર્યાય ફર વખત ફર્યા કરે છે એટલે જે પર્યાયમાં હોય તેમાં તે રમણ કરતો કહેવાય છે. શુદ્ધગુણમાં આત્મા હોય ત્યારે પણ પર્યાય પલટન થાય છે અને તે મોક્ષમાં હોય ત્યારે પણ તેમજ બને છે અને તેવા પર્યાયમાં રમણ કરનારને ‘રમતા’ કહેવામાં આવે છે. આ પદમાં ‘વિરહણસોસ’ આ શબ્દ ખાસ આવે છે તેનો અર્થ છે કે વિરહણિને કારણે વિયોગિનીના કંઠે શોષ પડતો હોય છે. લક્ષ્ણાથી એનો અર્થ થાય છે સમતાની મિલાપની આતુરતા અથવા તો ચેતન સન્મુખદશા. આવી આતુરતા મુમુક્ષુ આત્માને જ્યારે આવે છે ત્યારે તેને પોતાની ભવિતવ્યતાનાં દર્શન થાય છે. આ પદનો વ્યંગ્યાર્થ એ છે કે જો સમતા ચેતનને ઈચ્છે છે તો પ્રીતની રીત પ્રમાણે આત્મા એ પણ તેનો સંબંધ ઈચ્છાઓ જોઈએ. બંનેની ઈચ્છા થતાં એક સાથે રહેતાં પણ પરસ્પરને અણાઈચ્છતા જે અસહ્ય દુઃખ બંને ભોગવે છે તે દૂર થયા વિના રહેશે નહીં, તેથી ચેતન સમતાને ક્યારે ઈચ્છશે તે પ્રશ્ન પર આ પદ રચાયું છે.

ચેતનાએ સમતા માટે જ્યોતિષનો સંશોદો લીધો છે. ચેતના જોશી પાસે સમતાની વિરહવેદનાનું શું વર્ણન કરે છે તે કવિના શબ્દોમાં જોઈએ.

પીયા બિન કૌન મિટાવે રે, વિરહ વિધા અસરાલ...પીયા...

નોંદ નિમાણી આંષ તેરે, નાઠી મુજ દુષ દેષ,
દીપક સર ડૌલે ષરો પ્યારે, તન થીરે ઘરે ન નિમેષ...પીયા...॥

૩ । ।

સમતા કહે છે, મારી અસહ્ય વિરહવેદનાની પીડા મારે કોને જઈને કહેવી અને કેમ દૂર કરવી ? જેના માટે આ વેદના છે એ વ્યક્તિ આવે તો મનને શાંતિ વળે ને પીડા દૂર થાય. ચેતન વિના મારી વેદના દૂર કરવા કોઈ શક્તિશાળી નથી અરે ! મારી આવી દુઃખયુક્ત દશા જોઈને લાડકી નિદ્રા પણ ગ્રાસી આંખ કરી ચાલી ગઈ છે.

માનવજીવનમાં નિદ્રાનું ઘણું મોટું મહત્વ છે. માણસ કામ કરીને ગમે તેટલો થાકી ગયો હોય પણ જો થોડીવાર ઊંઘ આવી જાય તો થાક ઉતારી જાય છે અને સ્કૃત્તિ આવી જાય છે. માણસ ગમે તેટલી ચિંતામાં હોય તો પણ ઊંઘ આવી જતાં તેટલો સમય ચિંતાથી મુક્ત રહે છે. શરીરમાં ગમે તેટલી વેદના હોય પણ ઊંઘ આવી જતાં એટલો સમય વેદનાનો જ્યાલ પણ આવતો નથી. એકનો એક સાતખોટનો દીકરો મૃત્યુ પામતા માબાપ આર્તરોદ્ર ધ્યાનમાં દૂબાડુબ હોય પરંતુ જેટલો સમય ઊંઘ આવે એટલો સમય તે આવી વેદનાથી મુક્ત બની શકે છે. માટે માનવજીવનમાં નિદ્રા મહદુદું ઉપકારી છે ત્યારે સમતા કહે છે, અત્યારે તો નિદ્રા પણ વેરણ થઈ ગઈ છે અને તે પણ મારાથી દૂરદૂર ભાગો છે. રાતદિવસ પતિનો વિયોગ મને સાલ્યા કરે છે અને આવા અત્યંત દુઃખથી મારું શરીર તેમજ માથું સ્થિર રહી શકતું નથી.

દીપકની જ્યોત જેમ સતત હલ્યા કરે છે. હવાનો અભાવ હોય તો પણ તે જ્યોત એકદમ સ્થિર રહી શકતી નથી તેમ મારું માથું પણ ડોલ્યા જ કરે છે. અરે આંખના પલકારા જેટલો સમય પણ મારું માથું સ્થિર રહેતું નથી. તીવ્ર મુમુક્ષુની સ્થિતિ આવી ડામાડોળ હોય છે એક પળ પર્યાય તરફ ઝોક છે તો બીજી જ પળે આત્મદ્રવ્ય તરફ ઝોક હોય છે. તેથી અનુભવની સામે સમતા કહે છે, દીપક જેવી મારા તનમનની સ્થિતિ છે. વળી વ્યવખારમાં પણ ચેતનની સ્થિરતા દેખાતી નથી. સિદ્ધદશામાં સ્વરૂપાચરણ ચારિત્રમાં જીવાત્મા મેરુથી પણ અધિક સ્થિરતા સાધે છે. સંસારઅવસ્થામાં ચેતનાની અસ્થિરતા છે માટે સમતા કહે છે, હું એક ક્ષણ પણ સ્થિર રહી શકતી નથી.

સસી સરિણ તારા જગી રે, બિનગી દામિની તેગ;

રયણી દયળ મતે દગો પ્યારે, મયળ સયળ બિનુ વેગ...પીયા...॥૧૨॥

સમતા કહે છે, ખારા નામ વગર અંધારી રાત્રી મહાભયંકર લાગે છે. આકાશમાં ચંદ્રની નજીક તારાને ચમકતા જોતા મને એટલી વેદના થાય છે કે તે તેના પતિની સમીપ કેવા શોભી રહ્યા છે ત્યારે હું તો પતિથી ક્યાંની ક્યાં દૂર દૂર બેઢી છું. અંધારી રાત્રીમાં આકાશમાં વીજળીનો જબકારો મને તલવારની જેવી વેદના આપે છે. વિરહીસ્ત્રીનો વિરહ રાતે અધિક હોય છે. સમતા પણ આવી કણગત્રીથી પીડિત છે. સમતા કહે છે,

મારા નાથ વિના બધી પરિસ્થિતિઓ મારા મન પર અધિક સવાર થઈ જાય છે. અને અધિક દુઃખી કરે છે. ટબાકાકર કહે છે, રાત્રી ઉતાવળી થઈને મને એકલી જાણીને દગ્ગો દેવા તૈયાર થઈ છે. ચંદ્રમાં પોતે છુપાઈ રહ્યો છે અર્થાત્ કાળી અમાવસ્યાના અંધકારરૂપ રણભૂમિકા જેવી તેમાં વીજળીનો જબકારો તો જાણે વગર ગ્રહણ કરેલ તલવાર તેમ મને દગ્ગો હે છે. હું અશુદ્ધચેતના હોઉં તો કામદેવ મને શું નું શું કરી નાખે. પણ હું શુદ્ધચેતના રહી, તેથી કામદેવ, મારો સ્વજન ઘેર ન હોવાને કારણે, મને દગ્ગો દેવા વાંછે છે. રાત્રી, તારા, દામિની એ બધાં કામોદીપન કરી મને દગ્ગો હે છે તો પણ સતી સ્ત્રી એ સમયે પણ મક્કમ રહે છે શુદ્ધચેતના, વિરહણશાનું વર્ણન કરતાં કહે છે,

તન પિંજર ઝૂરૈ પર્યો રે, ઊડી ન સકે જીઊ હંસ
વિરહાનલ જાલા જલી પ્યારે, પંખ મૂલ નિરવંસ...પીયા... ॥૩॥

શુદ્ધચેતના કહે છે, આ શરીરરૂપી પિંજરામાં હું પડી પડી જૂર્યા કરું છું. આયુષ્યકર્મના ઉદ્યે આ પિંજર દ્ધૂટતું નથી અને હું પણ છોડી શક્તિ નથી વળી આ વિરહણિની જવાણા તો જુઓ કેવી બાળી રહી છે. આ અનિમાં તો મારી દેશવિરતિ તથા સવિવિરતિરૂપ પાંખો તો બળીને રાખ થઈ ગઈ છે. મારામાં ઊડીને બધી જવાની તાકાત હોવા છતાં પાંખ વિનાની હું નિરાધાર થઈ ગઈ છું. વાસ્તવમાં તો ચેતન તથા ચેતનાનો અભેદ ભાવ છે. છતાં પણ કવિએ ચેતનચેતનાની ભેદબુદ્ધિએ કલ્પના કરી છે. આ કલ્પના ભવ્ય અને દિવ્ય છે. પણ ચેતના જેવી જ ચેતનની સ્થિતિ છે. એટલે કે મારું ચેતનારૂપ શરીર પિંજરામાં પડયું પડયું જૂર્યા કરે છે નો અર્થ છે શુદ્ધાત્માના મિલન માટે અત્યંત જૂરણા છે. મેળાપ ન થતો હોવાથી અત્યંત ઉદાસીનભાવ પ્રગટ થાય છે અથવા વિરહણમાં ગુણસ્થાનક આરોહણ થઈ શકતું નથી. જેમ ભારી પ્ણદ્વાળો હંસ ઊડી શકતો નથી તેમ ગુણસ્થાનનું આરોહણ મૂળથી મટી ગયું અર્થાત્ દર્શન મોહનીય અને ચારિત્રમોહનીયરૂપ વિરહાનલમાં બંને પાંખો સમૂળગી નકામી થઈ ગઈ છે તેથી હંસ ઊડી શકતો નથી. આ કડીનો અર્થ બીજુ રીતે જોતાં શરીરરૂપ પિંજર એટલે કે બહિરાત્મભાવ. આ ભાવ જ્યાં સુધી વર્તતો હોય ત્યાં સુધી દર્શનમોહ તથા ચારિત્રમોહ અનામત પડયા છે.

ગુણસ્થાનનું આરોહણ આ બંને ભાવોને કારણે થઈ શકતું નથી. અર્થાત્ દર્શન તથા ચારિત્ર મોહાને બંને ભેગા થઈ મારી ઉડવાની શક્તિરૂપ પાંખોનાં મૂળ જ છેદી નાખ્યા છે. દર્શનમોહ અને ચારિત્રમોહની કુલ સાત પ્રકૃતિ જાય તો ચેતના ગુણસ્થાનક આરોહણ કરે ને એમ વિકાસ થતાં ચેતન ચેતનાનો મિલાપ થાય ચેતનાને, ચેતનના મિલાપની આશા છે. ઉડવાની સ્થિતિમાં જ્ઞાનગુણ લેવાની વાત છે. પરંતુ અહીં જ્ઞાનગુણ કરતાં ચારિત્રગુણ લેવો વધારે સુસંગત લાગશે કારણકે ચારિત્રને આધારે ગુણસ્થાન કમની વૃદ્ધિ થાય છે. જો દર્શન અને ચારિત્રની પાંખો બરાબર હોય તો ઉડયન સારી રીતે થાય પણ દર્શન ચારિત્રની પાંખો વિના કેમ કરીને ઊડી શકાય.

ચેતના સમતારૂપે પોતાની વીતક કથા સંભળાવી રહી છે. ચોથી કડીમાં સમતા હજુ શું કહે છે તે જોઈએ :

ઉસાસસે વઢાડકો રે, વાદ વદે નિશિ રાંડ;
ન મને ઉસાસા માની પ્યારે, હટકે ન રયણી માંડ...પીયા... ॥૪॥

કવિ આ કડિમાં કહે છે, વિરહણશામાં સમય હંમેશાં લાંબો લાગે છે અને સુખના દિવસોમાં ટંકો લાગે છે. કહેવાય છે કે દુઃખમાં એક દિવસ યુગ જેવડો લાગે છે અને સુખમાં એક યુગ એક દિવસ જેવડો લાગે છે. વિરહકાળના જે નિસાસા આવે છે તેની સાથે રાત્રી વાદે ચડે છે. રાત કહે છે, હું મોટી અને નિસાસા કહે છે, મારી સંખ્યા મોટી, પણ નિસાસા ગમે તેટલી મોટી સંખ્યામાં હોવા છતાં રાત તો મોટી જ હોય છે. નિસાસા ઉપર નિસાસા આવે પણ રાત વાદે ચડી છે તે ખૂટતી જ નથી. વળી નિસાસાને રાત રોકતી પણ નથી ઊલટાના નિસાસા વધી જાય છે.

અહીં વિભાવદશારૂપ રાત્રી છે. વિરહિણી સ્ત્રીને દુઃખમય સ્થિતિમાં રાત્રી યુગ જેવડી મોટી લાગે છે. અર્થ બીજુ રીતે વિચારતાં શાસોશાસને મુસાફર સાથે સરખાવ્યો છે. જેમ મુસાફર એક સ્થાને એક જ રાત રહે, બીજુ રાતે બીજો સ્થાને આ રીતે શાસોશાસ ચાલ્યા જ કરે છે. શાસોશાસરૂપ મુસાફર રાત્રી સાથે વાદવદે છે અને આત્માને એક રાત રહેવા કહે છે. પણ આયુષ્યનો ભરોસો નથી. આયુષ્યના અંતે પણ જો શુભપરિણામની સ્થિતિ થાય તો પણ શુદ્ધ ચેતનનું મિલન કર્યારેક પણ

થઈ શકે પણ વિભાવ રાત્રી પૂર્ણ થતી નથી.

આયુષ્ય શાસોશાસના આધારે છે, વળી લોકવાયકા છે કે કોઈ છેલ્લી સ્થિતિમાં માનવ હોય તો કહેવાય છે કે હવે શાસ પૂરા કરે છે એટલે જેટલા શાસ લેવાના હોય તેટલા લે ત્યાં તો ગતિરૂપ સ્ત્રી આવી ને ઉભી રહી જાય છે. એક સ્થાને સ્થિર ફજુ થયા ન થયા ત્યાં બીજી ગતિમાં જવાનો સમય આવી જાય છે. જ્યાં શુદ્ધાત્માની દિશામાં જવા પગ ઉપાડે છે ત્યાં શાસોશાસ પૂરા થઈ જાય છે પણ ગતિરૂપ રાત્રી તો પૂરી થતી નથી. અર્થાત્, વિભાવરાત્રી લાંબી જ થતી જાય છે. તે ચેતનાને સ્થિરતા આવવા દેતી નથી. જ્યાં ચેતન ચેતનાની મેળાપનો રાહ આવે ત્યાં બીજે જ રસ્તે તેને ફેંકી દે છે.

શ્રી બુદ્ધિસાગરજી મહારાજ કહે છે, શાસોશાસરૂપ વેગગામી વટેમાર્ગુ વિરહણશરૂપ રાત્રીની સાથે વાદ કરે છે અને કહે છે, હે વિરહણશરૂપ રાત્રી ! હવે તું કાંઈપણ નિયમમાં રહે. આ રીતે મનાવવા છતાં રાત્રી માનતી નથી કે દૂર ખસ્તી નથી, તેથી હું દુઃખી થાઉં છું.

આ કિરીમાં એક બાજુ ચેતનાનો વિરહ છે તો બીજી બાજુ યોગની સ્થિરતા માટે શાસોશાસ તરફ લક્ષ્યની વાત છે. શાસ ઉપર મનને સ્થિર કરતાં પ્રાથમિક ભૂમિકામાં ગતિ વધતી જાય છે એટલે અશુભ વિચારમાં દોડતું મન પણ સ્થિરતા પકડતું નથી. જેમ જેમ તેને રોકવામાં આવે છે તેમ તેમ ગતિ વધતી જાય છે તેની સાથે સાથે શાસોશાસ પણ વધતાં જ જાય છે. મનને મનાવવા છતાં તે જરા પણ માનતું નથી. ચેતનના વિયોગે ચેતનાના શાસ વધી રહ્યા છે. ચેતના વિભાવરાત્રીથી મુક્ત થવા માંગે છે પણ ચેતનનો સંયોગ થતાં વિભાવ રાત્રી વ્યતીત થઈ જશે.

ઇહ વિધિ છૈ જે ઘરધણી રે, ઉસસું રહે ઉદાસ;

હર વિધિ આઈ પૂરી કરી રે, 'આનંદઘન' પ્રભુ પાસ...પિયા... ॥૬॥

ચેતના કહે છે, તેનો ધણી પરભાવમાં પડ્યો રહે છે તેથી સમતા ઉદાસ રહે છે. હવે આનંદઘન પ્રભુ સ્વભાવમાં આવી સમતાની દરેક આશા પૂરે તો સમતા સુખી થાય પરંતુ ચેતનનો તેની દરકાર પણ કરતો નથી. કુમતિની સંગે ચઢેલ ચેતનથી સમતા ઉદાસ છે. અશુદ્ધભાવવાળા આત્માનો સમતા સાથે મેળ થતો નથી. આત્મા જ્યાં સુધી પરભાવ

રમણ કરતો રહેશે ત્યાં સુધી સમતાનો સંયોગ થશે નહીં તેથી સમતા ઉદાસ રહે છે. ચેતન જ્યારે સ્વભાવે સ્થિર થાય છે ત્યારે શુદ્ધ સ્વભાવવાળો આત્મા ગુણસ્થાનક આરોહણ કરે છે તે જેમ જેમ આગળ વધે છે તેમ તેમ સમતા આવતી જાય છે. સમતાને યોગે તે આનંદ પ્રાસ કરે છે. આનંદ અંદર જ છે. સત્તાગતે બધું પોતાની પાસે જ છે. પણ વિભાવરાત્રીને કારણે કાંઈ નજરે ચડતું નથી.

ચેતનાના નિસાસા પણ વધતા જ જાય છે કારણકે ચેતનનો વિયોગ છે વળી વિયોગકાળમાં તો ચેતનજીનું ઉક્યુન પણ અટકી જ જાય છે. તો પણ પ્રાણવલ્લભા ! ચેતનની એ સ્થિતિનો અંત લાવવા ઈચ્છી રહી છે. એકવાર સમતા અને ચેતન મળે તો શુદ્ધચેતનાની વિરહણશા હંમેશ માટે ભાગી જાય. આ ઝંખનાને કારણે જ તે જોશીરાજને પૂછે છે કે અમારો પતિ ક્યારે ઘરે આવશે અને ક્યારે અમારી બધી આશા પૂરશે.

શરીર, મન, વાણીમાં જ્યાં સુધી મમતાનો અધ્યાસ દેખપણે રહ્યો છે ત્યાં સુધી આત્મા સમતાના ઘરમાં પ્રવેશ કરવાનો અધિકારી નથી. તે અનેક પ્રકારનાં કુકૃત્યો કરવા પ્રવૃત્તિ કર્યા કરે છે. આશાઓના ઉદ્ગારો કાઢે છે. હાસ્યનું કુતૂહલ કરે છે. ભવની ભવાઈઓ રચે છે. વિષયરૂપ વિષાનો બુંડ બને છે. જ્યાં ત્યાં દોષિદ્ધિધારક કાક બને છે. સ્પૃહાથી શાન જેવો બને છે. તૃષ્ણારૂપ મદિરાનું પાન કરીને મર્કટ માફક વર્તન કરે છે. ચારેય સંજ્ઞા ધારણ કરીને સંસારમાં સ્થિર રહે છે ત્યાં સુધી તેના કુલ લક્ષ્યાથી સમતા ઉદાસ દિલગીર રહે છે.

આ આખું પદ ભાવવાહી તથા ઊંડા યોગાભ્યાસરૂપ છે. માર્ગિગમનની દિશા બતાવતું શુદ્ધશાની તાલાવેલી લગાવતું અને આત્મપરિણિતિને જાગૃત કરાવતું આ પદ છે.

ચેતનાનો વિયોગ સમતાની ઉદાસીનતા સદગુરરૂપ જોશી મહારાજ પાસે જઈ ચેતનના મિલાપનું ભવિષ્ય જાણવાની ચેતનાની પ્રવૃત્તિ અત્યંત સુંદરને શોભનીય લાગે છે. ચેતનાના નિસાસા સાથે રાત્રીની હોડ રહણાત્મક ભાવ ભરે છે. સમતાની ઉદાસીનતા અંતે આશામાં પરિણમે છે.

કવિ આનંદઘનજીએ અંતરાત્માની તાલાવેલી કેવા પ્રકારની હોય તેનો સાથે જ્યાલ આ પદમાં કરાવ્યો છે. ખરેખર, આ પદ

અધ્યાત્મભૂમિકામાં અગ્રસ્થાને મૂકી શકાય એટલું સુંદર છે.
અધ્યાત્મમાર્ગના પ્રવાસીઓને આ પદમાં મિત્રની યથાર્થતાની પ્રતીતિ
થયા વિના રહે નહીં એવું આ પદ. અનુભવનું અમૃતબિન્દુ છે.

“સાધુ ભાઈ! અપના રૂપ દેખા”

અધ્યાત્મયોગી શ્રી આનંદધનજી મહારાજે આ પદમાં, આપણી સામે બે દણ્ઠિ રાખી છે. એક છે વ્યવહારટણી અને બીજી છે નિશ્ચયટણી. નિશ્ચયટણીને નજરમાં રાખી વ્યવહાર કરવામાં આવે, તો નિશ્ચય સુધી પહોંચતા વાર લાગે નહીં.

જીવ, અનાદિકાળથી વહેવારમાં તો છે જ પણ હજુ સુધી નિશ્ચય તરફ તોણે દણ્ઠિ કરી નથી. તે કારણે સત્માર્ગ આગળ વધી શકતો નથી. કવિએ બંને દણ્ઠિ સામે રાખી વાત કરી છે.

આ પદમાં કવિએ વ્યવહારનિશ્ચયનો સમન્વય કરી, આત્મ વિચારણા રજૂ કરી છે. માનવ, વિવેકશૂન્ય બની ઓધસંશાઅે કામ તો ઘણું કરે છે પણ તે વેળુમાં બી વાવવા જેવું થાય છે. તેથી તેમાં આત્મવિકાસને સ્થાન નથી. આ પદ, સંસારત્યાગી મુમુક્ષુ સાધુઓને ઉદ્દેશીને લખાયેલું છે.

સાધુ ભાઈ! અપના રૂપ દેખા, સાધુ ભાઈ! અપના રૂપ દેખા; |
કરતા કૌન કૌન ફુની કરતો? કૌન માગેગા લેખા? સાધુ માર્ગ... ||

૩ |

માનવ ગમે ત્યાં ગમે તેટલી દોડાદોડી કરે છતાં પણ તેને વારંવાર મનોમન પ્રશ્નો થતા રહે છે કે આ બધું શામાટે? કોના માટે? હવે આનો અંત જ્યારે આવશે? આવા અનેક પ્રશ્નો ઉઠતા રહે છે. પરંતુ જવાબ મળતો નથી ને મેળવવા તાલાવેલી પણ લાગતી નથી. તેથી પ્રશ્નોની વણગાર ચાલી આવે છે જવાબમાં શૂન્યતા છિવાઈ જાય છે.

પં. ગંભીરવિજયજી મહારાજ લખે છે કે હે બંધુઓ! મેં જ્યારે ક્ષણમાત્ર મારું રૂપ જોયું ત્યારે વિવેક જાય્યો અને અંતરવિચારણા ચાલી કે આત્માનું સ્વરૂપ તો આવું છે. તો પછી આ બધું કરનાર કોણ છે? કરણી કરનાર પણ કોણ છે? ત્યારે અંદરથી ચેતન જવાબ આપે છે કે કર્તા હું છું ને કરણીનો કરનાર પણ હું જ છું, કારણકે કર્તાની (ચેતનની) જ્ઞાનાદિક કરણી છે તે બંને એક જ છે. બધી કિયાનો હિસાબ માંગનાર પણ હું જ

ધૂં પણ આ પ્રશ્નો ગુરુકૃપાએ નિજસ્વરૂપનાં દર્શન થતાં થાય છે. આનંદઘન પ્રભુનો પરચો મળતા હૃદયમાં જે ખેડ હતો તે દૂર થયો. આ કરીનો બીજી રીતે અર્થ આ રીતે પણ થાય છે. વાચો

હે સાધુઓ ? મે જ્યારે મારું પોતાનું સ્વરૂપ જોયું ત્યારે મને જણાયું અથવા જ્યારે તમે તમારું સ્વરૂપ જોશો ત્યારે તમને જણાશે કે તમામ કિયા કરણી એ બધું સ્વરૂપપ્રાપ્તિ સુધી છે પછી કાંઈ કરવાનું રહેતું નથી. તેથી જ્યારે સ્વરૂપ જણાયું ત્યારે પછી આત્મામાં કર્મનું કર્તાપણું નથી. તેમ કાંઈ કરણી કરવાની રહેતી નથી. અને તેથી કરેલાં કર્મનો ક્ષય થતો જાય છે. તેથી નવાં કર્મો સંબંધી કોઈ હિસાબ પુછનાર પણ નથી.

સ્વરૂપ પ્રાપ્તિ પછી, પરમાત્મપદ ધારણ કરનારને કાંઈ કરવા ધરવા કે માગવાપણું રહેતું નથી.

જીવ, કર્મનો કર્તા છે અને તેનાં શુભાશુભ કર્મફળનો ભોક્તા પણ જીવ જ છે, જ્યારે ચેતનમાં સ્વરૂપજ્ઞાન પ્રગટ થાય છે ત્યારે તે જ્ઞાન પ્રગટ કરવારૂપ આત્મગુણનો કર્તા છે અને તેનું ફળ સ્વરૂપપ્રાપ્તિ છે. પછી તો આત્મા, અકર્તા અને અભોક્તા બની જાય છે.

શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી આત્મસિદ્ધિશાર્ચમાં કહે છે,
હોય ન ચેતન પ્રેરણા, કોણ અહે તો કર્મ,
જડ સ્વભાવ નહિ પ્રેરણા, જુઓ વિચારી મર્મ... (૭૪)
ચેતન જો નિજભાનમાં કર્તા આપ સ્વભાવ,
વર્તે નહિ નિજભાનમાં કર્તા કર્મપ્રભાવ... (૭૮)
છૂટે દેહાધ્યાસ તો નહિ કર્તા તું કર્મ,
નહિ ભોક્તા તું તેહનો, એ જ ધર્મનો મર્મ... (૧૧૫)

જો કર્મ જ કર્મનો કર્તા હોય તો કર્મ એની મેળે લાગવા જોઈએ અને એ નિયમાનુસાર સિદ્ધ ભગવાનને પણ કર્મભલ લાગવો જોઈએ અને આટલા પુરુષાર્થે અનેક કષ્ટ સહ્યાં પછી મોક્ષ મળો અને ત્યાં પણ કર્મ લાગો તો મોક્ષ મેળવવાનો અર્થ શું ? પણ તેમ નથી. ચેતનની પ્રેરણા વગર કર્મ બંધ થાય નહીં. જડકર્મ તેની મેળે આવે અને બંધાય એવો તો અનો સ્વભાવ નથી. પરંતુ જો જીવ પોતાના સ્વભાવમાં હોય તો કર્મનો કર્તા નથી. ચેતન પોતાના સ્વભાવમાં રહે તો કર્મનો પ્રભાવ પણ પડતો નથી. ટૂંકમાં ચેતન પોતાના સ્વભાવનો કર્તા અને નિજગુણનો ભોક્તા છે.

પરભાવ પર દ્રવ્યનો કર્તાભોક્તા પરલક્ષી બનતા બને છે તે વ્યવહારનયનું કથન છે. નિશ્ચયથી, ચેતનસ્વભાવનો કર્તા ભોક્તા છે. સ્વભાવમાં સ્થિરતા આવે તો જડભાવથી મુક્ત બની જાય છે. તેમજ સર્વપદાર્થનું મમત્વ સહજ ભાવે છૂટી જાય છે. માટે જીવનો શુદ્ધ સ્વભાવ એ જ કર્તાભોક્તા ભાવ છે. જીવ વિભાવમાં હોય તો કર્મનો કર્તા કહેવાય છે.

શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી એ કહ્યું છે,
કર્તા-ભોક્તા કર્મનો, વિભાવ વર્તે જ્યાંય,
વૃત્તિ વહી નિજ ભાવમાં, થયો અકર્તા ત્યાંય...

આમ વ્યવહાર-નિશ્ચયનનયનો સમન્વયાત્મક ભાવ આ કરીઓમાં બતાવવામાં આવ્યો છે.

શ્રી યશોવિજયજી મહારાજ કહે છે,
“જ્ઞાન વિના સંયમ આચરણા, ચૌગતિ ગમન ઉપાયો.”
નિજ સ્વભાવ જ્ઞાન વિના, સંયમ ચાર ગતિનું કારણ બને છે.
“આત્મતત્ત્વ વેદાત્મ વિજ્ઞાની, અન્ય શ્રમણ ન કહાય”
સાધુઓને સ્વરૂપપ્રાપ્તિ સિવાય કાંઈ કરવાનું હોતું નથી.
શ્રી આનંદઘનજી મહારાજ કહે છે,

“નિજસ્વરૂપ જે કિરિયા સાધે, તેણ અધ્યાત્મ કહીએ રે”

નિજસ્વરૂપ પ્રગટ કરવા અર્થે જે કિયા કરવામાં આવે એ જ સાધુની કરણી છે. સ્વભાવમાં રહેતા ચેતનને નથી કર્મનો બંધ કે નથી મોક્ષ દેહાતીતઅવસ્થા ભોગવતો શુદ્ધ સ્વભાવમાં સ્થિરતા સાધે પછી તેનો હિસાબ કે લેખાજોખા માંગનારની કલ્પના બિલકુલ અસ્થાને છે. એ મિથ્યા માન્યતા છે. આત્મા વિભાવદશામાં કર્મનો કર્તાભોક્તા છે ત્યારે સ્વભાવદશામાં ઈશ્વરરૂપ છે.

પણ સ્વરૂપ પ્રાપ્તિ કેમ થાય તેનો માર્ગ બતાવતા શ્રી આનંદઘનજી મહારાજ બીજીમાં કહે છે,

સાધુ સંગતિ અરુ ગુરુકી કૃપા તૈં, મિટ ગર્ડ કુલકી રેખા;
‘આનંદઘન’ પ્રભુ પરચો પાયો, ઊતર ગયો દિલ ભેખા...સાધુ... ॥૧૨॥

ઉપરની કરીમાં સ્વરૂપપ્રાપ્તિની વાત છે. જિજ્ઞાસુ પ્રશ્ન કરે છે કે હે સાધુઓ તમને સ્વરૂપ પ્રાપ્તિ કેવી રીતે થઈ ? તેનો સાધુઓ ઉત્તર આપતાં કહે છે, સાધુઓનો સત્સંગ કરવાથી અને ગુરુકૃપાથી મારું મિથ્યાત્વ દૂર

થઈ ગયું. કહેવાય છે કે ત્યાગીઓના સંગથી જીવનમાં ત્યાગ આવે અને ભોગીઓના સંગથી જીવનમાં ભોગવિલાસ આવે છે. માટે જ ભારતીય સંતો સત્સંગ પર વધારે ભાર મૂકે છે. કોઈક કવિએ કહ્યું છે,

સત્તસંગનો રસ ચાખ, પ્રાણી તું તો સત્તસંગનો રસ ચાખ.

પ્રથમ લાગશે કડવો ને તીખો, પછી આંબા કેરી સાખ...

પ્ર । ષા ૨

સત્તસંગથી તો દો ઘડીમાં મુક્તિ, શાસ્ત્રો પૂરે એની સાખ...

પ્ર । ષા ૨

જીવનમાં એક વખત, સત્તસંગનો રસ પીધા પછી બીજું કાંઈ પીવાનું મન થતું નથી. અનાદિના કુસંગના અધ્યાત્મસને કારણો એ રસ પહેલાં તો કડવો ને તીખો લાગશે. ગમશે નહીં પણ અનુભવજ્ઞાન પ્રગટ્યા પછી તો આ રસ આંબાના રસ જેવો મીઠો લાગે છે. જેમણે સાચા અર્થમાં સત્તસંગ કર્યો હોય તે તો બે ઘડીમાં મોક્ષ મેળવી લે છે. આ કડીમાં ઘણો ગૂઢાર્થ ભર્યો છે. આત્મા જ્યારે નિજસ્વભાવનો સંગ કરે છે અને એમાં જ્યારે વિરોદ્ધલાસ પ્રગટે છે તેટલો તે આત્મા જલદી મોક્ષ પામે છે. એટલે જ કવિએ બે ઘડીમાં મુક્તિ કહ્યી છે.

સદ્ગુરુની કૃપા વડે મોક્ષ અહીં જ મળી શકે છે. કબીર કહે છે,
સદ્ગુરુ શરણ જા કે બાબા, જન્મ મરણ દૂર કર લે.

સદ્ગુરુના શરણથી અને તેની કૃપાથી તો,
કામ, કોધ, લોભ, મદ, મત્તસર આદિ રિપુ નાછા થઈને
૨ ઘ ૫ । ય ૧ ,

મને મળિયા શ્રી સદ્ગુર...

સદ્ગુરુની પ્રાપ્તિ અને તેની કૃપાથી મુશ્કેલ કામ સરલ બની જાય છે અરે ઘણી વખત ગુરુકૃપાથી તો ચમત્કાર સર્જાઈ જાય છે.

“મુંગા વાચા પામતા, પંગુ ગિરિ ચઢી જાય,

ગુરુકૃપા બળ ઔર હૈ, અંધ દેખતા થાય”

આ રીતે ગુરુકૃપા થતાં, અનાદિનો ખોવાયેલો આત્મા સહજ પ્રાપ્ત થાય છે. આત્માનો સર્વ પ્રથમ નિર્ણય થાય છે પછી એનો અનુભવ થાય. તેથી કવિએ સાધુસંગતિ પર ભાર મૂકી ગુરુકૃપાનું મહત્વ બતાવ્યું છે. અનુભવીનું વાક્ય છે કે ‘સંગતિના સ્વભાવ વેલા જેવો છે એને જેવી

ઓથ મળે તેવો અને તેટલો તે ઊંચે ચઢે છે. એ સંસાર રંગમાં ચઢી જાય તો ગાવા, બજાવવામાં કે લહેર કરવામાં મશગૂલ થઈ જાય છે. એ જ પ્રમાણે એને સાચા સાધુ પુરુષની સોબત થઈ જાય તો એ ત્યાગમાર્ગ ચઢે છે. અત્યાર સુધી જે કુળની મહત્વાં હતી તે ગુરુકૃપાથી અને સ્વરૂપજ્ઞાનને પરિણામે મટી ગઈ. તેથી સાચું રહસ્ય સમજાયું. હવે આ જીવને નાત, જાત, કુળ કે વેશના બેદ રહ્યા નથી. હું વૈશ્ય હું, હું ક્ષત્રિય હું વગેરે બેદની દીવાલ તૂટી જાય છે કારણકે કુળને જાતનો સંબંધ શરીર સાથે છે પણ જે શરીરથી બિજ્ઞ છે એવા આત્માને જાણ્યા પછી શરીર સાથે સંબંધોની રેખા ભૂસાઈ જાય છે. પછી તે ચાંડાલ, ચમાર, બ્રાહ્મજ્ઞ કે વૈશ્ય કોઈપણ હો બધે જ ભગવાન આત્મા દેખાય છે. તેને નાનામાં નાની કીડી કે મોટામાં મોટો ઇન્દ્ર એ બધામાં ભગવાનના દર્શન થાય છે.

જૈનદર્શન સ્વરૂપ પ્રાપ્તિ માટે વય કે વર્ણાશ્રમના બેદનો સ્વીકાર કરતું નથી. સંસારનું મૂળ શું છે? તે માટે શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી કહે છે,

રાગ-દ્વેષ અજ્ઞાન એ, મુખ્ય કર્મની ગંથ,

થાય નિવૃત્તિ જેછથી, તે જ મોક્ષનો પંથ....

સંસારની જડ અજ્ઞાનતા નીકળી જતાં, મોક્ષનો સુમાર્ગ સાધી શકાય છે. મોક્ષમાર્ગમાં જાતિપાતિનો બેદ નથી અને જો એવા પ્રકારનો બેદ હોય તો એને મોક્ષમાર્ગ કબી પણ શકાય નહીં પણ આનંદન પ્રભુનો પરિચય થઈ જાય તો સર્વ પ્રકારની ભાંતિ ભાંગી જાય. આનંદનમાં ઘન શબ્દનો અર્થ છે ગાઢ. જેમાં આનંદની કોઈ પરિસીમા ન હોય જ્યાં શોક તથા દુઃખનો પ્રવેશ ન હોય એવા આનંદન પરમાત્મા પરચો બતાવે.

‘પરચો’ શબ્દ અનેક અર્થમાં વપરાય છે. જેમકે અમુક દેવે તેને પરચો બતાવી દીધો એટલે ભય બતાવ્યો. બીજી રીતે જોતાં અમુક દેવીનો ઘણો ઘણો પરચો છે એટલે તેનો ચમત્કાર ઘણો છે. અહીં સ્વરૂપદર્શનનું ‘પરચો’ શબ્દનો અર્થ છે.

જ્યારે સત્ત્ય તત્ત્વનો અનુભવ થાય છે ત્યાર પછી દિલમાં વેષનો આગ્રહ રહેતો નથી. અજ્ઞાનદર્શાને કારણો વેશને મહત્વ આપવામાં આવ્યું છે. બાહ્યત્યાગ કોઈ સામાન્ય વાત ન હોવા છતાં વેશનો રાગ ત્યાગી, આત્મરાગી બનતાં વીતરાગી બની શકાય છે.

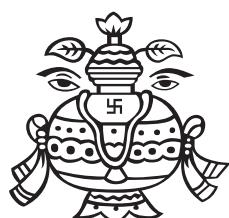
સાધુઓને બંધુભાવે નિરખી મોટોભાઈ જેમ નાનાત્માઈને હિતશિક્ષા

આપે ને રસ્તે ચડાવે તેમ કવિએ સાધુઓને બંધુભાવે કર્તવ્યબધ્ધ કરવા પ્રેરણાપાન કરાવ્યું છે.

આ પદમાં વહેવારને છોડવાની વાત નથી તો નિશ્ચયનયની ઉપેક્ષા યોગ્ય પણ નથી, તેમ કહેલ છે. કવિના મનમાં વેશ પ્રત્યે જે મમતા હતી તે ઊતરી ગઈ એટલે કહે છે, ‘ઊતર ગયા દિલ ભેખ’ સાચો જ્ઞાની કદાગ્રહી કે ફઠાગ્રહી હોય નહીં.

કવિ કહે છે, જેમ વેષ વારંવાર બદલાય છે. તેમ જીવમાં પદાર્થ પ્રચે મોહન તથા મમતા જન્મે છે અને જતી રહે છે. તેમ આત્માએ રાગ મોહને મમતાનો વેશ ઊતારી નાખ્યો ને તેની વાસ્તવિકતાનાં દર્શન થયા.

કવિએ સ્વસ્વરૂપદર્શનનો મહિમા અનુભવની દૃષ્ટિએ અને શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ ગાયો છે. અનુભવ પ્રાપ્તિનો ઉત્તમ માર્ગ આ પદમાં બતાવાયો છે.

“રામ કહો રહેમાન કહો”

શ્રી આનંદધનજી મહારાજ આ પદમાં, જૈનર્દ્શન અનુસાર આત્માના ત્રણ પ્રકાર બતાવે છે. (૧) બહિરાત્મા, (૨) અંતરાત્મા અને (૩) પરમાત્મા.

બધા જીવો સિદ્ધ સમાન છે. છતાં વ્યવહારટેણ્ટિ સામે રાખી પ્રથમ બહિરાત્મદશાને જોઈએ. બહિરાત્મદશામાં મોહનું સામ્રાજ્ય હોય છે. તે અજ્ઞાનદશામાં અધિક વર્તતો હોય છે. તે શરીર, ધન, સંપત્તિ, પરિવાર તથા શરીર સંબંધી પદાર્થોમાં આત્મબુદ્ધિ રાખે છે. અને પોતાને રાજા, ભિખારી, શેઠ, સ્ત્રી, પુરુષ વગેરે મળેલા જીવન અનુસાર માને છે અને દેહના સંબંધે પોતાની ઓળખાણ કરાવે છે.

અંતરાત્મા:- જેઓ જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રયુક્ત આત્મદશાની પ્રતીતિ કરે છે અને આત્માથી બિજ્ઞ છે તે બધું ‘પર’ છે. એવું જેને જ્ઞાનાય છે તે અંતરાત્મ દર્શિ છે. આ દર્શિ પ્રાસ થતાં લિંગ, વેષ કે ક્રિયાનો બેદ છૂટી જાય છે. શુદ્ધ આત્મતત્ત્વ પર તેની દર્શિ કરે છે.

પરમાત્મા દર્શિ... પુરુષ સ્વરૂપ પરમાત્મા પછી તે સાકાર હો યા નિરાકાર, જેની દેખાતીત અને ઇન્દ્રિયાતીત અવસ્થા છે, જે જ્યોતિસ્વરૂપ પરિપૂર્ણ જ્ઞાન સ્વરૂપ છે. શુદ્ધ બુદ્ધ જેની દર્શા છે તે પરમાત્મા છે.

અનંતજ્ઞાન, દર્શન અને બાધા પીડારહિત સ્વરૂપયુક્ત એ પરમાત્મા છે. જ્યારે આ દર્શિ ખૂલી જાય છે ત્યારે સર્વધર્મ સમન્વયાત્મક ભાવ પ્રગટે છે. નયપ્રમાણનું જ્ઞાન થતાં બેદભાવના અખાડા ભાંગી પડે છે. અને અલેદની દિવ્ય અને ભવ્યભાવના અંતરપ્રદેશમાં જાગૃત થાય છે. કવિએ વિશાળ વિશ્વમાં બધા ભગવાન છે એ દર્શિ સામે રાખી આ પદની રચના કરી છે.

‘આશાવરી રાગ’ માં ગવાયેલ આ પદની શરૂઆત કવિ નીચે પ્રમાણે કરે છે,

राम कहो रहेमान कहो, कोउ कहान कहो महादेव री;
पारसनाथ कहो कोउ ब्रह्मा, सकल ब्रह्म स्वयमेव री...राम... ॥३॥

પરમાત્માને કોઈ રામ, રહેમાન, કૃષ્ણ, શંકર કે પારસનાથ કહે તો કોઈ બ્રહ્મા કહે પણ વાસ્તવિક દટ્ઠિએ એ બધા સ્વયં ભગવાન આત્મા જ છે. ચૈતન્ય આત્મા જ છે.

સંસારીઆત્મા, પાપાત્મા કે બહિરાત્મા પણે રહેલો જીવ પણ આત્મદિષ્ટ ખૂલતાં ને પ્રબળ પુરુષાર્થ ઉપડતાં તેણે આત્મશુદ્ધિની વૃદ્ધિ કરી. પોતાના શાયકસ્વભાવમાં રહેતાં, સમતાની સાથે, અને ચૈતન્ય ચિનનગારીએ સમભાવમાં રહેતા, તેની કર્મરજ સંદર્ભ નાશ પામી જેથી ચૈતનનું પરમાત્મા સ્વરૂપ પ્રગટ થયું. અજ્ઞાન તથા મોહને કારણે દબાયેલ પરમાત્મશક્તિ, અજ્ઞાન અને મોહ જતાં પ્રગટ થાય છે. જેમ ચકમકમાં આગ છે પણ યોગ્ય નિમિત્ત મળતાં તે પ્રગટ થાય છે. જેમ તલમાં તેલ છે પણ પીલાતા તેલ બહાર આવે છે તેમ કર્મ નાશ પામતાં પરમાત્મશક્તિ પ્રગટ થાય છે. જેવી રીતે બાળપોથી ભણતો વિદ્યાર્થી ધીરેધીરે આગળ વધતાં છેવટે એક મોટી ડીઢી પ્રાસ કરે છે તેમ વ્યક્તિ તો તેની તેજ છે. બધાંનો આત્મા સરખો જ છે. તો પણ દેખધારી આત્માઓની કર્મધીન કર્મસંગી તથા અકર્મા વગેરે જુદી જુદી અવસ્થાઓ હોય છે. તે રીતે રામ, રહેમાન કૃષ્ણ, શંકર કે પારસનાથ એ બધામાં ચૈતન શક્તિ એકસરખી જ છે. જેમ કુંભારના નિભાડમાં ઘણાં ઘડાઓ પાક્યા હોય પણ તેમાંથી એક ઘડો બ્રાહ્મણ લઈ જાય તો બ્રાહ્મણનો ઘડો ગણાય છે અને મુસલમાન લઈ જાય તો તે ઘડો મુસલમાનનો ગણાય છે પણ યથાર્થદિષ્ટથી જોતાં દરેક ઘડાની માટી એક સરખીજ છે. બનાવનાર પણ એક જ કુંભાર છે. એક જ ચાકડા પર ચડાવ્યા છે છતાં વ્યક્તિબેદે વસ્તુબેદ થાય છે. અનુભૂતિના સ્તરે કોઈ તફાવત નથી. બહિરાત્મદિષ્ટ માનવ ભગવાનનાં ભેદ પાડી, મારા ને તારા માની ઝગડા ઉભા કરે છે.

જેમ ઘાસમાં ધી છે એમ કણીએ તો લોકો આપણી વાત પર હસે છે.
પણ ગાય ઘાસ ખાય છે પછી ગાય દૂધ આપે છે. તે દૂધમાંથી દળી,
માખણને છેવટે ધી તૈયાર થાય છે પણ ધી મેળવવાનો પ્રયોગ યોગ્ય રીતે
કરવો ઘટે. આમ ધી કેમ બને તથા શેમાંથી નીકળે તે સહૃદ કોઈ જાણે છે

તथા આ વાત સર્વ લોકને માન્ય છે. એ રીતે દરેક જીવમાં પરમાત્મતાત્વ તો પડયું જ છે પણ તેને પ્રગટ કરવા પુરુષાર્થકરવો ઘટે. જેની બહિરાત્મ દૃષ્ટિ છે તે લોકોએ એક એક ભગવાનને લઈ પોતાની માન્યતાનુસાર સંકુચિત કુંડાળામાં પૂરી દીધા છે. જે તેના મત પ્રમાણે ચાલે તે એના અને તેની વિરુદ્ધમાં ચાલે તો પ્રતિપક્ષી બને છે. પછી તેના ભગવાન કે ભક્ત પોતાના બનતા નથી પણ તેના તરફ દ્વેષભરી દૃષ્ટિથી જુએ છે. તેની નિંદા કરે છે. ગુસ્સો કરી આવેશમાં આવી ગમે તેવું તેની સામે વર્તન કરી ઝગડા તથા સંઘર્ષ ઉભો કરે છે. આમ કરી તે સ્વયંના આત્માને કર્મભારથી મલિન બનાવે છે. નિશ્ચયનયથી તો આત્મા જ પરમાત્મા છે. હું પણ પરમાત્મ સ્વરૂપ છું. પૂર્ણ છું. આ રીતે યથાર્થદૃષ્ટિએ ભગવાનમાં ભેદ નથી. પણ પાત્રાનુસાર ભેદ જણાય છે.

આ વાતને સ્પષ્ટ કરતાં કવિશ્રી આનંદઘનજી મહારાજ કહે છે,

“भाजन भेद कहावत नाना, एक मृत्तिका रूप

र विद्या विमुक्तये ॥

तैसे खंड कल्पनारोपित , आप अखंड स्वरूप री...शम्म... ॥२॥

જેમાં ગુણ અને પર્યાય બંને હોય તે દ્રવ્ય છે. “ગુણપર્યાયવત્ત દ્રવ્યમ” દ્રવ્યમાં પરિણામ પામવાની શક્તિને દ્રવ્ય કહેવાય છે તથા એ ગુણ જે પરિણામ નિપાત્ત વે તેને પર્યાય કહેવામાં આવે છે. એટલે ગુણ કારણ છે તો પર્યાય કિયા છે. દરેક દ્રવ્યમાં સત્તારૂપે અનંત ગુણો છે. બધાં ગુણો દ્રવ્ય સાથે એકરૂપ હોવાને કારણે અવિભાજ્ય છે. એકએક ગુણની અનંત-અનંત પર્યાય છે. ગુણ દ્રવ્ય સાથે અભિજ્ઞ હોવાથી નવાં ઉત્પન્ન થતા નથી તો નાશ પણ પામતાં નથી. તેથી ગુણ નિત્ય-અનાદિ-અનંત છે. પર્યાયોનો પ્રતિક્ષણ ઉત્પાદય્ય યોગ હોવાથી તે અનિત્ય છે વ્યક્તિત્વઃ સાદિ-સાંત છે. સમૂહપેક્ષા અનાદિ-અનંત છે. તેમ આત્મા બધા સરખા તથા એકરૂપ છે. પરંતુ કોઈ વિશિષ્ટ અવસ્થાને નજર સામે રાખી અશાની માનવ ભગવાનમાં ભેદ પાડે છે.

જેમ કુંભાર એક ખાડાની માટીમાંથી ઘડો, કુંદુ, કથરોટ વગેરે બનાવે છે. માટીના પિંડને જેવો આકાર દેવામાં આવ્યો તેવું નામ તથા કામ આપવામાં આવે છે. નામરૂપની ભિજ્ઞતા હોવા છતાં દરેક પદાર્થમાંથી

માટી તત્ત્વનો નાશ થતો નથી. જે માટી ઘડામાં છે તે જ માટી કુંડામાં પણ છે તો પણ આકારભેદે નામભેદ થાય છે પરંતુ માટીરૂપ શક્તિની નિત્ય અવસ્થા છે. અત્યારે જે ઘડારૂપ છે તે થોડીવાર પછી કંકરારૂપ થશે ને છેવટે માટીરૂપ બની જશે કારણકે તે અખંડરૂપ છે. આત્મા પણ અખંડ, અવિનાશી, નિત્ય પરિણામી છે.

આત્મામાં ચેતના, આનંદ, વીર્ય વગેરે ગુણ છે. એ પ્રત્યેક ગુણનો પર્યાય પ્રવાહ ચાલુ રહે છે. આ રીતે પુદ્ગલમાં વર્ષા, ગંધ, રસ સ્પર્શ વગેરે અનંતશક્તિઓ માલૂમ પડે છે. આ રીતે પર્યાયો અનંત થાય છે. એ પ્રત્યેક પર્યાયની કારણભૂત એકઅંક ગુણ શક્તિ છે. આવી અનંતશક્તિઓનો સમુદ્દરાય તે છે દ્રવ્ય. દ્રવ્યમાં પણ રૂપશક્તિ તો ગુણ સ્વરૂપે નિત્ય છે. તેમાંથી એક ગુણશક્તિનો અર્વિભાવ થતાં તેની પર્યાય પકડી પ્રભુને તે પ્રમાણે નામરૂપ આપી દેવું તથા ખંડ કલ્પના કરી તેમાંજ સંપૂર્ણતા માની લેવી ને શબ્દનયે અમુક નામે ઓળખવામાં આવે છે. આત્મા અખંડધર્મી છે. તેમ ગુણ પણ અખંડ છે પણ ગુણપર્યાયની બિજ્ઞતા દેખ્ચિમાં આવતી હોવાથી તેમાં ખંડરૂપ કલ્પના કરી આરોપિત કરવામાં આવે છે. ચેતન પોતે તો અખંડ સ્વરૂપ છે ને બધામાં એક સરખું જ છે. ગંગાનું પાણી ઘડામાં હોય કે લોટામાં હોય પણ પાણી તે પાણી જ છે. તેમ દરેક જીવ તો જીવ જ છે. બધામાં ભગવાન આત્મા એકરૂપ જ છે. અવસ્થાભેદે ભેદ છે.

શ્રી આનંદધનજી મહારાજ લખે છે,

નિજપદ રમે રામ સો કહિયે, રહિમ કરે રહેમાન રી।

કરષે કરમ કાન સો કહિયે, મહાદેવ નિરવાણી રી...રામ... ॥૩॥

આ કરીનું વિવેચન, નયદેખિને સામે રાખી કરવામાં આવેલ છે. નયમાં દ્રવ્યાર્થિકનય અને પર્યાયાર્થિકનય એમ બે પ્રકાર છે. જેમાં પર્યાયને દેખ્ચિમાં રાખી વાત કરવામાં આવે તે પર્યાયાર્થિકનય કહેવાય અને દ્રવ્યને નજરમાં રાખી વસ્તુ પદાર્થનું જ્ઞાન કરે તેને દ્રવ્યાર્થિકનય કહેવાય છે.

આ પદ પર્યાયાર્થિક નય એટલે કે પર્યાયદેખિથી સમજાવવામાં આવે છે. તેથી ભગવાનના નામરૂપની બિજ્ઞતાનો ભાવ જન્મે છે. ખંડની કલ્પના કરી અખંડ સ્વરૂપી આત્મપ્રભુની શોધ કરવાની છે. કવિએ રામ, રહેમાન, કૃષ્ણ વગેરેની વ્યાખ્યા બહુ સુંદર રીતે કરી છે.

જે આત્મસ્વરૂપમાં રમણતા કરે તે રામ કહેવાય. ‘રમતે ઇતિ રામઃ’ વીર્યને આનંદરૂપ ગુણોમાં જે રમણ કરે તેને રામ કહેવાય છે. આત્માના આ ગુણો અવ્યક્ત છે પણ જે વ્યક્તરૂપ છે તે ગુણોમાં રમણ કરે તેને લઈને ‘રામ’ કહેવામાં આવે છે.

આ કરીમાં ‘રમે’ શબ્દ મૂક્યો હોવાથી રમણતારૂપ રામ બતાવ્યા છે. એવંભૂતનયની અપેક્ષાએ જે સમયે આત્મરમણતા હોય તે સમયે તે રામ કહેવાય છે. ભાવનિકેપથી પણ આ વાત સમજી શકાય છે.

જે સર્વજીવો પર રહેમ કરે, કૃપા કરે, કરુણા કરે, વાત્સલ્ય વણવે તે રહેમાન. જગતમાં સર્વજીવોને પોતા સમ માને, કોઈને દુઃખી કરે નહીં, દુઃખી જોઈ શકે નહીં તથા દુઃખી થવા દે નહીં પણ વાત્સલ્યધારા વણવે તેને રહેમાન કહેવાય છે.

કૃષ્ણ ધાતુમાંથી ‘કહાન’ શબ્દ બન્યો છે. કૃષ્ણ એટલે વાવવું, ખેચવું, કાઢવું એવો અર્થ થાય છે. કહાનને કૃષ્ણ કહેવામાં આવે છે. મનુસ્મૃતિમાં કહ્યું છે, ‘બલવાનિન્દ્રિય ગ્રામો વિધ્વાંસમપિ કર્ષતિ’ એટલે કે જે કર્મોને ખેચે તે કહાન કહેવાય અથવા જે ભાવખેતી કરે અને ગુણધર્માનું રોપણ કરે તે કૃષ્ણ. કહાન શબ્દ આત્માની પરમાત્માદશાને સૂચયનાર છે.

આમ જે કર્મો પર વિજય મેળવે તે કહાન જે વિભાવરૂપ શત્રુઓનું દમન કરે તે કહાન. જે તૃષ્ણારૂપી કાળીનાગને નાથે તે કહાન. જે કોધરૂપી કંસનો વધ કરે તે કહાન. જે જન્મરૂપ જરાસંધનો સત્યાનાશ કાઢે તે કૃષ્ણ અને જે પોતાથી મોટી સર્વ બહેનોમાં વાત્સલ્યનો અનુભવ કરે તે કહાન કૃષ્ણને બ્રહ્મરૂપે પણ માનવામાં આવે છે.

દેવોના પણ દેવ તે મહાદેવ. મોટામાં મોટા દેવ તે મહાદેવ. જેને શિવ પણ કહેવામાં આવે છે. શિવ એ છે કે જેને ‘શિવ મલય મર્યાદ મર્યાદ મવ્બાબાહ મપુણરાવિતિ, સિદ્ધિ ગર્ભ નામધેય ઠાણ સંપત્તાણ’ - જેનો કદિ નાશ થતો નથી પણ કર્મમલરદ્ધિત અક્ષય સ્વરૂપ, બાધા-પીડા રહિત, અક્ષય સુખભોક્તા તેમજ જ્યાંથી ફરીને પાછા આવે નહીં તેવી સિદ્ધગતિને જેણે પ્રાસ કરી છે તે મહાદેવ.

શરીર પર ભભૂતિ લગાવે છે. શરીરનાં અંગો પર સર્પ વીટળાયેલા છે અને ફેણ માંડિને બેઠા છે. મસ્તક પર મોટી જટા છે તેમાંથી ગંગા નદી

પ્રવાહિત થાય છે તથા મસ્તક પર બીજનો ચંદ્ર શોભી રહ્યો છે. આવા ચિહ્નો મહાદેવમાં જોવામાં આવે છે પણ આ બધાં લક્ષ્ણોથી લેતાં ભાવરૂપનું રહ્યા જુદું જ છે. તે એ છે કે જેમણે સંસારભાવોની રાખ કરી નાખી છે. જેને વિધ્ય-કૃષાય-વાસનાના સર્પો કાંઈ અસર કરી શકતા નથી. જેનાં મસ્તક પર ડેવળજ્ઞાનનો ચંદ્ર પ્રકાશિત છે અને જ્ઞાનગંગા જેના મસ્તકમાંથી વહી રહી છે તેવા આત્મસ્વરૂપને પામી કર્મકાલિમાને કાઢી નિર્વાણ પદ પામેલ તે મહાદેવ કર્હેવાય છે. મહાદેવ એટલે સાક્ષાત् નિર્વાણ. શુદ્ધ આત્મદશાનો સાક્ષાત્કાર પરભાવ રમણતાનો સર્વથા ત્યાગ અને અનંતઅનંદમાં રમણતા.

શ્રી હરિભદ્રસુરિજીએ ‘મહાદેવ અષ્ટક’ માં મહાદેવનું સ્વરૂપ સમજાવતાં લખ્યું છે,

યસ્ય સંઝેશજનનો રાગો નાસ્ત્યેવ સર્વથા।

ન ચ દ્વેષોऽપિ સત્ત્વેષુ શમેન્ધન દાવાનલ: || ૧ ||

ન ચ મોહોઽપિ સજ્જાનચ્છાદનોऽશુદ્ધ

વ . ત ક . ત . |

ત્રિલોકખ્યાત મહિમા મહાદેવ: સ ઉચ્ચતે || ૨ ||

યો વીતરાગ: સર્વજ્ઞો ય: શાશ્વત સુખેશ્વર: |

ન્નિષ્ટ કર્મકલાતીત: સર્વથા નિષ્કલસ્તથા || ૩ ||

ય: પૂજ્ય: સર્વદેવાનાં યો ધ્યેય: સર્વયોગિનામ।

ય: સ્ત્રા સર્વનીતાનાં મહાદેવ: સ ઉચ્ચતે || ૪ ||

જે શરીરરહિત વીતરાગ છે સર્વજ્ઞ છે. શાશ્વત સુખના સ્વામી અને મહિમાવાળા છે તે મહાદેવ છે.

શ્રી હેમચંદ્રચાર્યજી મહાદેવનું સ્વરૂપ સમજાવતાં લખ્યું છે,

રાગ-દ્વેષો મહાકલૌ, દુર્જ્યૌ યેન નિર્જિતૌ।

મહાદેવં તુ તં મન્યે, શેષા વै નામ ધારકા: ||

રાગ-દ્વેષ એ બે દુર્જ્ય મહાબલ છે તેને જે જીતે તેને મહાદેવ કહી શકાય. બીજા સર્વે નામ ધારક જ્ઞાનવા. એ સ્વરૂપે મહાદેવને પીઠિણવા, સમજવા કે ધ્યાવવા એ સ્વયં બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર છે.

કવિશ્રી આનંદધનજી બ્રહ્મ સ્વરૂપ બતાવતાં કહે છે,
પરસે રૂપ પારસ સો કહિયે, બ્રહ્મ ચીને સો બ્રહ્મ રી।

ઇએ વિધ સાધો આપ ‘આનંદઘન’ ચેતનમય નિઃકર્મ રી।

।

જેનો સ્પર્શ કરતા પરિવર્તન થાય તે પારસ. પારસમણિની એક જમાનામાં બહુ કિંમત હતી. કહેવાય છે કે પારસમણિના સ્પર્શ લોખંડ પણ સોનું બની જાય. તેથી ઘણાં લોડો પારસમણિ મેળવવા ઉચ્ચ પ્રકારની સાધના કરતાં. વાસ્તવમાં જે આત્મવૈભવનો સ્પર્શ કરે તે પારસ. જે પોતાના નિજગુણમાં રસલીન રહેતે પારસ, જેના સ્પર્શ પોતાના ત્રિરત્નનો વૈભવ પ્રાત કરે તે પારસ.

સત્યબ્રહ્મ, પરમાત્મતત્ત્વ આ બ્રહ્મ એટલે શુદ્ધાત્મા. જેનો ચેતના ગુણ છે. અને અનંતજ્ઞાન, દર્શન, સુખ, વીર્યનો માલિક છે. એવા આત્મતત્ત્વનો જેના દ્વારા બોધ થાય તે બ્રહ્મા.

બૃહદારણ્યકઉપનિષદમાં કહેલ છે કે “અહમ બ્રહ્માસિમ”

હું બ્રહ્મા છું. યર્થાથદિષ્ટિએ જગતના સર્વ જીવો બ્રહ્મ સ્વરૂપ છે. જે પોતાના સ્વભાવમાં રમે અથવા વિહરે તે બ્રહ્મા.

આ રીતે પર્યાયદિષ્ટિએ જોતાં ભગવાનના ભેદ પડે છે પણ નિશ્ચયનયે બધાં જ ચૈતન્યગુણયુક્ત આત્મા પરમાત્મા છે. જે દ્વયદિષ્ટિ કેળવે છે તે આનંદઘન સ્વરૂપ બની શકે છે. ચેતન પોતે જ આનંદઘન સ્વરૂપી છે. તે નિઃકર્મી અરૂપી, અમૂર્તભાવી આત્મા છે.

આ પદમાં કવિએ સર્વધર્મસમન્વયની ભાવના દર્શાવી છે. જૈનધર્મની એ વિશેષતા છે કે સર્વસાથે સમભાવથી રહેવું. સમાજમાં જ્યારે ધર્મને નામે અખાડા થતાં હોય, ધર્મના બહાના નીચે લોહીની નદીઓ વહેતી હોય અથવા ધર્મના નામે શત્રુભાવ વધતો હોય તો વાસ્તવમાં ધર્મનો મર્મ સમજ્યા નથી.

ધર્મ એ જ કે જેમાં રાગ-દ્વેષની મંદતા થાય. ધર્મની શીતળજ્ઞાયામાં દરેકને સ્થાન મળે ધર્મ એક વટવૃક્ત છે તેની ધ્યાયામાં નાનાં મોટાં, ઊંચ નીચ, પણ પક્ષી બધાંને સ્થાન મળે છે. ધર્મમાં કદાગ્રહ કે હઠાગ્રહને સ્થાન નથી. સાધનથી સાધ્ય પ્રાપ્તિ તો દૂર રહી પણ સાધનને ધર્મકિયા માની તેને વળગી રહેવું એ તો નરી અશાનતા છે. જો સાધનને જ સાધ્ય માનવામાં આવે તો કોણ પૂછશે ? સાધનધર્મમાં સાધ્યપણાનો આરોપ કરવામાં

આવે છે જેથી મતભેદો ઉભા થાય છે. ધર્મકિયાથી જો આત્મશાંતિ ન મળે તો ક્યાંક ભૂલ થાય છે તેમ માનવું જરૂરી છે.

માટે જ આ પદમાં રામમાંથી, રહેમાનમાંથી, કહાનમાંથી કે મહાદેવમાંથી, પારસમાંથી કે બ્રહ્મમાંથી એનું મૂળ અખંડ સ્વરૂપ શોધવાની વાત છે. એના નાના નાના ભેદમાં ભૂલા ન પડતાં શુદ્ધ ચિદધનમય આત્મદશાનું અનંત અને અનન્ય સ્વરૂપ વિચારતા ધર્મ પામી શકાય છે. ધર્મસહિષ્ણુ અને ઉદાર સમન્વયકારી દસ્તિવાળા શ્રી હેમયંગ્રાચાર્યજી એકવખત સોમનાથના મંદિરમાં મૂર્તિ સામે સ્તુતિ કરતાં કહે છે,

भववीजांकुर जनना, रागाद्यः क्षय युपगता
य र य ।

ब्रह्मा वा विष्णुर्वा हरो जिनो वा नमस्तस्मै ॥

ભવબીજના અંકુરને ઉત્પન્ન કરનાર રાગ-દેખ વગેરે શત્રુઓ જેના
કથ થયા છે તેવા બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, હર કે જિન કોઈપણ હો તેને મારા
નભસ્કાર હો.... નભસ્કાર હો....

શ્રી હરિભદ્રસૂરિજી કહે છે,

‘पक्षपातो नमे वीरे, न द्वेषः कपिलादेषु
युक्तिमद्वचनं यस्य तस्य कार्यः

प ि र ग , ह :

वीरप्रभु प्रत्ये मने पक्षपात नथी. कपिल, कण्ठाद के बुद्ध प्रत्ये मने द्वेषभाव नथी. जेनूं वयन युक्तिप्रयुक्त होय तेनो ४ स्वीकार करवो.

આ પદમાં સર્વધર્મ પ્રત્યે અભેદબુદ્ધિ છે તથા સર્વ ઈશ્વરમાં અખંડ આત્મતત્ત્વની દેખિ છે એટલે કે પરમત સહિષ્ણુતાનો ગુણ પ્રગટ થયા વિના આવી ઉચ્ચભાસિકાની વાત થઈ શકે નાહિં.

ક્યારેક ધર્મને માટે અજાની જીવો વચ્ચે સંઘર્ષ ઊભો થાય છે પણ સાધક જેમ જેમ ઉચ્ચદશા તરફ આગળ વધે છે તેમ તેમ નીચેની કક્ષાએ રહેલા સ્થુલ ભેદો તુચ્છ, ક્ષુદ્રને અપ્રસ્તુત લાગે છે. સાધક સર્વોચ્ચદશાએ પછોંચે છે ત્યારે દરેક જીવમાં સિદ્ધ સપરાને નિષાળે છે. સમ્યગ્દૃષ્ટિજીવને મિથ્યાશ્રુત પણ સમ્યગ્પણે પણ છે. આ પદમાં કવિએ પોતાની સમ્યગ્દૃષ્ટિનો પરિચય સરસ ચીતે રામો છે.

“साधु संगति बिनुं कैसे पड़ये”

સુજ્ઞ તથા વિચક્ષણ શ્રી આનંદબનજી મહારાજે આ પદમાં સામાન્ય જીવોની દશાનું વર્ણન કરી એ દશામાંથી મુક્ત થવાનો માર્ગ બતાવ્યો છે. સામાન્ય જીવો નિમિત્તાધીન થઈ, પરિસ્થિતિની અસર તળે આવી જાય છે. આ પરિસ્થિતિમાંથી મુક્ત થવાનું અમોદ સાધન છે – સત્તસંગ અને સદગુરુ સત્તસંગ માનવશક્તિને સન્માર્ગ વાળી શકે છે.

સારીસંગતિ જીવને વિકાસ ભણી લઈ જાય છે ત્યારે ખરાબ સંગતિ અધોગતિને આરે ઉભો રાખે છે. “આશાવરી રાગ” માં ગવાયેલ આ પદમાં કવિ કહે છે,

साधु संगति बिनुं कैसे पइये , परम महारस धाम
र

कोटि उपाय करे जो बौरे , अनुभव कथा विसराम
र १ . . . स । ध । . . । । ३ । ।

સાધુ કોણ ? જેણે પોતાનાં સત્ત્વરૂપને જાણ્યું છે. અનુભવ્યું છે તથા બીજાને સત્ત્વરૂપ સમજાવી શકે છે તે સાચા અર્થમાં સાધુ છે. પોતે ત્યાગ વૈરાજ્યની રાહ પર હોય તથા અન્યને એ રાહ પર લઈ જાય તે સાધ. ગણસ્થ કરતાં સાધુઓ ઉત્તમ છે.

સદ્ગુરુ કેવા હોય તેનાં લક્ષણ બતાવતાં શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી કહે છે,
આત્મજ્ઞાન સમર્પિતા, વિચાર ઉદ્ય પ્રયોગ.

અપૂર્વવાણી પરમશ્રત, સદગુરુ લક્ષ્મણ યોગ.

જોણે પોતાના સ્વરૂપને જોયું, જાણ્યું ને અનુભવ્યું છે એજ બીજાને માર્ગ બતાવી શકે છે. સત્સંગથી પરમ મહારસરૂપ ધામની પ્રાપ્તિ થાય છે. જૌતિક કવિતામાં રસોનો રાજા શૂંગાર છે પણ અધ્યાત્મમાર્ગની કવિતામાં રસનો રાજા છે શાંતરસ, જેને મહારસ કહેવામાં આવે છે.

જેમ ગંગા નદી ગંગોત્રીમાંથી નીકળે છે તેમ શાંતરસની ઉત્પત્તિનું સ્થાન સત્સંગ છે. ચેતનાઓના જ શાંતરસનું ધામ છે પણ સદગુરુના

યોગ વિના ગમે તેટલાં તપ, જપ, શાન, ધ્યાન કરીએ તો પણ તે મળી શકે નહીં. તે મેળવવા કોટિ ઉપાય પણ ઓછા પડે, એવું આત્મદર્શન સદ્ગુરુકૃપા તથા સદ્ગુરુશરણથી સહજ તથા સરલ બની જાય છે. ગુરુ અનુભવ ચિંતામણિરત્ન હાથો હાથ આપે છે. માટે જ દરેક ધર્મમાં ગુરુનું મહત્વ અધિક છે. માર્ગ ગયેલા માર્ગ બતાવી શકે. ભૂલા પડેલ અન્યને ભૂલા પાડી દે છે. તેથી અનુભવી સત્પૂર્ખો સદ્ગુરુને સ્થાને બિરાજે છે.

આત્માનુભવ માટે સદગુરુ પાસે શું પ્રાર્થના કરવી તે વિશે કવિશ્રી
આ પદની બીજી કઢીમાં કહે છે,

शीतल सफल संत सुर पादप सेवै सदा सुचार्हाई
र १ ।

वंछित कले टले अनवंछित , भव संताप बुझाई री...साधु... ॥२॥

આ કડીમાં કવિએ, સાધુસંગતિને કલ્પવૃક્ષ સાથે સરખાવી છે. કલ્પવૃક્ષ નીચે બેસતા ઈચ્છિતફલ પ્રાપ્તિ થાય છે. તથા દરેકને ઠંડક આપે છે. તેમ સંતરૂપ કલ્પવૃક્ષ બધાંને સંસારના ત્રિવિધતાપથી મુક્ત કરી, શીતળતા અર્પે છે. કલ્પવૃક્ષ પુષ્યભૂમિમાં ઉત્પન્ન થાય છે. તેમ સત્સંગ પણ પુષ્યયોગે પ્રાસ થાય છે. પુષ્યના અભાવે સામે જ સંત હોવા છતાં સત્સંગનો લાભ લઈ શકતો નથી. કલ્પવૃક્ષ તજના અને મનનાં તાપ ફરે છે ત્યારે સાધુસંગતિ ભવતાપ દૂર કરે છે. ગરમીમાં વૃક્ષની શીતળ છાયા શાંતિપ્રદાન કરે છે તેમ સંસાર દાવાનળથી સંતસ માનવને સંતોનો સંગ, શાંતિ તથા આરામ અર્પે છે.

જનમ મરાણનાં દુઃખ તણો ! કદી ન આવ્યો પાર,

આ ભવ મુજા સાર્થક થયો, સદ્ગુરૂ તારણાહાર....

તો કબીરજી કહે છે,

તીરથ નાહે એક ફૂલ, સંત મિલે ફૂલચાર;

સંતગુરુ મિલે અનેક ફૂલ, કહે કબીર વિચાર,

સદગુરુનો મહિમા અજોડ છે. કવિએ તીર્થસ્નાન કરતાં પણ અનેકગણું
કણ સાધુ સંગમાં બતાવ્યું છે. સંતસમાગમનો અપાર મહિમા છે.

કવિશ્રી પ્રસ્તુત પદની ગ્રીજા કરીમાં કહે છે,

चतुर विरंची विरंज न चाहूं, चरण कमल मकरंद री;

को हरि भगति विहार दिषावे, शूद्ध निरंजन चंद री...साधु...॥३॥

કલ્પવૃક્ષની ગંગા સારે એવા સાધુ ભગવંતોનો સત્તસંગ મળી ગયો છે તેથી મારે હવે કાંઈ જોઈતું નથી. કોઈ મને બ્રહ્મા પાસેથી બ્રહ્મલોકનું રાજ્ય અપાવે તો પણ સંતસમાગમ પાસે એ તૃદ્યુષ છે. મારે બ્રહ્મપુરીનું રાજ્ય જોઈતું નથી પણ તેનાં ચરણકમળની સુવાસને પણ હું ઈચ્છિતો નથી. કોઈક વિલારયાત્રા (દર્શનયાત્રા) નું મહત્વ બતાવે છે પરંતુ મારે તો સત્તસંગ એજ પવિત્ર તીર્થધામ છે. કોઈ કહે છે, નિષ્કલંકબીજનાં દર્શન કરવાથી સર્વસિદ્ધિ પ્રાસ થાય છે પણ કવિ કહે છે, હું તો એ પણ ઈચ્છિતો નથી. કવિના મનમાં સત્તસંગ એ જ ચંદ્રમૌલિ શંકર ભગવાન છે એ જ બ્રહ્મા ને એજ વિષ્ણુ છે. સાધુમાં ત્રણેય દેવનાં દર્શન થઈ જાય છે. આ રીતે કવિ જગતની સર્વસમુદ્ધિથી પણ સાધુસંગતિને વિશેષ સ્થાન આપે છે.

કવિશ્રી પ્રસ્તુત પદની ચોથી કરીમાં કહે છે

देव असुर इंद्र पद चाहुँ न, राज न काज समाज री।

संगति साधु निरंतर पावुं, ‘आनंदघन’ महाराज रे...साधु... ॥४॥

હે પ્રભુ ! મારે કોઈ દેવનું, અસુરનું કે દેવના રાજી ઈન્દ્રનું પદ પણ જોઈતું નથી. સામાન્ય રીતે મોટાભાગના માણસો દેવલોક માટે પ્રયત્ન કરે છે. ભગવાનને પ્રાર્થના કરી એ જ માંગે છે કે મને સદ્ગતિ આપજે તથા દેવલોકમાં મને સ્થાન આપજે. કોઈ અસુર કે ઈન્દ્રનું પદ માંગે છે. તો કોઈ ચક્રવર્તીપદની મહત્વાકંશા કરે છે. કોઈને સમાજમાં પ્રતિષ્ઠા જોઈએ તો કોઈને ઊંચ પદ જોઈએ. આ બધાં પદ ક્ષણિક તથા નાશવંત છે. તે પુણ્ય યોગે મળે છે ને પાપના યોગે વિલય પામે. રાજ્ય પણ પુણ્ય ઉદ્યે મળે છે પણ મહ્યા પછી ખટપટ, લડાઈ, ઝગડા, વૈભવવાસના ઈર્ઝા વગેરે ઘણાં દૂષણો ઊભા થાય છે. શેઠ કે વેપારી બનતાં જૂઠ-કપૃષ્ટ, માયાચારી, ચોરી હિંસા વગેરે કરવું પડે છે.

આનંદધનજી મહારાજ કહે છે, જેમાં કોઈ દોષ ન હોય તેવી નિર્દોષ સાધુસંગતિ હું ઈચ્છું છું કારણકે તે સર્વપાપ ફરનાર છે. તથા શાશ્વત સ્થાને લઈ જાય છે. નિરંતર સત્તસંગના યોગો પરમ શાંત સુધારસનું પાન થાય છે. સત્તસંગથી રામરસનું પાન થાય છે. કબીરે કહ્યું છે, ...

“રામરસ ઐસા હૈ મેરે ભાઈ રે, જે કોઈ પીએ અમર હો

۸۱

મીઠા મીઠા સહુ કોઈ પીએ, કડવા ન પીએ કોઈ,

જો સબસે કડવા પીએ વહ સબસે મીઠા હોય.”

રામરસ સત્સંગથી પ્રાસ થાય છે. સત્સંગનો મહિમા સર્વ સાધુ-સંતો તથા ધર્મ વર્ણવ્યો છે. જેમાં પાપને કોઈ સ્થાન નથી. જેમાં નુકશાન નહીં પણ નફો જ છે. એઓ આ સત્સંગનો રંગ છે.

સત્સંગનો મહિમા ગાતા શ્રી ભર્તૃહરિ કહે છે,
જાડપ ધિયો હરતિ સિશ્રતિ વાચિ સત્યં,
માનોન્નતિં દિશતિ પાપમપાકરોતિ,
ચેત: પ્રસાદતિ દિક્ષુ તનોતિ કીતિં,
સત્સંગતિ: કથય કિં ન કરોતિ પુંસામ ॥

સત્સંગથી બુદ્ધિની મંદટા દૂર થાય છે. વાણીમાં સત્યતાનું સિંચન થાય છે. મનના વિચારોમાં વિશાળતા આવે છે. પાપનાશ પામે છે. ચેતનને પ્રેરણા પ્રસાદ મળે છે. દિશાઓમાં કીર્તિ ફેલાય છે. સત્સંગતિ શું-શું નથી કરતી ? સંતો ઘણા હોવા છતાં, આવા ઉત્તમ સંતોને ઓળખવા મુશ્કેલ છે. જે સાધુમાં ધર્મસહિષ્ણુતા સત્યતાત્ત્વને સ્પષ્ટ પ્રકાશે. કદાગ્રહ, હઠાગ્રહથી દૂર રહે તથા સ્વભાવમાં સ્થિર થઈ દરવા જે સતત પુરુષાર્થ કરે તેવા સંતો જ સાચા અર્થમાં સત્સંગ કરવા યોગ્ય છે. જે દુકાનદારી માંડિને બેઠા હોય તેને સાધુ ન કહી શકાય.

કવિશ્રી આનંદઘનજીએ આ પદમાં સાધુ સંગતિ ઉપર અધિક ભાર મૂક્યો છે. જેમને અનુભવ થયો છે તેઓ સ્પષ્ટપણે જાણે છે કે અધ્યાત્મમાર્ગમાં સાધુ સંગતિની કેટલી અનિવાર્યતા છે. હકીકતમાં આ પદ પ્રેરણાનું પરબ છે.

“પ્રીત કી રીત નહિ હો”

શ્રી આનંદઘનજી મહારાજે સર્વ ભવ્યાત્માને શાનામૃતનું પાન કરાવ્યું છે. મહર્ષિજી ધણા જ વિચક્ષણ તથા મહાન પ્રજ્ઞાશીલ હતા. તેઓશ્રીએ આ પદમાં શુદ્ધયેતનાની ગંભીરતા તથા વિચક્ષણતાનો ઘ્યાલ આપ્યો છે. આ પદ ચેતનાના મુખે બોલાયેલું છે. ચેતનાની ભાષામાં મીઠા મેણાંનો રણકાર છે. તો દિલમાં પ્રેમનો પ્રસાદ છે. શુદ્ધયેતના કહે છે,

પ્રીત કી રીત નહિ હો પ્રીતમ, પ્રીતકી રીત

ન ફ હ

મેં તો અપનો સરવ શૃંગારો, પ્યારે કો ન લઈ હો...પ્રીતમ... ॥૩॥

શુદ્ધયેતના પરોક્ષ શુદ્ધયેતનપતિ સાથે વાત કરી રહી છે. તે કહે છે, હે નાથ ! આ શું પ્રીતની કોઈ રીત છે ? હું તો આપની રાહ જોઈજોઈને થાકી ગઈ. આપ આવશો એ આશાથી મેં મારા શરીરને વસ્ત્રાભૂષણથી સજાવ્યું. આપની રાહમાં હું ચારે બાજુ નજર ફેરવ્યા જ કરું છું. મારા મનમાં વારંવાર એમ થયા કરે છે કે મારા પ્રભુ ! આ બાજુથી પધારશે કે પેલી બાજુથી પધારશે, આવા મને સતત ભણકાર થયા કરે છે. પણ આપના તો કોઈ સમાચાર જ નથી. હું આપની પાછળ ગાંડી છું અને આપને તો મારી કાંઈ પડી જ નથી, આ નવો રસ્તો તમે કયાંથી કાઢ્યો ?

મૈ વસ પિયકે પિય સંગ ઔર કે યા ગતિ કિનહી સીખાઈ ?

ઉપકારી જન જાય મનાવો, જો કછુ ભર્ઝ સો ભર્ઝ...પ્રીતમ ॥૨॥

ચેતના મનોમન વિચાર કરે છે કે હું તો મારા પતિને વશ છું ત્યારે ચેતન તો કુમતિને વશ થઈ માયા-મમતાના નચાવ્યા નાચે છે. તેને ઘરે જ પડ્યા પાથર્યા રહે છે. તે મારી સામું તો જોતા જ નથી મને સમજાતું નથી કે તેને આવી રીત કોણે શીખવી છે ?

જેમણે આપનાં ચરણોમાં સર્વસ્વ અર્પણ કર્યું છે તેની તો સામુ પણ જોતાં નથી. તો હે નાથ ! હવે મારે શું કરવું ? હે મારા જીવનાધાર ! આપને હું વધારે શું કહું ? વધારે કાંઈ કહેવું એ તો આપનો મર્યાદાભંગ કરવા જેવું

છે. એવું કરવા હું જરા પણ ઈચ્છતી નથી. આમ, યેતના મનોમન વિચારી રહી છે અને પછી સ્વજનોને કહે છે હે સ્વજનો! તમે જાવ અને મારા ચેતનનાથને મનાવો. આજ સુધી તેણે મારા તરફ જે વર્તન કર્યું છે તે તો બધું સહી લીધું એ વાત હું અને તે બંને ભૂલી જઈએ. ફ્લેથી નવેસરથી ખાતું ચાલુ કરીએ. ગઈ વાત યાદ કરવામાં કોઈ લાભ નથી. ગઈ તિથિ બ્રાહ્મણ પણ ન વાંચે? તો તમે મારાએ અનંતધામ! અક્ષયસુખદાતા મારા પતિની પાસે તમે જાવ, મનાવો અને કહો કે તમે જે રસ્તે જઈ રહ્યા છો તે યોગ્ય નથી. તે દુઃખની ગર્તમાં ધકેલી દેનાર છે. માટે અસત્તમાર્ગ છોડી સતમાર્ગ પદ્ધારે. તમે તેને સમજાવી મનાવી સ્વસ્થાને લાવો.

ચેતનરાજ વિષયકખાયને આધીન છે. ત્યારે ચેતના આશાવાદી બની ચેતનની રાહ જોતી શુદ્ધ પરિણતિનાં અલંકારો પહેરી તૈયાર થઈને બેઠી છે તથા પોતાના અંગત સ્નેહીઓ જેવા કે ક્ષમા, સરલતા, ઉપશમભાવ, ક્ષાયિકભાવ, ક્ષયોપશમભાવ વગેરેને કહે છે, તમે મારા સ્વામીને મનાવો. હંમેશાં નિયમ છે કે ઘરની વ્યક્તિની વાત ગળે ન ઊતરે તથા તેના બોલવાની કાંઈ અસર ન થાય પણ એજ વાત જો બહારનાં કહે તો તેની અસર તુરત જ થાય તેથી ચતુર ચેતનાએ ચેતનને સમજાવવા સ્વજનોનો સહારો લીધો છે ને વિનંતીનો સૂર કાઢ્યો. ચેતના ઈચ્છે છે કે ચેતન વિભાવમાંથી સ્વભાવમાં આવે.

શ્રી આનંદધનજી મહારાજ ત્રીજી કરીમાં કહે છે,

વિરહાનલ જાલા અતિ હિ કઠિન હૈ, મોસેં સહી ન ગઈ;

‘આનંદધન’ પ્રભુ સધૂન ધન ધારા, તબ હી દે પરિઝ હો...પ્રીતમ ॥૩॥

ચેતના કહે છે, મારો વિરહકાળ તો લંબાતો જ જાય છે. હું તો આશામાંને આશામાં દિવસો વ્યતીત કર્યે જાઉં છું. હું એમ માનું છું કે મારા સ્વામી આજ આવશે, કાલ આવશે પણ એમના તો કોઈ વાવડ જ નથી. ઘરે આવવાના તેનાં કોઈ ચિહ્નો જ દેખાતાં નથી. જેથી મારો વિરહતાપ તો વધતો જ જાય છે. મારાથી ફ્લેથી વિરહ સહન પણ થતો નથી. મારો આ અજિન બીજા કોઈ બુગ્ગાવી શક્ષે નહીં પણ જો આનંદધનપ્રભુ આવે તો મારા મનનો સંતાપ ટળે માટે હે ઉપકારીજનો, તમે જાઓ અને મારા આનંદધન પ્રભુને વિનંતી કરો. તેઓ મારા પર મહેર કરે ને સતત

આનંદવર્ષા કરે. જેથી મારો અંતરતાપ બુઝાઈ જાય અને વિરહ વેદનાનો અંત આવે. અર્થાત્ ચેતના કહેવા માંગે છે કે મારે તમારી પાસેથી કાંઈ જોઈતું નથી. બસ તમે આવો અને મારી સાથે રહો, એટલે મને ચૌદરાજલોકનું સુખ મળી જશે. અનાદિના તાપથી સૂકી પડી આ ધરતીને આનંદની વર્ષાથી ભીજવવી છે જેથી મારું જીવન અમૃતસમૃદ્ધિથી સંપન્ન બની જશે.

આ પદમાં યોગીરાજે ચેતનાનાં વિરહગીત ગાયાં છે. કવિએ ઘણાં પદોમાં ચેતનાના વિરહનું વર્ણન કર્યું છે પરંતુ દરેક વખતે ચેતનાની ફબ બદલાતી રહે છે. કવિએ નાયકનાયિકાનાં પાત્રોમાં ચેતન તથા ચેતનાને આલેખી છે. તેણે આ પ્રમાણે નિરૂપણ કરી કવિત્વશક્તિનો સચોટ પરિચય કરાવ્યો છે.

સામાન્ય રીતે નાયિકાના વિરહના પ્રસંગમાં ખાસ કરીને વિપ્રલંબ શૂંગારરસ જ હોય છે ત્યારે યોગીરાજે શાંતરસ વહેવડાવી પ્રસંગને ઘણો રસિક બનાવ્યો છે.

આ પદમાં વિરહની વ્યથા અને મિલનની ઉત્સુકતાનું વાસ્તવિક શબ્દચિત્ર દોર્યું છે. આ શબ્દચિત્રમાં ચેતના તથા ચેતનના પરસ્પર વ્યવહારનો આધ્યાત્મિક મર્મ કવિએ સરસ અને સચોટ ગુંધી લીધો છે.

“आत्म अनभव रसकथा”

શ્રી આનંદધનજી મહારાજ કોઈ કોઈ પદમાં પ્રથમ સાખીની કરી આપી. પછી પદની શરૂઆત કરે છે. આ પદના આરંભમાં એક સરસ સાખી આપી છે. જેમ સૌભાગ્યવતી સ્ત્રીનું મોહું નાકના હીરાથી શોલે છે તેમ આ સાખીથી કાવ્યની શોભામાં અભિવૃદ્ધિ થાય છે.

સાખીમાં ઘણો ગુદ્ધાર્થ અને ગહનતા ભરી છે. આમાં જીવનનો અનુભવ જણાય છે. આ સાખી દ્વારા આનંદનજી મહારાજને સમજી શકાય છે અર્થात તેને સમજવાની ચાલી છે.

आतम अनुभव रसकथा, प्याला पिया न
ज य

मतवाला तो ढहि परे. निमुता परे पचाय.. “साखी”

આ સાખીમાં આત્માનુભવરૂપી રસકથાનો ઘ્યાલો પીવાની વાત કરવામાં આવી છે. પણ એ રસ દરેક માણસો પી શકતા નથી. અને બધાં પચાવી પણ શકતા નથી. પાચન શક્તિ મંદ થતાં ભારે મિષ્ઠાન પચી શકતું નથી. તેમ જે મતાગૃહી હોય તે અનુભવરસ પચાવી શકતો નથી. યોગ્યતાના અભાવે એવું જ્ઞાન પણ મિથ્યારૂપે પરિણામે છે.

અધ્યાત્મ અનુભવ રસ પીધા વિના સંસારનાં દુઃખોથી મુક્ત થઈ શકતું નથી. પણ આ રસ માટે પ્રથમ શરત છે યોગ્યતા. જેમ કોઈ ઉગ્ર સ્વભાવી માણસને ગુરુસામાં કહેવામાં આવે તો અનર્થ સર્જય છે તેમ જેને અધ્યાત્મત્પની રચિ ન હોય તેને આત્માની કથા કરવાથી અહિત થાય છે.

શ્રી બુદ્ધિસાગરજી મહારાજ કહે છે,
 ‘ગાયા ગામડીયા રાજસભામાં, હિલ્ફી નગર મો
 ઝ ૨
 ગાયન કરતાં ગાયકને, દીધા ડામ ગમાર,
 મરખને જ્ઞાન કરી નવી થાય....

અલ્પબુદ્ધિવાળા તથા મતાગ્રહીઓને આત્માનુભવની ઊંચી વાતો સંભળાવવામાં આવે તો ધોર જંગલમાં એકલા રોવા જેવું થાય છે.

ગધેડાને ઘાસને બદલે સાકર ખવરાવવામાં આવે તો ગધેડો માંદો પડે છે. તેવી રીતે કિયાવાઈઓ કે શુષ્કશાનવાઈઓ અમૂલ્ય અધ્યાત્મ અનુભવ રસુકુથા પચાવી શકે નહીં.

અનુભવ કથા:- અનુભવમાં કુમશ: આત્માનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. કવિએ દરેક પદમાં અનુભવનો સુધારસ પીરસ્યો છે પણ અનુભવની કથાઓનું શ્રવણ પુણ્યના યોગ વિના થઈ શકતું નથી. પુણ્યોદય સાથે યોગ્યતા પણ એટલી જ જરૂરી છે. પુણ્ય હોય પણ યોગ્યતા ન હોય તો વાંદરાને દારૂ પીવરાવવા જેવો અનર્થ થાય.

પં. બનારસીદાસજીએ સમયસાર નાટકમાં કહ્યું છે,
વસ્તુ વિચારત ધ્યાવતો, મન પાવૈ વિશ્રામ,
રસ સ્વાદત સુખ ઉપજૈ, અનુભવ યા કૌ
ન | મ

વस્તુ સ્વરૂપ એટલે આત્માસ્વરૂપની વિચારણા કરતાં મન આરામ અનુભવે છે. જો વિચારણા કરવાથી આટલો લાભ થાય તો જે આત્માનભવનો સસ્ય ચાખે તેને કેટલો લાભ થાય?

શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી અપૂર્વ અવસરમાં કહે છે,
જે પદ શ્રી સર્વજો દીઠું જ્ઞાનમાં
કહી શક્યા નહીં પણ તે શ્રીભગવાન
જી
એક સ્વરૂપને અન્યવાણી તે શું કહે,
અનુભવ ગોચર માત્ર રહ્યું તે જ્ઞાન જે... અપૂર્વ
અ ૧ ૬ ૩

આત્મ અનુભવગત આનંદને સર્વક્ષ પરમાત્મા પણ જેવો અનુભવે છે તેવો સંપૂર્ણ કહી શકતા નથી. જે અનુભવે છે તેનો અનંતમો ભાગ તેઓ મુશ્કેલીથી કહે છે. તો પછી છદ્મસ્થ જીવોની તો વાત જ ક્યાં રહી? તેમ કવિ પણ કહે છે, અનુભવકથા કહેવી બહુ જ દોખલી છે. જે સ્થાન બાધપ્રદેશમાં ભોગવટાનું છે તે સ્થાન આંતરપ્રદેશમાં અનુભવનું છે.

શાંત વાતાવરણમાં કોઈ વખત આત્મદર્શનની ઝાંખી થઈ જાય અને આનંદનો ઉભરો આવી જાય એ અનુભવ ખરો પણ આ અનુભવ જુબે કહીને શક્તિ તેવો છે. શ્રી આનંદઘનજી મહારાજે કહ્યા છે, ‘કહન

સુનનકો કછુ નહિ' એ સ્થિતિ કદ્દી શકાય કે સંભળાવી શકાય નહિ. પણ એ તો ફક્ત અનુભવગમ્ય જ હોય છે. અગોચર આત્મતત્ત્વને જાણવું એ જ અનુભવકથા છે. તે ભવપ્રપંચથી મુક્ત થવાની ચાવી છે. તથા સંસારથી છટકવાની બારી છે. અને પ્રશાંતવાહિતામાં ઉંડા ઉતારી જવાની નિસરણી છે.

રસકથા:- માનવ કોઈપણ જાતની કથા કે વાર્તા કરે તેમાં કોઈને કોઈ જાતનો રસ તો હોય જ છે. રસ વિના કથાનો રસ જામતો નથી. રસ ભરપૂર કથામાં શ્રોતાગણ મુજ્ખ બની જાય છે. તેવી રીતે અનુભવ રસકથા શાંતરસથી ભરપૂર છે. પણ અજ્ઞાની ઉત્તમ વાત સમજી શકે નહીં.

મતવાળા:- મત એટલે માન્યતા. માન્યતાને આધારે ઊભો થયેલો એક સમુદ્દર તે પંથ અથવા સંપ્રદાય. ધર્મનાં એક અંશને પકડીને પદાર્થને તે જ રીતે એકાંત માનવો તે પંથ કહેવાય છે. પંથમાં એકાંતવાદ છે. ત્યારે મતરહિતામાં અનેકાંતવાદ છે. પંથમાં પોતે જે કહે છે તે સાચું તેમ માનતા ફરે છે.

આખું જગત મત તથા માન્યતામાં જ પડ્યું છે. અજ્ઞાન તથા મતાગ્રહીનો આ દુનિયામાં તોટો નથી પણ જેને અનુભવજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે તે પછી મત, પંથના કુંડાળામાં બંધાઈને રહેતો નથી માટે જ કવિઓ આ પદમાં અનુભવજ્ઞાનને ઉંચું સ્થાન આપ્યું છે.

ખાલા:- ખાલા શબ્દ ગૂઢાર્થમાં વપરાયો છે. આત્માનો અનુભવ રસ એવો નથી કે તેનાં ખાલા ભરી ભરીને પી શકાય તેનું તળાવ કૂવો કે સરોવર નથી કે તેમાંથી ખાલા ભરી શકાય છતાં પણ કબીર, સૂરદાસ, દાદુ મીરાં વગેરેએ 'ખાલા' શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે. ત્યાર પછી કેટલાક હિન્દી કવિઓએ પણ પોતાના સાહિત્યમાં એ શબ્દને પ્રયોજ્યો છે.

અગમ પિયાલા પીઓ મતવાળા ચીને અધ્યાત્મ વાસા

બહારના કેઝી પદાર્થોમાં પીણામાં તો નશો તથા વિવેકશૂન્યતા હોય છે. ત્યારે અનુભવ રસખાલામાં ચિત્તની એકાગ્રતા, આનંદની મસ્તી તથા જ્ઞાનપ્રકાશ હોય છે. આ ખાલાની ઈચ્છા હોય તેને પહેલાં પચાવવાની શક્તિ કેળવવી પડે છે. એ જેટલો અલૌકિક છે તેટલો જ દુર્લભ છે. આત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિરૂપ પરમ આનંદરસની કથા તે અનુભવ રસકથા છે.

એવા રસનો અનુભવ કરવો તે અનુભવરસનો ખાલો છે. મતવાળા માતા બની ઢળી પડે છે પણ શુદ્ધચેતના એ રસ પી રહી છે. તો પણ ચેતનના વિરહે ચેતનાનો આનંદ શોકમાં પરિવર્તન પામે છે.

શ્રદ્ધા તથા સુમતિ બંને મળી વાર્તાલાપ કરે છે કે ચેતનરાજ હવે થોડા નરમ થયા છે. તેમાં થોડું પરિવર્તન થયું હોય તેવું લાગે છે તેની વહેવાર શુદ્ધ જાણાય છે. તથા હવે તેમાં દ્રવ્ય શ્રાવકપણું તથા દ્રવ્ય સાધુ જીવન ગાળે છે. તેથી એમ લાગે છે કે ધીરે ધીરે ગાડી પાટા પર આવી રહી છે. શ્રદ્ધાની આ વાત ચેતનાને ખટકે છે કારણકે ચેતન જ્યાં સુધી સંસાર પર પ્રીતિ રાખે છે ત્યાં સુધી તેની શુદ્ધ એટલે શુદ્ધચેતના ચેતનનું નરમપણું નહીં પણ કાયરતા જ ગણે છે.

જ્યારે ચેતનાની શુદ્ધદશાની વાત આવે છે ત્યારે નિશ્ચયનયની અપેક્ષા સમજવાની છે ત્યારે આશાવાદી શ્રદ્ધા વહેવાર ટાણિએ જુએ છે. શ્રદ્ધાનો આશાવાદ અમર છે. માટે જ તે વારંવાર ચેતના પાસે આવી ચેતનનાં વખાણ કર્યા કરે છે.

કવિશ્રી આનંદઘનજીએ ચેતનને નરમ કહ્યો છે. "પરમ નરમ મતિ ઔર ન આવે" અણી 'નરમ' શબ્દ વિશિષ્ટ અર્થમાં લેવાયો છે. કવિશ્રી આ પદની પ્રથમ કરીમાં કહે છે,

છબિલે લાલન નરમ કહે, આલિ ગરમ કરત કહા બાત ટેક:

માં કે આગે મામૂકો કોઈ, વરણ કરત ગિવાર,

અજ હૂ કપટકે કોથરા હો, કહા કરે સરધા નાર...છબિલે...॥૩॥

કવિશ્રીએ સુમતિ તથા શ્રદ્ધાનો સંવાદ કરાવેલ છે. શ્રદ્ધાની ટાણિએ ચેતન નરમ પડેલો જાણાય છે. તેથી તે કહે છે, ચેતન ધીરે ધીરે ઠેકાશે આવી રહ્યા છે. ત્યારે શુદ્ધચેતનાને શ્રદ્ધાની વાત રુચતી નથી. કારણકે ચેતનતો નાની નાની વાતોમાં પણ ગરમ થઈ જાય છે.

ચેતના શ્રદ્ધાને કહે છે, તું ચેતનરાજનાં વખાણ કરે છે. પણ હું તો જાણું છું કે તે કેવા છે? પરભાવમાં મન, કપટનો કોથળો છે. ભલે તે વહેવારથી છકે - સાતમે ગુણસ્થાનકે હોય પણ ત્યાં તેનું જે નમ્રપણું છે તે એક ભર છે. કોઈ વખત એવા ઉંચ સ્થાને પણ સંયોગાધીન થઈ ગરમ થઈ જાય છે તે ઉપરથી તો નરમ છે પણ અંદરથી તો ગરમ છે. તેનો કખાય

અગ્નિનો ભારેલો જ પડયો છે.

સુમતિ શોકમળ છે. શ્રદ્ધા તેને આશાસન દેતાં કહે છે, ચેતનમાં આત્મસ્વરૂપમાં પરિણામરૂપ શોભા છે. તેથી તે નરમ થતાં જજ્ઞાય છે. ત્યારે સુમતિ કહે છે, જ્યાં સુધી તે વિભાવદશામાં છે ત્યાં સુધી તે કષાયથી તપ્ત છે કષાય વિદાય થયા વિના તો એ નિમિત્તાધીન થઈ કષાયથી સંતપ્ત થઈ જાય છે. જ્યાં સુધી કારણ સામગ્રી મળી નથી ત્યાં સુધી તે નરમ દેખાવાનાં છ્ઠતાં નરમ માનવાનાં નહીં.

એક કવિ એ કહ્યું છે,

“કાલ પાક કારણ મિલ્યે, સહિજ સિદ્ધ વૈભવ,
બીજા વરણા ફૂલે ફૂલે, જ્યો વસ્તં વનરાય....”

આ પદમાં એક તીક્ષ્ણ બાણ વર્ણ કરી સત્યમાર્ગ બતાવવામાં આવ્યો છે. જે શુદ્ધ અધ્યાત્મ જ્ઞાનીઓ કે આત્મા શુદ્ધ જ છે તેની વાતનું નિરાકરણ કરી તેને જાગૃત કર્યો છે કે જ્યાં સુધી વિભાવદશામાં આત્મા ત્યાં સુધી શુદ્ધમાની કારણની ઉપેક્ષા ન કરશો પણ શુદ્ધતા પ્રગટ થાય તેવાં કારણો મેળવતાં રહેશો. ચેતન થોડો બાધ્યત્યાગ કરે કે વેશ પલટો કરે તેથી કૂલાઈ ન જવું. હજુ જ્યાં સુધી તેની કષાય પરિણતિ દૂર થઈ નથી, યોગ પર કાબૂ આવ્યો નથી ત્યાં સુધી તેનું નરમ તરીકેનું વર્ણન કરી નાખવું એ સુમતિની ઉત્કૃષ્ટ ધોરણ તુલાએ અયોધ્ય અને અનુચ્છિત છે.

મતિ, આત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપને જાણતી નથી. અને જાણવા આત્મ સન્મુખ થતી પણ નથી ત્યાં સુધી તેને આત્મ તરફ લક્ષ જશે નહીં. બાધ્ય વસ્તુમાં રહેનારી મતિ આત્મસ્વરૂપને ક્યાંથી જાણી શકે, તેની સેવા ભક્તિ ક્યાંથી કરી શકે. મતિ તો દુનિયાભરના ખેલ કર્યા કરે છે. મતિને આધારે જ આત્મા વિભાવમાં રચ્યો-પચ્યો રહે છે. કવિશ્રી આનંદઘનજી બીજી કરીમાં કહે છે,

ચોગતિ મહિલ ન છાંરહી હો, કૈસે આત ભરતાર;
ખાનો ન પીનો ઇત બાતમેં હો, હસત ભાનત કહા
હ । ડ . . . છ બ લ ` . . . । । ૨ । ।

શુદ્ધચેતના શ્રદ્ધાને કહે છે, હે સખી ! તું એમ કહે છે, ચેતનરાજી નરમ થઈ ગયો છે તેથી જરૂર તારા મંદિરે પધારશો આ વાતમાં મને કાંઈ

તથ્ય દેખાતું નથી કારણકે તે હજુ તો ચારગતિરૂપ સંસારમાં ફર્યા જ કરે છે. તેને સંસાર છોડવો ગમતો નથી. વળી મોક્ષનો તો તેને ખ્યાલ શુદ્ધાં નથી. આવી વૃત્તિની વ્યક્તિ મારે મંદિરે પગ પણ ધરી શકે નહીં. તું નાહકની આવી વાતો કરી મારી મશકરી કરે છે પણ મારા તો હાડ જ ભાંગી જાય છે. જેમ બાળકની રમત થાય ને દેડકાનો જીવ જાય તેમ તું પણ મારી હાંસી કરે છે પણ મારા તો રામ રમી જાય છે.

હે શ્રદ્ધા ! મારા છેલ - છબીલાને ચારગતિરૂપ સંસારમહેલ ખારો લાગે છે ક્યારેક તે માત્ર સમ્યક્ત્વ પ્રાસ કરી લે કે શ્રાવક કે સાધુ થઈ જાય તેથી તેણે સંસાર મહેલ છોડવો છે તેમ ભરમા ન રહેવું. ઉપરથી છોડયું છે પણ અંદરથી આશા-તૃષ્ણા, ભક્ત, શિષ્ય, વેશ, પંથ વગેરેની મમતા છૂટી નથી. અરે જ્યાં સુધી તેનો મોહ ક્ષીણ ન થાય ત્યાં સુધી મારે ઘરે આવવાની તેની આશા નથી.

ચેતન શુભયોગી એટલે કે શુભપરિણામી થાય એટલે સ્વધરે જવાની યોગ્યતા પ્રાસ થઈ જાય છે પણ જ્યાં સુધી ચારગતિરૂપ મહેલને છોડે નહીં ત્યાં સુધી સ્વધરે જઈ શકે નહીં ચેતના કહે છે, કે બારમા તેરમા ગુણસ્થાનકે વર્તતા યથાધ્યાત ચારિત્રે મારો મહેલ છે. તો એ કેવી રીતે આવી શકે ?

શ્રી આનંદઘનજી મહારાજ ગ્રીજ કરીમાં કહે છે,

મમતા ખાટ પર રમે હો, ઔર નિંદે દિન-

ર ત ત ;

લૈનો ન દેનો ઇન કથા હો, ભારે હી આવત
જ । ત . . . છ બ લ ` . . . । । ૩ । ।

સુમતિ કહે છે, શ્રદ્ધા ! તું જરા વિચાર તો કર ચેતનરાજ રાત-દિવસ મમતા પાસે મારી નિંદા સાંભયા જ કરે છે. તે મમતાની શય્યા પર આનંદ માણી રમ્યા કરે છે. તે થોડીવાર માટે પણ મમતાનો સંગ છોડતો નથી. બંગલા, મહેલો, ગાડી, પરિવાર, વાડી, ધનભંડાર વગેરેમાં મમતા રાખીને બેઠો છે. શરીર પ્રત્યેનો મોહ જરા પણ ઓછો થતો નથી. માયા ધનભંડાર ભરવામાં પાવરધી છે. તેથી ચેતન, માયાને અધિક પ્રેમ કરે છે. મમતા તથા આશા એક છે. ચેતના કહે છે, ચેતન મમતાને ઘરે પડ્યા રહે છે. ભલે પણ તે હવે નરમ પડ્યા છે તે વાતમાં મારે કાંઈ લેવા - દેવાનું

નથી. તું જે વાત કરે તે સાવ નિરર્થક છે. હા કોઈ વખત વિભાવચાત્રી જતાં સ્વભાવદુપ સૂર્યનો ઉદ્ય થાય છે પણ એ તો ક્ષિતિજમાં દેખાઈ અને પાછો તુરત જ અસ્ત થઈ જાય. એટલે પોતાનું ઘર તેને યાદ આવતું જ નથી. કોઈવાર વિવેક જાગે છે પણ થોડીવારમાં પાછો ચાલ્યો જાય છે એટલે ચેતન પાછો ધોર રાત્રીમાં ધોરવા લાગે છે.

કવિશ્રી ચોથી કરીમાં કહે છે,
કહે સરધા સુનિ સામિની હો, એતો ન કીજે
ખ દ ;
હેરે હેરે પ્રભ આવરી હો, વદે ‘આનંદઘન’ ભેદ...છવિલે... ॥૧૪॥

શ્રીજી આશાવાદી છે તે ચેતનાને કહે છે, હું ચેતના ! ચેતનરાજ ધીરે ધીરે તમારે મંદિરે આવશે તમે શામાટે આટલો ખેદ કરો છો. તમે ભલે કહો કે મારે કાંઈ લેવા-હેવા નથી પણ અમાં તારા દિલના અત્યંત પ્રેમનાં દર્શન થાય છે. ચેતન સ્વયં અનંત સુખનો સમુદ્ર છે. જ્યારે તે એમ કહે છે, હું આવીશ ત્યારે પણ કપટ કોથળો માની ઢીલાં વેણ કાઢવા ન જોઈએ. અત્યારે દર્શન મોહનીય કર્મ તો ગયું છે હવે ધીરે ધીરે ચારિત્રમોહનીય હટાવતાં હટાવતાં તારા દ્વારે પહોંચી જશે. મેરુ જેવડા ચારિત્રમોહનીય કર્મને એક ઝાટકે થોડું ક્ષય કરી શકાય છે ? પ્રબળ પુરુષાર્થ કરવા છતાં તે ધીરે ધીરે ક્ષય થાય છે. માટે નિરાશ ન થતાં મારા વચન પર વિશ્વાસ રાખ. આમ નિરાશ થઈ બેસી જવાથી કાંઈ વળવાનું નથી આપણો તો પુરુષાર્થ કરતો જ રહેવાનો છે. “ઉદ્વાળેણ કમ્મેણ બલેણ, વીરિએણ પુરિસકકાર પરકકમેણ” એટલે કે ઉત્થાનથી કર્મથી બલથી વીર્યથી પુરુષાર્થથી આત્માનું ઉત્થાન કરવું જેથી સ્વરૂપાનંદ, આનંદધન સ્વરૂપી ચેતન જરૂર તમારે ત્યાં પધારશે. જે બારમા, તેરમા ગુણસ્થાનકે તમારું ઘર છે ત્યાં અવશ્ય પધારશો.

વિભાવમાં કર્મને કારણે વર્તતો હોય છે. પણ સમ્યકૃત્વ પ્રાસ થયા પછી પણ અંતરાયાદિ અશૂભકર્મો છૂટી જતાં નથી એટલે ચેતનની દશા બદલાતી નથી. પણ એથી ઉદ્યમ છોડી દેવો નહીં. ઉદ્યમ કરતાં કરતાં અનાદિની મમતાથી મુક્ત થઈ શકશે. પુરુષાર્થ હીન થતાં માયા-મમતાનું જોર વધી જાય છે. ત્યારે માયા - મમતાનો સંગ છૂટયા પછી આત્માનો રસ્તો સીધો છે. ત્યાર ફહેલાં તો ગલી-ગુંચીથાળો રસ્તો છે. એ રાહ પાર કર્યા પછી સાધ્યસિદ્ધ થતા વાર લાગતી નથી.

“अनंत अरूपी अविगत सास्तो हो”

શ્રી આનંદઘનજી મહારાજે આ પદમાં ચેતનને અનુલક્ષીને વાત કરી છે. તેની વર્તમાન સ્થિતિ વિકૃત છે. તેને સુધારવાના માર્ગ આ પદમાં મળી આવે છે.

આનંતગુણનો સ્વામી આમ ચારે બાજુ કેમ અથડાય છે ? કાદવમાં
કેમ રગદીઠાય છે. સ્થિરતા, શાંતિ કે સમતા વિના તે ચારે બાજુ કેવી રીતે
કુટાય છે ? તેનાં ઉપર બધારનાં આકુમજા કેવાં કેવાં આવે છે ? વસ્તુ સ્વરૂપે
પોતે કેવો છે ? કયા ગુણનો ધારક છે વગેરે વગેરે વાતો વારંવાર ચિત્રરૂપે
રજુ કરવામાં આવે તો તે પોતાની વર્તમાનદશા માટે વિચારે અને વિચારને
આધારે તેમાંથી નીકળવાનો માર્ગ શોધશે. હવે પ્રથમ પ્રશ્ન છે કે આત્માને
કેવી રીતે જાણશું ? તે પ્રશ્ન સૌથી પહેલો છે. આત્માને આત્મગુણથી
ઓળખશું તો આત્માના અનંતગુણો છે તેમાંથી કયા ગુણને આધારે
ઓળખવો ? કારણકે જીભ એક છે અને ગુણ તો અનંત છે. અનંતગુણનું
વર્ણન કરવા અનંત જીભ જોઈએ. એક વ્યક્તિ માટે અશક્ય છે તો
અનંતગુણનું વર્ણન કરવા અનંતકળ પણ જોઈએ ત્યારે માનવ પાસે તો
કાળની મર્યાદા છે. વળી આયુષ્ય પણ અલ્પ છે. ખુદ કેવળી પણ આત્માના
અનંત ગુણોને વર્ણવા સમર્થ નથી. ચેતનજી અનાવૃત્તદશામાં કેવો છે ?
જગદીશ સ્વરૂપે તેને આપણે ઓળખીએ. ખરેખર તો એનો પરિચય કરવો
કે કરાવવો પડે એ તો મોટી દુઃખની વાત છે. વાસ્તવમાં આપણે આપણી
જાતને ઓળખીએ. કવિએ આ પદને ‘સ્વ’ ને ઓળખવા માટે આલેખ્યું
છે. “મારુ રાગ” માં રચાયેલ છે. તેઓ કહે છે,

अनंत अरूपी अविगत सासतो हो, वासतो वस्तु
६ व च । र ;

सहज विलासी हासी नवी करे हो , अविनाशी अविकार...। अनंत ॥
१ | |

ચેતનને ઓળખવા માટે તેના જે સાધારણ ગ્રાંશ છે તે તરફ દિલ્લી

કરવાથી તેમજ અન્ય પદાર્થોના ગુણધર્મોથી છૂટો પાડનાર કોણ છે ? તે વિષે વિચાર કરવાથી ચેતનનો પત્તો લાગી જાય છે. આ પદમાં ચેતનના સાર્થક વિશેખણો અપાયા છે તે વિચારીએ:

- (૧) અનંત:— જેનો અંત નથી તે અનંત આત્માનો અંત ત્રણકાળમાં પણ નથી ત્રણમાં એક સરખી સ્થિતિમાં જે રહે તે અનંત છે. બાબુ કર્મ પુદ્ગલોને લીધે આત્માની બદ્ધારની અવસ્થા બદ્ધાતી રહે છે પણ મૂળભૂત સ્થિતિમાં જરાપણ ફરક પડતો નથી. જેમકે જન્મ, મરણ, બાલ્યાવસ્થા, વૃદ્ધાવસ્થા વગેરે બધી અવસ્થાઓ જે જણાય છે તે શરીરની અવસ્થા છે, કર્મોદયે તે પ્રાસ થાય છે પણ તે દરેક અવસ્થામાં ચેતનની હાજરી હોય છે.
- (૨) અવિગત:— શુદ્ધ ચેતનની દશા વર્ણવી શકાતી નથી વળી તે લોકાએ સાદિ-અનંતમે ભાગે બિરાજમાન છે. તેના જ્ઞાન-દર્શન, સુખ તથા આનંદ વર્ણવી શકાય તેવા નથી.
- (૩) અરૂપી:— ચેતનનો કોઈ આકાર નથી. તેને રૂપ નથી તેને ચર્મચ્યકૃદ્વારા જોઈ શકાતો નથી. જેને રૂપ ન હોય તે અરૂપી. જેમાં વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ ન હોય તે.
- (૪) સાસતો:— શાશ્વતો અર્થાત્ હંમેશાં રહેવાવાળો જેનો કદી પણ નાશ ન થાય તે શાશ્વત. આ પદમાં પ્રથમ અનંત શબ્દ મૂક્યો છે ત્યારે બીજો છે સાસતો, ઉપરછલ્લી દેખિથી બંનેના અર્થસરખા લાગે છે પણ શબ્દના ઊંડાણમાં જતાં તેમાં તફાવત જણાય છે. અનંત - અંત રહિતતાનો બોધ કરાવે છે ત્યારે શાશ્વત સ્થિતિસ્થાપકતાનો બોધ કરાવે છે. અનંતમાં ફક્ત ભવિષ્ય તરફ નજર થાય છે.
- (૫) વાસતા વસ્તુ વિચાર: — વસ્તુ એટલે પદાર્થ (આત્મા) જે જ્ઞાનથી પરિપૂર્ણ છે તે. આત્મા જ્યારે પરિપૂર્ણદશામાં ન હોય પણ જ્ઞાનનો અનંતમો ભાગ તો ખુલ્લો રહે જ છે. ચેતન, સૂક્ષ્મ નિગોદમાં હોય ત્યાં પણ સુખ-દુઃખાદિ ભાવોને તો જાણો જ છે. ચેતનમાં જ્ઞાન છે. આ જ્ઞાનગુણ ને કારણે ચેતન અજીવથી જુદો પડે છે. જગતનાં ઇ દ્રવ્યમાં એક જીવમાં જ જ્ઞાનગુણ છે અને તેને આધારે જડ-ચેતન પદાર્થનું જ્ઞાન થાય છે.

- (૬) સહજ: — સ્વાભાવિક. કૃત્રિમ નહિં. જે કોઈ બનાવી શકે નહિં તથા સરલતાથી પ્રાપ્તિ થઈ શકે તે સહજ.
- (૭) વિલાસી:— આનંદ આપનાર, રમણ કરનાર, ચારિત્રગુણને કારણે રમણ કરવાનું રહે છે. નિજગુણ રમણતારૂપ ચારિત્ર સિદ્ધોમાં પણ હોય છે. આત્મા જ્યારે પુદ્ગલ સંગે રહીને આનંદ મેળવે છે ત્યારે પૌદ્ગલિક વિલાસી ગણાય છે અર્થાત્ પુદ્ગલાનંદી કહેવાય છે અને સહજ આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિતરતારૂપ આનંદ ભોગવે છે ત્યારે આત્માનંદી કહેવાય છે અને જ્યારે તે કર્મથી મુક્ત બને છે ત્યારે તે સ્વગુણમાં વિલાસ કરે છે અર્થાત્ સ્વરૂપ વિલાસી બને છે.
- (૮) હાંસી નવી કરે:— તે કોઈની મશકરી કરતો નથી. કારણકે હાંસી કરવીએ બાબુભાવ છે. આત્મસ્વભાવમાં વર્તતા જીવને હાંસી કરવાના પરિણામ જાગૃત થતાં નથી. હાંસી-મશકરી મોહનીયકર્મના ઉદ્યે થાય છે. જીવને જ્યારે હાસ્યમોહનીય કર્મનો ઉદ્ય થાય છે ત્યારે તેને હસવું આવે છે અને અન્યને હસાવવા મશકરી કરે છે. શુદ્ધ ચેતન આવા નિમિત્તાધીન થાય તો તેની શુદ્ધતાને લાંઘન લાગે, માટે તેમાં એ પ્રકારના પરિણામ હોય નહિં.
- (૯) અવિનાશી:— જેનો કદી નાશ ન થાય તે અવિનાશી. અનંત તથા અવિનાશી બંનેનું પરિણામ લગભગ સરખું હોવા છાતાં અનંતમાં અંત નહિં એટલે કે છેડો નહિં ત્યારે અવિનાશીમાં જેનો વિનાશ નહીં. સંદકાળ રહેવાવાળું. આ રીતે શબ્દભેદ ભાવભેદ સ્પષ્ટ જણાય છે.
- (૧૦) અવિકાર: — વિકાર એટલે દૂષણ. આત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં કોઈપણ જાતનું દૂષણ નથી. તેનાં ગુણધર્મમાં કોઈ ફરક પડતો નથી. ફક્ત કર્મ પુદ્ગલનાં ચોગે પર્યાયમાં વિકાર જન્મે છે. પરંતુ મૂળભૂત દ્રવ્યમાં ક્યારેય પણ વિકાર થતો નથી. ઉપર બતાવેલ દશ વિશેખણો દ્વારા જીવની ઓળખાણ થાય છે. હવે પદ્ધીની કરીમાં જીવની ઓળખ માટે જીવનાં એકત્રીસ ગુણ બતાવે છે, પરંતુ કર્મ વરણને કારણો ગુણો ઢંકાઈ ગયા છે. કર્મનો નાશ થતાં ગુણો પ્રગત થાય છે માટે અહીં કર્મનો નામોલ્લોખ કરી કર્મનાશી ક્યા કર્યા

ગુણ પ્રગટે છે તે બતાવે છે.

જ્ઞાનાવરણી પંચ પ્રકારનો હો, દરસણના નવ ભેદ;
વેદની મોહની દોપ દોય જાણીયે હો આઉખો ચાર વિચ્છેદ ॥

૨

।

।

(૧) જ્ઞાનાવરણીય કર્મ: - જ્ઞાનાવરણીય કર્મ પાંચ પ્રકારનું છે. જીવમાં જીવત્વ જ્ઞાનગુણને આધારે છે. જ્ઞાન જીવનો ગુણ છે અને આત્મ સ્વભાવ છે, પરંતુ મિથ્યાત્વાદિ પાંચ કારણના સેવનથી કર્મજ્ઞવર્ગજ્ઞાનાં પુદ્ગલોનો જે સંચય થાય છે તે જ્ઞાનગુણને આવરિત કરે છે. જેમકે દીપકને દીવાલનું આવરણ. (અ) મતિજ્ઞાનાવરણીય:- ઇન્દ્રિય અને મન દ્વારા થતાં જ્ઞાનને રોકે તે. બુદ્ધિ ચાર પ્રકારની છે. તે આ પ્રમાણે છે.

ઉત્પાતિકી:- ગમે તે પ્રશ્નનો મુંજાયા વિના ઉત્તર આપી શકે.

વૈનયિકી:- ગુરુ, વડિલ વગેરેનો વિનય કરતાં બુદ્ધિનો વિકાસ થાય તે.

કાર્મિકી:- કામ કરતા તે કામમાં પ્રવીષ બની જાય તે.

પારિણામિકી:- કમશા: થાય અથવા અનુભવથી, અવલોકનથી કે અભ્યાસથી પ્રગટ થાય છે.

(બ) શ્રુતજ્ઞાનાવરણીય: વાંચવાથી, સાંભળવાથી કે જોવાથી જે જ્ઞાન થાય તે શ્રુતજ્ઞાન: જે કર્મ આ જ્ઞાનને આવરણ કરે તે શ્રુતજ્ઞાનાવરણીય કર્મ કહેવાય, તેનાં અનેક ભેદ છે. જેમકે અક્ષર શ્રુત: - જેમાં અનેક પ્રકારની લિપિ હોય જેમકે અંગેજી, ફિન્સી, મરાઠી, ગુજરાતી, સંસ્કૃત, પ્રાકૃત વગરે લિપિ તથા ભાષા. અનક્ષર શ્રુત: - જેમાં ઇશારો, ઓડકાર, ખોંખારો, છીંક, ખાંસી, ફ્લાનચલન, અંગુલિનિર્દ્શ આદિ કારણોથી જે જ્ઞાન થાય તે અનાક્ષર શ્રુત છે. જે યુગમાં ઘૂંઘટ પ્રથા હતી ત્યારે પુત્રવધૂઓને પોતાના આગમનનો ઝ્યાલ આપવા માટે ઘરમાં પ્રવેશતાં ખોંખારો ખાવાનો રિવાજ હતો. ખોંખારો સાંભળી વહુઓ ઘૂંઘટ કાઢી લેતી. આમ અનેક પ્રકારથી આ જ્ઞાન થાય છે. મતિ-શ્રુતજ્ઞાનને પરોક્ષજ્ઞાન કહેવામાં આવે છે.

(૩) અવધિજ્ઞાન જ્ઞાનાવરણીય કે જે ઇન્દ્રિયોની સહ્યાયતા વિના સીધું આત્માથી થાય તે જ્ઞાન અવધિજ્ઞાન છે. આ જ્ઞાનધારા જગતના

રૂપી પદાર્થને મર્યાદામાં જ્ઞાનવાની શક્તિ પ્રગટ થાય છે. આ જ્ઞાનને આવરણ કરવાવાળા કર્મને અવધિજ્ઞાનાવરણીય કર્મ કહેવાય છે.

(૪) મન: પર્યાયજ્ઞાનાવરણીય: સંજ્ઞી જીવોના મનના ભાવોને જ્ઞાનવાની શક્તિને મન: પર્યયજ્ઞાન કહેવાય છે. ઇન્દ્રિયો તથા મનની સહ્યાયતા વિના આ જ્ઞાન સીધું આત્માથી થાય છે. આ જ્ઞાનને આવરણ કરવાવાળા કર્મને મન: પર્યયજ્ઞાનાવરણીય કર્મ કહેવાય છે.

(૫) કેવળજ્ઞાનાવરણીય: આ જ્ઞાન અનંત છે. ત્રિકાળવર્તી જ્ઞાન છે. રૂપી-અરૂપી સર્વદ્વય તથા તેની ત્રિકાળવર્તીસર્વ પર્યાયને એક સમયમાં જ્ઞાનવાવાળું આ જ્ઞાન છે. આ જ્ઞાનમાં પણ બાબુ ઇન્દ્રિયોની સહ્યાય અપોક્ષિત નથી. સીધું આત્માથી થનારું આ જ્ઞાન છે. જગતના જડ-યેતન સર્વ પદાર્થની ત્રિકાળવર્તી અનંત અવસ્થાને એક સમયમાં જ્ઞાનવાની શક્તિ ધરાવતું આ જ્ઞાન છે. તેને આવરણ કરવાવાળા કર્મને કેવળજ્ઞાનાવરણીય કર્મ કહેવાય છે. આ જ્ઞાન અનંત અનંત કાળ સુધી રહેવાવાળું હોવાથી સાચિ અનંત કહેવાય છે.

જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો જે પ્રકારે ક્ષય, ઉપશમ કે ક્ષયોપશમ થાય તે પ્રકારે તે જ્ઞાન પ્રગટ થાય છે. તેને આંખના પાટાના ઉદાહરણથી સમજવું

(૨) દર્શનાવરણીયકર્મ: વસ્તુનો સામાન્ય બોધ દર્શનથી થાય છે અને વિશેષ બોધ જ્ઞાનથી થાય છે. જેને સાકાર ઉપયોગ અને નિરાકાર ઉપયોગ કહેવામાં આવે છે. જેમાં કવિઓ શાસ્ત્રનાં આધારે નવ ભેદ બતાવેલ છે તેમાં

(૧) ચક્ષુદર્શનાવરણીય:- આંખથી જોવાની શક્તિ આવરણ કરે તે.

(૨) અચ્કુદર્શનાવરણીય:- આંખ સિવાય બીજી ઇન્દ્રિયોથી થતાં સામાન્ય જ્ઞાનને આવરણ કરે તે.

(૩) અવધિદર્શનાવરણીય:- જગતના મર્યાદિત રૂપી પદાર્થના સામાન્ય બોધને રોકવાની શક્તિ વિશેષને અવધિદર્શનાવરણીય કહેવાય છે.

(૪) કેવળદર્શનાવરણીય:- જગતના સર્વ રૂપી, અરૂપી પદાર્થનો ત્રિકાળી સામાન્ય બોધ કરવાવાળું દર્શન તેને આવરણ કરવાવાળું જે કર્મ તેને કેવળ દર્શનાવરણીય કર્મ કહેવાય છે.

- (૫) નિદ્રા:- જરા અવાજ માત્રથી જાગે તે નિદ્રા.
- (૬) નિદ્રા - નિદ્રા:- મોટા અવાજથી અથવા ઘણી મુશ્કેલીથી જાગે તે.
- (૭) પ્રચલા:- બેઠાં બેઠાં ઉંઘ આવે તે
- (૮) પ્રચલા - પ્રચલા:- ચાલતાં - ચાલતાં કે ઊભાં-ઊભાં ઉંઘ આવે તે.

(૯) સ્થાનાદિયે નિદ્રા:- દિવસે વિચારેલ કાર્ય રાતે ઊંઘમાં કરે તે. આવી ઊંઘમાં માણસ ઘણા પાપો કરી લે છે.

(૧૦) વેદનીય કર્મ:- શાતા વેદનીય: અનુકૂળ વિષયો મળી રહે તથા જેને ભોગવતાં સુખ-શાતા ઉપજે તે શાતા વેદનીય. અશાતા વેદનીય: જેને ભોગવતાં દુઃખ થાય તેમજ પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિ ઊભી થાય. પ્રતિકૂળ સાધનો મળે તે અશાતા વેદનીય.

આ કર્મ મધ્ય તથા અર્હિણથી ખરડાયેલ તલવાર સમાન છે. જેને ભોગવતાં આનંદ આવે પણ તેનું ફળ દુઃખદાયી છે તેવું આ વેદનીય કર્મ છે. શાસ્ત્રમાં તેને 'કિંપાગફળ' ની ઉપમા આપી છે. જેમકે:

જર્હા કિંપાગ ફલાણ, પરિણામો ન
સ ઽ દ ર ઽ ;
તર્હા ભૂતાણ ભોગાણ, પરિણામો ન
સ ઽ દ ર ઽ :

આ પ્રકારના વેદનીય કર્મનો સર્વથા ક્ષય થઈ જતાં બાબ્ય સુખ - દુઃખાદિ નાશ પામી જાય છે. અર્થાત્ કર્મનો સંબંધ શરીર સાથે છે. જો વેદનીય કર્મનો ક્ષય થઈ જાય તો શરીર રહિત અવસ્થા પ્રાસ થાય અને નિરૂપાધિક અનંત સુખ ઉત્પન્ન થાય છે. જેથી ચેતન આત્મિક આનંદ પરમાનંદ પામી શકે છે.

(૧૧) મોહનીય કર્મ:- (૧) દર્શન મોહનીય (૨) ચારિત્ર મોહનીય

(૧૨) દર્શન મોહનીય:- શુદ્ધ આત્મતત્ત્વની શ્રદ્ધામાં વિપરીતતાં હોય. આત્માને અનાત્મ માને અને. અજીવને જીવ માને. સત્યતત્ત્વની શ્રદ્ધાનો અભાવ તે દર્શનમોહનીય.

(૧૩) ચારિત્ર મોહનીય:- મનોવિકારજન્ય કિયા તે ચારિત્ર મોહનીય. પુદ્ગલ પ્રત્યે આસક્તિ બાબ્યભાવમાં મમત્વ તેમજ આત્મ પ્રત્યેનું દુર્લક્ષ

તે ચારિત્ર મોહનીય કર્મ. તેને મદિરાપાનની ઉપમા આપી છે. તેનાં પચ્ચીસ ભેદ નીચે પ્રમાણે છે.

(૧૪) અનંતાનુભંધી:- કોધ, માન, માયા, લોભ- આ પ્રકૃતિ આત્માના સમ્યક્ત્વ ગુણને રોકે છે અને જો આયુષ્યબંધ પડે તો નરકનો બંધ પડે.

(૧૫) અપ્રત્યાજ્યાન:- કોધ, માન, માયા ને લોભ. આ કષાય ઉદ્યથી કોઈ પણ જાતનાં પ્રત, નિયમ, પચ્યખાણ લેવાની ઈચ્છા ન થાય. એમાં આયુષ્યનો બંધ પડે તો તિર્યંગતિનો બંધ પડે છે.

(૧૬) પ્રત્યાજ્યાનીઃ - કોધ, માન, માયા ને લોભ. આ કષાય સર્વીવિરતીના ભાવોને રોકે છે. તેમાં જો આયુષ્યનો બંધ પડે તો મનુષ્યગતિનો પડે.

(૧૭) સંજ્વલન: કોધ, માન, માયા, લોભ. આ પ્રકૃતિ યથાખ્યાતચારિત્ર પ્રગટ થવા ન હે. આ ભાવોમાં આયુષ્યનો બંધ પડે તો દેવગતિનો બંધ પડે ઉપર જણાવેલ ચારેય કષાયોમાં તીવ્રતા તથા મંદતાના ભાવો વર્તતા હોય છે અને તે પ્રમાણે કર્મબંધ થાય છે. હવે નવ નોકખાયની અવસ્થા બતાવવામાં આવે છે.

(૧૮) હાસ્ય: કારણથી કે વિના કારણે ફસવું આવે તે

(૧૯) રતિ: અનુકૂળ વિષયોની પ્રાપ્તિ થતાં ખુશી થવી તે

(૨૦) અરતિ: પ્રતિકૂળ વિષયોની પ્રાપ્તિ થતાં વિષાદ થવો તે.

(૨૧) ભય: દુશ્મન, ચોર, ભૂત, પ્રેત, પ્રાણી, જંતુ, અપકીર્તિ વગેરેનો ભય, મૃત્યુનો ભય તથા માંદા પડવાનો ભય.

(૨૨) શોક: પ્રિયના વિયોગે રહવું આવે અગર કોઈ કારણ વિના રહવું આવે. દિલગીર થઈ જવાય તે.

(૨૩) દુગંધા: ખરાબ વસ્તુ કે કુરૂપ જોઈ મોહું બગાડવું તે

(૨૪) સ્ત્રીવેદ: પુરુષ સાથે, જોઈને, વાણી સાંભળીને કે સ્પર્શથી ભોગની ઈચ્છા તે.

(૨૫) પુરુષવેદ: સ્ત્રી સાથે વિષય સેવનની ઈચ્છા અથવા પાંચેય ઈન્દ્રિયો નો ભોગ.

(૨૬) નપુંસકવેદ: સ્ત્રી પુરુષ બંને સાથે ભોગ ભોગવવાની ઈચ્છાતે.

આ રીતે અશુદ્ધ પરિણામધારા, શુદ્ધ ચારિત્ર પ્રગટ થવા દે નહીં એવા આ મોહનીય કર્મનો ક્ષય થતાં રાગ-દ્રેષાદિ ભાવ નાથ પામે છે. સંસારના જન્મ, મરણના બેલનો અંત આવે છે અને આત્માની શુદ્ધ વીતરાગદશા પ્રગટ થાય છે.

(૫) આયુષ્ય કર્મ : - આયુષ્ય ચાર પ્રકારના છે. દેવનું આયુષ્ય, મનૃષ્યનં, તિર્યંગનં અને નરકનં આયુષ્ય.

આ કર્મ બેડી સમાન છે. આ કર્મ પૂરું થયા વિના જીવનો મોક્ષ થઈ શકતો નથી. ચાર ઘાતી કર્મોનો ક્ષય થવા છતાં પણ આયુષ્યકર્મ રહેતા મોક્ષ દર્લિભ છે.

કવિશ્રી કર્મની વાત આગળ લંબાવતા કહે દુઃ

शुभ अशुभ नाम दोय वरवाणीये हो, ऊंच नीच दोय
ग ग त ।

विघ्न पंचक निवारी आपथी हो , पंचम गति पति होत....। अनंत ।।३॥

(૬) નામ કર્મઃ :- તેના બે ભેદ. શુભનામ કર્મ ને અશુભનામ કર્મ.
 શુભનામ કર્મઃ :- શુભ વર્ષા, ગંધ, રસ, સ્પર્શાદિ મળે. શરીરનો આકાર,
 શરીરનું ગંઠન સુંદર હોય અને સારી ગતિની પ્રાપ્તિ શુભનામ કર્મના
 ઉદ્યથી થાય છે. પોતાની પ્રતિષ્ઠા વધવી તથા સારી રીતે ઓળખાવવનું તે
 શુભનામ કર્મ છે.

અશુભનામ કર્મ:- અશુભ વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ વગેરે મળવું. બેડોળ શરીર, શરીરનો બાંધો બિલકુલ બેહુદો. અપકીર્તિ થવી, વચન માન્ય ન થવું, અવાજની કર્કશતા વગેરે જે કાંઈ મળે છે તે અશુભ નામ કર્મના. ઉદ્યથી પ્રાસ થાય દે.

આ નામકરણને ચિત્રકારની ઉપમા આપવામાં આવી છે. ચિત્રકાર સારું અને ખરાબ બંને પ્રકારનાં ચિત્રો દોરે છે. તેમ જીવ પુષ્યનાં યોગે શુભનામ કર્મ પામે અને પાપના યોગે અશુભ નામકર્મ ભોગવે. આ પ્રકારે સંસારના સર્વ જીવો શભાશભ ગતિ, જાતિ, તથા શરીરને મેળવે છે.

(७) ગોત્ર કર્મઃ ઊંચાગોત્ર કર્મઃ સારા ને ઊંચકુળમાં જન્મ થવો, સારા સંસ્કાર મળવા. રાજ વૈભવમાં જન્મ થવો વગેરે ઊંચાગોત્ર કર્મનો ઉદ્દય છે. જેમકે વનસ્પતિમાં- સારી જાતનાં કૂલ, શાકભાજી, ફળ, ધાન્ય

વગેરે. પૃથ્વીમાં- કિંમતી ધાતુ સોનું, ચાંદી, હીરા, મોતી, ત્રાંબુ, પિતળ વગેરે. પાણીમાં- નદી, ફૂવા, સરોવર, તળાવ, જરણાં તથા સ્વાતિનક્ષત્રનું પાણી. વાયુમાં- ધીમો મંદ, સુગંધી વાયુ વગેરે. દેવોમાં- વૈમાનિક દેવો, તિર્યંગતિમાં ગાય, ભેંસ, ફૂતરા, હાથી, સિંહ, હરણ, પોપટ, હંસ, કોયલ વગેરે ઊંચંગોત્તીય કહેવાય છે. આ રીતે દરેક જીવોમાં ઊંચ-નીચ ગોત્ર હોય છે.

નીચ ગોત્રઃ - નીચ કુળમાં જન્મ થવો. ખરાબ સંસકાર મળવા,
વર્તમાનમાં વૈશ્યકુળમાં જન્મ થયા છતાં જો તેનાં કાર્યો તથા સંસકાર
હલકા હોય તો નીચગોત્ર કર્મ છે. જેવા કે ચામડાનો વ્યાપાર કરવો,
મત્સ્ય ઉદ્યોગનો મોટો વ્યાપાર કરવો. જંગલના ઈજારા રાખી લાકડા
કાપવા અથવા લાતીઓ રાખી લાકડા વેરવા-વેચવાનો વ્યાપાર કરવો.
આ બધા નીચ ગોત્રનાં લક્ષણ છે.

આ કર્મને કુંભારના નિભાડાની ઉપમા આપી છે. જેમકે કુંભાર ઘડો બનાવે તેમાં કોઈ ઘડો મંગલ કાર્યમાં વપરાય, શુભ શુક્લનમાં ગણાય તો કોઈ ઘડો દારુ અથવા માણસ મરી જાય ત્યારે હાંડલી તરીકે પણ વપરાય. એ રીતે ચિંચ - નીચ ગોત્ર કર્મનં વર્ણન દે

(c) अंतराय कर्मः - पांच प्रकारनां ६७

(૧) દાનાંતરાય: દાન દેવા યોગ્ય સામગ્રીનો અભાવ. સામગ્રી હોવા છતાં દાનના ભાવોનો અભાવ. ઈચ્છા જ ન થવી તે દાનાંતરાય કર્મનો ઉદ્દ્દ્ય. જેમકું શ્રેણીકરાજની કપિલાદાસીનાં ઉદાહરણ.

(૨) લાભાંતરાય: પોતાની બુદ્ધિ હોય, કામ કરવાની કળા જાણતો હોય, શારીરિક શક્તિ હોય છતાં પણ પ્રમાણનું સેવન કરે. લાભ આપનાર હોવા છતાં લાભ લઈ શકે નહીં. જેમ કે ઢંઢણું મની.

(૩) ભોગાંતરાયઃ જે વસ્તુ એકવાર ભોગવી શકાય તેવી હોય જેમકે ખાવા-પીવાની વસ્તુ. આ કર્મના ઉદ્દે ભોગ સામગ્રી મળે નહીં અથવા મળે તો શારીરિક શક્તિના અભાવે ભોગવી શકાય નાણ.

(૪) ઉપભોગાંતરાય: - ધરવખરી, ફર્નિચર, દાળીના, કપડાં, સ્ત્રી, પુત્ર, નોકર પરિવાર વગેરે એક જ વસ્તુ વારંવાર ભોગવાય તે ઉપભોગ. આ કર્મના ઉદ્યે સાધનોનો અભાવ અથવા શારીરિક શક્તિના અભાવે

સાધનોનો ઉપભોગ કરી શકાય નહીં.

(૫) વીર્યાતરાય:- શરીરશક્તિનો અભાવ, શક્તિ હોવા છતાં તેનો ઉપયોગ ન કરે. સાધુઓ મોક્ષ માટે કિયાનો વિચાર કરે પણ તે પ્રકારની કિયા કરી શકે નહીં તે અંતરાય ને વીર્યાતરાય કર્મ કહેવાય છે.

આ પ્રકારે આઈ કર્મના ત્યાગથી જીવમાં એકત્રીસ ગુણો પ્રગટ થાય છે અને ચારગતિરૂપ સંસારથી જીવ મુક્ત થઈ પંચમગતિને અર્થાત् મોક્ષગતિ પ્રાસ કરે છે. જ્ઞાતાસૂત્રમાં તૂંબડાનું ટેણાંત છે. જેમ લેપયુક્ત તૂંબડું પાણીમાં દૂબી જાય છે પણ લેપ નીકળી જતાં તૂંબડું તરવા લાગે છે, તેમ કર્મલેપથી મુક્ત જીવ સંસારસમુદ્ર તરી મોક્ષગતિને પ્રાસ કરે છે અને લેપ સહિત જીવ સંસારસમુદ્રમાં દૂબે છે. મુક્તજીવ ઉદ્ઘર્ગમન કરી પંચમગતિ પ્રાસ કરે છે. આ સ્થાનને પ્રાસ કરનાર જીવને સિદ્ધ ભગવાન (પરમાત્મા) કહેવાય છે.

સિદ્ધ ભગવાનના ગુણ કવિશ્રી સંક્ષેપાં કહે છે,
યુગપદ ભાવી ગુણ જગદીશના હો, એકત્રીશ મન આણ;
અવર અનંતા પરમાગમ થકી હો, અવિરોધી ગુણ જાણ.... । અનંતા ॥૪॥

(૧) જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો ક્ષય થતાં જીવનો કેવળજ્ઞાન ગુણ પ્રગટ થાય છે. આ ગુણના પ્રભાવે આત્મા લોકલોકના સ્વરૂપને એક સમય માત્રમાં જાણે છે. વ્યવહારનયથી જીવ લોકલોકને તથા તેના ત્રિક્ષણીભાવને જાણે છે. નિશ્ચયનયથી આત્મા પોતાના ભાવને જાણે છે તથા તેના જ્ઞાતા રહે છે. લોકલોકનું સ્વરૂપ ત્રિક્ષણી આત્મપ્રભુને જાણતા જ્ઞાણી શકાય છે. જેમ સ્ફટિકમાં સામેની વસ્તુનું પ્રતિબિંબ પડે છે તેમ સ્ફટિક જેવા આત્મામાં લોકલોકનું પ્રતિબિંબ પડે છે. કેવળજ્ઞાન પ્રગટતાં ‘નહૃમિ છાઉમણિયનાણે’ ઇદ્દુર્મસ્થજ્ઞાનનો નાશ થાય છે. પ્રથમનાં ચાર જ્ઞાન ઇદ્દુર્મસ્થ અવરુદ્ધમાં ગણાય છે. સર્વજ્ઞદશામાં કેવળજ્ઞાન પ્રાસ થાય છે.

(૨) દર્શનાવરણીયકર્મનો ક્ષય થતાં કેવળદર્શન ગુણ પ્રગટે છે માટે ‘વાસતો વસ્તુ વિચાર’ વિશેષજ્ઞ સાર્થક છે. દર્શનથી સામાન્યબોધ થાય છે. જેમકે પદાર્થ છે અને જ્ઞાનથી વિશેષ બોધ થાય છે જેમકે આ પદાર્થ કેવો છે તે જડ છે કે ચેતન, તે પદાર્થનાં ગુણ, દોષ, પર્યાય વગેરેનું જાણપણું તે જ્ઞાનગુણને આધારે અને જોવું તે દર્શનગુણના આધારે છે. કેવળજ્ઞાનને

સાકાર ઉપયોગ અને કેવળદર્શનને નિરાકાર ઉપયોગ કહેવામાં આવે છે. જેને શાસ્ત્રીય પરિભાષામાં જ્ઞાતા-દેખાભાવ કહેવામાં આવે છે. આ બજે ભાવ સિદ્ધદશામાં યુગ્પદ હોય છે. તેમાં સમયાંતર નથી. ઇદ્દુર્મસ્થ જીવમાં સમયાંતર છે.

(૩) વેદનીયકર્મના ક્ષયથી નિરૂપાધિક અનંત સુખ ગુણ પ્રગટ થાય છે. અર્થાત् અવ્યાબાધ આત્મિક સુખ ગુણ પ્રગટે છે. તેથી પ્રથમ કરીમાં અવિકાર વિશેષજ્ઞ સાર્થક છે.

(૪) મોહનીય કર્મ, તેમાં દર્શનમોહનીયકર્મનો ક્ષય થવાથી ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ ગુણ પ્રગટે છે અને ચારિત્રમોહનીય કર્મનો ક્ષય થવાથી ઉત્કૃષ્ટ યથાજ્યાત ચારિત્ર ગુણની પ્રાપ્તિ થાય છે. અહીંયા પ્રથમ કરીનું ‘સહજ વિલાસી’ વિશેષજ્ઞ સાર્થક છે.

(૫) આયુષ્યકર્મનો ક્ષય થતાં જીવનો અક્ષય સ્થિતિ ગુણ પ્રગટે છે. જેથી જીવને અવિનાશી કહેવામાં આવે છે. જેથી અવિનાશી સાસતો આ બંને વિશેષજ્ઞ યોગ્ય રીતે પ્રમાણીત થાય છે.

(૬) નામકર્મનો ક્ષય થવાથી અરૂપી ગુણ પ્રગટ થાય છે તેમજ નિરંજન નિરાકારતા પ્રગટે છે. આ ‘અવિગત ને ‘અરૂપી’ વિશેષજ્ઞો જાણાય છે.

(૭) ગોત્રકર્મના ક્ષયથી અગુરુલઘુ ગુણની પ્રાપ્તિ થાય છે.

(૮) અંતરાય કર્મના ક્ષયથી અનંતવીર્ય ગુણનું પ્રાકટય થાય છે.

આ પ્રકારે જ્ઞાનાવરણીયની પાંચ, દર્શનાવરણીયની નવ, વેદનીયની બે, મોહનીયની બે, આયુષ્યની ચાર, નામકર્મની બે, ગોત્રકર્મની બે અને અંતરાયકર્મની પાંચ અભે એકત્રીસ પ્રકૃતિનો અભાવ સિદ્ધોમાં હોવાથી સિદ્ધોનાં એકત્રીસ ગુણ કહ્યા છે.

સિદ્ધ પરમાત્મામાં ફક્ત એકત્રીસ ગુણો જ નહીં અનંતગુણો હોય છે. તેનું વર્ણન પરમાગમમાં કહેલ છે. આત્માના અનંતગુણો હોવાને કારણે અનંતગુણો પ્રગટ થાય છે. ઇવે પરમાત્મ સ્વરૂપ ચેતનરાજ કેવા છે તે કવિ કહે છે,

સુંદર સરૂપી સુભગ શિરોમણી હો, સુણ ભુજ આતમરામ;
તન્મય તલ્લય તસુ ભજન કરી હો, ‘આનંદધન’ પદ ઠામ.... । અનંત ॥૫॥

(૧) સુંદરઃ— આત્મા અત્યંત સુંદર છે. તેની સુંદરતા આગળ જગતનાં સર્વ પદાર્થો કુઠિત લાગે છે. જેમ જેમ ચેતનનો અનુભવ થતો જાય છે તેમ તેમ તેની સુંદરતા અધિકારિક પ્રગટતી જણાય છે એટલે કે તેની વાસ્તવિક દશાની દેઢ શ્રદ્ધા થાય છે.

(૨) સર્લાહિ— આત્મા પોતાનાં સ્વસ્વરૂપમાં સ્થિર રહે તથા તેમાં જ રમણ કરે. પરદેણી દૂર કરી સ્વમાં દેણી સ્થાપિત કરે. સ્વરૂપદણા બનતાં સત્યાવસ્થા પ્રગટ થાય છે.

(૩) સુભગઃ — ભાગ્યશાળી, ઘણા જીવો એવા ભાગ્યશાળી હોય છે કે જાણે પોતાનાં જીવનમાં દુઃખ જેવી વસ્તુ જોઈ જ ન હોય. તેમ ચેતન પણ ભાગ્યશાળી છે. તેને જન્મ - મરણનું દુઃખ ભોગવવાનું હોય નહીં પણ પુદ્ગલ સંગે જન્મ, મરણ થાય છે. પુદ્ગલ છૂટી જતાં સુભગ સ્થિતિ પ્રાસ થાય છે.

(૪) શિરોમણી— ચેતન ભાગ્યશાળીમાં પણ વિશેષ ભાગ્યશાળી છે તેથી છેલ્લી કરીમાં ‘શિરોમણી’ શબ્દ પ્રયોજયો છે. કેવળી કરતાં પણ વિશેષ ભાગ્યશાળી તે અરિહંત. કેવળીને મૃત્યુ હોય છે ત્યારે અરિહંતને નિવારણપદ કહેવાય છે, માટે પરમાત્મપ્રભુ સુભગ શિરોમણી છે.

શ્રી આનંદધનજી મહારાજ કહે છે, હે ચેતનરામ ! હે આત્મરામ ! તું સાંભળ. ઉપરનાં બધા વિશેષણો તારામાં છે. તું એ વિશેષણોમાં તન્મય થઈ જા. ચેતન જો પોતાનાં શુદ્ધ સ્વરૂપમાં પ્રીતિ રાખે તો તે પોતાનાં શુદ્ધ સ્વરૂપને પ્રગટ કરી શકે છે. તેથી આત્માનું ભજન તેનું કીર્તન અને તેનો જ વિચાર. તેની જ વાતો. ત્રિયોગને પરમાત્માના ગુણમાં જોડી દેવાથી ધીરે ધીરે અભ્યાસ થાય છે. એ અભ્યાસ થતાં દેહધ્યાસ છૂટી જાય છે. માટે પરમતત્ત્વની વિચારણામાં લીન થવું તેના સિવાય બીજું કાંઈ સૂજે નહીં. જીવનની એક એક કિયા પરમતત્ત્વની વિચારણાપૂર્વક થતાં સ્તવન, ભજન, ગુણાનુવાદ કરતાં કરતાં આત્મ નિમજજન થાય છે. આત્મ નિજજન થતાં આત્મા આનંદધન સ્વરૂપને પ્રાસ કરે છે માટે એ પરમપદ તરફ, હે ચેતન ! તારો પુરુષાર્થ શરૂ કર. એ બધું તારું છે. તારી પાસે છે. તારામાં છે. તારામય છે. તારા વડે તારી પાસેથી તને તે પ્રાસ થશે.

આ આખું પદ શુદ્ધ આત્માને લક્ષમાં રાખી રચેલું છે. યોગી

આનંદધનજી સ્વયં તો આનંદની મસ્તીમાં છે તેને પોતાના શરીરધર્મોનો પણ ખ્યાલ નથી. એવા આ આત્મજ્ઞાની સંત આત્માને કહે છે, હે ચેતન ! તું સુંદર છે, સ્વસ્વરૂપી છો. તારું પરમ સૌભાગ્ય છે કે તું જન્મ-મરણથી મુક્ત છો. બસ, હવે તો તું તારા જ્ઞાન, દર્શન અને અવ્યાબાધ આત્મિક સુખમાં લયલીન બની જા. બધું તારામાં છે ને તારામાંથી જ તારે મેળવવાનું છે. તારામાં સહજ વિલાસીપણું છે. તારા નિજગુણોનો ભોગ કરતાં તેમાં જ આનંદને પ્રાસ કર. તેથી પરમાનંદધન એવા શાશ્વત સ્થાનને પ્રાસ કરી શકીશ.

કવિશ્રીએ આ પદમાં સિદ્ધ પરમાત્મા ભણી વાચકવર્ગની દેણી કરી છે. સિદ્ધ પરમાત્માનાં લક્ષણો, સ્વરૂપ દર્શન, ગુણો તથા પંચમગતિ મેળવવાનું માર્ગદર્શન કરે છે. સાધકનું લક્ષ્ય શું હોવું ઘટે તે આ પદમાં દર્શાવવામાં આવ્યું છે.

“મेરે માજી મજીઠી સુણ એક વાતા”

શ્રી આનંદઘનજી મહારાજે સુમતિની ઉક્તિ તરીકે આ પદ ‘કેદારરાગ’
માં રચ્યું છે. સુમતિ, ચેતનની પતિપ્રતા સ્ત્રી છે પણ સમતા અને સુમતિ
બંને એક જ છે. શુદ્ધચેતનાની અવસ્થાઓ છે. કોઈ જગ્યાએ સુમતિએ
સમતાને વાત કરી એવો ઉલ્લેખ છે છતાં પણ મૂળમાં તે બધી ચેતનાના
જ પર્યાયો છે. સુમતિ અનુભવમિત્રને કહે છે,

મેરે માજી મજીઠી! સુણ એક વાતા
મિઠડે લાલન વિન ન રહુ રલિયાતા॥મેરે॥

૩ । ।

સુમતિ પોતાના અનુભવમિત્રને માજી તથા મજીઠી કહે છે. ‘માજી,
શબ્દ અનેક અર્થમાં વપરાય છે. ‘માજી’ ખલાસીને કહેવામાં આવે છે
વળી ઝગડા પતાવનાર, નિષ્પક્ષપાતી લવાદ, મધ્યસ્થ અથવા ન્યાયધીશને
પણ ‘માજી’ કહેવાય છે. કોઈ વ્યક્તિ, કોઈ પદ પર પહેલાં હોય પણ
વર્તમાનમાં તે પદથી નિવૃત્ત હોય તેને પણ ‘માજી’ કહેવામાં આવે છે.
‘મા’ શબ્દને બહુમાન સૂચક ‘જી’ લગાડીને માજી કહેવામાં આવે છે. કોઈ
વૃદ્ધસ્ત્રીને માતાના અર્થમાં ‘માજી’ કહેવામાં આવે છે.

મજીઠી એટલે મજીઠિયો પાકો રંગ. પોતાના અત્યંત પ્રેમી મિત્ર
તરફના સ્નેહને માટે મજીઠિયો રંગ કહેવાય છે. સાહિત્યમાં તથા વહેવારમાં
મજીઠિયા રંગની ઘણી વાતો આવે છે. મજીઠિયો રંગ એટલે પાકો રંગ, જે
સાબુ કે ક્ષારથી પણ જાય નહિં. કહેવાય છે કે કપડું ફાટે પણ રંગ ન જાય.
તેમ સુમતિ! અનુભવમિત્રને કહે છે, મારો ને તારો સ્નેહસંબંધ પણ
અતૂટ છે. માટે જ તને હું એક વાત કહેવા માગું છું તું તે સાંભળ! મારા
મીઠા, વ્હાલા, લાડલાપતિ વિના હું જરા પણ ખુશ રહી શકતી નથી. મારી
પાસે મનોરંજનનાં અનેક સાધનો ઉપલબ્ધ હોવા છતાં મને તેમાં કયાંય
રૂચિ નથી.

આ પદમાં ‘મીઠા’ શબ્દમાં ભારોભાર પ્રેમ દેખાય છે. તેનો ભાવ

પ્રેમસભર તથા હદ્યની નીતરતી લાગણીથી ભર્યોભર્યો જણાય છે. વળી
‘લાલને’ શબ્દ પણ એટલો જ ભાવુક છે. ચેતન શોકમન્ન છે. તેથી સુમતિ
પોતાના અંતરના મિત્રને વાત કરે છે કે મારા વ્હાલા સખા! મારા
હદ્યની તું એક વાત સાંભળ કારણ કે બીજાને વાત કરતાં હાંસી કરે ત્યારે
પોતાના અંગતમિત્રને વાતો કરતાં મન હળવું થાય અને કોઈક રસ્તો
મળે.

કવિશ્રી બીજી કરીમાં કહે છે,

રંગીત ચુનડી લડી ચીડા, કાથા સોપારી અરુ પાનકા

બ ડ ઠ ;

માંગ સિંદૂર સદલ કરે પીડા, તનકરા ડાકોરે વિરહા
ક ડ ઠ . . . મ ર . . . । । ।

સમતા, સુમતિને કહે છે, તારે શી ચિંતા છે? ખાવાપીવાનું પહેવાનું
ને રહેવાનું મળો તો બસ બીજું શું જોઈએ.

ત્યારે સુમતિ કહે છે, આજે મારા મનની સ્થિતિ વિચિત્ર છે. લાલ
ચણોઠી જેવી સાડી, પતિની વ્હાજરીમાં પ્રિય લાગે. લાલરંગ તો સૌભાગ્યનું
ચિક્ક છે. લાલરંગ શુકનવંતો કહેવાય છે પણ પતિના વિયોગે લાલરંગની
ચૂંદી મારા મનમાં આગ લગાડે છે તથા વાળની લટ એટલે કે ‘લડી’
પણ મારા મગજમાં યુદ્ધ જન્માવે છે.

એક જમાનામાં સ્ત્રીઓ મોહું લાલ રાખવા કાથો સોપારીવાળા
પાન મોઢામાં નાખતી અને ચાવ્યા કરતી હતી. એક ખલાસ થાય ત્યાં
બીજું મોઢામાં નાખતી. જેથી તેનું મોહું લાલ જ રહ્યા કરે ને શોભામાં
અભિપૂર્ણ કરે. માથામાં સુગંધી તેલ નાખી, ઓળી સૌભાગ્યવતી સ્ત્રીઓ
સેંથામાં સિંદૂર પૂરે છે. આ પ્રથા આજ પણ ઘણા પ્રદેશોમાં છે.

લાલ સાડી, સેંથો લાલ, મોહું લાલ આ બધો સ્ત્રીઓનો શુંગાર છે.
સુમતિ કહે છે, આ બધા શુંગારનાં સાધનો મને પીડા આપે છે. આ પતિ
વિરહદૂપી કીડો મારા શરીરને કોરીકોરીને ખાઈ રહ્યો છે. કીડો દેખાવમાં
નાનો હોય પણ તેનું કામ ઘણું મોહું હોય છે. નાનો એવો કીડો લાકડાને
પણ કોરી ખાય છે. તે રીતે શરીરદૂપી લાકડાને વિરહદૂપી કીડો કોરી કોરીને
ખાઈ રહ્યો છે.

વિરહણશામાં અનુકૂળ સાધનો પણ જેર જેવાં લાગે છે. શૃંગાર સાપની જેમ ઉંખ મારતો લાગે છે કારણકે માનસિક સ્થિતિનો પ્રભાવ શરીર પર પડે છે. જે સાધનો ભોગની હાજરીમાં આનંદ આપે છે એ જ સાધનો ગેરહાજરીમાં પીડિત કરે છે. કથિ આગળની ત્રીજી કરીમાં કહે છે, જહાં તહાં ઢું ઢું ઢોલન મિત્તા, પણ ભોગી નર વિણ સબ યુગ
ર હી ત ત્રીજી

रयणी विहाणी दहाडा पीता , अजहु न आवे मोहि छेहा दीता...मेर... ॥३॥

સુમતિ કહે છે, હું મારા એ ઢોલનને જ્યાંત્યાં બધે શોધું છું. ‘ઢોલન’ એટલે નાયક અથવા પ્રિયતમ.

હે મિત્ર હું મારા પતિને ચારે બાજુ ગોતું છું, મારી એક એક કિયામાં શોધું છું પણ ચેતનસ્વામી ન મળતાં મને આખો સંસાર સૂનો લાગે છે. તે દંગો દઈને ચાલ્યા ગયા છે. તેથી મારા હૃદયના ટૂકડે ટૂકડા થઈ રહ્યા છે.

ચેતન, પરભાવમાં એવો તો ઉંડો ખોવાઈ ગયો છે કે તેણો તો તેમાં યુગના યુગ વિતાવી ધીધાં છતાં આજની ધરી સુધી તે મળ્યો નથી. કયાંક જરા ચેતનનો અણસાર જણાય ત્યાં હું દોડી છું પણ ત્યાં જોતાં તો માયાને મોહનનું સામ્રાજ્ય જણાય છે.

ચેતના શું કહે છે તે ચોથી કરીમાં જોઈએ

तनरंग कुँद भर मली खाट, चून चून कलिया विवुं घाट;
रंग रंगिलो फुली पहेलुंगी नाट, आवे ‘आनंदघन’ रहे घरघाट...मेरे... ॥४॥

ચેતના વિરણાકુળ થઈ ફર્યા કરે છે પણ તેને સ્વયંને આશા છે કે ચેતન જરૂર તેની પાસે આવશે. એટલે વિચારણા કરે છે કે ચેતન આવે તો તેનું સ્વાગત કેવી રીતે કરવું? તે વિચારે છે કે ચેતન આવશે ત્યારે હું મારા શરીર પર સુગંધી તેલ ચોળાવીશ, જેથી શરીરનો રંગ બદલાઈ જાય. તેમજ સુગંધી ફૂલોથી શાખા બિછાવીશ અને જૂલવા માટે ખાટ પણ ફૂલોથી સજજ કરાવીશ કારણકે ચેતન આવશે એટલે પ્રથમ તો ખાટ ઉપર બેસશે.

તેની સાથે હું પણ બેસીશ. અમે બંને સાથે હીચકે હીચકીશં તેનાં આવવાના રસ્તા પર વીણી વીણીને કૂલની કળીઓ બીધાવીશ જેથી મારા પ્રાણાયારાના પગમાં કાંટા કે કાંકરા વાગે નહીં. માથામાં કિલની વેણી

નાખીશ. ફૂલોના બાજુબંધ પહેરીશ. સેજ ફૂલોની સજાવીશ. ચારે બાજુથી વિવિધ રંગોના ફૂલોની સુગંધ તથા કોમળતાના ભાવોથી હું મારા પતિનો સંતકાર કરીશ.

સ્ત્રીઓ પોતાના પતિને પ્રસંગ કરવા વિધવિધ પ્રકારના શૃંગાર કરે છે. ચેતનાનો પણ એવો જ ભાવ છે. આમ વ્યવહારુ લાગતી વાતમાં પણ કુબિએ અધ્યાત્મભાવ ભર્યો છે.

ચેતના કહે છે, મેં આવાં અનેક નાટકો કર્યા પણ આ નાટક છેલું છે. આનંદઘન પ્રભુ ચેતન, હવે જો ઘરે પધારે તો ઘરની આબરુ સચવાય રહે. નહીં તો આબરુના કાંકડા થઈ જશે એવાં ચેતના વિચારે છે.

આ પદમાં સર્વપ્રથમ કાયયોગ પર સંયમ લાવવાની વાત પછી કૂલો વીણી વીણીને ત્યાં વચનયોગ અને રંગબેરંગી કૂલોની માળાની વિચારણા તે મનોયોગને એકાગ્ર કરવાની વાત છે.

આ પદમાં આ રીતે યોગસાધના તરફ લક્ષ્ય દેવામાં આવ્યું છે. મનની એકાગ્રતા માટે અજપાજીપ વગેરેનું અવલંબન લઈ સ્વસ્વરૂપ સુધી પહોંચવાની વાત છે, શુદ્ધચેતના એવા અવલંબને લઈ આગળ વધવા ચાહે છે. મમતાની રમણતારૂપ અંગ લાલ છે, મનની સ્થિરતારૂપ ખાટ પર સમતા પડી છે. શુભ અધ્યવસાયોરૂપ પુષ્પકળીઓ યોગમાર્ગમાં બિધાવવામાં આવે છે, શુભ અધ્યવસાયોની પુષ્પકળીઓથી પ્રમોદ પામે છે. સમતા અનુભવ રંગથી રંગોલાં વસ્ત્રો પહેરે છે. અસંખ્યાત પ્રદેશરૂપ ઘરમાં સમતા વસે છે, ને આત્મપ્રભુને બોલાવે છે. જ્યારે આત્મપ્રભુ આવે છે ત્યારે સમતાની શોભામાં અનંતગાણી વૃદ્ધિ થાય છે. આત્મપ્રભુ ઘરે પધારે તેની રાહ ચેતના જરૂર છે.

ચેતના અથવા સમતાના મનોરથો આ પદમાં ચીતરવામાં આવ્યા છે. ચેતના, ચેતનની સ્વાગતની તૈયારી કેવી સુંદર રીતે કરે છે. ચેતનાની ચુંદી ચેતનને મળવાની લગનીથી રંગાયેલી છે. સેંથામાં સિંદૂર પૂરી મનની અકાગ્રતાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. મનને જ્યોતિચકમાં સ્થિર કરવામાં આવે. કાથો, ચૂનો તથા પાન એ ત્રણ શુભલેશ્યા છે જેથી મનની નિર્ભળતા વધતાં શુભ અધ્યવસાયોમાં વૃદ્ધિ થાય છે. વિરહનો કીડો એટલે અનંતકાળની ચેતનની વિભાવદશા યુગોથી એટલે કે રાત - દિવસ ચેતનને

શોધું છું પણ ચેતન ક્યાંય મળતા નથી. ચેતનારૂપ, સમતા અથવા સુમતિને મુખે કહેવાયેલું પદ સ્ત્રી સ્વભાવની લાક્ષણિકતાનું દર્શન કરાવે છે.

ચેતનને ઘરે પધારવાનો ભાવ, મનજી નિર્ણયાત્મકતાનું સૂચન છે. આ પદમાં શાન અને કિયાનો સહયોગ છે. તેમાં જે તમન્ના તે જ મનજી નિર્ણય છે. સતીને છાજે તેવી ચેતનાની તાલાવેલી છે. વ્યવહારુ લાગતા આ પદમાં ઉંડો અધ્યાત્મભાવ ભર્યો છે.

આ પદમાં સાધક અવસ્થાનો પૂર્ણપ્રભાવ છે. વિયોગિની નાયિકા પ્રિયમિલન માટે જે પૂર્વ તૈયારી કરે અને ઉત્સુકતાપૂર્વક પ્રિયતમના આગમનની રાહ જુએ તેનું કવિએ વાસ્તવિક ચિત્ર દર્શું છે. કવિની અવલોકનશક્તિ કેટલી તીવ્ર હશે તે આ પદમાં જોઈ શકાય છે.

“ભોલે લોગા ! હું રખું તુમ ભલા હાંસા”

શ્રી આનંદધનજી મહારાજે ‘કેદાર રાગ’ માં લખેલા આ પદમાં પોતાની સાધના દ્વારા ચાલેલા મનોમંથનને કાવ્યરૂપે ગુંથેલ છે.

ચેતન અને ચેતનાનો વિરહ અનાદિકાળથી ચાલ્યો આવે છે. સાધકોની સાધના પણ એ રાહે ચાલનારી હોય છે. ચેતનાએ વિરહની વાતો ઘણી વખત કરી. આ પણ એક સ્વાભાવિક કાર્ય છે કારણકે અંદરની વરણ જો બહાર ન નીકળે તો પોતાને જ નુકશાન થાય છે. જેમ પણ ના પેટાળમાં ઉકળતો લાવારસ અંદર સમાય નહીં ત્યારે પણ ને ભેટીને બહાર નીકળે છે. જો ચેતના મૂંગી રહે તો ચેતનાની દશાનો ઘ્યાલ ન આવે અને ચેતનને સ્વસ્થાને લાવવાનો પુરુષાર્થ ન જાગે.

ચેતનામાં ખમીર છે. જાણો કે ક્ષત્રિયત્વનું તેજ છે તેથી તે બધાંને સાફ સાફ સંભળાવી દે છે. તેનું શોર્ય તેને બોલાવી રહ્યું છે. ચેતના કહે છે,

ભાલે લોગા ! હું રખું તુમ ભલા હાંસા;

સલુણે સાજન વિણ કૈસા ઘરવાસા ? ભોલો... ॥ ૩ ॥

શુદ્ધચેતના તેની સાહેલીઓને અંતરની વાત કરી રહી છે ત્યારે ચેતનાની વાત સાંભળી સાહેલીઓ ચેતનાને વેવલી કરી તેના પર હસે છે. એટલે ચેતના કહે છે, ભોળા લોકો ! હું રડી રહી છું અને તમે હસી રહ્યા છો ? ભલે હસો.

દુનિયાના લોકો વ્યવહારમાં વ્યાપાર, નોકરી તથા શરીર અને પરિવારમાં એટલાં બધાં ઓતપ્રોત થઈ ગયા હોય છે કે તેની પાસે આત્માના ખરા સુખની વાતો કરવામાં આવે તો તેને ગમતી નથી. આવી વાતો કરનારા સાધુઓની અને સત્પુરુષોની તો તેઓ હાંસી કરે છે. પણ ચેતના કોઈની દરકાર કરતી નથી. તે કોઈની મજાક મશકરી સાંભળી પોતાના નિશ્ચયમાંથી ડગતી નથી.

ચેતના કહે છે, મને પતિ વિનાના શૃંગાર અંગાર જેવા લાગે છે. ખાવુંપીવું એ તો મારા માટે આકરી સજા છે. તમારે મને જેવી કહેવી હોય

તેવી કહો. તમારે મને જે કહેવું હોય તે કહો. પણ પતિ વિનાની સ્ત્રી દ્યાપાત્ર છે. તેના તરફ તથા તેના ઘર તરફ લોકોને જોવાની દૃષ્ટિ જુદી જ હોય છે. માટે હું તો છતે ધણીએ ન ધણીયાતી જેવી છું, તેનું જ મને વારંવાર દુઃખ છે.

સેજ સુંહાલી ચાંદણી રાતા, ફૂલડી વાડી ઓર સીતલ છાયા;
સયલી સહેલી કરે સુખ સાતા, મેરા તન તાતા મૂઆ વિરહા માતા... ॥

૨

।

ચેતના કહે છે, ચેતન વિના બધાં સાધનો સૂનાં છે. મારી પાસે બધું હોવા છતાં કાંઈ નથી. આમ જોઈએ તો સુંવાળી સેજ છે, ચાંદણી રાત છે, બગીચામાંથી શીતળ, મંદ, સુગંધી વાયુ આવી રહ્યો છે. સરખી સાહેલીઓ હળીમળી આનંદપ્રમોદ કરી રહી છે ત્યારે આવા સુંદર વાતાવરણમાં મને શાંતિ થવાને બદલે અશાંતિ થાય છે. તથા શરીરમાં સખત બળતરા થતાં શરીર ઠંડુ થવાને બદલે ગરમગરમ થઈ જાય છે. આ વિરહતાપ ચેતનાને સુખચેનથી રહેવા દેતો નથી. પણ તેને વારંવાર રડાવ્યા જ કરે છે ત્યારે ચેતનાની બે અંગત સાહેલીઓ છે તે તો આ વાતાવરણમાં રમી રહી છે. તે આનંદ માણે છે ત્યારે ચેતનાને આ બાધ્ય સુખ - સંપત્તિમાં આનંદ કદી પણ આવે નહીં. શુદ્ધચેતનાની આ વિશેષતા છે.

કવિ ત્રીજી કરીમાં કહે છે,

ફિર ફિર જોંક ઘરણી અગાસા, તેરા છિપના પ્યારે! લોક તમાસા;
ઉચ્ચલે તનતોં લોહી માંસા, સાંઝાની બે ધરણી છોડી નિરાસા... ભોલે... ॥૩॥

ચેતના પોતાની સ્થિતિનું વર્ણન કરતાં કહે છે, હું નાથ! હું તમને ચારે બાજુ શોધું છું. ઘડીક નીચે ધરતી તરફ દૃષ્ટિ કરું છું તો વળી પાછી અગાસીમાં જઈ આકાશ તરફ મીટ માંડીને જોઉં છું. ચારે બાજુ રઘવાઈ થઈને દોડાડોડ કરું છું ત્યારે આપ સાહેબ તો પરભાવમાં ઊંડામાં ઊંડા ઉતરી ગયા છો. હું તમારી પાસે આવું છું તો આપ ત્યાંથી દૂર ચાલ્યા જાવ છો. આપણી આ રમત લોકોને તમાસો લાગે છે. તેથી તેઓ મારા તમારા પર ફસે છે. લોકોમાં આપણી ફજેતી થઈ રહી છે. તમારો કોઈ વિરોધ કરે કે નિંદા કરે એ તો મારા માથાનો ઘા થાય છે. આમ એક બાજુથી લોકો મને બાળે છે. મે બીજી બાજુથી આપના વિરહની અર્જિન સત્તાવે છે. જેથી

મારા શરીરનાં લોહીમાંસ પણ સુકાઈ રહ્યા છે ને શરીર સાવ હાડપિંજર થઈ ગયું છે.

હવે હું નિરાશ થઈ ગઈ છું અને તેથી મને રડવું આવી રહ્યું છે. હું રડું છું ત્યારે બીજી સાહેલીઓ મારા પર ફસી રહી છે. મારી બે સાહેલીઓ શ્રદ્ધા અને સમતા! ખારા સમુદ્રમાં મીઠી વીરડી સમ છે. તે મને આશા બંધાવી સમજાવે છે. પ્રભુ! મને ચારે બાજુ અંધકાર દેખાય છે. હવે કયાં શોધું? એક આશાના તારે જીવી રહી છું. આપ પધારશો તેવી આશા છે. નાથ! પધારો ને મારા વિરહના તાપને મિટાવો. મને આપની પાસે આવવાનો કોઈ રસ્તો મળતો નથી.

કવિશ્રી ચોથી કરીમાં કહે છે,

વિરહ કુભાવે સો મુજ કિયા, ખબર ન પાવો ધિગ મેરા જીઆ;
દહી વાયદો જો બતાવે કોઈ પિયા, આવે 'આનંદઘન' કરું ઘર દીયા ભોલે ॥
૪

શુદ્ધચેતનાને શ્રદ્ધા તથા સમતા આશાસન આપતાં કહે છે, ચેતન જરૂર તારે આંગણે આવશે, એને સત્યતત્ત્વ સમજાતા સીધે રસ્તે ચાલશે ત્યારે ચેતના કહે છે, વિભાવમાં તેઓ એટલાં ઊંડા ગયા છે કે તેમાં તેનો કયાંય પત્તો જ લાગતો નથી. હું તો દુનિયાનો ખૂણેખૂણો ખૂંદી વળી પણ મારા નાથના કયાંય વાપડ નથી. તેણે તો આ ઘરને તિલાંજલિ આવી દીધી છે. જો કોઈ તેના સમાચાર આપે તો પણ હું ભાગ્યશાળી બની જઈશ. અરે કોઈ ચતુરપુરુષ આવીને એટલું કહે કે આટલા દિવસ, આટલા મહિના કે વરસ પછી ચેતન આવશે તો પણ હું આનંદમાં નાચી ઉઠીશ. જે દિવસે આવશે એવા શુભ સમાચાર મળશે તે દિવસ મારે માટે ધન્ય હશે. મહાન હશે. તે દિવસે હું મારા ઘરે દીવા કરીશ. અરે તે દિવસે તો મારે ઘરે દીવાણી હશે.

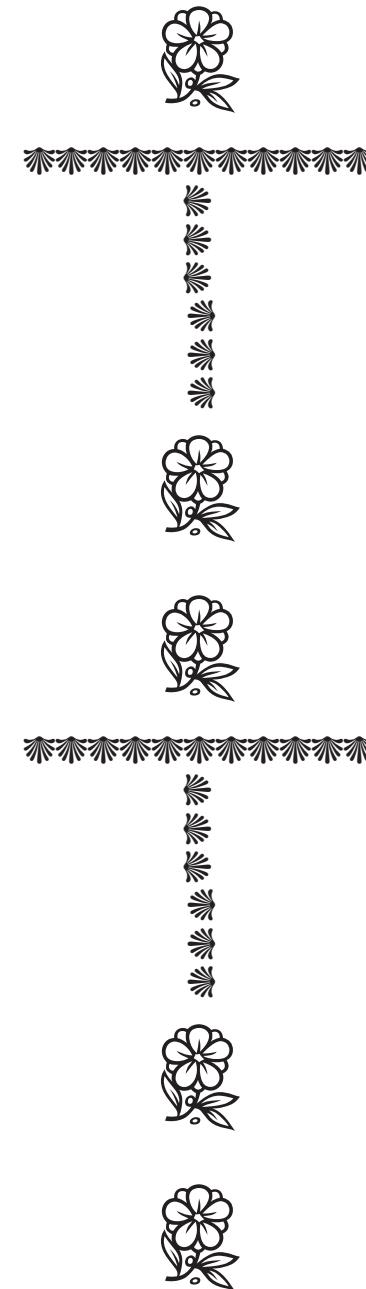
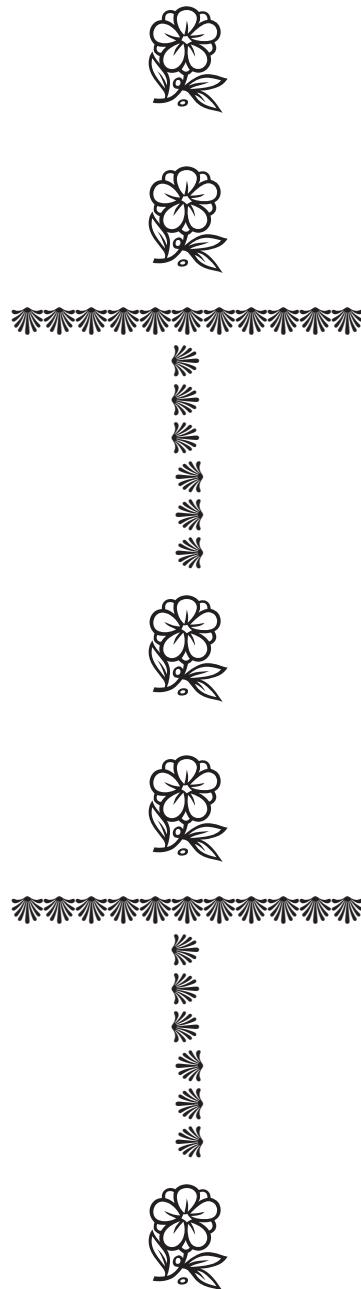
જેમ પરદેશ ગયેલા દીકરાના સમાચાર કોઈ જ્યોતિષ આવીને આપે કે એ બે વરસ પછી તમારો દીકરો આવશે. આ સાંભળતા મા-બાપને કેટલો આનંદ થાય? બસ ચેતના પણ એ જ વાત કરી રહી છે. તેના નાથના કોઈ સમાચાર આપે તો તેના આનંદનો કોઈ પાર ન રહે. ચેતના કહે છે, આટલી મહેનત પછી પણ જો મને મારા આનંદઘનપ્રભુ ન

મળે તો મારું જીવણું ધિક્કાર છે. મારું જીવતર ધિક્કારપાત્ર છે. મને તો આનંદધન પ્રભુના સમાચાર માત્રથી દિલમાં આનંદઆનંદ થઈ જશે.

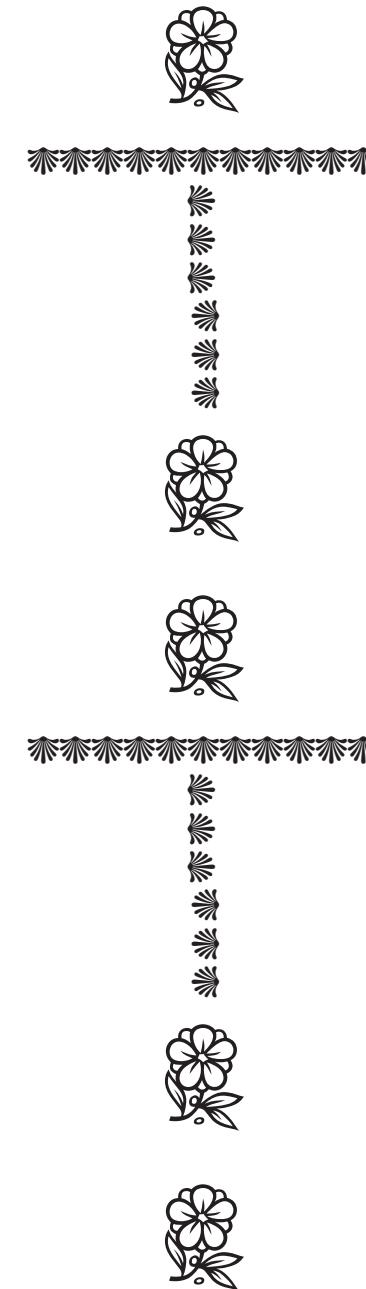
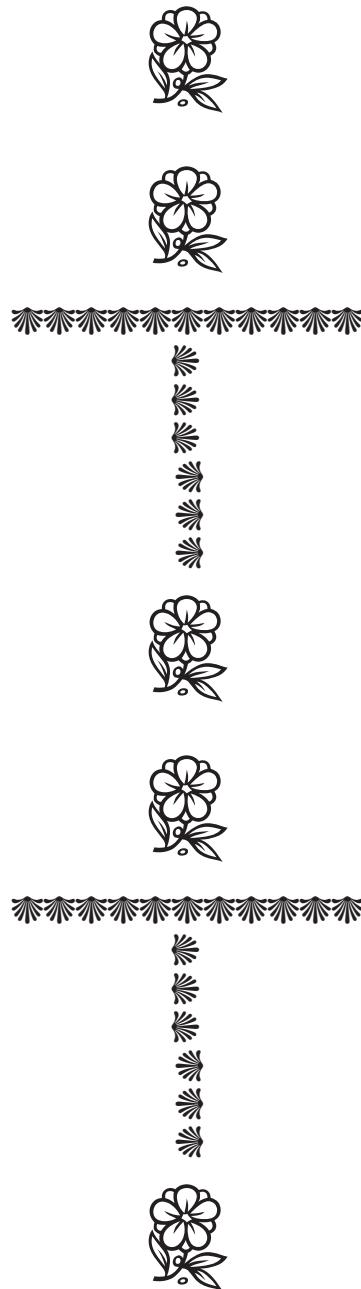
કવિશ્રીએ આ પદમાં સ્ત્રીસહજવૃત્તિનું દર્શન કરાવ્યું છે. ચેતન ભિખારીની જેમ સ્થાનેસ્થાને પુદ્ગલની ભિખ માંગે છે. દરેક ભવમાં વિધવિધ પ્રકારની ભિખ જ માંગતો ફરે છે. ચેતનાથી આ સહ્યું જતું નથી.

કવિશ્રીએ આ પદમાં સમ્યક્કર્દશનની વાત કરી છે. કાળજિબિધ પાકતાં પ્રભુ, સ્વસ્થાને આવે. પણ કોઈ સર્વજ્ઞ પરમાત્મા આવો બસ એટલું જ કહે કે તને આટલા કાળ પછી સમ્યક્કર્ત્વ થશે તે દિવસ મારો આનંદનો હશે. ત્યારે મારા ઉરનો આનંદ નહીં સમાય. સાધક સ્વને પામવા વિધ-વિધ સ્થાને ભટકે છે, તથા અનેક ગુરુઓને પૂછે છે. ચેતના સ્વરૂપ સાધકની ઉત્કૃષ્ટ ભાવના છે. ચેતનના આગમનના શુભસમાચાર કોઈ આપે એની પ્રતીક્ષા કરે છે. આ પદમાં કવિએ થોડીક પંક્તિમાં સુંદર શબ્દચિત્રો દોર્યા છે.

૫૬-૭૪

“યા કુબુદ્ધિ કુમરી કૌન જાત”

ધ્યાનયોગી શ્રી આનંદધનજી મહારાજે આ પદમાં કુબુદ્ધિનું કાર્ય

તથા પરિણામ શું છે તે તરફ અંગુલિનિર્દેશ કર્યો છે. ચેતનની પરભાવ રમણીતા એટલી બધી વધી ગઈ છે કે તેને પાછો વાળતા નાકે દમ આવી જાય તેવું છે. તે માટે તો જ્ઞાની તથા સંતોનો સમાગમ અમોદ અસર કરી શકે છે. સ્વભાવ તરફ વળવામાં અથાગ પુરુષાર્થ કરવો પડે છે. ૫॥ તે કાર્ય અશક્ય કે અશંભવિત નથી. તે દુષ્કર જરૂર છે. ૫॥ દસ્તિ બદલાતાં સત્પુરુષાર્થ ઉપડે તો બધું શક્ય અને સુલભ છે. કુબુદ્ધિની કરામત શું છે? તથા કવિ તે વિષે શું કહે છે તે જોઈએ.

યા કુબુદ્ધિ કુમરી કૌન
જ ા ત ,
જિહાં રીજો ચેતન ગ્યાન
ગ ા ત . . . ય ા . . . । । ૩ । ।

આ પદમાં કવિએ ‘જ્યાન॥ શબ્દ ખાસ મૂક્યો છે. અજ્ઞાનને કાર॥ ચેતન કુબુદ્ધિને રવાડે ચરી ગયો છે. પરંતુ જો એ અજ્ઞાન, સુજ્ઞાન અર્થાત્ સમ્યક્જ્ઞાન બની જાય તો પદાર્થનો વાસ્તવિક બોધ થાય. સમ્યક્જ્ઞાનની સાથે સમ્યક્દર્શન તો છે જ.

જે વસ્તુને વસ્તુ તરીકે ઓળખાવી આપે. સાચા સ્વરૂપે બતાવી આપે અને તેના પર સાચો પ્રકાશ પાડે તેનું નામ જ્ઞાન કહેવાય છે. દર્શનથી વસ્તુનો સામાન્ય બોધ થાય છે અને જ્ઞાનથી વસ્તુ સ્વરૂપનું વિશેષપ॥ દર્શન થાય છે.

ચેતનનો કુબુદ્ધિ સાથે ગાઢ સંબંધ છે. કુબુદ્ધિને કાર॥ તેને કોઈ દુઃખ કે અફસોસ થતો નથી. પરભાવ જ જા॥ તેનો એક સ્વભાવ બની ગયો હોય તેવું લાગે છે. આ એક ભ્રમ છે. જ્ઞાન, ચેતનને કહે છે કે હે ચેતન! આ કુબુદ્ધિ કો॥ છે? કઈ જાતની છે? તેનો તો તું વિચાર કર. તે તો ‘કુમરી॥ છે.

કવિએ કુબુદ્ધિને ગીધડી કહી છે. ગીધની દસ્તિ લાંબી હોય ૫॥ તેનો ખોરાક મરેલાં મડદા જ છે. પંચેન્દ્રિય કોઈ ૫॥ પ્રાર્થિનું કલેવર દેખાય એટલે તેના ઉપર તે ત્રાટકી પડે છે. તેવી રીતે કુબુદ્ધિ ૫॥ પોતાનો સ્વાર્થ સાધવામાં પાવરધી છે. તથા એકેન્દ્રિયાદિ જીવોનાં કલેકવરમાં આસક્ત બની જાય છે. તે માટે તે ચેતન પાસે મહિન કાર્યો કરાવે છે. ‘કુમરી॥ નો

બીજો અર્થ છે જે અનેકને પર॥ ધેરધેર રખડે. ખટપટ કરી યેતનાને સ્થાને બેસી જાય અને ખોટા બદ્ધાનાં બતાવી એને એનાં ઘરમાંથી તગડી મૂકે. છતાં પ॥ તે બાળકુમારી છે. તાજ માજ છે. સર્વદા યોવનમસ્ત છે. ચપળતા, વિલાસ અને બોલચાલમાં અત્યંત આકર્ષક છે. આવી માયાવી કુબુદ્ધિને ઓળખવી ધ॥ મુશ્કેલ છે. તે પોતાની માયાજીણમાં ભલભલાને ફસાવી દે છે. આવી કુબુદ્ધિનો સંગ સર્વથા વજ્ય છે. કુમતિનો સંગ યેતને અનાદિકાળથી કર્યો છે માટે જ યેતન કુગતિ પામે છે. કવિ બીજી કરીમાં કહે છે.

કુચિછિત સાખ વિશેષ પાઈ, સુધારસ વારી જાઈ...યા... ॥૨॥

જ્ઞાનયેતના કહે છે, કુબુદ્ધિને કાર॥ યેતન પોતાની શાખ બગાડે છે. જેમ જેમ કુબુદ્ધિનો સંગ થતો જાય છે તેમ તેમ તેની બેઇજજત થતી જાય છે.

સંસારમાં માનવ ‘શાખ॥ એટલે પ્રતિષ્ઠા માટે અથાગ પ્રયત્ન કરે છે. સજ્જન વ્યાપારીની શાખ એવી હોય કે જંગલમાં અને દરિયાપાર એના નામની હુંડીના ના॥ાં મળે. તેના એક બોલ પર લાખો ઢૂપિયા મળે છે. તેના એક બોલ પર બજારમાં માલના ભાવમાં વધવટ થાય. એ જ સજ્જનનું લક્ષ॥ છે. આવી શાખ મેળવવા માનવ સો સો વાના કરે છે. જેની શાખ બગડી તેનું જીવન બગડયું ત્યારે યેતન તો આબરૂ ગુમાવતો જ જાય છે પોતે શું છે તેનો તેને ખ્યાલ નથી.

પોતે અનંત સુખનો સાગર અને આનંદનો ઉદધિ છે. શાંતિની સરિતા અને અખંડ સ્થિરતારૂપ ચારિત્રયુક્ત છે. તે સ્વયં પૂ॥ પુરુષ છે. તો પ॥ તે નિજાનંદ છોડી પુદ્ગલાનંદી બની ગયો છે. સુખના સુધારસ મૂકી તે વિષય - વિકારનું વિષપાન કરી રહ્યો છે. પોતાની દિવ્યતા અને ભવ્યતા મૂકી યેતન કુબુદ્ધિના ધરે ભટક્યા કરે છે. જેથી પોતે-પોતાને ઓળખતો નથી. અને ઓળખવા પ્રયત્ન કરતો પ॥ નથી.

કવિ યેતનને ટકોર કરે છે કે હે યેતન ! તારા અમૂલ્ય ગુ॥રત્નોના ભંડાર છોડી કુડા, કચરા તથા ચીથરાને શામાટે વળગે છે. આ જાતની સમજ॥ આપી કવિશ્રી ત્રીજી કરીમાં કહે છે કે:-

જી આગુ કછુ ઔર નાહી, ગલે પહેંગી ફલક માંહી...યા... ॥૩॥

હે જીવ ! આ કુબુદ્ધિ એવી સ્ત્રી છે કે તેનો પરિચય વધારવાથી કાંઈ લાભ નથી. તે કોઈનું પ॥ હિત ઈચ્છાથી નથી. તેથી તેનો સંગ કોઈપ॥ રીતે યોગ્ય નથી. તે તો ઢંગધડા વગરની છે. તે એવા વિચિત્ર સ્વભાવની છે કે તેની સાથે જે વાત કરે તેને જ ગળે પડે છે. તથા કોઈના ઘરમાં ઘૂસી જાય છે ધ॥યાં॥ બની બેસે છે. ઉપરાંતમાં ઘરનાં ને બદ્ધાર ધકેલી પોતાનાં સગાને બોલાવી લે છે બીજાને સત્તમાર્ગથી પતિત કરે છે. બધાને વિશ્વાસમાં લઈ વિશ્વાસધાત કરે છે. તે જેની તેની સાથે ઝડા કરે છે. આવી કુટિલ સ્ત્રીનો સંગ સજ્જન અને સુશાની માનવ તો ન જ કરે. જ્ઞાન, યેતનને વારંવાર જાગૃત કરે છે. તથા યેતનને સ્વભાવનો વિચાર કરવા પ્રેર॥ કરે છે.

રેખા છેદે વાહી નામ, પઢીએ મીઠી સુગર્જ ધામ...યા... ॥૪॥

કવિ કહે છે, ભવભ્રમ॥ રૂપરેખાને છેદી નાખે તેવી વ્યક્તિને ઓળખવી જોઈએ. કાર॥કે તે સદ્ગુ॥નો ભંડાર છે. અને અનંત આનંદનો પથદર્શક છે. જેનું નામ ખરાબ હોય તે જ સજ્જન સાથેના સંબંધ વિચ્છેદ કરાવી શકે છે. સુબુદ્ધિને સુમતિ તો સદ્ગુ॥નું ધામ છે. તેનો પરિચય તથા અભ્યાસ તો હિતવર્ધક છે. જ્ઞાન હિતા - હિતનું ભાન કરાવે છે. તેના માધ્યમથી જીવ ભવછેદ કરે છે. તથા આત્મવિકાસ કરી પરમ પદની પ્રાસિ કરે છે.

કવિ આગળની કરીમાં કહે છે:-

તે આગે અધિકાર તાંહી, ‘આનંદઘનત્ત અધિકરેરી ચાહી...યા... ॥૫॥

આ કરીનો અર્થ બે રીતે કરવામાં આવે છે. એક તો સુમતિ અને સુબુદ્ધિની વિશેષતા છે કે તે સદ્ગુ॥નું ધામ છે. તેથી આનંદઘન પ્રભુને તેના ઉપર અધિક પ્રેમ છે. જો કુબુદ્ધિની જાત ઓળખવામાં આવે તો સદ્બુદ્ધ તરફ ચિત્ત વળે.

બીજો અર્થ છે કે આનંદઘન પ્રભુને જ્ઞાન સાથે અધિક પ્રેમ સંબંધ છે. જ્ઞાનના આધારે જીવ જીવત્વને જા॥ છે. જેમ કે પઢમં નાજું પ્રથમ જ્ઞાન અને એ જ્ઞાન વડે જ જીવને જા॥ શકાય છે.

જયા જીવમજીવે ય, દેવિ એએ
ફિ વ ય ા ઙ્ગ ઇ ।
તથા ગઇ બહુવિહં, સવ્ય જીવાઙ્ગ
જ ા ઙ્ગ ઇ । ।

જ્ઞાનનાં માધ્યમથી જીવ-અજીવને જા॥ તો અજીવ પ્રત્યેની આસક્તિ છૂટે ક્રિયાએ આ પદમાં સમ્યક્ક્ષાનની મહત્ત્વા બતાવી છે. આગળમાં ૫॥ જ્ઞાનને મહત્વપૂર્ણ સ્થાન આપેલ છે કાર॥ કે સમ્યક્ક્ષાન ભવ છેદનું કાર॥ છે જ્ઞાન પ્રકાશરૂપ છે. તે પ્રકાશ દ્વારા હિતાહિતનો રસ્તો બતાવે છે. તેથી જ્ઞાનને શ્રેષ્ઠ સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. આનંદનજી સમ્યક્ક્ષાનની ઉપાડેયતા વ॥વે છે.

આ પદમાં કુબુદ્ધિની કુટિલતા તથા તેનાં સંગથી થતી બેઈજજતી વ॥વી છે. સંસારનું મૂળ બતાવી તેના કાર્યને જાહેર કર્યું છે. ચેતન કુબુદ્ધિને લીધે ચોરી, લૂંટફાટ, ખૂન, હિંસા, જૂઠ, દૂરાચાર વગેરે કુત્સિત કાર્યો કરે છે. રાજા, ભિખારી અને ચક્રવર્તીપૂર્ણ વગેરે ભોગવવાની ઈચ્છા ૫॥ કુમતિને કાર॥ જ થાય છે.

બીજાઓ પ્રત્યે અન્યાય, ખોટા આળ, ઈખ્રા નિંદા વગેરે દુગુર્ણાનું સેવન ૫॥ કુબુદ્ધિને કાર॥ થાય છે. આંબાના ફળને શાખ પડે છે ૫॥ જે તેનાં વ॥, ગંધ, રસ, સ્પર્શ બગડી ગયા હોય તો તે ફળ ખાવા યોગ્ય નથી. આનંદનજીએ આ પદમાં કુમતિ અને સુમતિ બંનેના રસ્તા બતાવ્યા છે, તથા આચર॥ તરફ તેમનો અંગુલિનિર્દેશ છે.

કુબુદ્ધિની જાત જા॥વાનો પ્રશ્ન ઉપાડી આજ પદમાં તેનો પરિચય ૫॥ આપી દીધો છે. ‘જાત વિના ભાત ન પડે॥ તેમ ગમે તેટલી સજજનતા કુબુદ્ધિ દેખાડે તો ૫॥ આખર જાત પર ગયા વિના ન રહે. માટે જ સુબુદ્ધિને જગૃત કરી તેના સંગી બની સત્માર્ગ સત્પુરુષાર્થ કરતાં સત્ત સાધના વહે સત્તની પ્રાસિ કરી શકાય છે. આ પદમાં અધ્યાત્મમાર્ગમાં વિકાસ સાધવા સાધકે કેવું લ ”ય રાખવું જોઈએ તે દર્શાવ્યું છે.

ક્રિયાએ કુબુદ્ધિ તથા સુબુદ્ધિનાં લક્ષ॥ દર્શાવી ઐહિક જીવનમાં તેમ જ પરમાર્થિક જીવનમાં તે બંનેનું સ્થાન કેવું અને કેટલું હોવું જોઈએ

તે તરફ નિર્દેશ કર્યો છે.

૫૬-૭૫

“પ્રારે લાલન બિન મેરો કુન હવાલ”

શ્રી આનંદનજી મહારાજે આગળનાં બંને પદોમાં કુબુદ્ધિ કેવી છે તે વ॥વી આવી સ્ત્રીઓથી ચેતતા રહેવા ચેતનને સલાહ આપે છે. ૫॥ ચેતનને ‘ભેસ પાસે ભાગવત॥ જેવું છે. તેને ગમે તેટલો ઠપકો આપવામાં આવે તો ૫॥ તેને કાંઈ અસર જ થતી નથી. તેથી જ તો ચેતના દુઃખી છે. સત્તાની જેવા સત્તસંગી મળ્યા તો ૫॥ ચેતન તેના તરફ ઉપેક્ષા રાખે છે તે ઘ॥. જ ખેદની વાત છે.

ચેતનાની ખાનદાની અમાપ છે. ચેતન તરફથી કોઈ સહયોગ ન મળવા છીતાં ચેતના, તેની અવગારના કરતી નથી. ૫॥ યથાવત ચાહના છે. બસ તેને એક જ વાતનું દુઃખ છે કે ચેતન પોતાને ઘરે આવતો નથી ને બણારમાં જ ભટક્યા કરે છે.

આ પદમાં ચેતના વિવેક મિત્રને સંબોધન કરે છે. જો ચેતન પાસે વિવેક જાય તો ચેતન માર્ગનો વિવેક કરી શકે તથા સત્ત્યરાહ સ્વીકારી શકે. વિવેક એટલે સત્ત્યાસત્ત્યનું જ્ઞાન. વિવેક એટલે વિશિષ્ટ જાગૃતિ. વિવેક બેદવિજ્ઞાન કરાવી શકે છે. ચેતનાને વિવેક માટે માન છે.

‘વસંતરાગ॥ માં લખાયેલા આ પદમાં કવિ કહે છે:-

પ્રારે લાલન બિન મેરો કુન હવાલ ?

સમજે ન ઘટકી નિતુર લાલ...પ્રારે ॥ ૧૩ ॥

શુદ્ધચેતના વિવેકમિત્ર પાસે જઈને પડદો રાખ્યા વિના પોતાના મનની વાત કરે છે. તે કહે છે કે મારા મનની એક જ વેદના છે કે તમે મારા સ્વામીને મેળવી આપો. તેના વિના મારા કેવા હાલહવાલ થયા છે તે એ ક્યાં જા॥ છે ? તેના વિના મારા જીવનમાં સર્વકાર્યો સૂના પડી ગયા છે. હું સાવ નિરાધાર થઈ ગઈ છું. હું સાવ ભાંગી પડી છું છીતાં, મારા એ લાલને મારા ઉપર દયા આવતી નથી. જા॥ કે તે સાવ નિષ્ઠર બની ગયા છે. માટે હે વિવેક ! તું તેની પાસે જ અને તેને સમજાવ.

કીર વિવેક ! જુ માંજી માંયિ, કહા પેટ દર્દી આગે છિપાઈ ? પ્રારે ૨ ॥

હે ભાઈ વિવેક ! તું તો મારી બધી વાત જા॥ છે. ચેતનમાં કેટલી શક્તિ છે. તે કેવા ગુ॥નો ભંડાર છે એ બધી વાત તું શું નથી જા॥તો ? ચેતન સ્વામીમાં એ બધું હોવા છતાં આજે કુમતિને કાર॥ જા॥ કે સાવ શક્તિહીન થઈ ગયા છે. તેને પોતાની શક્તિ તથા ગુ॥ શુદ્ધાનો ઘ્યાલ નથી માટે તને આજે પેટ છૂટી વાત કરું છું.

શરીરનું દર્દ દૂર કરવું હોય તો ડોક્ટરને પોતાની બધી શારીરિક તકલીફની વાત કરવી પડે અને તેમ કરે તો જ સાચો ઈલાજ થાય તેમ ચેતનાને ચેતનમાં વિયોગનો રોગ લાગુ પડ્યો છે એટલે વિવેકરૂપી વૈદને પોતાના રોગની વાત કરે છે. ચેતનાને પૂ॥ વિશ્વાસ છે કે વિવેક જરૂર ચેતનને સમજાવશે અને ઠેક॥ લાવશે. માટે ચેતના કહે છે કે, હે વિવેક ! મારા એ નિષ્ઠુર સ્વામીને ઠેક॥ લાવવાની કળા મને તારામાં દેખાય છે.

કવિ ત્રીજી કરીમાં સમજાવે છે કે:-

તુમ ભાવે સો કીજે વીર, સોર્ઝ આન મિલાવો લાલન ધીર. પ્યારે। ૧૩॥

શુદ્ધચેતના વિવેક ભિત્રને વિનંતી કરે છે કે હે વીરા ! તારી ઈચ્છાનુસાર તારે જે ઉપાયો કરવા હોય તે કર. તું મારા નાથને લઈ આવ. તેને લાવવા તું જે કહીશ તે બધું કરવા હું તૈયાર છું. તેને લાવવા માટે વ્રત, નિયમ, તપ, જપ, ત્યાગ, વૈરાય, જ્ઞાન, ધ્યાન વગેરે જે કરવું પડશે તે કરીશ, વળી તે કયે માર્ગ આવશે એ જ કહેવું મુશ્કેલ છે. તારા વિના કોઈ આ કાર્ય પાર પાડી શકશે નહીં.

તેથી ચેતના વિવેકને કહે છે કે:-

અમરે કરે ન જાત આધ , મન ચંચલતા મિટે સમાધ...પ્યારે। ૧૪॥

ભાઈ ! મારે તને આગ્રહ કરીને એટલા માટે કહેવું પડે છે કે મેં ચેતનને સમજાવવામાં કાંઈ બાકી રાખ્યું નથી. છતાં તે સમજતા જ નથી. ચેતનની ચિંતા ને કાર॥ મારી ચંચળતા વધી ગઈ છે. મને સમાધિભાવ લાધતો નથી. ચેતનમાં સ્થિરતાનો ગુ॥ હોવા છતાં અત્યારે તેનામાં પ॥ ચંચળતા આવી ગઈ છે. તેનો પ્રભાવ મારા પર પડે છે. આંતરિક અસ્થિરતા મનને પ॥ ચંચળ બનાવી દે છે. હવે તો મારી આ આધિ દૂર કરવા અને સમાધિ લાવવા પ્રયાસ કરવાનો છે જ્યાં સુધી સમાધિ નહીં આવે ત્યાં

સુધી શુદ્ધશા પ્રાસ નહીં થાય.

મનની ચંચળતા દૂર કરવી તે યોગની પ્રથમ ભૂમિકા છે મન સ્વભાવે તો સ્થિર છે. પ॥ પદાર્થની આસક્તિને કાર॥ તેમાં ચંચળતા આવે છે. એકાગ્રતા વિના ચિત્ત કબજે આવતું નથી. મનનાં અંકુશ વિના ધ્યાન થતું નથી અને ધ્યાન વિના ચિત્ત સમાધિ લાધતી નથી. સમાધિ વિના ચેતનરાજ સાથે સીધો વ્યવહાર થતો નથી. યોગભૂમિકાનો પહેલો છેડો છે મનની સ્થિરતા અને અંતિમ છેડો છે સમાધિ. આ બે છેડા હાથ ન લાગે ત્યાં સુધી ચેતનને મેળવી શકતો નથી એટલે કે ચેતન પોતાને ઘરે આવતો નથી જેથી ચેતનાનો વિરહ દૂર થતો નથી. ચેતન નહીં આવે તો, એ ભયને કાર॥ મનની ચંચળતા વધી જાય છે. એટલે સાધક માટે સર્વપ્રથમ અભય બનવું પછી મનની સ્થિરતા કેળવવી.

કવિશ્રી પાંચમી કરીમાં કહે છે કે:-

જાય વિવેક વિચાર કીન, ‘આનંદઘનત્ત કીને અધીન...પ્યારે। ૧૫॥

શુદ્ધચેતનાની આટલી વાત સાંભળી વિવેક ચેતન પાસે ગયો અને તેની સાથે વિચાર વિર્મશ કર્યો. અંતે શુદ્ધચેતનાએ કહ્યું તે પ્રમા॥ પ્રયોગ કર્યો ને આનંદઘનને ચેતનરાજને સ્વધરે લઈ આવ્યા, ને ચેતનાનો મેળાપ કરાવી આપ્યો. હવે ચેતન ! પેલી કુબુદ્ધિને કુમતિની સામું પ॥ જોતો નથી. હવે ચેતનાની સાથે રહી તે ચેતનાને વશ થઈ ગયા.

આ પદમાં કવિ કહે છે કે, શુદ્ધ ચેતનને પ્રાસ કરવા સર્વ પ્રથમ આનંદઘન સ્વરૂપની પ્રાસિ કરવી પડે તે સ્વરૂપને પ્રાસ કરવા વિવેકપૂર્વક વિચાર તથા ચિંતન જરૂરી ગ॥ાય. ચિંતનના આધારે જડ ચેતનનો વિવેક થતાં આધિ એટલે કે માનસિક ચિંતા દૂર થાય છે. મનની સ્થિરતાં થતા સમાધિભાવ આવે છે અને સમાધિભાવમાં ચેતન ચેતનાનું મધુર મિલન થાય છે. ત્યારબાદ ચેતન-ચેતનાનો અભેદ સંબંધ સ્થપાય છે. ચેતન - ચેતનાનો એકાકાર થતાં સાચા સુખનો સ્વાદ આવે છે. ચેતને હવે ભૌતિક પદાર્થો તરફથી મુખ ફેરવી લીધું છે. પોતાના અખૂટ ખજાનાનો તે ભોગ કરે છે.

કવિશ્રીએ આ પદમાં વિવેકની મહત્ત્વા બતાવી છે. વિવેકનું કેટલું

મોટું કામ છે જે કામ આજ સુધી કોઈ કરી શક્યું નથી. તે કામ ઘડી જ સરળતાથી કરી શક્યો છે. ચેતના જો પેટ ખોલીને વિવેકને વાત ન કરે તો તેની માનસિક પીડા દૂર ન થાય.

ચેતના ઘડી ગંભીર તથા ખાનદાન છે જેથી મનની વાત મનમાં રાખી હતી. વિવેકે સંસારમાર્ગ અને પરમાર્થમાર્ગ બતાવ્યો છે. અનાદિથી વિખૂટા પડેલા ચેતનનો સુભગ સંયોગ સાંપડ્યો. હવે તો ચેતનાનાં આંગઠામાં આનંદનો સાગર લહેરાવા લાગ્યો. આનંદધન ચેતન પોતાના નિજ સ્વભાવમાં આવી ગયો છે. જેથી ચેતનાની સાથે આનંદમાં વિલસી રહ્યો છે.

કવિએ આ નાનકડા પદમાં અધ્યાત્મમાર્ગ વિવેકનું મહાત્મ્ય દર્શાવ્યું છે. વિવેક વિના અધ્યાત્મસાધના અધૂરી જ રહે છે.

૫૬-૭૬

“ધ્યારે પ્રાણજીવન એહ સાચ જાન”

કવિશ્રી આનંદધનજીએ આ પદમાં માનવ જીવનનાં બે વિરોધી તત્ત્વોનું વર્ણન કરી, ખોટા રસ્તે જતાં માનવ સમાજ સામે લાલ જંડી કરી છે. માનવ સમાજ માટે આ પદ ગુરુપદ સમાન છે. યોગ્ય શિષ્ય ગુરુના ઈંગિત આકારથી ગુરુનાં ભાવ જાડી શકે છે. અને પોતાના વર્તનમાં પરિવર્તન કરે છે. તેમ સાધક પ્રસ્તુત પદ દ્વારા જીવનની દિશા બદલી નાખી શકે છે. દિશા બદલાતાં દશા બદલાઈ જાય છે.

શ્રી મોતીચંદ કાપડિયા લખે છે કે સર્વ સામાન્ય પ્રાર્થિઓમાં અને ખાસ કરીને માનવ જીવનમાં આંતરદર્શી અને બાધ્યદર્શી અભે બે વૃત્તિનાં દર્શન થાય છે.

(૧) આંતરદર્શીવૃત્તિઓ: - પોતાને જુએ છે. હદ્ય તરફ નજર

રાખે છે. અંદર જુએ છે અને એમાં લ ”ય પોતા તરફ હોય છે.

(૨) બાધ્યદર્શીવૃત્તિઓ: - આ વૃત્તિઓ સામે નજર રાખે છે. પોતાનાં કાર્ય કે વિચારની જનતાને, સામાને શી અસર થશે. અન્ય પોતા માટે શુધારશે? અન્યમાં પોતાનું સ્થાન શું રહેશે? આવા વિચારની બહુલતા હોય છે.

યોગીની નજર આંતરદર્શી હોય છે. એનો વિષય ચેતન હોય છે. એનો ખ્યાલ સ્વ તરફ જ હોય છે. ચેતન પરભાવ વશ કેવા ખેલ કરે છે તે વાત ‘વસંતરાગઠ માં લખાયેલા આ પદમાં શ્રી આનંદનજી મહારાજ કહે છે:-

ધ્યારે પ્રાણજીવન એહ સાચ જાન
ઉત બરકત નાંહિ ન તિલ
સ મ ા ન . . . એ ય ા ર' . . . । । ૩ । ।

શુદ્ધચેતના, ચેતનને અતિ નમ્રભાવે કહે છે, હે સ્વામી! મારોને તમારો અનાદિનો સંબંધ છે. મને તો તમારો જ આધાર છે. માયા-મમતાના રંગે રંગઠા, એમાં આપને કોઈ લાભ નથી. એમાં તલના ફોતરાં જેટલીયે બરકત નથી.

કવિએ તલનું ઉદાહરઠ રૂઢ પ્રયોગ અનુસાર આપ્યું છે, ધાનમાં નાનામાં નાનું ધાન તલ તથા રાઈ ગઠાય છે. રાઈનાં ફોતરાં થોડાં જડા હોય છે ત્યારે તલના ફોતરાં ધઠાં જ પાતળા હોય છે તેથી કવિ કહેવા માંગે છે કે માયા મમતાના સંગે એક તલભાર પઠ લાભ થતો નથી.

ચેતનાની વાત કવિના શબ્દોમાં જોઈએ:

ઉનસોં ન માંગું દિન નાંહિ એક;
ઝત પકારે લાલ છ ‘રીત્ત કારિ
વિ વ’ ક . . . એ ય ા ર' . . . । । ૨ । ।

આ કદીનો પન્યાસ ગંભીર વિજયજીએ જે અર્થ કર્યો છે તે પ્રમાણ ‘હે ચેતનરાજ વિભાવદશાવાળા જે લોકો છે તેની પાસે એક દિવસ પઠ માગઠા કરી હોય તેવું નથી, પઠ અહીં તો વિવેકપૂર્વક ‘ધઠા’ ‘રીઠા’ પકડવાની વાત છે. ॥

શુદ્ધ ચેતના ઘડી જ સ્વમાની છે તે કહે છે કે, મેં તમારી માંગઠા એક

દિવસ પણ કરી નથી. અર્થાત્ તમારા જેવાને, શ્રેષ્ઠને ઉત્તમ પતિ માટે હું એ હલકી સ્ત્રીઓ પાસે એક દિવસ પણ માંગતી ન કરું એવો દિવસ જ ગયો નથી.

જૈનોમાં ‘ઇન્દ્ર’ ‘રીત’ પાળતા યાત્રસંધનું વિશેષ મહત્વ છે. આ પ્રકારની યાત્રાથી આત્મવિકાસ થાય છે. આ ‘ઇન્દ્ર’ ‘રીત’ એટલે એવી છ બાબતો કે જેને અંતે ‘રીત’ અક્ષર આવતો હોય. ‘ઇન્દ્ર’ ‘રીત’ નીચે પ્રમાણ છે.

(૧) ભૂમિ સંથારીઃ પોતાનું ઘર છોડી જે તીર્થ પહોંચવાનું છે ત્યાં ન પહોંચે ત્યાં સુધી પલંગ, ખાટલો, ગાદલું કે વગેરેનો પથારી માટે ઉપયોગ ન કરે પરંતુ જમીન પર પાથરનું પાથરી સૂવે.

(૨) બ્રહ્મચારીઃ- તીર્થયાત્રા દરમિયાન બ્રહ્મચર્યનું યોગ્ય રીતે પાલન કરવું.

(૩) એકલ આણારીઃ- તીર્થ માટે નીકળેલ યાત્રી દવસમાં એક વખત જ આણાર કરે.

(૪) પાદચારીઃ- તીર્થયાત્રા પગે ચાલીને કરે, વાહનનો ઉપયોગ ન કરે.

(૫) આવશ્યક દોયવારીઃ- તીર્થયાત્રાએ નીકળેલ યાત્રાનું બને વખત એટલે કે સવાર સાંજ પ્રતિક્રમાદિ આવશ્યક કિયાઓ કરે.

(૬) સચિત પરિદ્ધારીઃ યાત્રા દરમિયાન યાત્રી કાચું પાણી કે અન્ય સચિત વસ્તુનો ત્યાગ કરે.

આ રીતે ચેતના કહેછે કે જે વ્યક્તિમાં વિવેક છે તથા વિવેકપૂર્વક ‘ઇન્દ્ર’ ‘રીત’ નું પાલન કરે છે તે ચેતનને મેળવી શકે છે. શુદ્ધચેતના એમાં પણ વિકાસ કરું અનુભવે છે. કવિ કહે છે કે:-

ઉત શઢતા માયા માન દુંબ;

ઇત ઋજુતા મૃદુતા નીજ કુદુંબ...પ્યારે... ॥૩॥

ચેતના ચેતનને કહે છે, હે ચેતનરાજ ! ત્યાં વિભાવદશામાં લુચ્યાઈ, માયા, માન વગેરે હલકી કક્ષાના જીવો છે. જગતમાં દંભી, માયાવી, દગ્ગાખોરો ને લુચ્યા માણસોનાં દર્શન અધિક થાય છે. દંભી માણસ ઉપર અને બહાર જુદાં હોય છે. તે કરે કાંઈક અને કહે કાંઈ જો દંભી એવા હોય

તો માયાવી કાંઈ ઓછા ન હોય, માયાવીને ઓળખવો મુશ્કેલ છે. કહું છે:
‘કામી તરે, કોધી તરે, લોભી કી ગત હોય,
સલિલ આ સંસારમાં તર્યા ન દીકા કોય.

સલિલ એટલે માયાવી જીવ. આ સંસારમાંથી જલદી તરી શકતો નથી. કામી, કોધી અને લોભીથી પણ ખતરનાક માયાવી માનવ છે. ઉમાસ્વાતીજી કહે છે કે:- ‘માયા તૈર્યાગોસ્યત્, માયાવી તિર્યાગ ગતિમાં જાય છે. માયાવીની વૃત્તિ, વિચારો ને વર્તન વાંકું હોય જેને કારણ બીજા ભવમાં શરીર પણ વાંકું મળે છે. ચેતના કહે છે, માયાની માયાજાળ આવી છે. માન મીઠું જેર છે. માનને ગર્વ પણ કહેવામાં આવે છે. દ્વારાંગસૂત્રમાં આઠ પ્રકારનાં મદ કહ્યાં છે. જેમ કે ‘અદૃ સયઠાજી તંજહા જાતિમએ, કુલમએ, બલમએ, સવમએ, તવમએ, સુતમએ, લાભમએ, ઇસ્સરિયમએ, જી જાતિમદ, કુળમદ, બળમદ, રૂપમદ, તપમદ, જ્ઞાનમદ, લાભમદ અને ઐશ્વર્યમદ આમ આઠ પ્રકારનાં મદ બતાવ્યા છે. જે આ મદથી ઉન્માદિ બને તે દુર્ગતિમાં ધકેલાઈ જાય છે. શાસ્ત્રમાં એના અનેક ઉદાહરણ છે. ચેતના કહે છે કે, મારા કુટુંબીઓ તો સરલતા, કોમળતા વગેરે છે.

સરળ માનવને કાંઈ પણ છિપાવવાનું હોય નહીં તેથી તેની ગતિ સીધી હોય છે. કોમળ પ્રકૃતિનો આત્મા બીજાનાં દુઃખે દુઃખી થનારો હોય છે. આ રીતે કરુણા, કોમળતા, અનુકૂળપા વગેરે મારી બહેનો છે. મારી બહેનો મારા જેવી છે અને સજજનોનો સંગ કરવો એતો સંસ્કૃતિ છે. સગા સારા હોય તો પ્રતિષ્ઠા વધે અને સાચી સલાહ મળતાં સન્યાસ મળે છે, દુષ્ટ માણસનો સંગ સર્વનાશનાં રસ્તે લઈ જાય છે માટે જ કવિ કહે છે કે:-

ઉત આસા તિસના લોભ

ક હો હ

ઇત શાંત દાંત સંતોષ સોહ...પ્યારે... ॥૪॥

હે ચેતન સ્વામી ! ત્યાં માયા - ભમતાને ધરે તો આશા-તૃષ્ણાનું રાજ છે. અને કોધ- લોભ તો માથાભારે માણસો છે. હે ચેતનરાજ ! આશાદેવી તો તમારો પીછો જ છોડતી નથી. માનવ આશામાં ને આશામાં આયુષ્ય પૂર્ણ કરી નાખે છે. લોભ બાપ છે, કોધ દિકરો છે ને તૃષ્ણાદિકરી

છે. જો તૂંની ઈચ્છાપૂર્તિ ન થાય તો કોધ આવી ધમાલ મચાવે છે. અને બહેનની ઈચ્છા પૂરી કરાવે છે. સર્વ અશાંતિનું મૂળ માયા - મમતાનો પરિવાર છે. ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અહે વયદુ કેહિજીં, માહેજીં અહમા ગર્દ
માયા ગર્દ પડિંગધાઓ, લોભાઓ દુહાઓ
ભ ય

કોધથી અધોગતિ થાય છે. માનથી અધમગતિ થાય છે. માયા સદ્ગતિમાં બાધારૂપ છે અને લોભવડે આલોક અને પરલોક ભયરૂપ બને છે.

શુદ્ધચેતના કહે છે, મારો પરિવાર તો શાંત દાંત અને સંતોષની શોભા છે. વડલાની છાયા જેવો પરિવાર છે. તેના સંગે આનંદ અને શાંતિ જ હોય છે. વળી સંયમી અને ઈન્દ્રિયોનું દમન કરનાર છે. રાજા-મહારાજાની સમૃદ્ધિ પર જેને નિરર્થક લાગે છે એવાં ઉત્તમક્ષાળ્યુક્ત મારાં સગાઓ છે. શાંતને સંતોષ અંતરદ્શા પામવાના પગથિયાં છે. માટે જ કહ્યું છે કે, ‘જો આવે સંતોષધન, સબ ધન ધૂલ સમાન જીવનમાં સંતોષ જેવું સુખ નથી ને તેનાથી મોટું કોઈ ધન નથી. ચેતનાનાં કટુંબીજનો આવા ઉત્તમ લક્ષ્યાંવાળાં દેખાય છે. કવિ કહે છે કે:-

ઉત કલા કલંકો પાપ વ્યાપ;
ઇત ખેલે ‘આનંદઘનત્ત ભૂપ આપ...પ્યારે... ॥૫॥

હું ચેતનરાજ ! આપ તો ગુરૂના સાગર છો આપનો વિકાસ સ્વયં પ્રેરિત છે. આપની સ્વાભાવિક પ્રગતિ છે. આપમાં અનંતવીર્ય ભર્યું છે. પર આપની બધી શક્તિઓને તથા ગુરૂને કલંકની કાલી લગાવનાર ને સંધર્ષ ઊભો કરનાર આ માયા - મમતા નામની બે સ્ત્રીઓ છે. તે જ પાપનો વ્યાપ વધારી દે છે. વિભાવદશામાં ક્યાંય પ્રગતિ કે પ્રકાશને સ્થાન નથી. સંસારમાં જો ઘસડી જનાર હોય તો વિભાવદશા છે. અને સર્વ અશાંતિનું મૂળ છે. તેથી જ તેનાં સ્વભાવને બરાબર ઓળખવો જોઈએ.

મારે મંદિરે તો ખુદ આનંદઘન પ્રભુ રમી રહ્યા છે. તેઓ રોજ ઉત્સવ મનાવે છે એ નિજ મસ્તી મારી છે. તે અનેક ખેલ કરે છે અને જે ખેલ કરે છે તેમાં તે તન્મય બની જાય છે. તેઓ નિત્યપ્રતિ આનંદરસના ઝૂપારા

ઉડાડયા કરે છે. તે અનુભવનું અમૃત પી રહ્યા છે. મારે ત્યાં નિત્ય આનંદરસની છોળો ઉડી રહી છે. માટે હે ચેતનરાજ ! તમે જ વિચારો કે ક્યો માર્ગ સારો ને ક્યો માર્ગ કાંટાળો છે. હવે તમે વિવેકચ્છુ ખોલો તો સત્યાસત્યનું શાન થાય ને સત્યદર્શનનો અનુભવ આવી શકે. આનંદઘનજીના હૃદયમાં રહેલી સમતા પોતાના શુદ્ધ ચેતન સ્વામીને કહે છે, હે ચેતનસ્વામી ! પોતાના અસંખ્યાત પ્રદેશરૂપ ઘરમાં આવીને સ્થિર થાઓ. હે ચેતન પરભાવરમારૂપ વિષયનો ત્યાગ કરીને શુદ્ધરમારૂપ અમૃતરસનું પાન કરો. હવે એક શાસોશાસ પર નકામો ગુમાવવો નહીં. સુખનું સ્થાન એવું પરમાત્મપદ પામો. શુદ્ધ ધર્મમાં એક સ્થિર ઉપયોગથી લય રાખો.

કવિ આનંદઘનજી આ પદમાં ચેતના ચેતનને સમજાવવા માટે દુર્ગતિ અને સુગતિના નિમિત્તોને સામસામે મૂકીને સ્પષ્ટ દર્શાવે છે. એ નિમિત્તો પરસ્પર કેટલાં બધાં વિરુદ્ધ છે અને કયા હેય છે અને કયા ઉપાદેય છે તે તરત સમજાય એવાં છે, જેઓ હેયને ગ્રહણ કરે છે તેઓ પાપમાં ડૂબે છે અને જેઓ ઉપાદેયને સ્વીકારે છે તે ‘આનંદઘન ભૂપ જેવું સર્વોચ્ચ સ્થાન પામે છે.

આ પદમાં કવિની પદાવલી સરળ છે અને અભિવ્યક્તિ સચોટ છે. કવિએ આ પદમાં વ્યાપ, ઋજુતા, મૂદુતા, વિવેક, દાન્ત જેવાં સંસ્કૃત તત્ત્વમશબ્દો સાણજિકતાથી પ્રયોજ્યા છે તો તિસના, કોઈ ઉત જેવા તદ્દ્બવ શબ્દો પર પ્રયોજ્યા છે. કવિએ બરકત જેવો ફારસી શબ્દ પ્રયોજ્યો છે તો હુંબ જેવો દેશ્ય શબ્દ પર પ્રયોજ્યો છે. કવિના રચના કૌશલ સાથે એમના શબ્દ પ્રભુત્વની સરસ પ્રતીતિ આ પદ કરાવે છે.

૫૬-૭૭

“હમારી લય લાગી પ્રભુ નામ”

શ્રી આનંદઘનજી મહારાજે આ પદમાં પ્રભુના નામનો મહિમા ગાયો છે. પ્રભુના નામની ધૂન લાગ્યા વિના પ્રભુદર્શન થઈ શકતા નથી. દરેક માનવને કંઈક મેળવવાની ધૂન લાગી હોય છે.

કોઈને ધનની ધૂન, કોઈને સત્તાની તો કોઈને સંતાનની આમ ભौતિક દુનિયાનો માનવ પોતાની ધૂન પર કરવા દોડધામ કરે છે. તે રીતે ભગવાન દર્શનનો ધૂની ભક્ત ભગવાન દર્શન કરીને જ નિરાંતે બેસી શકે

છે. પણ આ ધૂન ફદ્યના ઊરાની હોવી જોઈએ. રાત-દિવસ પ્રભુમય બની જવું જોઈએ. પ્રભુપ્રાસિની ધૂનમાં લાગેલા સાધકના શાસ અને પ્રામાં પ્રભુ સિવાય બીજું કાંઈ હોય નહીં.

ધૂન જુદા જુદા પ્રકારે કરવામાં આવે છે. કોઈક ધૂનમાં નામસ્મરણ હોય પણ આત્મરમણ ન હોય. કોઈમાં સ્મરણની સાથે લય લાગે તો અજપાજાપ શરૂ થઈ જાય છે, અને ભગવાન સાથે તાદીત્ય સંબંધ જોડી દે છે. તેનાં મન, વચન, કાયાનાં તાર એકતાર બની જાય છે. પછી તો પ્રયાસ વિના પ્રભુ સ્મરણ થયા કરે છે. બાલતાં, ચાલતાં, ખાતાં, વાતો કરતાં કે નિંદ્રાધીન થતાં પણ પ્રભુ નામમાં એવો સ્થિત થઈ જાય છે કે બાધમાં ધૂન ચાલતી હોય અને અંતરમાં લય લાગે. રામ ભક્ત હનુમાનનાં રોમ-રોમમાંથી રામ નામનો ધ્વનિ નીકળતો હતો. તેમના અહૃતો અહૃમાં રામ વ્યાપી ગયા હતા.

ધૂનમાં બાધિતત્વ મુખ્ય છે. લયમાં અંતર્ગામી તત્ત્વ મુખ્ય છે. ધૂનમાં બહારનો દેખાવ જ ઈ આવે છે. બાધિત ધૂન હોય અને અંતરમાં કોરાશ કે કલેશ હોય. લયમાં આત્મનિમજ્જન થાય છે. લય લગાડનાર અને લય નહીં લગાડનાર બન્ને વચ્ચે એટલો બધો તફાવત છે કે તેના તરફ બરાબર ધ્યાન ન આપીએ તો અંતર ન જરે ન પડે.

કવિ કહે છે, મને તો પ્રભુના નામની લય લાગી છે. મને તેના સિવાય અન્ય કોઈ કામમાં કે સ્થાનમાં રસ નથી. દરેકને કોઈ ને કોઈ પ્રકારનો રસ હોય. ૫ મને તો રાજમહેલ કે અંતઃપુરમાં ૫ રસ નથી એટલે તેની કોઈ જરૂર નથી. મોટી મોટી સભાઓ ભરવી કે હજારો માસો વચ્ચે ભાષાં કરવામાં ૫ મને રસ નથી. કોઈના પર સત્તા ચલાવવી કે સત્તાધીશ બનવું, કોઈ કચેરીમાં જઈ ધન માટે ધીગાં ૫ કરવા અથવા સાચા-ખોટા કેસ કરવા, એવા ન્યાયાધીશ બનવામાં ૫ મને

રસ નથી. ૫ મને તો ત્રિકાળી એક સરખી અવસ્થા જે ધૂવ અને અચલ છે એવા અનંતના નાથમાં જ મને રસ છે. તેમાં જ મારું મન સ્થિર થયું છે.

સ્થિર વસ્તુમાં મન સ્થિર કરવાથી મનની સ્થિરતા સધાય છે. અવિનાશીના ધ્યાનમાં અવિનાશી પદ પ્રાસ થાય છે. કવિ કહે છે કે, મારે તો મારા સિદ્ધ પરમાત્માની સેવા, ભક્તિને પૂજા કરવા છે.

અહીં કવિ ધ્યાનની કક્ષા જઈએ છે. કોઈ પણ વ્યક્તિ ધ્યાન સાધના કરવા ચાહે તો તેને સર્વ પ્રથમ સાલં બનધ્યાન આવશ્યક બને છે. તેથી મનની સ્થિરતા સધાય છે. પછી ધીરેધીરે અવલંબન છૂટી જાય છે માટે પ્રથમ પ્રભુ ધૂનની અને લયની વાતો કરી છે. કોઈ વખત ધૂન લાગે પણ લય ન લાગે પણ જો લય લાગે તો ધૂન અવશ્ય લાગે છે. માટે કવિ કહે છે, લયની સાથે નામ સ્મરણની મને ધૂન લાગી છે. મારે દુનિયામાં કંઈ જોઈતું નથી. જોઈએ છે. મારો નાથ, મારો દેવ.... માટે કવિ કહે છે:-

पंच पंचीस पचास हजारी, लाख किरोरी दाम;
खाये स्वस्वे दोये बीनु जात है, आननकर कर
इय। म . . . ह म । र १ . . . । । ३ । ।

માંસ પોતાના શરીર માટે તથા પરિવાર માટે સખત મહેનત કરી લાખો કરોડો રૂપિયા મેળવે છે. અને ધનસંગ્રહ કરે છે ૫ ધ. લોભી પોતે ખાય નહિ અને અન્યને ખાવા દે નહીં. પોતે સુપાત્રે દાન આપે નહીં અને બીજાને આપવા દે નહીં. આવી વ્યક્તિઓ લોભને કારણ નરકનાં મહેમાન બની જાય છે. કેટલાક જીવો શુભકાર્ય ન કરવાને કારણ અને પુષ્યના અભાવે દુર્ગતિમાં ધ્કેલાઈ જાય છે. કેટલાક પાપકર્મના ઉદ્યે મહેનત કરવા છતાં ૫ ધન મેળવી શકતા નથી. વળી અંતરાયકર્મના યોગે ધાર્મિક કિયા - અનુષ્ઠાન કે નામસ્મરણ પર કરી શકતા નથી. ન મળ્યા રામ અને ન મળી માયા. આવી દુવિધામાં રહેતા બંનેમાંથી એકપ મેળવી શકતા નથી. કેટલાક માંસો પાંચ, પચચીસ, પચાસ, હજાર, લાખ કે કરોડ રૂપિયા એકદા કરી લે ૫ એ ધન પોતે ખાય નહીં અને બીજાને ખાવા દે નહીં ૫ મરણ આવતાં કાળું મોઢું કરી વાંસની ઠાડીમાં બંને હાથ ખુલ્લા રાખી વિદ્યાય થવું પડે છે. એક તલભાર ધન કે સ્વજન,

પરિજન સાથે જતાં નથી. માટે કવિ કહે છે, એક પ્રભુ સમરા સર્વશ્રેષ્ઠ
વસ્તુ છે. તું તેની રટ લગાવી દે, કવિ કહે છે:-

ਇਨਕੇ ਨ ਉਨਕੇ ਸ਼ਿਵਕੇ ਨ ਜੀਉਕੇ, ਉਰਜ ਰਹੇ ਵਿਨੁੰ

ਠ ਤ ਮ ;

संत सयाने कोई बतावो, ‘आनंदघनत्त गुङ्ग धाम...हमारी... ॥३॥

કવિ કહે છે, મારી તો હવે પ્રભુમાં લીનતા સધાઈ ગઈ છે. પણ સંસારના ઘડાં જીવો નથી અહીંના રહેતા કે નથી પરભવના રહેતા એના મનની કોઈ સ્થિરતા જ નથી. આવા લોકો અલ્ય સમય સંયમ રાખી પાછા ઈન્ડ્રિયસુખના લોલુપી બની જાય છે. આવા લોકો અલ્ય સમય સંયમ રાખી પાછા ઈન્ડ્રિય સુખના લોલુપી બની જાય છે. તેથી નથી સંયમનો સ્વાદ લઈ શકતા કે નથી ઈન્ડ્રિયસુખના લોલુપી બની શકતા, તેની સ્થિતિ ધોબીના કૂતરા જેવી થાય છે. ધોબીનો કૂતરો” નથી ઘાટનો કે નથી રહેતો વાટનો” તેમ ધ્યેય વિનાનું જીવન, ધ્યેય વિનાની કિયા અને ધ્યેય વિનાની સાધના હોવાને કારણી સાધ્યની પ્રાસિ શક્ય બનતી નથી. ઉપરાંત તેનો આત્મા જ્યાં ત્યાં બટક્યા કરે છે. ને ચારે ગતિમાં કુટાયા કરે છે. આત્માને અનંતશક્તિ સત્તામાં પડી છે છતાં કોઈ ઉપયોગ કરવામાન આવે તો તે શક્તિ નિરર્થક બની જાય છે. વપરાયા વિનાની શક્તિ અને શક્તિનો અભાવ એ બનેમાં ખાસ કાર્ય તજ્જવત નથી.

આવું અર્થશૂન્ય જીવન તો મરાથી પણ બદતર છે. જિંદગીભર યંત્રવત् કામ કરવું અને અંતે સર્વ છોડી ચાલ્યા જવું નજીમાં મુખની શ્યામતા સિવાય કાઈ ન રહે. માટે જ કવિ કહે છે, મને સંસારના કોઈ કાર્યમાં રસ નથી મને કોઈ સાચા કે સજજન સંત બતાવો કે જેથી તે ગુધામ એવા આનંદઘન પ્રભુના દર્શન કરાવે. ચેતન અને વિવેક બંને નો યોગ થાય અને આનંદઘનનાં ગુધી સુધી પહોંચાય તો કાંઈક ઠીક ગાય. કોઈ માર્ગદર્શિતા મળી જાય તો મારા પ્રભુને રસ્તે જવાય. સફ વિનાના વણાં જેવી દશા મારી થઈ રહી છે. અત્યારે જે રસ્તો પકડયો છે તે રસ્તે તો ફક્ત પ્રભુનામની લય લાગી છે. પણ આ માર્ગ ચાલતાં જરૂર સતપુરુષ મળશે અને તે સાક્ષાત્ આત્મસ્વામીનાં દર્શન કરાવશે. અત્યારે લય અને

ધૂનનું લ"ય રહે એ જ ઈચ્છાનીય છે.

આ પદમાં કવિએ મોક્ષસાધનામાં પ્રભુનામની રટ એ સાધ્ય પ્રતિ જવાનો માર્ગ બતાવ્યો છે. આનંદઘનની પ્રાસિ માટે દીનતાનો નાશ અને પ્રભુમાં લીનતાના અનંત ઐશ્વર્યનું દર્શન કરાવે છે. અને આનંદસાગરમાં દૂબકી મરાવે છે. વિષય વાસનાનાં કચરાને કાઢી સર્વ ઉપાધિઓથી મુક્ત કરે છે. સંવરભાવથી સંવરિત નવા કચરાને આવતો અટકાવી દે છે.

પ્રભુનામનો આવો ઉત્તમ મહિમા કવિએ આ પદમાં ગાયો છે.
પ્રભુસ્મરામાં મન, વચન, કાયાના યોગો એક સ્થાને કાર્યરત રહે છે.
તેમાં જ તેની તલ્લીનતા થાય છે. ચિત્તની એકાગ્રતાથી એકતાન થાય છે.
એવા અજપાજાપનો મહિમા છે. મનની સ્થિરતાનું માધ્યમ ઈશ્વર અને
તેનું નામ તેના ગુઠો અને શરીરની આકૃતિ આ રીતે જીવત્માની ધ્યાનની
કક્ષામાં પ્રગતિ થાય છે. આ પદમાં ધ્યાનનું એક અંગ બતાવવામાં આવ્યું છે.

કવિએ આ પદની પ્રથમ કરીમાં જે શબ્દો મૂક્યા છે તે તેમના સમયની મોગલ સામ્રાજ્યની ભौતિક સાધ્યબીનું ચિત્ર ખડું કરે છે. મોગલ શહેનશાહોના વખતમાં મોટા મોટા કિલ્લાઓ, દીવાને આમ, દીવાનેખાસ, બાદશાહોના તરેહ તરેહના હોજ, સ્નાનાગાર તથા અદાલતો એ બધી ભौતિક સમૃદ્ધિ જોઈને સામાન્ય માર્ગસો અંજાઈ જતા અને જીવનમાં તેવું મેળવવાના ભૂમમાં પડી જતાં હતાં. કવિશ્રીએ પ્રભુનામ પાસે આ ભौતિક સમૃદ્ધિની તુચ્છતા દર્શાવી છે.

48-94

“जगत् गुरु मेरा”

શ્રી આનંદઘનજી મહારાજે આ પદમાં જીવનમાં ગુરુની આવશ્યકતા પર ભાર મૂક્યો છે. કોઈપણ કાર્ય માટે અનુભવી વ્યક્તિના સાનિધ્યમાં રહી તેમના અનુભવનું જ્ઞાન મેળવવાથી સત્તા માર્ગ મળી શકે છે.

ભારતીય સંસ્કૃતિમાં ગુરુનો મહિમા અપાર છે. શિષ્ય ગુરુકુળમાં

રહી ગુરુનિશામાં અભ્યાસ કરે છે. જેને ગુરુનો આધાર હોય તેને બીજી કોઈ ચિંતા ન હોય. તેથી ગુરુ - શિષ્યનો સંબંધ શુદ્ધ-સનેહનો સંબંધ છે. શિષ્ય ક્યાંય મુઝાવ [] અનુભવે ત્યારે ગુરુ તેની આંગળી પકડી મુઝાવ [] માંથી મુક્ત કરે છે. શિષ્ય ગુરુપાસેથી વિનયપૂર્વક શાન સંપાદન કરે છે. ગુરુકૃપાયુક્ત શાન સત્યશાન છે. આવા શાનના આધારે શિષ્ય કોઈ રહસ્યાત્મક ભૂમિકામાં પહોંચી જાય છે એટલે ગુરુ પાસેથી આ પ્રકારનું ગુફ શાન મળી શકે છે.

સ્વયંની બુદ્ધિબળથી મેળવેલું શાન દીર્ઘકાળ પર્યત રહેતું નથી ૫ [], ગુરુકૃપાથી પ્રાસ થયેલું શાન દીર્ઘકાળ સુધી ટકી રહે છે. આવું શાન અંતે અનુભવનું અમૃત બને છે. જીવનનાવના સાચા નાવિક ગુરુ છે. તે વાત્સલ્યમયી 'મા' [] છે. આ માતા અંતરશાનનું દૂધ પીવરાવી શિષ્ય ને પુષ્ટ કરે છે. કવિના વદ્યમાં ૫ [] ગુરુનું સ્થાન ઉત્તમ છે.

હવે કવિ ગુરુ કોને કહે છે ? એ એમના શબ્દોમાં જોઈએ.

જગત ગુરુ મેરા, મેં જગતકા ચેરા;

મિટ ગયા વાદ-વિવાદ કા ઘેરા...જગત... ॥૩॥

આ કરીમાં કવિએ કહ્યું છે, આ જીવને જ્યાંથી શાન મળે તે બધા જ ગુરુ છે. કૃપા તો એક સંતગુરુની મળે ત્યારે ઉપદેશ તો અનેક સ્થાનેથી મળી શકે છે. કવિએ તો આખા જગતને ગુરુ કહ્યા છે. કાર [] જે આંખે દેખાય અથવા જડ કે ચેતન જે વસ્તુ નજરે પડે છે તે દરેકમાંથી કાંઈક ને કાંઈક શાન (ઉપદેશ) મળે જ છે. તે દેખિને સામે રાખી કવિએ જગતને ગુરુ કહ્યા છે. શાન લેનાર હોય તે ચેલો કહેવાય કવિશ્રી કહે છે કે, મને જગત પાસેથી શાન મળ્યું છે માટે હું જગતનો શિષ્ય છું. માનવ પાસે થોડી સમજ [] કે સામાન્ય શાન આવે એટલે વાદ-વિવાદ કરી શાનનું પ્રદર્શન કરે છે. આવું શાન મળતાં અંદરનો અહ્મ માથું ઊંચું કરે છે. એક બિંદુ જેટલું શાન મળતાં તેને લાગે છે કે પોતાને ઘ [] આવડે છે. પોતે કાંઈક છે તેથી તેનો અહ્મ તેને ઊંચે ચડાવે છે.

શ્રી ભતૂહરિએ કહ્યું છે:-

યદા કિંચિયજ્ઞો ઽહં દ્વિપ ઇવ મદાન્ધ:

સ મ ભ વ : ।

તદા સર્વજોડસ્મીત્યભદવલિપ્તં મમ् મન: ॥
યદા કિશ્ચિત કિશ્ચદ બુધજન સલાશાદ ગતં ।
તદા મૂર્�ો સ્મીતિ શર ઇવ મદો મેં વ્યપગત: ॥

જ્યારે હું થોડું જા [] તો હતો ત્યારે ણથીની જેમ મદથી હું અંધ બની ગયો હતો અને હું મારી જાતને સર્વજ્ઞ માનતો હતો. અને અનેક સાથે વાદ કરી વિવાદના અખાડા ઉભા કરતો હતો. ૫ [] જ્યારે પંડિતજનો પાસેથી કાંઈક જા [] વા મળ્યું ત્યારે હું મૂર્ખ છું તેવું લાગતા તાવની જેમ મારો મદ ઉતરી ગયો. અધૂરુંશાન વાદ-વિવાદના અખાડા ઉભા કરાવે છે.

૫ [] દેખ્યા ખુલ્લી જતાં શાનનો આડંબર તથા અહ્મ દૂર થઈ જાય છે. હું શાની છું, હું પંડિત છું, વિદ્વાન છું એવો ડોળ કરતો હતો એ મારી કૂપ-મંડૂકતા હતી. ૫ [] જ્યારે વર્તુળ છોડી, વિશ તરફ દેખ્યા કરી ત્યારે મને આખું વિશ વિદ્યાલય સમું જ [] યું. અનંતશાનનો સાગર જગતનાં આંગ [] માં ઘૂઘવાતો દેખાયો. જ્યારે દૂર - દૂર સુધી અને જગતની પાઠશાળાનાં દર્શન થયા ત્યારે મારો અહ્મ ઓગળી ગયો આ વિશાળ વિદ્યાલયમાં અનેક પંડિતો અને વિદ્વાનો પડયા છે એવું શાનને ભાન થતાં મારું આ શાન બિન્દુ સમાન જ [] યું.

આ પદમાં કવિએ સમાજની આંખ ઉધાડી છે. જગત પાસેથી બહોળો પાઠ મળે છે. અને પોતાની અલ્પતા સમજાય છે. વાદ-વિવાદને તિલાંજલી આપતાં જગત તરફ મસ્તક જુકી જાય છે.

હવે કવિ ગુરુના ઘરમાં શું શું છે તે સમજાવે છે.

ગુરુકે ઘરમે નવ નિધિ સારા, ચેરેકે ઘરમેં નિપટ અંધેરા।

ગુરુકે ઘર સબ જરિત જરાયા, ચેરેકી મઢિયામેં છપ્પર છાયા...જગત... ॥૨॥

કવિએ આખા જગતને ગુરુ જાણ્યું છે. કાર [] કે શાસ્ત્રવચન છે કે ગુરુની પાસે નવનિધાન છે. જગતરૂપી ગુરુ પાસે ૫ [] નવનિધાન એટલે ખજાનો છે. પૃથ્વી માતાએ અનેક નરરત્નોને જન્મ આપ્યો છે. ભગવાન ઋષભદેવથી લઈને અંતિમ તીર્થકર ભગવાન મહાવીર સ્વામી સુધી બધા આજ પૃથ્વીની ગોદમાં જન્મયાને મોટા થયા. રામ, લ "મ [] કૃષ્ણ [] વગેરે અનેક મહાપુરુષોની જનની પૃથ્વી છે. આજ પૃથ્વીના પેટાળમાં હીરા, પન્ના, સોનું ચાંદી, નીલમ, પોખરાજ વગેરે ઉત્તમરત્નો પેદા થાય છે.

આ રીતે જગતને ગુરુ ગઈતાં બાધ નિધિ તથા આંતર નિધિમાં મહાપુરુષોનો સમાવેશ થાય છે. આંતરિક નિધિમાં આત્મારૂપ ગુરુનાં અસંખ્યાત પ્રદેશમાં અનંતજ્ઞાન, અનંતદર્શન, ક્ષાયિક ચારિત્ર, ક્ષાયિક સમ્યકૃત્વ અને પાંચ પ્રકારની ક્ષાયિક દાનાદિક લભિધ એ નવ પ્રકારનો સર્વશ્રેષ્ઠ નિધિ હોય છે.

શ્રી મોટીચંદ્રભાઈ ક્રપદિયાએ નવનિધિનો અર્થ આધ્યાત્મિક ગુરુની દૈણિએ ઘટાયો છે. જેમ કે સદાચરાર, સમતા, સમશીલતા, સુરસતા, સુવિચારતા, સરળતા, સહિતુતા, સવીર્યતા અને સદાગમતા એની અંદર ભરેલા છે. આ બધી બાધ્યાચાર રૂપ નવ નિધિઓ છે. આંતરિક નવનિધિ જીવધારાપર અવલંબિત છે તે બતાવે છે. (૧) માર્ગાનુસારિતા (૨) અપૂર્વ કરાર (૩) બોધિબીજ (૪) અપ્રમતત્વ (૫) અનિવૃત્તિકરાર (૬) કખાયવિજ્ય (૭) ધર્મ શુક્લ ધ્યાન (૮) યોગ નાલિકા (૯) શૈલશેકરાર.

આ રીતે બાધ્ય- આભ્યાંતર નવ નિધિઓથી આ જગત ભરેલું છે. આત્મારૂપ ગુરુ અને મનરૂપ શિષ્ય છે. આત્મરૂપ ગુરુ આત્મબળથી શિષ્યને વશ કરી શકે છે. આત્મરૂપ ગુરુ જો પ્રમાદી બની જાય તો મનરૂપ શિષ્યનું બળ વધે છે. આત્મા અપ્રમાદી થઈને મન શિષ્યને આજ્ઞા પ્રમાર્ગ પ્રવર્તાવી શકે છે. ગુરુનાં ધરમાં નવનિધિ છે. ત્યારે મનરૂપ શિષ્યનાં ધરમાં અજ્ઞાનરૂપ અંધારું છે. અજ્ઞાન અંધકાર ને કારાર ચેલો કાંઈ કરી શકતો નથી. જેથી બાલભાવ યુક્ત ચેલો છે. આત્મરૂપ ગુરુના ધરમાં ગુરુરત્નોનો ચણકાટ છે. ત્યારે ચેલાના ધરમાં મનોવર્ગરૂપ મઢીમાં પુદ્ગલની વર્ગરૂપ ઇપ્પર છાયા છે. અર્થાત્ શિષ્ય ગરીબડી ગાય જેવો છે ત્યારે ગુરુ તો ધ્યાનની ધારામાં લાગી આત્માનંદની મસ્તીમાં જૂલી રહ્યા છે. તેને તો અંદરમાંથી આનંદનો ધ્વનિ ઉઠે છે. અનાહૃત નાદનાં સૂરો સંભળાય છે. એટલે ગુરુ તો ટોચ ઉપર છે ત્યારે શિષ્ય ફજુ તળેટીમાં ઊભો ઊભો નિરખી રહ્યો છે. હવે કવિ ગુરુ શિષ્યનું અંતર બતાવે છે. ગુરુ સોહી મારે શબ્દકી લાઠી, ચેરે કી મતિ અપરાધકી

ક ઠ ઠ |

ગુરુકે ઘરકા મરમ ન પાયા, અકથ કહાંઝી ‘આનંદઘનત્ત ભાયા... જગત... || ૩ ||

ગુરુ કેવા દયા સાગર તથા કરુંભૂતિ છે તે બતાવતાં કહે છે, “વજાદડપિ કઠોરાઙ્ગિ, મૃદુનિ કુસુમાદપિ” ગુરુ પોતાની કિયાઓમાં તેમજ સાધનામાં વજ જેવાં કઠોર હોય છે. ત્યારે જગતનાં દુઃખી, અજ્ઞાની ને ભારે કર્મી જીવો પ્રત્યે પુષ્પવત્ત કોમળ હૃદયી હોય છે. તેઓ બીજાનું દુઃખ જોઈ શકતા નથી. અરે સાંભળતા પર દુઃખ અનુભવે છે પર માર્ગ ભૂલેલાને માર્ગ લાવવા સમયોચિત વજ બની કઠોર વર્તન કરે છે. માટે જ કવિ કહે છે કે, ગુરુના ઉપદેશને મગજમાં ન રાખનાર મૂઢમતિ શિષ્યને ગુરુ વચનરૂપી લાકડીનાં પ્રબાર કરે છે. શિષ્ય, ગુરુની હિતશિક્ષાને અવધારે નહીં, મનને સ્થિર કરી અભ્યાસ ન કરે. મન, બુદ્ધિ તથા નેત્ર ચકળવકળ થયા કરતાં હોય. શીખેલું બેદરકારીને કારાર ભૂલી જાય તો ગુરુદય કઠોર બની કઠોર શિક્ષા આપે છે. આમ કરવામાં ગુરુના હૃદયમાં શિષ્ય પ્રત્યે હિત બુદ્ધિ છે. શિષ્ય પોતાની દુષ્પિત બુદ્ધિને કારાર ગુરુનાં મર્મને સમજ શકતો નથી.

આનંદઘન પ્રભુ કહે છે, આ કષારી ન સમજ શકાય ન કષી શકાય એવી છે. અહીં ગુરુને સ્થાને ચેતનરાજ લઈને તથા મનને શિષ્યરૂપ લઈ સંબંધ દર્શાવવામાં આવ્યો છે. મનની મલિનતાને કારાર બુદ્ધિમાં પર મલિનતા આવે છે. મન બદ્ધારમાં ભટકે છે. દુનિયાના કચરા ભેગા કરે છે. અને જ્ઞાનીઓએ ફેંકી દીધેલી વસ્તુઓનો સંગ્રહ કરે છે તે પોતાની સ્થિતિનો વિચાર કરતો નથી તથા આત્મગુરુનો મહિમા સમજતો નથી તે ગુરુ ઉપદેશને લાયક કેમ કહેવાય ? જ્ઞાનની મોટી મોટી વાતો કરનારો મૂઢમતિ શિષ્ય સ્વયંની જાડી બુદ્ધિને કારાર ઠેકાર આવતો નથી. આથી ચેતન પર સંસાર સુખમાં રચ્યો - પચ્યો રહે છે. ભોગની ભૂતાવળ બની ભોગનો કીડો બને છે. આશ્રયની વાત એ છે કે ચેતન આત્મા પોતાના ધરને જ જારીતો નથી. પોતે અનંત શક્તિ ધામ હોવા છતાં જારી કે શક્તિ હીન થઈ ગયો છે.

આ પદમાં જગતને ગુરુ સ્થાને મૂકી વાચકને વિચાર કરતો મૂકી દીધો છે. શિક્ષા દરેક સ્થાનેથી મળી શકે છે જેમકે ઝાડ, પાન, ફળ, ફૂલ આકાશ, જડ-ચેતન દરેક જ્ઞાન આપે છે. જેમકે ઝાડ પાસેથી ઉપકાર

અથવા સ્થિરતા, આંબાં પાસેથી નમ્રતા, આકાશ પાસેથી વિશાળતા, નદી પાસેથી નિર્મળતા, સાગર પાસેથી ગંભીરતા તો પૃથ્વી પાસેથી સહનશીલતા મળી શકે છે. માટે કવિએ જગતને ગુરુ કહ્યું છે. શિષ્યના હૃદયમાં નમ્રતા આવે તો શિષ્યભાવ જન્મે છે ત્યારે શિષ્ય કહે છે કે હે કરુણાસાગર ! આપ તો કરુણામુર્તિ છો. ત્યારે હું અનેકદોષનું પાત્ર છું. આપની કરુણાનું ભાજન છું આત્મા જ ગુરુ છે. આત્મા જ શિષ્ય છે. ગુરુ શિષ્ય એક બને છે ત્યારે સચિયદાનંદની પ્રસી થાય છે. આ પદમાં ગુરુ-શિષ્ય સંબંધનું વળ્ણ છે. ગુરુમાં અપાર વાત્સલ્યભાવ છે. શિષ્યને સુધારવા ગુરુ કઠોર પણ બને છે.

ભારતીય ગુરુ-શિષ્ય પરંપરા ઘરી ગફન અને ગૌરવંતી છે. આ સંબંધ સમજવાની શક્તિ સામાન્ય લોકોમાં હોતી નથી. આનંદધનજીએ રૂપક શૈલીથી આ પરંપરાનો મહિમા અહીં સરસ-અદ્ભૂત રીતે વળ્ણ્યો છે.

૫૬-૭૫

“ઔસી કૈસી ઘરવસી”

શ્રી આનંદધનજી મહારાજે આ પદમાં આધ્યાત્મિક વિષયને વ્યવહારિક ભાષામાં વ્યક્ત કર્યો છે. ઉપલક દેખિથી જોતાં આ પદ સામાન્ય લાગે તેવું છે પરંતુ ઊડાથી જોતા તેની ગંભીરતાનો ઝ્યાલ આવે છે.

ઘરમાં કોઈ એવું માસ આવી જાય તો ઘરની શાંતિ હાઈ જાય છે. વળી તેનો પડધો પડેશમાં તથા ગામમાં પણ પડે છે. તેથી બુદ્ધિમાન માસ પારક માસને ઘરમાં લાવતાં તેના રૂપરંગ કરતાં તેના સ્વભાવ તરફ દેખી કરે છે. ચેતનનાં ઘરની પણ આવી જ વાત છે. કવિ કહે છે:-

ઔસી કૈસી ઘરવસી, જનસ અનેસી રી

યાહી ઘર રહિસે જગવાહી, આપદ હૈ ઇસી રી...ઔસી... ॥૧૩॥

દુનિયાદારી કરતાં થાકેલો ચેતન આજે પોતાનો બળાપો કાઢે છે. સરલ બની, સદ્બુદ્ધિના સહારે પોતાની સાચી પરિસ્થિતિનો ઝ્યાલ આવે છે ત્યારે ચેતનને પોતાની ભૂલ સમજાતા પશ્ચાતાપ કરે છે. હવે તેને લાગે છે કે હું પારક તથા પોતાનો વિવેક ભૂલી ગયો છું. મે મારાને પારક અને પારકને મારા ગરી તેનાં ઉપર મે અત્યંત પ્રેમ કર્યો. ચેતનને પોતાની ભૂલનું પરિમ સમજાય છે. તે પોતાના ઘર તરફ દેખી કરી વિચારે છે કે

આમ થવાનું કારણ શું ? જરૂર કોઈ કથોરી જરૂર ઘરમાં આવી ગઈ છે. આ જરૂરનો પ્રભાવ સારાએ વિશ્વ પર છે. આખો સંસાર તેની અસર તળે છે. એને કારણ હું મારી શક્તિને ભૂલી ગયો છું. તે ઘરમાં ઘૂસી એવી શક્તિ જમાવી છે કે જેથી હું મારી પોતાની સ્વતંત્રતા ભૂલી ગયો છું તે મારા ઘરને એવું તો પચાવી દીધું છે કે જા આ ઘર તેનું પોતાનું ન હોય ! તે અમને અમારા ઘરમાંથી બહાર કાઢવા ઈચ્છે છે. તેની શક્તિ પણ અજબ છે. તે આપણી રીતભાતને ઉથલાવી નાખે તેવી છે. તે પોતાનું રાજ્ય સ્થાપી દે તેવી તો માથાભારે આ જરૂર છે. કવિ આગળ કહે છે:-

પરમ સરમ દેસી, ઘરમઉ પેસી રી

યાહી તે મોહની મેસી, જગજ સમેસી રી...ઔસી... ॥૧૨॥

ચેતન હવે સત્યરાહનો રાહગીર બની રહ્યો છે. હવે તે શુભવિચારણાએ ચડયો છે. તેને હવે સમજાય છે કે પારકી વસ્તુ ઘરમાં ઘૂસી ગઈ છે. જેની અસર તળે અનંતશક્તિ નિધાન આત્મા ખુદ આવી ગયો છે આ ઘરી જ શરમજનક વાત છે. એ વસ્તુની મોહની જગત પર એવી તો છાઈ ગઈ છે કે તેની અસર તળે જગતના નાના-મોટા સર્વ જીવો આવી ગયા છે. વિચિત્રદશા તો એ છે કે ચેતન જ્યારે મોક્ષ ઈચ્છે છે તો તેના ઉપર દ્વેષ ઉપજાવે છે. મોક્ષની વાતો સાંભળતા નિદ્રારૂપે આવી ઊંઘાડી દે છે. તપ-ત્યાગ કરવા ઈચ્છે છે તો ધમપણા કરી ખાવા-પીવામાં લલચાવે છે. સંસાર પ્રતિ રાગ અને મોક્ષપ્રતિ દ્વેષ ઊભો કરાવે છે. ધન, પુત્ર, પદ પ્રતિષ્ઠાને પોતાના માની રાગ કરે છે અને જ્ઞાન દર્શન ચારિત્રાદિ રત્નો પોતાના હોવા છિતાં પારકાં જેવા જરૂર છે. સમતા, સરલતા, સ્વભાવ રમણતા કરવામાં ઘરી મહેનત કરવી પડે છે ત્યારે પદાર્થ પ્રત્યે રાગ-દ્વેષ કે કણાય ઊભા કરવામાં વિશેષ પ્રયત્ન કરવો પડતો નથી. પરભાવ રમણતા પોતાની અને સ્વભાવ રમણતા પારકી હોય તેવું ભાસે છે.

આ સ્થિતિ કરાવનાર જરૂર કહો કે પરભાવ રમણતા કહો, પર પરિણાત્મિક કહો કે કુમતિ, કુબુદ્ધિ કહો, કર્મ કહો કે કુદરત કહો એ બધી બહારની વસ્તુ છે. આત્માની નથી. એ મોહનાજાનો મંત્ર છે. મોહની રાગીનો દોર છે. અહું મમનો મંત્ર છે, જગતની પક્ષક છે અને કેડો ન

મૂકનાર વળગાડ છે.

ચેતન કહે છે, મારો યશ આખા જગતમાં ફેલાવાનો હતો પણ એ એ એના ઉપર મેશ લગાવી દીધી. આવી બૂરી હાલત કરનાર આ વિભાવભાવ છે. તેનો પરચો શું તે બતાવતા કવિ કહે છે:-

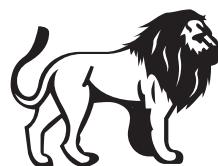
કૌરીસી ગરજ નેસી, ગુરજ ન ચખસી રી,
‘આનંદઘનત્ત સુને સી બંદી, અરજ કહેસી રી...ઔસી... ॥૩॥

કવિએ આ કિમાં રહસ્ય દર્શન કરાવ્યું છે. ગરજવાનને અક્કલ ન હોય. એ રીતે સ્વાર્થ ધર્મ બૂરી ચીજ છે. સજજન માનવ ગરજવાન ન બને. ગરજ એવી ચીજ છે કે તે હંમેશાં બીજાની પાસે શાનની જેમ સલામ કરાવે છે. અનેકવાર ધક્કા મારીને કાઢવા છતાં નીકળતી નથી. આશાના દોરે નાચે છે. તે મારા ધરમાં રહી મારી પાસે ફ્લકાં કામ કરાવે છે. વળી જબરી તો એવી છે કે સાચા સુખને આપવા પણ દેતી નથી. મારી જ્યાં આવી દશા હોય ત્યાં હું અરજી પણ કોને કરું? અને કેવી રીતે કરું? મોટા માસ પાસે વાત કરવા જતાં પણ યોગ્યતા કેળવવી જોઈએ.

‘આનંદઘન જેવા મહાન પુરુષ પાસે જઈને વાત કરવા જેવી સ્થિતિ પણ આશાદાસીએ રહેવા દીધી નથી.

કવિશ્રીએ આ પદમાં વ્યવહારું દૃષ્ટાત દ્વારા બોધ આપ્યો છે. ધરમાં કોઈ અજ્ઞાતી, વિચિત્ર વ્યક્તિ આવી જતાં જેમ ઉત્પાત મચાવે છે. ધરને અપયશ અપાવે છે તેવી રીતે ચેતન રૂપી ધરમાં પરભાવરૂપી દુર્વૃત્તિઓ ઉત્પાત મચાવે છે અને સંસાર પરિભ્રમણ કરાવે છે.

આ પદનો ઉપદેશ વિશાળ છે.

૫૬-૮૦

“ચેતન! શુદ્ધાતમકું ધ્યાવો”

શ્રી આનંદઘનજી મહારાજે કેટલાક પદોમાં જડ-ચેતનના સ્વરૂપનું નિરૂપ કર્યું છે. તેમાં સ્વપરનું ભેદજ્ઞાન કરવાનું ધ્યેય છે. જડ પ્રત્યેનો રાગ જીવને એટલો પ્રબળ છે કે સામાન્ય પુરુષાર્થથી તે દૂર થશે નહિ. વળી રાગભાવનું અપમાન કરતા તથા છોડવા યોગ્ય છે તે જાતાં છૂટતાં વાર પણ લાગતી નથી.

કવિએ ચેતનને લ ”યમાં રાખી ઉપદેશ ધારા વહ્નાવી છે. આ ઉપદેશની અસરથી જાગૃતિ આવે છે. ત્યાં કોઈ મુશ્કેલી આવતાં કે પ્રલોભનો મળતાં ચેતન પાછો પડી જાય છે ને વિષયકખાય (વાસના) તરફ દોરાઈ જાય છે. પરંતુ કહેવત છે કે “સો કાંકરી મારતાં એકાદ કાંકરી લાગી જાય” એમ વારંવાર કહેવાથી સત્ય જાગૃતિ આવતાં સ્વરૂપદર્શન થઈ જાય છે.

મનમાં દેઢ સંકલ્પબળ હોય તો આનંદરસના ધૂંટડા પી શકાય છે. આ પદમાં કવિએ ચેતનને ઢંઢોળ્યો છે. ‘સારંગ રાગ’ માં ગવાયેલ આ પદમાં ચેતનની શુદ્ધાત્મદશાની વિચારા થઈ છે. કવિ કહે છે કે:-

ચેતન! શુદ્ધાતમકું ધ્યાવોપર પરચે ધામધૂમ
સ દ ઠ ઈ ,
નિરજ પરચે સુખ પાવો; ચેતન! શુદ્ધાતમકું ધ્યાવો
। । । । । ।

કવિ આ પદમાં અનાદિકાળથી ઉંઘાતા ચેતનને ઢંઢોળી જગાડે છે. અને કહે છે, હે ચેતન! સમજ, હવે તું તારા શુદ્ધસ્વરૂપનાં ચિંતનમાં લાગી જા, પરભાવમાં કયાં સુધી રહીશ. બાધ્યદશાના ચિંતનરૂપ ચિંતાને છોડી, આત્મદશાના ધ્યાનમાં સ્થિરતા સાધી લે. અનાદિકાળથી ચેતને પરનો પરિચય કર્યો છે અને વધાર્યો છે પણ હવે સ્વપરિચય કરવાનો છે. પરપરિચયમાં ધાંધલ-ધમાલ છે. સ્વમાં પરમ-શાંતિ છે. એક વખત પોતાનો પરચો જાઈ જાય તો બાધ્ય કોઈ પણ પરિસ્થિતિ અસર કરી શકે નહીં. માટે શુદ્ધાત્માનું ધ્યાન કરવું. એ ધ્યાનથી કર્મ મહિનતા નાશ પામે છે. ધ્યાન કરનારની ઉત્તમતાં બતાવતાં કહે છે, જે જિતેન્દ્રિય, ધીર, પ્રશાન્ત સ્થિરત્વા, સ્થિર આસનન્યાળા અને નાસ્કિના અગ્રભાગ પર જઈ નેત્ર સ્થિર કર્યા છે એવા યોગીરાજ આ જગતમાં ઉત્તમ સાધક છે. ધ્યેયમાં ચિત્ત સ્થિર કરીને અથવા ધારાના આધારથી બાધ્ય મનોવૃત્તિનો નિરોધ

કરી, ચિત્તની પ્રસંગતા ધારા કરનાર એવા ઉત્તમ ધ્યાનીની ઉપમા દેવો
અને મનુષ્યોમાં કોઈ સ્થળે નથી.

ધ્યાન સંબંધી કહ્યું છે:-

ધ્યાતા ધ્યાન તથા ધ્યેય, મેકતાવગવંત ત્રયમ ।

તસ્ય હયનન્ય ચિત્તસ્ય, સર્વ દુઃખક્ષયો ભવેત ॥

ધ્યાતા ધ્યાન અને ધ્યેય એ ત્રણની ઐક્યતા જે કરી છે એવા
અનન્ય ચિત્તવાળા યોગીના સર્વ પ્રકારનાં દુઃખો ક્ષય પામે છે. માટે હે
આત્મનું! પોતાના શુદ્ધસ્વરૂપનું ધ્યાન કરવામાં જ સર્વપ્રકારની સિદ્ધિ
મળે છે. પરપુદ્ગલનાં પરિચયમાં રાગ-દ્રેષ્ટ, પ્રમાદ, વિષય વાસના, ઈર્ષા
કલેશ દુઃખ ને જન્મ - મરણની ધામ-ધૂમ સદાકાળ વર્તે છે. તેનાં પરિચયથી
શાંતિ નથી ત્યારે શુદ્ધાત્માના સંબંધથી હે ચેતન ! તું સુખ પામી શકીશ
શુદ્ધ સ્વરૂપની રમણા સહજ સુખ પ્રાપ્તિ કરાવશે. કવિશ્રી બીજી કરીમાં
કહે છે:-

નિજ ઘર મેં પ્રભુતા હૈ તેરી પરસંગ નીચ કહાવો;

પ્રત્યક્ષ રીત લખી તુમ ઔસી, ગહિયે આપ સુહાગો...ચેતન... ॥૨॥

હે ચેતન ! તારી મોટાઈ શેમાં છે ? અનો તો જરા વિચાર કર. શું
મોટા શેઠ થઈને ફરવામાં, રાજી-મહારાજી થઈને મહાલવામાં કે ઇન્જના
ઇન્ડ્રાસન પર બેસવામાં મોટાઈ છે ? ના. એ પ્રભુતા તો માગી લીધેલી છે.
એ પૌદ્ગલિક પ્રભુતા પામર બનાવે છે. હે ચેતન ! સાચી પ્રભુતા તો તારી
પાસે જ છે. અનંતગુણ નિધાન ચૈતન્ય પરિપૂર્ણ શુદ્ધાત્મામાં છે. પોતાના
અસંખ્યાત પ્રદેશરૂપ ધરમાં તારી પ્રભુતા છે. અનંત આનંદનો સ્વામી
ત્રિલોકીનાથ તું પોતે જ છો. તારી પ્રભુતા તારે સ્વાધીન છે. તો પછી
નીચનો સંગ કરી નીચ શા માટે કહેરાવે છે ? તું પૈસાને લ "મીના તોરમાં
ડૂબી જાય છે વિદ્વાન, વિદ્યાના ધમંડમાં ફૂલી જાય છે. કોઈ પરિવારથી તો
કોઈ હજારો ભક્તોની ભીડમાં, કોઈ મહાત્મા શિષ્ય પરિવારથી મલકાય
છે. ૫ આ બધી પ્રભુતા બ્રમ ભરેલી છે.

હે ચેતન ! જેમાં તું આનંદ માને છે તે બધાં સાવ ઊતરતી કક્ષાના
છે. તેનાં સંગમાં રહેતાં તારી ૫ કિમત ઘટે. બગલાના ટોળામાં હંસ
આવી જતાં હંસની કિમત નથી. તેમ હે ચેતન ! પુદ્ગલમયતા તે તારો

સ્વભાવ નથી. તેમા રાચવું કે મારવું એ તો અજ્ઞાનની નિશાની છે. માટે
તારી પ્રભુતાનો તું વિચાર કર. અને એને જ ગ્રહણ કર.

જગધર્માથી તારા ધર્મો જુદાં છે. તે પ્રત્યક્ષ લક્ષ્યથી જ એ આવે છે
પુદ્ગલમાં જ વા - જોવાનો સ્વભાવ નથી. એનો માલીક તું જ છો માટે
તેને ગ્રહણ કરી પકડી રાખ જો સ્વભાવને પકડી રાખીશ તો પરભાવ છૂટી
જશે. હે ચેતન ! તું તારા સ્વભાવમાં રહે.

કવિએ પ કહ્યું છે કે:

"આપ સ્વભાવમે રે અવધ સયા મગનમે રહેના"

હે અવધ ! યોગી આત્મનું ! તું તારા સ્વભાવમાં જ હંમેશાં મળન
રહે. પરભાવ દૃષ્ટિ એ રખડાવનારો ભાવ છે. તેથી કવિશ્રી આ પદની ત્રીજી
કરીમાં કહે છે:-

યાવત તૃજ્જા મોહ હૈ તુમકો, તાવત મિથ્યા

મ ત વ વ ઽ ;
સ્વસંવેદ ગ્યાન લહી કરિવો, છંડો ભ્રમક
વ ભ ા વ ઽ . . . ચ ત ન . . . । । ૩ । ।

હે ચેતનરાજ ! જ્યાં સુધી તારામાં મોહ અને તૃજ્જા છે ત્યાં સુધી
તારી અજ્ઞાનદશા છે. મોહ સંસારવૃદ્ધિનું કારણ છે. મોહને કારણ જ ધન,
માલ, મિલક્ત, પદ, પ્રતિષ્ઠા, પુત્ર, પુત્રી, પરિવાર વગેરેની તૃજ્જા જાગે છે.
અને તેનાં તારણમાં તારણ કરે છે. આવી પરવસ્તુ સંબંધી તૃજ્જા એ
મિથ્યાભાવ છે. પોતાનો જે ભાવ ન હોય તેને પોતાનો કલ્પવો તે
મિથ્યાભાવ છે. સ્વસંવેદન જ્ઞાન એટલે જે જ્ઞાન વડે આત્માના સ્વરૂપની
પ્રતીતિ થાય તેવા પ્રકારનું આત્મજ્ઞાન અથવા ભામક વિભાવનો ત્યાગ.
શ્રી હરિભદ્રસુરિજી એ કહ્યું છે "માત્ર વસ્તુનું ઉપલક જ્ઞાન થાય તે વિષય
પ્રતિભાસ જ્ઞાન કહેવાય છે." તેમાં હેય - ઉપાદેયનો વિવેક થતો નથી.
બીજી આત્મ પરિત્તિમત જ્ઞાનમાં રાગ-દ્રેષ્ટને ઓળખાય અને રસ્તો
જડે. જ્યારે ત્રીજી સ્વસંવેદન કે તત્ત્વસંવેદન જ્ઞાનમાં હેય-ઉપાદેયનો
નિશ્ચય હોય. વૃત્તિની સ્વસ્થતા હોય, જીવન પ્રશાંત હોય અને ચારિત્ર
જળકતું હોય. તત્ત્વ સંવધે જ્ઞાનની ભામક ભાવનો ત્યાગ થાય છે.
વિભાવભાવમાં ઘડા ભ્રમ પેદા થાય છે. ઘડા તરંગો તથા ઉધામા ઉઠે છે.

૫॥ સ્વભાવમાં સ્થિરતા આવતાં બધા જ ભમ ભાંગી જાય છે. સ્વને ઓળખવા સ્વનું જ્ઞાન, સ્વનું ચિંતન અને સ્વનું ધ્યાન અને સ્વને પામવા સ્વનો પુરુષાર્થ એ જ ઉત્તમ કાર્ય છે. છેલ્લી કડીમાં કવિ કહે છે:-

સુમતા ચેતન પતિકું ઇજ્જ વિધ, કહે નિજ ઘરમે
અ T v ;

આતમ ઉચ્છ સુધારસ પાયે, સુખ ‘આનંદત્ત પદ પાવો... ચેતન... ॥૪॥

સુમતિ પોતાના ચેતન પતિને કહે છે, હે નાથ ! હવે તો મારી વાત સાંભળો અને પોતાનાં ઘરમાં પધારો. અને જુઓ કે તમારા જ ઘરમાં કેટલા ગુરૂરત્નોનો વૈભવ પડ્યો છે. ઠાંસી ઠાંસીને ગુરૂરત્નો ભર્યા છે. અનંતગુરૂનો ધરી આવા કાચ અને કાંકરામાં રચ્યો પરચ્યો રહે છે તે શું તારા ઉત્તમપદને યોગ્ય છે ? હે સ્વામી ! તમે જે બહાર શોધી રહ્યા છો તે બધું તમારામાં જ છે. અંદર દૃષ્ટિ કરતાં આત્મવૈભવનાં દર્શન થશે. એક વખત આત્માનંદનો સ્વાદ લીધા પછી તેને છોડવાનું મન નહીં થાય.

સુમતિ ચેતનને સાચા માર્ગ લઈ જવા માર્ગદર્શક બની છે. હવે ચેતન ધીરે ધીરે ઢેકાઈ આવતો હોય તેવું લાગે છે. ૫॥ પાછો ભટકી ન જાય તે માટે સુમતિ અત્યંત કાળજી રાખે છે. તુલસીદાસ કહે છે:-

“જા પર જા કર સત્ય સનેહૂ
સો તેહિ મિલહિ ન કછુ સન્દેહૂ”

જે વ્યક્તિને જેના ઉપર પ્રેમ હોય તે અવશ્ય તેને મળો જ છે. તેમાં શંકાને સ્થાન નથી. તેમ શુદ્ધાત્માનું ધ્યાન કરી તેને ઓળખવામાં આવે તથા તેના પર સ્નેહ કરવામાં આવે તો અવશ્ય શુદ્ધાત્માની પ્રાપ્તિ થાય છે. શુદ્ધાત્મભાવને જાણ્યા વિના શુદ્ધાત્મ સાથે પ્રેમ જોડી શકાય નહીં.

આ પદમાં અધ્યાત્મ સાધનાનો સાચો માર્ગ દર્શાવી દીધો છે. સાચા માર્ગની ચાવી આ પદમાં મળી આવી છે. સુંદર ભાવો લય તથા સહજ વારીમાં આ પદ દ્વારા સહજ સુખાનુભૂતિ થઈ શકે છે.

“ચેતન ! ઐસા જ્ઞાન વિચારો”

મસ્તયોગી શ્રી આનંદધનજી મહારાજ સાધકને ધીરે ધીરે પગલાં ભરતાં શીખવે છે. જેમ બાળકને એની પાચનશક્તિ અનુસાર ખોરાક અપાય તેમ સાધકને ૫॥ એની યોગ્યતાનુસાર સાધનાની શિક્ષા દેવામાં આવે છે. કવિશ્રી આનંદધનજીએ આ પદમાં ચેતનને સંબોધીને સાધનાનો માર્ગ બતાવે છે.

જૈનદર્શનનો સાપેક્ષવાદ જગતનાં જધડાનું ન્યાયાલય છે. સર્વજ્ઞ પરમાત્માની વારી કોઈ કયેરી તથા ન્યાયનું સિંહાસન છે. અહીં સર્વ જીવોને સાચો ન્યાય આપવામાં આવે છે.

“અહં બ્રહ્માસ્મિ, તત્ત્વમસિ ને સોઽહમ”

આ ત્રણ સૂત્રો સાપેક્ષવાદથી સત્ય છે. સાપેક્ષવાદ સિવાય તેનું સ્વરૂપ બીજી કોઈ રીતે બારાબર બતાવી શકાય નહિં. જીવને જ્યારે અંતર આત્મભાવ અને બહિરાત્મભાવ વચ્ચેનું અંતર સમજાય છે તથા સ્વ-પરનું ભેદ વિજ્ઞાન થાય છે ત્યારે સર્વ સંઘર્ષનો અંત આવી જાય છે.

સાધક પ્રારંભમાં બાધ્યાત્મવૃત્તિ અને અંતરાત્મવૃત્તિ વચ્ચે જોલાં ખાય છે. અંતરાત્મભાવમાં જરા સ્થિરતા થવા આવે અને તે વખતે જ બાધ્યમાં કોઈ પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિ ઊભી થઈ તો તે તુરત જ બાધ્યમાં સરી જાય છે. ૫॥ પાછો એવો કોઈ ધક્કો લાગતાં તેનામાં વૈરાગ્યભાવ આવે છે. અને અંતરાત્મવૃત્તિ કેળવી પરમાત્મદશાની મહત્ત્વા ગાવા લાગે છે. અને પછી તેને ધ્યાવતા અત્યંત ઉત્સુક બને છે. છેવટે એ દશા પ્રાત કરીને જ જંપે છે. પછી તો તેને “અહં બ્રહ્માસ્મિ” “હું પોતે જ બ્રહ્મ છું” તેવું અનુભવાય છે. તે નિરંજન નિરાકાર સ્વરૂપ ચેતનને નિષાળે છે.

જીવ જ્યારે આત્મદશાની વિચારાઈ કરે છે ત્યારે તેને એવું લાગે છે કે શુદ્ધચેતનભાવ એ જ હું પોતે છું એટલે તેને તત્ત્વમ અસી આવો ભાવ અંદરમાં જાગે છે. અને ત્યારે તે અલૌકિક આનંદ અનુભવે છે. તથા ચેતનને જ્યારે કખાયોની કિલાણી અને પરભાવની વિરૂપતાનો જ્યાલ આવે છે ત્યારે તેને અંદર ડોકિયું કરવાનું મન થાય છે. તેમ કરતાં આગળ વધીને ‘સોઽહમત્ત ‘સોઽહમત્ત (તે હું જ છું, તે હું જ છું) નો

અનુભવ થાય છે. બાધ્ય પદાર્થો તે હું નથી ૫॥ બાધ્ય પદાર્થોનો પ્રતિભાસ જેમાં થાય છે. તે હું છું. પદાર્થની પર્યાય મારા જ્ઞાનગુંમાં પ્રતિભાસે છે. તેથી પદાર્થ મારા જ્ઞાન વડે જ॥ય છે. તેથી પદાર્થ તે હું નહીં ૫॥ જ્ઞાન તે હું છું. આવી ઉચ્ચસ્થિતિનું ચિંતન અને ધ્યાન કરતાં કરતાં જ્ઞાયક જ॥ય છે. ધ્યેયાકારે અંદર ‘સોઝમત્ત ની પ્રાણિ થઈ જાય છે. ઉપર બતાવેલી ત્રીય દશાને મનમાં રાખી પ્રસ્તુત પદ પર વિચાર॥૧. કરીએ.

ચેતન ઐસા જ્ઞાન વિચારો
સોહં સોહં સોહં સોહં અજ્ઞુન બીયા સારો...ચેતન... ॥૩॥

જ્ઞાન એ ચેતન્યનું લક્ષ ॥ છે. લક્ષ ॥ કદી ૫॥ લ ”યથી અલગ ન પડે. નિગોદમાં ૫॥ જીવને જ્ઞાનગુ ॥ હોય છે. તે સર્વથા ઢંકાઈ જતો નથી. અક્ષરનો અનંતનો ભાગ ખુલ્લો રહે છે. કાર ॥કે તે જીવનો ગુ ॥ છે. ગુ ॥વડે તત્ત્વને જા ॥ શકાય છે. અને તત્ત્વથી ‘સ્વ ॥ ને ઓળખી શકાય છે ‘સ્વ ॥ નો કદી નાશ થતો નથી.

આત્મા અને પરમાત્મા વચ્ચે ભેદ કરાવનાર કર્મ છે. કર્મનો નાશ થતાં આત્મા તે જ પરમાત્મા કહેવાય છે. તેથી આત્મા તે જ હું છું. બસ આત્માની ધૂન લાગવી... મિથ્યાત્વીને જો અંતરદશાની તાલાવેલી લાગે તો તેનું મિથ્યાત્વ ધીમે ધીમે મોળું પડે છે. અંતરાત્મભાવયુક્ત સાધક પરમાત્મભાવ તરફ જિજ્ઞાસા સેવે છે. તેની વિચાર ॥થી અંતકર ॥માં ઉતેજના સાથે તાલાવેલી લાગતા ‘સોહં ॥ ‘સોહં ॥ ની ધૂન લાગે છે. ‘સોહં ॥ અક્ષરોના ચાલુ ઉપયોગથી ભેદજ્ઞાનદ્વારા અંતિમ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે. આ સૂચન લ ”યમાં રાખવા યોગ્ય છે.

કુવિએ અતિ વિશાળ પ્રયોગ બતાવતા ‘સોહં ॥ ની વિચારદશાને મધ્યમાં રાખી સ્વ પર નિસ્તારની ચાવી બતાવી છે.

આ પદની બીજી કરીમાં તેઓશ્રી કહે છે:-

નિશ્ચય સ્વલક્ષ્ણ અવલંબી, પ્રજ્ઞા છૈની નિહારો;
ઇહ છૈની મધ્યપાતી દુવિધા, કરે જડ-ચેતન
ક ॥ ર ૦ . . . ચ ॥ ત ૨ . . . । । ૨ । ।
આ કરીમાં ચેતનનું લક્ષ ॥ બતાવી ચેતનને જડથી જુદો પાડયો
ચેતનનું લક્ષ ॥ છે ‘ઉપયોગ લક્ષજ્ઞમ’ જીવમાં જોવા જા ॥વારૂપ ઉપયોગ

છે. જેને સાકારોપયોગ અને નિરાકારોપયોગ કહેવામાં આવે છે. આ લક્ષ ॥ બીજા કોઈપ ॥ દ્રવ્યમાં ઘટતું નથી. જીવસુખ દુઃખને જા ॥ તો સુખ દુઃખ કોના ? ? તે કયા કાર ॥થી આવ્યાં ? જો કર્મને કાર ॥ સુખ દુઃખ છે તો કર્મનો કરનાર કો ॥ ? જો કર્મનો કરનાર જીવ છે તેમ કહેવામાં આવે તોએ વ્યવહારનયનું કથન છે.

શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી કહે છે કે :-

હોય ન ચેતન પ્રેર ॥, કો ॥ અહે તો કર્મ;

જડ સ્વભાવ નહિ પ્રેર ॥, જુઓ વિચારી

મ મ :

ચેતનની પ્રેર ॥ વગર કર્મ ગ્રહ ॥ થાય નહિ. કાર ॥કે કર્મ પોતાની મેળે આવે અને આત્માને લાગી જાય તેવો જડનો સ્વભાવ નથી અને જો એની મેળે કર્મ લાગતા હોય તો સિદ્ધ ભગવાનને ૫॥ લાગવા જોઈએ અને તે કર્મ ભોગવવા સિદ્ધને પાછું સંસારમાં આવી જન્મ - મર ॥ કરવા પડે ૫॥ તેમ નથી. જે મોક્ષમાં ગયા છે તે પાછા કદી ૫॥ જન્મ ધાર ॥ કરતાં નથી એક રજમાત્ર ૫॥ તેઓને કર્મમલ નથી. માટે જો એમ કહીએ કે કર્મનો કર્તા તું નથી એ ૫॥ સર્વાશે સત્ય નથી ૫॥ જો જીવ પોતાને સંભાળી લે તો અકર્તા બની શકે છે.

શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીએ ઉપરની વાતનું સુંદર સમાધાન આપ્યું છે. કહું છે:-

છૂટે દેણાદ્યાસ તો નહિ કર્તા તું કર્મ,
નહીં, ભોક્તા તું તેણનો, તે જ ધર્મનો મર્મ

આત્મા કાંઈ કરતો નથી. જ્યારે દેણાદ્યનો અદ્યાસ છૂટી જાય ત્યારે આત્મા પોતાના સ્વભાવાનુસાર કર્મનો કર્તા - ભોક્તા રહેતો નથી ૫॥ નિજ સ્વભાવ નો કર્તા તથા તેની શુદ્ધપર્યાયનો ભોક્તા બને છે.

હે ચેતન ! તુ તો શુદ્ધઉપયોગી, જ્ઞાન દર્શન, સુખ, વીર્ય ગુ ॥નો ભોક્તા છે. પરંતુ આ ભોગ ઇન્દ્રિયાતીત હોવાથી ઇન્દ્રિયગોચર થતો નથી. કાર ॥કે આત્મા એમ પકડી શકતો નથી તેને પકડવાનું સાધન જુદું છે. જે ચીપિયાથી સાપ પકડી શકાય તે જ ચીપિયાથી હીરો ન પકડાય જે જ્ઞાનથી પરને જા ॥ છે તે જ જ્ઞાનરૂપી ચીપિયાથી સ્વને ન જા ॥ શકાય.

તેને માટે તી”॥ પ્રજ્ઞા છી॥ જોઈએ. પ્રજ્ઞા વડે તું તને જા॥ શકે છે. છી॥નું કામ બે વિભાગ કરવાનું છે. તો આ પ્રજ્ઞા છી॥ પ॥ એવી છે કે તેનાથી સ્વ-પરનું વિભાજન થઈ જાય છે. જેમ હંસ, દૂધ અને પા॥ જુદા કરે છે તેમ આત્મરૂપી હંસ જડ-ચેતનને જુદાં જા॥ છે ને જુદાં અનુભવે છે. ખા॥માંથી નીકળેલું સોનું તે માટી મળેલ છે પ॥ અજિની તાકાતથી સોનું તથા માટી જુદા થઈ જાય છે એ રીતે પ્રજ્ઞા છી॥થી સ્વભાવ - વિભાવનું વિભાજન કરે છે.

અવિરતિ સમ્યકૃદ્દિષ્ટ ગુ॥સ્થાનકમાં શુદ્ધ પ્રજ્ઞા છી॥ ઉત્પન્ન થાય છે. અને તે જડ અને ચેતનની એકાકારરૂપ થયેલી પરિ॥તિને બે પ્રકારે જુદી કરે છે. અર્થાત् જડને જડભાવે જ॥વે છે અને ચેતનને ચેતનભાવે જ॥વે છે. જેમ છી॥ લાકડાના બે ભાગ કરે છે તેમ પ્રજ્ઞા છી॥ છે. આ છી॥થી શું મેળવવાનું છે તે ત્રીજી કરીમાં કહે છે:-

તસ છૈની કર ગ્રહીયે જો ધન, સો તુમ સોહં
ધ ઠ ર ઠ ;

સોહં જાનિ દહો તુમ મોહં, વૈ હૈ સમકો વારો...ચેતન... ॥૩॥

ચેતન ! પોતાના શાન ઉપયોગને ઉપયોગમાં લાવી વિવેકજ્ઞાન કરે તો એ શાન વડે ચેતન જડ-ચેતનનું બેદ વિજ્ઞાન થાય અને સાર તત્ત્વરૂપ ધન હાથમાં આવી જાય છે. જેમ સોનું ને માટી જુદા થતાં સોનું ચહેરા॥ કરવામાં આવે છે તેમ પ્રજ્ઞા છી॥ વડે કર્મને દૂર કરી, ચેતનરૂપ ધનને તું હાથ કરી લે. જે કિંમતી છે એ જ તું ‘સોહં॥ છો. ચેતન જડ - ચેતનનું જડ-ચેતનનું બેદ વિજ્ઞાન પ્રાસ કરી સ્વભાવ તરફ જુકે છે પછી તો ઈન્દ્રિયભોગ, સગાઓનો સ્નેહ અને કુટુંબીઓનો રાગ એ બધું પરભાવ લાગે છે. તેને સમજાય છે કે આજ સુધી હું ખોટે રસ્તે હતો. હું મારા નિર્મળ સ્વરૂપને ભુલી ગયો. મોહમાં ફસાવું એ એક કલંક છે. ચતુર કાગડો વિષ્ણુ પર જઇ બેઠો. એવી મારી દશા હતી. મારી ચતુરાઈને લજાસપદ એ કાર્ય હતું ‘સોહં॥ પદનો જપ કરતાં પોતાના સ્વભાવનો ઝ્યાલ આવતાં મોહને દફનાવી દેવામાં આવે છે. અથવા તેની રાખ બનાવી દે છે. આમ કરવાથી અજ્ઞાન ટળી જાય છે ને સમજાવની સ્થિતિ આવે છે. આ સ્થિતિમાં શુદ્ધ સંવરભાવ થાય છે. આ સંવરની સ્થિતિમાં અનંત.... અનંત કર્માનો ક્ષય

થઈ જતાં આત્મા હળવો ફૂલ થઈ જાય છે. અનાદિની રખડપઢીનો અંત આવી જાય છે. આવી ઉત્તમપદની ‘સોહમત્ત સાધના છે. કવિશ્રી ચોથી કરીમાં કહે છે:-

કુલટા કુટિલ કુબુદ્ધિ કુમતા, છંડો વૈ નિજ
ચ ઠ ર ઠ ;
સુખ ‘આનંદત્ત પદે તુમ બેસી, સ્વપરકું નિસ્તારો..ચેતન... ॥૪॥

આ આખું પદ જડ-ચેતનના ભેદવિજ્ઞાનની ભેટરૂપ છે. ચેતનને જે કાર્ય કરવાનું હતું તે કાર્યના અભાવે ચેતન ચારગતિમાં ખેલ્યા કરે છે. આત્માના શાનગુ॥ને આધાર મતિ અર્થાત् બુદ્ધિ છે. આવી મતિ બે પ્રકારની છે. એક સુમતિ અને બીજી કુમતિ. કુમતિમાં વાંકાઈ, જડતા, હલકાઈ વગેરે છે. અને છેવટે તે પોતાની જાત પર જઇને ઊભી રહે છે. જે વ્યક્તિની મતિ કુમતિ હશે તે ખોટા, ખરાબ અને હલકી જાતનાં વિચાર કરે છે. વિચાર અનુસાર વા॥ વર્તન પ॥ થાય છે. આ બુદ્ધિ ‘પર॥ તરફ દેષ્ટ કરાવે તો સંસાર વૃદ્ધિ થાય છે. સુબુદ્ધિને કાર॥ ‘સ્વ॥ તરફ દેષ્ટ થાય છે. ચેતનને જા॥વા તે પ્રયત્ન કરે છે. ઓમાં જ તે ઓતપ્રોત થઈ જાય છે.

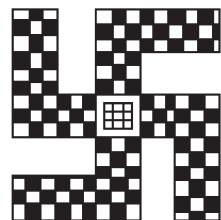
જ્યારે કુબુદ્ધિમાં હોય છે ત્યારે પોતાની જાતને ઓળખતો નથી તથા ઓળખવા મહેનત પ॥ કરતો નથી. કુબુદ્ધિને કવિશ્રીએ કુબ્જા કુટિલગતિવાળી વગેરે વિશેષ॥થી નવાજી છે. તેથી જ પદમાં કવિશ્રીએ પ્રજ્ઞા છી॥ વડે જડ-ચેતનને બિજ્ઞ જા॥ ‘સોહં॥ ને બરાબર ઓળખી સમતા અને સમજાવથી કુમતિ પર વિજય મેળવવા કહ્યું છે.

હે ચેતનરાજ ! તમે આનંદધન પદને ધાર॥ કરી પોતાના આત્માને તથા અન્યના આત્માને તારો. આપ સ્વયં આનંદ સ્વરૂપ છો. આનંદ પદનો મહિમા દશેદિશામાં ગવાયો છે. આનંદ શબ્દ અતિપ્રેમ ઉત્પન્ન કરે છે તથા ઉચ્ચાર॥ કરતા પ॥ આનંદ આવે છે.

આ પદમાં આનંદધનજી મહારાજે આત્માના ઉત્તમમાર્ગનું અન્યેષ॥ કરાવ્યું છે. કવિશ્રીએ શાન વિચાર॥ પર ભાર મૂક્યો છે. શાન વિચાર॥ વિના ભેદબુદ્ધિ પ્રગટે નહીં વિચાર॥થી ચારિત્ર તરફનું લ ”ય નક્કી થાય છે. આ પદમાં કવિએ ઉપયોગ લક્ષ્યથી જાવને જુદો બતાવી સાધકની દેષ્ટ

વ્યવહાર પર નજર રાખે અને નિશ્ચયનું લ ”ય હોય છે. તેથી તેનાં રોમ રોમથી સોડહં નો ધ્વનિ નીકળ્યા કરે છે. જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર અને વિર્યરૂપ પર ભાર મૂકી જ્ઞાન વિચારાથી જીવ સ્વપરને જાઈ છે. તેને માટે કવિએ પ્રજ્ઞા ઈંદ્રી શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે.

શુદ્ધ આત્મ સ્વરૂપની અનુભૂતિ માટે જરૂર છે સ્વ. અને પરનો ભેદ જાઈવાણી સુબુદ્ધિની, પ્રજ્ઞાની તેમ કહી કવિ આનંદઘનજીએ ભેદ વિજ્ઞાનની પ્રક્રિયા આ પદમાં ગૂંઠી લીધી છે.

૫૬-૮૨

“પ્રભુ! તો સમ અવર ન કોઈ ખલકમે”

યોગીરાજ શ્રી આનંદઘનજી મહારાજે જીવનમાં જે અનુભવ્યું તે વાઈદ્વારા પદ્ધતુપે લોકોની સામે રાખ્યું છે. આ પદમાં તેઓશ્રી પારસનાથ પ્રભુને સંબોધન કરી એમના બ્રહ્મચર્યનો મહિમા ગાય છે.

સાધકને સાધના કાળ દરમિયાન સંયમગતનું પાલન અનિવાર્ય બને છે. દરેક ધર્મમાં સાધક માટે અખંડ બ્રહ્મચર્યનું પાલન ફરમાવ્યું છે. સાધના મંત્ર-તંત્રાદિની હોય, વિદ્યા પ્રાસીની હોય કે આત્મસાક્ષાત્કારની હોય તે દરેક સાધનાનું મુખ્ય અંગ છે બ્રહ્મચર્ય.

કર્મયુક્ત સર્વ સંસારી જીવો વિષય-કખાયથી સંસારવૃદ્ધિ કરે છે. વિષયોનું વમન થઈ શકે છે. કખાયભાવની કુટિલતા કાઢવી ધીરી જ મુશ્કેલ છે. યોગ અને કખાયને કારણી કર્મબંધન થાય છે. કખાય અભિયારમાં ગુરૂસ્થાન સુધી હોય છે. મન, વચન અને કાયાના યોગ તો તેરમે ગુરૂસ્થાનકે પણ હોય છે. પાંચ ઈન્દ્રિયોના ત્રેવીસ વિષયો છે. પણ એ વિષયોમાં જે આસક્તિભાવ છે એજ ભયરૂપ છે. શ્રી ઉત્તરાધ્યયનું સૂત્રનું બત્તીસમું અધ્યયન એની સાક્ષી પૂરે છે. હરાં સંગીતમાં મુખ્ય છે, પતંગિયું પ્રકાશમાં, માછલી રસાસ્વાદમાં, છાથી સ્પર્શન્દ્રિયમાં લોલુપ છે તેનું પરિામ દુઃખરૂપ છે. આ રીતે એક એક ઈન્દ્રિયની લોલુપતા જો દુર્ગતિમાં ઘસડી જાય છે તો પાંચે ઈન્દ્રિયોના ભોગમાં દૂબેલા માનવીની ગતિ શી થાય ?

આત્મ સાધકોને પાંચે ઈન્દ્રિયોનો વ્યવહાર હોય છે. પણ તેનો ઉપયોગ એમાં જોડાયેલો હોતો નથી. તેઓ એવી દશાએ પહોંચ્યી ગયા હોય છે કે તેઓ બધું કરવા છતાં કાંઈ કરતા નથી. પાંચે ઈન્દ્રિયોમાં સાધકને સ્પર્શન્દ્રિય ઉપર વિશેષ જ્યાલ કરવાનો હોય છે કારણે સર્વ ઈન્દ્રિયોમાં તે સર્વથી મોટી ઈન્દ્રિય છે. ઉપરાંત સંસારીજીવ સ્પેર્શન્દ્રિય વિના કયારેય રહેતો નથી માટે સાધકોને બ્રહ્મચર્ય પાલન અતિજરૂરી છે.

કામદેવના બાળને ઝીલી લેવાં અને પોતાને વાગવા ન દેવાં તેવાં શૂરવીરો આ જગતમાં ઘણાં ઓછાં છે. કવિશ્રી પાર્શ્વનાથ પ્રભુને ઉદેશીને કહે છે:-

પ્રભુ! તો સમ અવર ન કોઈ ખલકમે,
હરિ હર બ્રહ્મા વિગૂતે સોતો, મદન જીત્યો તે
પ લ ક મ પ્ર ભ ઻ . . . | | ૩ | |

કવિશ્રી ત્રેવીસમાં તીર્થકર શ્રી પાર્શ્વનાથ પ્રભુની સ્તુતિ કરતાં કહે છે, હે પ્રભુ ! આજગતમાં ઘણાં મહાપુરુષોને જોયા તથા જાણ્યા પણ તું તો

તે બધામાં ન્યારો ને નિરાલો છે. અરે ! મહાન શક્તિશાળી કામદેવને જીતવો તે કોઈ સામાન્ય વાત નથી. મોટા યોગીઓ, મહાન સાધકો તથા કહેવાતા મોટા દેવો પણ કામદેવના શિકાર બની ગયા છે. કહેવાય છે કે બ્રહ્મા પોતાની પુત્રી સરસ્વતીના રૂપને જોઈને કામાતુર થયા વિજ્ઞાન પણ રાધા વગેરે રૂપીના પાશમાં સંપડાયા, મહાદેવ પણ ભીલડીના રૂપમાં મોહ્ન પામ્યા એમ ત્રણ્ય દેવો પર કામદેવે વિજય મેળવ્યો. કામની ગતિ અત્યંત બળવાન છે પણ હે દેવ ! આપે તો તેના બળને કાવારમાં કીં કરી નાખ્યું આપનો ચ્યાત્કાર તથા મહિના અપરંપાર છે.

પ્રભૂની સ્તુતિ કરતાં કવિશ્રી બીજી કરીમાં કહે છે:-

ज्यों जल जगमें अगन बृजावत् , वडवानल सो पाये पलकमें

आनंदघन ! प्रभु वामा रे नंदन , तेरी हाम न होत हलकमें...प्रभु... ॥२॥

કવિશ્રી એ પાર્શ્વનાથ ભગવાનની સ્તુતિ કરતાં, તેમનાં વિશિષ્ટ ગુણો તરફ સંકેત કર્યો છે. કવિશ્રી કહે છે, હે વામાદેવીના નંદન ! પાર્શ્વનાથ પ્રલુબ ! આપની શક્તિ અજબ-ગજબ છે. તું અસીમ અપાર શક્તિ પુંજ છો.

દુનિયામાં જોઈ શકાય છે કે મોટામાં મોટી આગને પાઈ વડે
બૂજવી શકાય છે. ૫॥ સમુદ્રમાં લાગેલ આગ એટલે કે વડવાનલને એ
પાઈ બૂજવી શકતું નથી. ૫॥ એક ક્ષિમાં આખાયે સમુદ્રનું વડવાનલ
શોષ॥ કરી પી શકે છે. તેમ હે પ્રભો ! દુનિયા પર પોતાની માદકતા
કેલવનાર તથા જ્યોને વશ કરનાર કામદેવ છે. ચારે ય ગતિના જ્યો પર
કામદેવનું સામ્રાજ્ય છે. ૫॥ આપે તો વડવાનલનું કામ કરી, કામદેવની
અમાપ શક્તિને ૫॥ પાંગળી બનાવી દીધી. તેનાં તો આપે હોશકોશ
ઉડાડી દીધા. કામ, વડવાનલથી ૫॥ મહાદાઢક છે. માટે વડવાજિનનું પાન
કરવું મહાદૂર્લભ છે. બ્રહ્મા વિજ્ઞ અને મહેશ્વરે કામરૂપ વડવાજિનનું પાન
કર્યું નથી પરંતુ હે પ્રભુ ! તારી શક્તિ અકળ છે. તેથી તે કામરૂપ વડવાજિનનું
ભક્ષ॥ કર્યું માટે હે આનંદના સમૂહભૂત એવા ત્રણ ભુવનના સ્વામી ! હે
વામાનન્દન ! પાર્શ્વનાથ ! તારા કંઠમાં એવી કામરૂપ વડવાનલનું પાન
કરવાની શક્તિ છે. કે તેવી અન્ય કોઈ દેવ વગેરેના ગળામાં શક્તિ નથી
પ્રભુ ! તું કામરૂપ વડવાનલનું પાન કરનારો થયો માટે તું ખરો મહાદેવ

ઇં. માટે જ તું નીલવાણી શરીરધારી નીલકંઠ મહાદેવ ઇં. તારા સમાન બીજો કોઈ દેવ આ જગતમાં અમારી દેખિમાં નથી. માટે હે પ્રભુ ! હું તારું ધ્યાન કરું છું.

કવિઓ આ પદમાં પાર્શ્વનાથ પભુની સ્તુતિના માધ્યમથી બ્રહ્મચર્ય
શક્તિનો મહિણા ગાયો છે. માનવ સતત કામહેવનો નચાવ્યો નાચે છે.
મહિરાપાન કરેલ વ્યક્તિ જેવી દશાને પામે છે, તેવી રીતે કામહેવ જીવને
કર્મબંધ, કર્યાવી ઉન્માર્ગ લઈ જાય છે.

શાસ્ત્રમાં બ્રહ્મચર્યને તપોનો રાજી કર્યો છે. જેમ કે “તવેસુ વા ઉત્તમ બંભચેરં” બધાં જ તપમાં બ્રહ્મચર્ય ઉત્તમ તપ છે હે વામાનંદ! આપે તો કર્મની રાખ કરી બ્રહ્મ સ્વત્પ આત્મામાં લયલીન બની ગયા.

બ્રહ્માર્થ યોગની પ્રથમ ભૂમિકા છે. બદ્ધ કચ્છતા વગર યોગેભૂમિકામાં પ્રવેશ થઈ શકતો નથી. જીવને અનાદિકાળથી અખ્લાના સંસ્કાર પડેલા છે. તેના ઉપર વિજ્ઞય મેળવવો અને તે ટકાવી રાખવો એ ધ્રૂવ દુષ્કર કાર્ય છે. પરંતુ જેઓ તે સિદ્ધ કરે છે તે વડવાનલ પી જવા જેવું ભગીરથ કાર્ય કરે છે. તેઓ જ અધ્યાત્મમાર્ગ સિદ્ધ મેળવી શકે છે.

۴۶-۷۳

‘निःस्पृह देश दोहामङ्गो’

કવિ આનંદધનજીએ આ પદમાં ચેતનને અધ્યાત્મમાર્ગ લઈ જવા માટે ઉપદેશાત્મક બોધ ત્પકના માધ્યમથી આપ્યો છે.

ચેતન કઈ નગરીનો છે? કયા દેશનો? તે જે નગરીનો છે તે નગરીનો રાજી તથા મંત્રીનું નામ શું? તે નગરીની શોભા કેવી? તેમાં કેવી કેવી સુવિધાઓ છે? ચેતન કઈ ગલીમાં રહે છે? આવા પ્રક્રિયા ઉત્તર આનંદઘનજી રૂપકો પ્રયોજને ‘મારુ રાગ’ માં લખાયેલા આ પદમાં આપ્યા છે.

કવિ આ પદનો આરંભ લખે છે કે:-

निःस्पृह देश सोहामङ्गो निर्भय नगर उदार हो वसे

अ त र य ा मी ,

निर्मल मन मंत्री वडो, राजा वस्तु विचार हो...वसे...॥९॥

(टेक - आंकड़ी)

કેવલ કમ્મલાગાર હો, સુજી સુજી શિવગામી।
કેવલ કમલાનાથ હો, સુજી સુજી નિ:કામી।
કેવલ કમલાવાસ હો સુજી સુજી શુભગામી।
આતમા! તું ચૂકીશ મા સાહેબા! તું ચૂકીશ મા।
શજિંયા તું ચૂકીઅ મા, અવસર લહી જી। (આંકડી)

હે કેવળજ્ઞાનરૂપી લ ”મીના ધર, મોક્ષગામી સાંભળ, સાંભળ, હે કેવળજ્ઞાનરૂપ લ ”મીનાનાથ નિજકામી પ્રભુ સાંભળ સાંભળ, હે કેવળજ્ઞાનરૂપ લ ”મીના નિવાસ, શુભમાર્ગ જનારા મારા દેવ તું મારી વાત સાંભળ મારા આતમ સ્વામી હું આ તકને ચૂકીશ નહીં, મારા રામ તું આ અવસરને ગુમાવીશ ના.... ગુમાવીશ ના....

કવિએ અહીં નિ:સ્પૃહ દેશ કહ્યો છે કારારુપી કે સર્વ સંસાર જીવોમાં કોઈને કોઈ પ્રકારની સ્પૃહ એટલે કે આશા - ઈચ્છાઓ તો હોય જ છે. કવિએ આશાને તૃપ્તિનો પૂત્રોને જગતના દાસ કહ્યા છે. આશાના સ્વામીને ધરે ધરે ભટકતો ફૂતરો કહ્યો છે.

જ્યાં સુધી જીવને કોઈપણ પ્રકારની સ્પૃહ છે ત્યાં સુધી સંસારનો અંત પણ આવતો નથી પણ જ્યારે તેને નિર્ણય થાય કે આ જગતમાં મારે મારા સ્વભાવ સિવાય કાંઈ મેળવવાનું નથી જે ઐશ્વર્ય છે, તે મારી પાસે છે એવી જ્યારે દૃઢ શ્રદ્ધા થાય છે ત્યારે તે મુમુક્ષુ બને છે. સ્પૃહનો કદી અંત આવતો નથી. તેની કદી તૃપ્તિ થતી નથી. પારકી સ્પૃહ મહાદુઃખ છે. ત્યારે નિ:સ્પૃહમાં મહાસુખ છે

શ્રી જ્ઞાનસાર અષ્ટકમાં કહ્યું છે:-

સ્વભાવલાભાત् કિમપિ, પ્રાપ્તવ્યં નાવ શિષ્યતે;
ઇત્યાત્મૈશર્ય સમ્પત્તો, નિ:સ્પૃહો જાયતે મુનિઃ ॥

નિસ્પૃહી જીવ રાજાનો પણ રાજા હોય છે. તે મસ્તરામ હોય છે. નિસ્પૃહી નિજાનંદની મસ્તી મારી છે. તેને મન પર સંયમ હોય છે. કારારુપી કે તે આંતરવૃત્તિનો સ્વામી છે કારારુપી કે આત્મભાવોમાં તે લીન છે જેથી બાધ્ય સુખ-દુઃખાદિથી તે પર છે. બહારમાં ભલે તેની પાસે કાંઈ ન હોય છતાં પણ અખૂટ આત્મવૈભવનો એ સ્વામી છે. ત્યારે દુનિયામાં દેખતા વૈભવશાળી માનવો પાસે ધરી વૈભવ હોવા છતાં તે બિભારી છે. બધા

જ્ઞાનીઓના દેશમાં કોઈ જઈ શકે? જે જીવ નિ:સ્પૃહી છે તે ત્યાં જઈ શકે છે. જ્ઞાનીઓના દેશમાં ગયા પછી તેનો આત્મા સસભયથી નિર્ભય બની જાય છે. સ્પૃહા અનેક ભય સ્થાનો ઉભા કરે છે. જેમકે ‘સત્તહિં ભય ઠાક્કેહિં’ ઇફલોક ભય, પરલોકભય, અદાનભય, અક્ષમાતભય, આજીવિકાભય, મરાભય, અપયશભય.

આ સાત પ્રકારના ભય બીજા અનેક ભય ઉભા કરે છે. ભયથી પ્રાર્થી ખોટું બોલે છે. ચોરી કરે, સ્વાર્થવૃત્તિથી ખુશામત કરે વગેરે અનેક પ્રકારના વર્તન કરે છે ભયને કારારુપી મન ચંચળ બને છે. ચંચળ મન ધ્યાનમાં સ્થિર બની શકતું નથી. ધ્યેય સિદ્ધિ માટે નિર્ભય થવું તે પ્રથમ સોપાન છે.

જેના અંતર આંગરામાં અનંત વૈભવ પડ્યો છે તેવા અંતર્યામી આ નિર્ભયનગરમાં વસે છે અને વસ્તુ વિચાર નામનો રાજા છે. વસ્તુ એટલે પદાર્થ અથવા ચેતન આત્મા જે આત્મામાં જડ-ચેતનને ભિન્ન પણ વિચાર કરવાની શક્તિ છે તે એ નગરનો રાજા છે. જીવ સિવાય બીજા કોઈપણ પદાર્થમાં વિચાર કરવાની શક્તિ નથી. બાધપદાર્થના વિચારમાંથી મુક્ત બની જે અંતરવૃત્તિથી વિચારારુપી તરફ ફળે છે, તે ચેતનને કવિએ રાજા કહ્યો છે. નિર્મળ મન મંત્રી વડો - સંશી પંચેન્દ્રિય જીવને મન હોય અને તે મનના માધ્યમથી પ્રગતી કરે છે. મન વિના મોક્ષ શક્ય નથી. મલિન મન સંસાર બંધનનું કારારુપી છે.

આત્માને બંધન તથા મુક્તિનું કારારુપી મન છે. માટે મનને મંત્રી બનાવ્યો છે. રાજાનું મુખ્ય અંગ મંત્રી છે, સલાહકાર પણ મંત્રી છે. જો મંત્રી સુભુદ્ધિ હોય તો રાજા રાજસિંહાસને લીલાલહેર કરે છે તેથી ચિત્ત નિર્મળતા પર આત્માની સ્થિતિ નિર્ભર છે. પણ રહસ્ય એ છે કે મંત્રી અને રાજા બંને જુદા છે તેમ આત્મા અને મન બંને જુદા છે. બંનેના સ્વભાવ ભિન્ન છે. જો મનની નિર્મળતા હોય તો વસ્તુ વિચારારુપી માં સરળતા રહે.

હે ચેતન ! તું તો કેવળજ્ઞાન રૂપ લ ”મીનું ધર છે. તું જ્ઞાન લ ”મીનો સ્વામીનો સ્વામી છો. કેવળજ્ઞાનરૂપી લ ”મીમાં જ તારો વાસ છે. હે મારા નાથ ! તું સાંભળ ! તું જ મોક્ષગામી છો મોક્ષ જવાની યોગ્યતા તારા

સિવાય જગતનાં બીજા કોઈ પદાર્થમાં નથી. સંસારમાં એવું જોવા મળે છે કે મારાસને સ્વસ્થાને લાવવો હોય તો તેને ફક્ત એટલું જ કહેવું પડે છે કે તું તારો તો વિચાર કર કે તું કોઈ છે? તો જરૂર તે સ્વસ્થાને આવી શકે છે. તેમ ચેતનને સ્વસ્થાને લાવવા માટે વારંવાર કહેવામાં આવે છે કે સાંભળ તો ખરો? તું તો નિષ્કામી છો. શુભગામી છો. ચેતન જે રખું થઈ ગયો છે, નરક, નિગોદમાં પરિભ્રમા કરનારો છે, તેને શુભનામ કહી ઠેકારાં લાવવા પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે.

હે દેવ! તારામાં બધી શક્તિ છે તને અત્યારે સુંદર અવસર પ્રાપ્ત થયો છે. માનવ જન્મ અને સદ્ગુરુનો યોગ બધું જ છે. માટે તારી સર્વશક્તિને આ અવસર વધાવી લેવામાં લગાડી દે. જો પ્રમાદમાં રહીશ તો ભાંગ્યો ઘા ચોર્યાસીએ જાય. એ પ્રમાર્થ આ અવસર ચૂકી જઈશ તો ચોર્યાસીના ચક્કરમાંથી તારો ચારો નથી. માટે સમ્યક્ પુરુષાર્થને આધારે ભવનો અંત કરવા સત્ત સ્વરૂપને પામી જા. જેથી નિઃસ્પૃહનગરનો તું સમ્ય બની જઈશ. જ્યાં કેવળ આનંદ અને સુખ જ છે. અંતર્યામીના બીજાં સ્થાનો કેવા છે તે કવિ કહે છે:-

ગઢ સંતોષ કામામોદસા, સાધુ સંગતિ વઢ પોક હો;

પોલિયો વિવેક સુખાગતો, આગમ પાથક તોલ હો...વસે... ॥૨॥

શ્રી આનંદધનજી મહારાજે આ નિર્ભય નગરનું વાન યથાર્થ રૂપકો દ્વારા કર્યું છે, તે નગરની સુરક્ષા માટે સંતોષ રૂપ કિલ્લો છે. માનવ સંતોષના ઘરમાં આવી જાય એટલે બસ પછી તેને કોઈ ચિંતા રહેતી નથી. પછી તેને ભોજન મળે કે ન મળે, વૈભવ પાસે હોય કે ના હો, તે સ્વયં રાજી હો યા રંક, તે દરેક પરિસ્થિતિમાં સંતોષ અનુભવે છે તેને અધિક મેળવવાની લાલસા નથી. મોટી મોટી આશાના મિનારા તે ચાર્ચાનો નથી. જેને સંતોષરૂપ ગઢ છે તેને ભેદીને આશા, તૃપ્તિ, આસક્તિ, મોહ લોભ કોઈપણ લૂંટારા પ્રવેશી શકતા નથી. આ કિલ્લાની અંદર શું છે તે કહે છે, “કામા મોદસા” આ સુરક્ષિત કિલ્લાની અંદર આનંદ આનંદ ભર્યો છે. તે સંતોષરૂપી ગઢમાં સાધુ - સંગતિની દૃઢ બીજ પોળ છે. જ્યાં સાધુભાવની પવિત્રતાની પોળ હોય ત્યાં દુખ્યત્તિની અપિવત્રતા પ્રવેશી ક્યાંથી શકે? જ્યાં સાધુ સંગતિ હોય તથા તેનો જ પરિચય હોય ત્યાં વાતાવરણ પણ

સુંદર જ સંભવે. “પોલિયો વિવેક સુખાગતો” પોળનું રક્ષણ કરવા જેમ ચોકીદાર રાખવામાં આવે છે. ચોકીદાર દિવસ - રાત જગૂત રહે છે જેથી દુર્જન કે દુષ્ટ લોકો પોળમાં આવી શકતા નથી તેમ સાધુ સંગતિની પોળમાં વિવેક નામનો ચોકીદાર છે તે રાત-દિવસ ચોકી કરે છે. કબીર કહે છે:-

ચેતન ! ચોકી બૈઠ કર, મનમે રાખો ધીર,
નિર્ભય હો, નિઃસંક ભજ, કેવલ કહે કબીર.

હે ચેતન ! મનરૂપી દરવાજા પર તું વિવેકરૂપ ચોકીદારને બેસાડ પછી નિઃસંક અને નિર્ભયપણ આત્મરાજને મળી શકીશ. વિવેકથી જ સાચા-ખોટાનો ખ્યાલ આવે છે. સ્વ-પરનું ભાન થતાં, સ્વનો સ્વીકાર અને પરનો ત્યાગ થાય છે. વિવેકજ્ઞાન પ્રગટ થતાં સમ્યક્ વિચારણા થાય છે. આ વિવેકરૂપી ચોકીદાર સાધુ - સંગતિની પોળને નાકે બેસીને ચોકી કરે છે. તથા સત્યનો સ્વીકાર કરી દૃઢ શ્રદ્ધાવાન બને છે. “આગમ પાયક તાલ” રાજા તથા પ્રજાની રક્ષા માટે મોહું લશ્કર રાખવું પડે છે. શત્રુઓના બણારના આકમણીથી બચવા ને સ્વ રક્ષા માટે લશ્કર રાખવું પડે નિઃસ્પૂહીરૂપી નિર્ભયનગરના વાસીઓ માટે અને વસ્તુવિચાર રાજાના રક્ષણ માટે તેમજ પાંદીઓરૂપ શત્રુઓથી સુરક્ષિત રહેવા આગમરૂપ પાયદળ ઘરૂ મોહું જેથી શંકા-આકંશા દૂર ભાગે છે અને આત્માનો માર્ગ ચોખ્ખો થાય છે. માટે કવિ કહે છે, આગમરૂપ પાયદળની તું કિંમત કર આગમજ્ઞાનથી જીવને સમ્યક્શ્રદ્ધા થાય છે. તથા સ્થિરતા આવે છે. કવિ આગળ કહે છે:-

વઢ વિસવાસ વિતાગરો, સુવિનોદ વિવહાર હો;

મિત્ર વૈરાગ્ય વિહંડે નહિ, ક્રીડા સુરતિ અપાર હો...વસે... ॥૩॥

એ નગરમાં અરસ-પરસ એક બીજાને વિશ્વાસ.. દૃઢ વિશ્વાસ છે કે જેથી કયાંય તાળાં મારવાની જરૂર જ નથી. ‘સુવિનોદ વ્યવહાર’ તે દેશમાં તથા નગરમાં સુવિનોદનો જ વેપાર ચાલે છે ત્યાં મારા તારાનો કોઈ ભેદ નથી. વિનોદ થાય છે. એ નગરમાં વીતરાગ પરનો દૃઢ વિશ્વાસ છે. ત્યાં તેનો જ વ્યાપાર ચાલે છે. એ વસ્તુ વિચાર રાજાનો વૈરાગ્ય મિત્ર છે. એ મિત્ર એવો જીગરજાન દોસ્ત છે કે તે રાજાથી કદી પણ દૂર થતો નથી. બાધ્ય પદાર્થના ધર્મને જાળી તેનો

યોગ્ય રીતે ઉપયોગ લેવો ૫॥ રાગભાવ ન રાખવો તે વૈરાગ્યનું કાર્ય છે. શરીરનો ધર્મ સાધન તરીકે, પુસ્તક વગેરેનો શાન માટે, આ બાધ્યસાધનોનો ઉપયોગ કરે. ૫॥ તેની સાથે એકીભાવ ન રાખે. આવી મનોદશા થતાં ત્યાં અરસ-પરસ મિત્રતા દાખવે છે. આ વૈરાગ્યમિત્ર જીવનપર્યત સાથે રહે છે. ‘ક્રિડા સુરતિ અપારાત્ત ત્યાં કીડા કરવાનાં અનેક સુરમ્ય સ્થાનો છે. ઇન્દ્રિયજન્ય પૌદ્ગલિક વિષયોનાં આનંદને ત્યાં કોઈ સ્થાન જ નથી. સ્વભાવરૂપ ધર્મમાં નિત્યપ્રતિ કિડા કરતા આનંદ મા॥વામાં આવે છે. આ ઉત્તમ સ્થાનો એ નગરમાં કિડાસ્થલ છે.

કવિશ્રી આગળ કહે છે:-

ભાવના બાર નદી વહે, સમતા નીર ગંભીર હો;
ધ્યાન ચહિવચો ભર્યા રહે, સમપન ભાવ સમીર હો...વસે...॥૪॥

એ નિર્ભયનગરમાં બાર ભાવનારૂપી નદીઓ વહે છે. અને તે નદીમાં સમતારૂપ પા॥ ઘ॥ ઊંડું તથા ગંભીર છે. બાર ભાવનાને નદી બતાવી છે કાર॥કે ભાવનાના ભાવ ઘ॥ા વિસ્તૃત અને ઊંડા છે. બારભાવનાને આધારે ધ્યાનમાં પહોંચી શકાય છે. અર્થાત् બારભાવના પર ધ્યાન કરવામાં આવે છે. માટે ભાવનાને નદીરૂપે બતાવી છે. તે નગરમાં ચારે બાજુ ધ્યાનના તળાવો અથવા જળકુંડો ફંભેશાં ભર્યા રહે છે. તે કુંડો તથા તળાવોમાં સમતારૂપ પા॥ છે. દરેક સંયોગો તથા પરિસ્થિતિમાં સમભાવ ધાર॥ કરવો.

શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી કહે છે:-

શત્રુ-મિત્ર પ્રત્યે વર્તે સમદર્શિતા, માન અમાને વર્તે તે જ સ્વભાવ જીવિત કે મર॥ નહીં ન્યુનાધિકતા, ભવ મોક્ષે ૫॥ વર્તે શુદ્ધ સ્વભાવજો.

સમભાવની સ્થિતિમાં સામે કોઈ શત્રુ હોય કે મિત્ર, માન મળે કે અપમાન થાય, લાંબુ જીવન મળે કે મૃત્યુ આવે ૫॥ દરેક સમયે એક સરખી સ્થિતિ રહે છે. દરેક સ્થિતિમાં સમ પરિ॥મ રહેવાથી સંવરભાવની સાધના થાય છે. કહ્યું છે:-

લાભાડલાભે સુહે-દુક્ખે, જીવિએ મરણે તહા ।;
સમો નિંદાપસંસાસુ, સમો માઙ્લવમાઙ્લે ॥

ઇછ વસ્તુ મળે કે ન મળે, સુખમાં કે દુઃખમાં, જીવન જીવતા કે મર॥ સમયે, કોઈ નિંદા કરે કે પ્રશંસા, કયાંય માન મળે કે અપમાન થાય દરેક પરિસ્થિતિમાં સમભાવમાં રહેતા સંવરભાવની સાધના થાય છે.

શ્રી વિનયવિજયજી મહારાજ કહે છે:-

સમતા વિ॥ જે અનુસરે, પ્રા॥ પુષ્પનાં ઠામ

છાર ઉપર તે લીપ॥ ઝાંબર ચિત્રામ ધન ધન તે દિન મહારો.....

‘ધ્યાન ચહિવચો ભર્યો રહેત્ત તે ભાવનારૂપ નદીમાં ધ્યાનરૂપ જળકુંડો છે અથવા દ્રષ્ટ છે. તેમાં ઘ॥ પા॥ ભરેલું છે. ‘ચહિવચોત્ત નો અર્થ છે, તળાવ, ખાબોચિયું, કુંડ ઇત્યાદિ કે જેમાં પા॥ ભરાઈ રહે છે. તેમાં ઉપર-ઉપરથી તો પા॥ વધું જાય છે ૫॥ ઊંડા॥માં પા॥ સ્થિર છે. નદીમાં તો પા॥ વધું જાય છે તેમ ભાવનામાં ચિત્તવૃતીની ચંચળતા રહે છે પરિ॥મ ધારા બદલાતી રહે છે ત્યારે ધ્યાનમાં સ્થિરતા સધાય છે. ચિત્તને એક સ્થાને સ્થિર કરવું તે ધ્યાન, ધ્યાનથી ચિત્તનાં ઘ॥ા ઊંડા॥માં પહોંચી શકાય છે. ભાવના પર ધ્યાન કરવાથી ૫॥ ઊંડા॥માં જઈ શકાય છે. સમપન ભાવ સમીર: આ નિર્ભયનગરીમાં સમપરિ॥મરૂપ પવન નિરંતર વાયા કરે છે. ત્યાં દરેકને દરેક પર સરખી દૃષ્ટિ છે. ઊંચ – નીચ શાની અશાનીના ત્યાં બેદ નથી. ૫॥ દરેક પ્રત્યે સમપરિ॥મ વર્તે છે. આ રીતે નદી કુંડો તથા સમપરિ॥મની ધારાથી વહેતો પવન સુરમ્ય વાતાવર॥ સર્જે છે. તે નગરની વિશેષતા બતાવતા કવિ છેલ્લી કદીમાં કહે છે:-

અવાલો નગરી નહીં, દુષ્ટ દુકાલ ન જોગ હો;

ઇતિ અનીતિ વ્યાપે નહિ, ‘આનંદઘનત્ત પદ ભોગ
હો . . . વ સ ’ . . . । । ૫ । ।

આ નિર્ભય નગરી એવી છે કે જ્યાં જે॥ વસવાટ કર્યો છે તેને પાછા કદી ઉચાળા ભરવા પડતાં નથી.

બદ્ધારની દુનિયાની નગરીમાં ધંધો ન ચાલે તો સ્થાન બદલવું પડે, વળી ગુનો કરતાં ૫॥ ગામ છોડવું પડે. આ જીવરાજ માનવનગરીમાં આવ્યો છે, અહીંઆ આયુષ્યપૂ॥ થયું એટલે ઉચાળા ભરી બીજી નગરીમાં ઊપડી જાય છે. આ રીતે અનેક ગામ – નગરમાં આ જીવરાજ ફર્યા કરે છે.

૫॥ હજુ ક્યાંય સ્થિર થયાં નથી. ભાડૂતી ઘરમાં ફર્યા કરે છે ૫॥ પોતાનું ઘર વસાવ્યું નથી. ત્યારે નિર્ભયનગરના રાજા તો ઉત્તમ છે. તેથી સર્વજનો ત્યાં સ્થાન પામી શકે છે. ઈતિ ઉપદ્રવ— માનવ જીવનમાં ઘડા ઘડા ઉપદ્રવો આવે છે. જેમકે અતિવરસાદ થાય, અનાવૃષ્ટિ થાય, પાકેલ અનાજ પર તોડ પડે. પાકેલ અનાજ પર ઉદરોનો ઉપદ્રવ થાય. પક્ષીઓ – સુડા વગેરે મોટી સંખ્યામાં આવી અનાજ ખાઈ જાય. પરચક ભય અન્ય રાજાઓ ચઢાઈ લઈ આવે ચોર અનાજ ઉપાડી જાય. એવા કોઈપણ પ્રકારના ઉપદ્રવ એ નિર્ભય નગરીમાં નથી. ત્યાં તો બધા સુખ ભોગવે છે ને આત્મમસ્તી માર્ગ છે. અનીતિ – ત્યાં દુષ્ટ લોકો જ નથી જ્યાં ચોર, લૂટારા, હત્યારા કે દૂરાચારી લોકો જ નથી. જ્યાં આવા લોકોનો અભાવ હોય ત્યાં અન્યાય અનીતિને સ્થાન જ નથી. એ નિર્ભયનગરી સંપૂર્ણ રીતે દુષ્ટત્વોથી નિર્ભય પામેલી છે.

આનંદધન પ્રભુ ત્યાં વિલસી રહ્યા છે. એ નગરીના પ્રવેશથી અંતરાાત્મદશામાંથી પરમાત્મપદના સાક્ષાત્કારનો માર્ગ સરલ બને છે. જ્યાં આનંદ જ વિલસી રહ્યો છે. એવા આ પરમપદનો ભોગ, યોગના માધ્યમે મેળવી શકાય છે. એ ઉત્તમનગરીને ઉત્તમદેશ એ જ ચેતનનો દેશ છે. અનંત આત્મલ ”મીનું ધામ, શિવગામી, શુભગામી, આનંદપદનો ભોગ કરનાર તે ચેતન છે. ત્યાં બહાર કે અંદર કોઈ ઉપદ્રવ નથી એવું અંતર્યામીનું સ્થાન છે.

આ પદ વિચારતા આખુયે નગર નજર સમક્ષ ઊભું થઈ જાય છે. તેમજ તે રાજાની સાથે પોતાની તુલના થતી જાય છે. પોતે કોઈ છે અને અત્યારે કઈ પરિસ્થિતિ ભોગવે છે તેનું ચિંતન કરવાની સુંદર તક સાંપડે છે. નિકટવર્તી ભવ્યાત્માને વીર્યોલ્વાસ થતાં સત્યમાર્ગની પ્રતીતિ થઈ જાય છે. એવો ભવ્યભાવ આ પદમાં ભરેલ છે.

આ પદમાં ચેતનનું નગર બતાવી મૂકી દીધું નથી ૫॥ આગળનો કમ ૫॥ બતાવ્યો છે. ચેતનને હવે સમત્વનાં માર્ગ ચરી સ્વસ્થાને પહોંચવાનું છે. શાનગર્ભિત ભાવો વાંચતા વૈરાગ્ય થાય છે. શાનગર્ભિત વૈરાગ્ય આવતા સમભાવના વાયુમાં આનંદની લહેર આવે જ છે. સમભાવને કારણી સંવર થાય છે જેથી નૂતન કર્મબંધ થતો નથી. જૂના કમોની નિર્જરા

થાય છે. આ રીતે પ્રસ્તુત પદમાં જીવનનો વિકાસક્રમ ગોઠવ્યો છે.

કવિએ કહ્યું છે, હે ભવ્યદેશના અદ્ભૂત રાજા, તુંતારું રાજ્ય સંભાળ હે મારા રાજેન્દ્ર ! હે મારા નાથ ! હે સાહેબ ! હવે આ તક ગુમાવીશ નહીં કાર્ય કરી સ્વધામ સ્વદેશ સિધાવી જા.

કવિની અનુભૂતિ અને અભિવ્યક્તિ કેટલી વિશાદ છે તેની પાસે કેવી મૌલિક કલ્પના શક્તિ છે તેની પ્રતીતિ આ રૂપક કાવ્ય કરાવે છે.

૫૬-૮૪

“લાગી લગન હમારી”

યોગીરાજ કવિશ્રી આનંદધનજી મહારાજે આ પદમાં ધ્યાનદશાનું મહાત્વ દર્શાવ્યું છે. ધ્યાન કક્ષામાં પહોંચતા પહેલાં કંઈક અવલંબનથી જરૂર જ આત્માં સાધક ભગવાનની મૂર્તિ તથા તેના ગુરૂના તરફ લક્ષ આપે છે. આ સાધકોને પ્રારંભમાં ભગવાન તથા પોતાનામાં ઘડ્યું અંતર જ આય છે.

ભક્તને સર્વ પ્રથમ તો એવું લાગે છે કે હે પ્રભુ ! તમે તો પર્વતની ટોચ ઉપર બિરાજમાન છો ત્યારે હું તો હજુ પર્વતની તળેટી સુધી ૫॥ પહોંચ્યો નથી. તેથી ભક્ત પહેલાં ભગવાનની ભક્તિ કરે છે. ભક્તિ કરતાં કરતાં એ ભગવાનના સ્વરૂપમાં લયલીન બની જાય છે. તે પ્રભુ સાથે શુદ્ધપ્રેમ રાખે છે. અને પ્રેમ દ્વારા આત્માની નિર્મળતા સધાય છે.

ભક્ત હૃદય જ્યારે પ્રભુમાં ઓતપ્રોત બની એકાકાર બની જાય છે. ત્યારે ભક્ત જ ભગવાન બની જાય છે. શુક્લધ્યાનમાં શ્રેણીવાળાની આવી દશા હોય છે. ત્યારે ધર્મધ્યાનમાં ભક્તિ છે. સાધક માટે વિવિધ પ્રકારની ભક્તિ બતાવવામાં આવી છે. એ સર્વ ભક્તિનો શિરતાજ છે પરાભક્તિ ભક્ત ભગવાન પાસે કોઈપણ માર્ગ વડે પહોંચી શકે છે.

કવિ આ પદમાં ભક્તિના નિમિત્તે ધ્યાનદશાનું વર્ણન કરે છે. ‘યમનરાગ॥ માં ગવાયેલ આ પદનો પ્રારંભ કવિશ્રી કરે છે:

લાગી લગન હમારી જિનરાજ ! સુજસ સૂન્યો મેં...લાગી...
કાહુકે કહે કબહૂ નહિ છૂટે, લોકલાજ સબ ડારી;
જૈસે અમલી અમલ કરત સમે, લાગ રહી જ્યું ખુમારી...જિનરાજ... ॥૩॥

કવિ કહે છે, હે પ્રભુ ! મને તો હવે તારી લગની લાગી છે. માનવને

જેની ઝંખના જાગે છે તેને તે મેળવીને જંપે છે. હે પ્રભુ ! મને ધનની, યશની કે પ્રતિજ્ઞાની પડી નથી. પણ મૈં તો તારો યશ સાંભળ્યો છે. તે તો વિષય - કષાય પર વિજય મેળવ્યો છે. તારી અદ્ભૂત મૈત્રી, પ્રમોદ કરું। અને માધ્યસ્થ ભાવના સાંભળી છે એટલે હવે મને તો તારી લગની લાગી છે. તારામાં દરેક જીવો પ્રત્યે વાત્સલ્યનું જરૂર વહે છે. તું ત્રિલોકનાથ ! જગતના સર્વભાવોને જાનાર શાયક સ્વભાવી, શૈય આત્માને જાનાર તું મથણ ઐશ્વર્યયુક્ત છે. તેથી મૈં તારા જેવાનો થવાનો મેં નિર્ધાર કર્યો છે.

જ્યારે પ્રાર્થને કોઈની લગની લાગે છે ત્યારે તે તેને જ દેખે છે તેના જ વિચારમાં ખોવાયેલો રહે છે. તેના મય થઈ જાય છે. તેમ સાધક પ્રથમ પ્રભુને જાનું છે. જાણ્યા પછી તેનો મહિમા મનમાં વસી જતાં તેની ભક્તિ જાગે છે ભક્તિ કરતાં કરતાં બાબ્ય સેવા કરવાનું મન થાય છે. પછી ભાવસેવા જાગે છે. ભાવસેવા એટલે પ્રભુની આજ્ઞાનો યથાતથ્ય સ્વીકાર થાય છે. પછી પ્રભુ પર ગ્રાટક શરૂ કરતાં પ્રભુની દિવ્યને ભવ્ય મૂર્તિ મનમંદિરમાં સ્થાપન થઈ જાય છે. પછી તેના પર એવો પ્રેમ જાગે છે કે જ્યારે ત્યારે તેની યાદ આવે છે. અને એનામાં લયલીન બની જવાય છે. વિચારા, અભ્યાસ, શાસ્ત્રશ્રવનું અને વિશુદ્ધપરિચયને અંગે સમજપૂર્વક જે નિયમ થાય છે તે બરાબર સચોટ થઈ જાય છે તે અનુભવે છે કે આખી દુનિયામાં પોતાનું પ્રેમપાત્ર એક જ છે.

ધ્યાનયોગીની પૂર્વ સેવામાં દેવ-ગુરુ - ભાવપૂજન-સદાચાર-તપ અને મોક્ષ એ ચાર વાત પૂજ્યપાદ શ્રી હરિભદ્રસૂરિએ કહી છે.

ભક્ત કહે છે 'પ્રભુ તારી ભક્તિ, તારું ગાન અને તારું જ ધ્યાન એ મારા જીવનનું સૂત્ર બની ગયું છે. મારા જીવનનો શાસ અને પ્રાર્થનાં જ છો. અને પ્રભુ ! તારા થકી હું છું. મારે માટે લોકોને જે કહેવું હોય તે ભલે કહે. જેને જે બોલવું હોય તે ભલે બોલે. ભલે દુનિયા મને ભગત કહે, ભગતડો કહે, ગાંડો કહે, બાવો કહે, જે કહેવું હોય તે ભલે કહે હવે મને લોકલાજનો ભય નથી. અને તારા શરીરને સ્વીકાર્યા પછી ભય સંભવી જ ના શકે.

નિર્ભયના શરીર જતાં, શરીર જનાર નિર્ભય ન બને તો એ શરીર જ ખોટું છે. મૈં તો મારા શુદ્ધ સ્વરૂપની પ્રાસિ અર્થે પલાંઠી વાળી છે. ક્ષાયિકભાવે આપે ગુરૂને પ્રગટ કર્યા તે જ રસ્તે હું પણ તમારા સ્વરૂપે બની જઈશ. આપના દર્શનમાત્રથી મારા જન્મની સફળતા થઈ જશે. હે પ્રભુ ! આપની ભક્તિરૂપ થાળમાં ગુરૂનું ભોજન કર્યા પછી વિષય - કષાયની થાળીમાં અવગુરૂને આરોગ્યા કોર્મ મૂર્ખ જાય.

આમ લગની લાગતાં પ્રભુ મેળવવાના ધ્યેયથી ભક્ત ભક્તિયોગમાંથી ધ્યાનયોગમાં સહજ સરકી જાય છે. એ સમયની દશાનું વર્ણન કરતા કવિ કહે છે,

જેસે યોગી યોગધ્યાનમેં, સુરત ટરત નહીં ટારી;

તૈસે 'આનંદધનાનુઙ્ગારી, પ્રભુકે હું બલિઙ્ગારી...જિનરાજ...' ॥૧૨॥

યોગ સાધક યોગી જ્યારે ધ્યાનમાં બેસે છે ત્યારે તારી જે મુદ્રા છે તે મુદ્રા તેની નજરમાંથી ખસતી નથી. કોઈપણ સાધક સાધનાકણનાં પ્રારંભમાં સાલાંબન ધ્યાન કરે છે. પછી તેનું અવલંબન મૂર્તિ, ચિત્રપટ, દીપક, જ્યોત ઊંઠાર કે અર્ધ ચંદ્રબિન્દુ કોઈપણ હોઈ શકે છે. પથમ સાધક ઇષ્ટદેવની મૂર્તિ સામે રાખી તેનામાં સ્થિરત્વ સાધવા આંતરિક પ્રયત્ન કરે છે. જેને સાલાંબન ધ્યાન કહેવાય છે. ઘરા યોગીઓ સર્વપ્રથમ નાટકનો આશરો લે છે. એટલે કે મૂર્તિ પર ગ્રાટક કરી આંખની સ્થિરતા સાધી બેસી જાય છે.

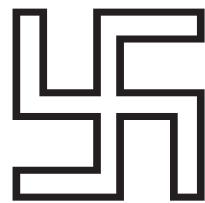
કવિ કહે છે, હે પ્રભુ ! તારી ધ્યાનમૂર્તિ અને સૌમ્ય શાંત મુખમુદ્રા મારા તન, મનને દૃદ્યમાંથી ટળતી નથી. 'જોગી સુરત સમાધિમેં' યોગી જ્યારે યોગમાં આત્મનિષ્ઠા કરી ધ્યાનમૂર્તિમાં મનને સ્થિર કરે છે તે સમય જે 'સુરત' હોય છે તે એવી અપૂર્વ હોય છે કે તે ટળતી નથી.

તેવી રીતે મારી લગની આનંદધનપ્રભુમાં લાગી છે. હું પ્રભુનાં આ ધ્યાનયોગમાં પ્રશસ્ત માર્ગને અનુસરું છું કાર્યક્રમે આનંદધન સ્વરૂપનું ધ્યાન કરતાં મારો આત્મા આનંદ સ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરશે. કવિએ આગળના પદમાં કહ્યું કે 'ઇલિ ભમરી સંગથી, ભમરી પદ પાવેત્ત તેમ પરમાત્માના ધ્યાનથી પરમાત્માપદની પ્રાસિ થાય છે. અનાદિકણથી જીવને વિષય

સુખનો પ્રેમ લાજ્યો છે. તે પ્રેમ તોડી પરમાત્મામાં પ્રેમ જોડી દઈએ. જ્યારે પ્રભુની પ્રભુતાનું જ્ઞાન થાય, તેની મહત્ત્વા સમજાય છે ત્યારે તેની લય લાગે છે. તેમાં ત્રિયોગ જોડી સંસારની સાંકળ તોડી નાખીએ, તો જરૂર ઉચ્ચતમપદને પ્રાસ કરી શકાય છે. પ્રભુના ગુરીને હૃદયમાં ધારી ધ્યાન દ્વારા ધ્યેયપ્રાસિ કરવા પ્રબળ પુરુષાર્થી બનવાની પ્રેરણ આ પદમાંથી મળે છે.

સાધકનું મન પ્રભુ સિવાય અન્ય સ્થાને ચોટતું જ નથી. પ્રભુને ઓળખવાની તેને પામવાની જ્યારે લય લગે છે ત્યો તે દિશામાં પુરુષાર્થ ઉપડે છે અને અંતે ઉત્તમ સુંદર પરિમાન પણ આવે જ છે. આત્મપ્રભુના દર્શન કરી સાધક ! અનેરો આનંદ અનુભવે છે.

કવિએ આ બે કરીના નાનકડા પદમાં ધ્યાનની ઉચ્ચદશાનું સાંકેતિક વર્ણન કર્યું છે. આ દશા પ્રાસ થતાં સંસારના ભૌતિક સુખો નીરસ લાગે છે. જેમ અઝીને અઝીની ધૂન લાગે છે તેમ સાધકને પ્રભુની ધૂન લાગતાં સાધક ધીરે ધીરે સાધ્ય તરફ આગળ વધે છે. આ પદ ધ્યાનની ઉચ્ચતમ ભૂમિકાના દર્શન કરાવે છે.

૫૬-૮૫

“વારી હું બોલડે મીઠડે”

શ્રી આનંદઘનજી મહારાજે આ પદમાં શુદ્ધચેતનાની વિરહદશા વર્ણવી છે. આ પદમાં ચેતનના અનેક ગુરીને યાદ કરીને ચેતના પોતાની વિરહદશા દૂર થાય તે માટે ચિંતન કરે છે. વિરહદશામાં વિરહિનું મન તેના પ્રિયપાત્રના વિચારમાં ડૂબેલું રહે છે.

ચેતના વિચારે છે કે પોતાના નાથ ક્યારે પધારે અને ક્યારે સેજલડી શોભાવે ? ચેતના પોતાની ઊર્મિ પ્રગટ કરતી હોવા છતાં પોતાનું પદ જરા

પણ નીચું થવા દેતી નથી. એ જ એની મહત્ત્વા છે.

આધ્યાત્મિક સાધક આત્મપ્રભુને સેજડીએ પધારવા વિનવે છે. ‘માલવી રાગ’ માં લખાયેલ આ પદ ભક્ત ભગવાનની શોધ કરતાં પ્રભુને પ્રાર્થના કરતા કવિ કહે છે:-

વારી હું બોલડે મીઠડે ।
તુજ વિનુ મુજ નહિ સરે રે સુરિજન,
લાગત ઔર અનીરડે...વારી... ॥૩॥

મુમુક્ષુ સાધક ચેતનની શક્તિ તથા તેના ગુરીને જારી છે. તેથી તે કહે છે, હે દેવ ! હું તો તારા મીઠા-મધુરા બોલ પર વારી જાઉં છું. તારી વારીમાં પાંત્રીસ ગુરી ભર્યા છે. તારા મુખેથી ‘દેવાનુપ્રિય’ શબ્દ નીકળે ત્યાં જ માનવ ધન્યતા અનુભવે છે. તારી ભાષા રહ્યસ્યાત્મક છે, તો ભાવ ધર્મ ઊંડા છે. હે સજજન ! હું તો તારી ભાષા પર વારી વારી જાઉં છું. તારો બોલ એકવાર સાંભળ્યા પછી કાનમાં તેનો ગુંજારવ સતત થયા જ કરે છે. તેથી જ મને વિચાર આવે છે કે જેની વારીમાં આટલી શક્તિ છે તો ખુદ તે વ્યક્તિ કેવી હશે ? મને તો તારો રંગ લાજ્યો છે. તારા વિના બીજે ક્યાંય મારું મન ઠરતું નથી. તારા અને અન્ય સાથે તુલના કરતાં બંને વચ્ચે આકાશ-પાતાળનું અંતર જરૂર છે. માટે હે દેવ ! તું સર્વશ્રેષ્ઠ છો. બીજા પ્રત્યે મને દ્વેષ કે પ્રેમ નથી. માધ્યસ્થભાવ છે. તારી મીઠાશ, તારી ભવ્યતા મેં ક્યાંય જોઈ નથી. તારી ભાષામાં વિવેક, સૌમ્યતા, જીવદ્યા, સર્વજીવો પ્રત્યે કરું વગેરે ભાવો તીવ્રતરપણ દેખાય છે. તારી ભાષા જ જારી જીવન જીવવાની જરૂરિબુઝી છે. તારી વારી પર વારી જાઉં છું પણ, તું ખુદ મને જ્યારે મળીશ ત્યારે તો ન જારી હું શું શું અનુભવ કરીશ ? કવિ બીજા કરીમાં કહે છે:-

મેરે જીયકું કલ ન પરત હૈ, બિનું તેરે મુખ દીઠઢે ।

પ્રેમ પીયાલા પીવત પીવત, લાલન ! સબ દિન
ન રી ઠ ડે . . . વ ા ર ની . . . ॥ ૨ ॥

શુદ્ધચેતના કહે છે, હે મારા નાથ ! મને તારી એવી તો લગની લાગી છે કે હવે તારું મોહું ન જોઉં ત્યાં સુધી મને ચેન પડતું નથી. તારાથી હું જુદી

છું એવી જ્યાં કલ્પના કરું છું ત્યાં જ મારું મન મુંજાય છે. તારા પ્રેમનો ખ્યાલો પીતાં પીતાં મારા આનંદભર્યા દિવસો વ્યતીત થાય છે. પરંતુ તું જેમ જેમ મારાથી દૂર દૂર ભાગે છે તેમ તેમ મારી વ્યાકુળતા વધતી જ જાય છે. તારી સાથેનો વિરહ દૂર કરવાની મને તીવ્ર તાલાવેલી લાગી છે, હે નાથ ! હવે તારા વિના એક પળ પણ હું જીવી શકીશ નહીં એવી મારી અંતરદશા છે.

પ્રેમખ્યાલા બે પ્રકારના હોય છે. કે. એક તો સાચો ખ્યાલો પતિદેવની હાજરીમાં સાથે ખોલી, ખેલી આનંદ કરી પીવાય છે અને બીજો ખ્યાલો કલ્પનાના પ્રેમ પર કટોરાબંધ પીવાય છે. જો એમ ન હોય તો વિરહી સ્ત્રીને તો જીવનમાં કોઈ આધાર નથી. અંજના સતી, સીતા, દમયંતી, તારામતી વગેરે વર્ષો સુધી વિયોગમાં રહી ત્યારે એ કલ્પનાથી ભરેલા પ્રેમખ્યાલા ભરી ભરીને પીધા છે. જેથી તે નભી શકી હતી. ચેતના કહે છે, હું પ મારા પતિદેવના પ્રેમને યાદ કરીને તથા કલ્પનાના ખ્યાલા પી પી ને આટલો વખત ટકી શકી છું.

તે કહે છે હે પ્રભુ ! મને તો તારાં ઉપર પૂર્ણ વિશ્વાસ છે કે મારો નાથ જરૂર મારે મંદિર પદ્ધારશે તથા મારા આ વિરહનો અંત અવશ્ય આવશે જ. ચેતનનો પ્રેમ ઘણી વિશાળ તથા વ્યાપક છે. ચેતન, જગતના સર્વજીવોને પ્રેમ કરે છે. ચેતને આખા વિશ્વ પર પ્રેમની ચાદર બિધાવી છે. ચેતનની આ પ્રેમભાવના ઉત્કૃષ્ટ સ્વરૂપે તીર્થકર પદમાં પ્રગટ થાય છે. ‘સર્વ જીવ કરું શાસન રસિક’ આ ભાવનાના બને તો આત્મા તીર્થકર પદને પ્રાપ્ત કરે છે. જગતના સર્વજીવોના કલ્યાણની ભાવના ચેતનમાં છે. તેના મુખેથી વાત્સલ્યનો ઝરો વહે છે. જેથી સર્વ જીવો શાતા પામે છે.

શુદ્ધપ્રેમી માનવ અંદરું મોહરૂપ કિલ્લાને તોડી નાખે છે અને તે આત્માના ઉપયોગમાં રમણીતા કરવા તત્પર મનવાળો બને છે. શુદ્ધપ્રેમી મનુષ્ય આત્મામાં તલ્લીન થઈને એકતાનો અનુભવ કરે છે.

સમતા કહે છે મારો પતિ આવશે એ જ આશામાં ને આશામાં મેં ઘણી કાળ વિતાવી દીધો. કોઈ વખત તેમાં ચંચળતા થાય છે.

કવિશ્રી ત્રીજી કરીમાં લખે છે કે:-

પુછું કૌન કહાંલું ઢુંઢું, કિસકું ભેજું ચીરઢે।

‘આનંદઘનત્તપ્રમુસેજબી પાંત, તો, ભાગે આન વસી ઠડે...વારી... ॥૩॥

ચેતન સ્વામીની વાટ જોતી સમતા કે ચેતના વિચારી રહી છે કે ચેતનનો ક્યાંય પત્તો નથી. તેને ઘરબારની પડી નથી. તે પોતાની બેરી છોકરાની ચિંતા પ કરતો નથી. તે મારી સામું જોતા પ નથી. તેને તો વિભાવનાં ખાડામાં પડ્યા – પડ્યા હુંથી થયા કરવું છે. તે સુખી થવાનો વિચાર સુદ્ધાનું કરતા નથી. મારે કોને જઈને પૂછવું કે તેને મળવાનું ખાસ ઠેકા શું છે. મારે કોને જઈને પૂછવું કે તમે મારા સ્વામીને જોયા છે ? તો શોધવા પ ક્યાં ક્યાં ને કયે સ્થાને ? કાગળ કે ચિંહી પ મારે ક્યાં ઠેકા લખવી ? લોકોકિત છે કે:-

હરિ તારા નામ છે હજાર, ક્યાં નામે લખવી કંકોતારી ?

હરિ તારા ઠામ છે હજાર, ક્યાં ઠામે લખવા મારે

ક । ગ । ન । ઓ ?

ચેતના કે છે હે નાથ ! મારે તારા માટે સંદેશો પ ક્યાં કફેરાવવો ? મારા સમાચાર પ કો લઈ જાય ? કદાચ હું કોઈની સાથે સંદેશો મોકલું તો પ ચેતનની આજુ-બાજુ એવંતુ મોટું ટોળું જામેલું છે કે તે તેના સુધી મારો સંદેશો પહોંચવા જ દેતા નથી. હે નાથ ! બસ હવે મારા હદ્યની એક જ ભાવના છે.

આપ મારા મંદિરે પદ્ધારો. આપ આવો તો હું સુખ-શય્યા પ્રાસ કરું. હે નાથ ! આપ પદ્ધારો તો મારા વિરહનો અંત આવે. રામ વનમાં ગયા પ ત્યારે સીતા માતા સાથે હતા, જેથી વનવાસના વસમા દિવસો વ્યતીત થઈ ગયા. તેમ હે નાથ ! આપની હાજરીમાં મને કોઈ હુંથી નથી માટે હે સ્વામી ! મારા પર દયા કરી મારે મંદિરે પદ્ધારો.

આમ ભાવિ મેળાપને તલસતી વિરહી ચેતના પતિદેવની વાટ જોઈને બેઠી છે. તેને શ્રદ્ધા છે કે ચેતન ! જરૂર આવશે જ.

આ પદમાં ચેતના, ચેતન માટે ધૂન લગાવીને બેઠી છે. પતિ વિરહણનું ચિત્ર કવિએ આબેહુબ રજૂ કર્યું છે. વિરહણી સ્ત્રીની મનોવેદના તથા તેના એક એક પાસા ને કવિએ વીજી વીજીને વાપીવ્યાં છે.

જીવને જો આત્મા માટે આવી તાલાવેલી લાગે તથા આવી વિરહસ્થિતિ અનુભવાય તો ચેતન મળ્યા વિના ન રહે. સમ્યક્ત્વ આવ્યા

વિના ન રહે. વસ્તુત: ચેતન તથા ચેતનાનો અભેદભાવ છે. જ્યારે ગું ઉપર ગુંનો આરોપ કરવામાં આવે ત્યારે ગુંને બહાર લાવી શકાય છે, ને ચેતનના સામ્રાજ્યનો ખ્યાલ આવે છે.

આ પ્રકારના વિરહણાનનું આત્મવિકાસમાં અનેરું સ્થાન છે. વિરહી મનની સ્થિતિની ભવ્ય કલ્પનાઓનો સુમેળ સાધી તેનો ઉપયોગ સ્વરૂપ સાધનામાં અની આકર્ષક રીતે કરવામાં આવ્યો છે પ્રસ્તુત કાવ્યના બાબ્ય દેફની રમાયતા સાથે એના આંતરેફની ભવ્યતા પણ એટલી જ આકર્ષક છે.

૫૬-૮૬

“સલૂણે સાહિબ આવેંગે મેરે”

કવિ શ્રી આનંદધનજીઅ ચેતનને કેન્દ્રસ્થાને રાખી શ્રદ્ધા, સુમતિ, સમતા તથા શુદ્ધચેતના દ્વારા ચેતનની દશા વર્ણવી છે. સુમતિને કયારેક નિસાસા નાખતી તો કયારેક પતિની રાહ જોતી વર્ણવી છે. કોઈ વખત સુમતિને વિવેક સાથે વાત કરતી તો કોઈ વખત અનુભવને જાગૃત કરતી દર્શાવી છે.

વિવેક જ્ઞાનદશાનો સંકેત કરે છે તો અનુભવ દર્શનવિશુદ્ધિનું પ્રતીક છે. વિવેકને કારણું અનુભવ થાય છે. વિવેક તટસ્થ રહી હિતાહિતનો ખ્યાલ આપે છે. કયા માર્ગ તાત્કાલિક લાભ થાય અને અખંડ અભાગિત વસ્તુ કઈ છે તથા તેમાં કયા ભાવ છે તે સૂચવનાર વિવેકજ્ઞાન છે. શ્રદ્ધા દર્શનનો ગું છે અને વિવેક આવતાં શ્રદ્ધામાં સ્થિરતા આવે છે, શ્રદ્ધા ચેતનનો એક ભાગ બની જાય છે. તેથી કવિએ શ્રદ્ધા તથા સુમતિને એક સખીનું સ્થાન આપ્યું છે.

‘ધ્રીમાલ રાગ’ માં લખેલ આ પદમાં સુમતિ અને શ્રદ્ધાનો વાર્તાલાપ વિવેક સાથે કેવી રીતે થાય છે તેનું નિરૂપ કર્યું છે. સુમતિ તથા શ્રદ્ધાના

અંતરભાવોને કવિ સરલ તથા સચોટ શબ્દોમાં રજૂ કરે છે તે જોઈએ.

સલૂણે સાહિબ આવેંગે મેરે આલી રી વીર વિવેક કહો સાંચ
સ લ

મોસું સાંચ કહો, મેરી સોં, સુખ પાયો કે નાંહિ।

કહાંની કહા કહું ઊહાંકી, ડૌરે ચતુર ગતિ માંહી...સલૂણે...॥૩॥

શુદ્ધચેતના અથવા સુમતિ ઘણા જ કાળથી ચેતનપતિની રાહ જોતી હતી હવે તો તે રાહ જોઈને થાકી ગઈ. હવે તો ધીરજ પણ રહેતી નથી. પરંતુ વિવેક હવે કયારેક કયારેક સુમતિ પાસે આવે છે. તેથી શ્રદ્ધા સુમતિને કહે છે, ચાલો આપણા વિવેક પાસેથી ચેતન સ્વામીનાં સમાચાર જાળી લઈએ. ત્યારે સુમતિ કહે છે, હે શ્રદ્ધે! પતિરાજ તો ખરેખર સલૂણા છે તે ઘણા જ સજજન પુરુષ છે. પણ અત્યારે તો એ પરસ્તીરમણમાં મસ્ત હોવાથી તે આપણાને સાંભળશે નહિ, પણ ચાલો આપણા વિવેકભાઈ પાસે જઈ ચેતનરાજની વાત જાળી લઈએ બંને સાહેલીઓ વિવેક પાસે જઈ ચેતનના સમાચાર જાળી છે. સુમતિ કહે છે, હે વિવેકભૈયા! તું સાચે સાચું કહે, મારા સોગાંદ ખાઈને કહે કે મારા પતિ ત્યાં સુખી છે કે નહીં? ત્યારે વિવેક કહે છે, ત્યાંની કલાની તો શું કહું? ચેતન ઘડીકમાં અહીં તો ઘડીકમાં તહીં એમ ચારે ગતિઓમાં રખડયા જ કરે છે એટલે તે કેવો સુખી હશે? એ તો તમે જ વિચારો.

વિવેકની બહેન સમતા તથા શ્રદ્ધા ન આવે ત્યાં સુધી આત્માની આ દશા જ રહેવાની છે. ચારગતિરૂપ સંસારથી છૂટવા વિવેકપૂર્વક શ્રદ્ધાથી સમતા રાખવી પડે છે. જો આમ થાય તો સંસારથી મુક્ત થવાય છે. ‘ઉણાંકી’ નો અર્થ કુલુદ્ધિનાં ઘરની, ‘ડૌરે’ એટલે હિંડોળા ખાય છે. હિંડોળામાં જવા – આવવાનું બધું છે તેમ ગતિ – આગતિરૂપ સંસારમાં જવા – આવવાનું છે. ઝોલાનો અર્થ વિચારવા યોગ્ય.

ભલી ભઈ ઇત આવહી હો, પંચમ ગતિકી પ્રીત;
સિદ્ધ સિદ્ધાંત રસ પાકકી હો, દેખે અપૂરવ
રી ત . . . સ લ ઙ . . . ॥ ૨ ॥

વિવેકની વાત સાંભળી, સુમતિને આનંદ થાય છે. તેથી સુમતિ વિવેકને કહે છે, સારું થયું? ચારગતિમાં આટલા હિંડોળા ખાધાને દુઃખી

થયો તો તેને પાંચમી ગતિ મોક્ષ સાથે પ્રેમ થશે. ઠોકરો ખાતાં ખાતાં ઠેકા॥ આવશે મોક્ષમાં ગયા પછી તો ચારગતિનાં ચક્કરમાંથી જૂદી જશે. ત્યાં પછી દુઃખ, ભૂખ, રોગ, શોક, જન્મ, મર॥, જરા વગેરે કાંઈ નથી. કાયા નથી કર્મ પ॥ નથી મોક્ષમાં તો અનંત અનંત આત્મિક સુખ પ્રગટ થઈ જાય છે.

સિદ્ધોની સ્થિતિ જ॥તાં પોતાની સ્થિતિનો ખ્યાલ આવે છે તે સ્વયં જડથી જુદો છે. એવી સમજ॥ આવતા જ સિદ્ધાંતમાં રસ જાગે છે. તેમાં અપૂર્વતા આવતાને રસ પરિપાક થતાં કર્મ ક્ષયોપશમન પામે છે. આત્મભાવોમાં અપૂર્વતા આવતાં ચેતન સ્વ તરફ દસ્તિ કરે છે. જેથી દર્શન વિશુદ્ધિ થાય છે. ચેતનને સ્વયંની અપૂર્વતાનાં દર્શન થશે, અને પંચમગતિ સાથે પ્રીતિ જાગશે. શ્રદ્ધા કહે છે, જો ચેતનરાજ મારા મંદિરે પધારશે તો બેવડો લાભ થશે. એક તો સિદ્ધાંતરસ જાગશે તો જ્ઞાનવિશુદ્ધિ થશે અને પંચમગતિની પ્રીત એ દર્શનસૂચ્યક હોવાથી દર્શનવિશુદ્ધિ થશે એટલે કે જ્ઞાન તથા દર્શન બંનેની વિશુદ્ધિ થશે. શ્રી જ્ઞાનસારજી ટબામાં લાખે છે કે વિવેક જ્યારે કહ્યું કે ચેતન આવશે એટલે સુમતિએ કહ્યું કે તે ઘ॥ સારી વાત કરી. જો તે મારા મંદિરે આવશે તો પંચમગતિ સાથે પ્રીતિ થશે અર્થાત् અલિલાખા જાગશે એટલે કે પરીક્ષા કરશે. સિદ્ધાંતથી સિદ્ધ થયો એટલે નીપજયો એવો જે રસ, આત્મિક સ્વરૂપાનુભવ સંબંધી જે પરમરસ તેનો પાક-પરિપાક અટલે સર્વથા ચોક્કસ પાકેલ એટલે આત્મસ્વરૂપને અનુભવવાની આત્મસ્વરૂપનું તદાકાર વૃત્તિરૂપ પરિપાક અવસ્થાની અપૂર્વ રીત દેખે, પ્રત્યક્ષ કરે.

જ્યારે આત્મામાંથી રાગ-દ્રેષ જાય છે અને સમસ્ત શુભાશુભ પદાર્થો ઉપર સમપ॥ આવે છે ત્યારે સહજ મોક્ષ તરફ તેનું વલ॥ થાય છે. તેને જીવનમુક્તદશા પ્રાસ થાય છે પછી તેને પોતાની સ્થિતિ સિદ્ધ ભગવાન જેવી લાગે છે. આવી ઉત્તમદશા પ્રાસ થતાં આગમનાં ઊંડા રહ્ફસ્યને તે જા॥ શકે છે તેથી સર્વ સાધનો વડે સિદ્ધિ તરફની સાધના શરૂ થાય છે.

કવિ આગળ ત્રીજ કરીમાં કહે છે:-

વીર કહે અંતી કહું હો, આએ આએ તુમ પાસ,

કહે સુમતા પરિવાર સું હો, હમ હૈ અનુભવદાસ...સલૂજે... ॥ ૩॥
સુમતિ ! વિવેકને કહે છે, સાચી વાત છે મારા સ્વામી આવશે તો ઘ॥ લાભ થશે. વધારે ખુશીની વાત તો એ છે કે તે આટલાં કુટાતા, અથડાતા પ॥ છેવટે સ્વસ્થાને તો આવ્યા એ જ અમારા આનંદનો વિષય છે. ત્યારે વિવેક સુમતિને કહે છે કે, સારું કે ખરાબ તે તો તમે જા॥ પ॥ એટલી વાત તો ચોક્કસ છે કે તે તમારી નજીક જરૂર આવ્યા છે. પ॥ હવે તેની પાસેથી કેમ કામ લેવું અને શું કરવું ? એ તો તમે પોતે જા॥. વિવેકની વાત સાંભળી સુમતિ પોતાના પરિવાર તરફ જોઈને કહેવા લાગી કે ‘આપ॥ તો અનુભવના દાસ છીએ એટલે ઘરે આવેલ ચેતનરાજને કેમ રાખવા અને સ્વધરનો પરિચય કેમ કરાવવો એ બધું અનુભવ ઉપર આધારિત છે. આ રીતે સુમતિએ પોતાનો બધો ભાર અનુભવ ઉપર ઢોળી નાખ્યો. સુમતિનો પરિવાર ઘ॥ મોટો છે. શાંતિ, સુમતિ, સુખદી વગેરે તેનો પરિવાર છે. શ્રદ્ધા, ખંતી, માર્દવ, આર્જવાદિ પરિવારને સુમતિ કહે છે, હું તો અનુભવની દાસી છું. સ્વરૂપાનુભવની ચાકર છું. અહીં કાર્યકાર॥ની અભેદતા હોવાથી આત્માનુભાવી આત્માની દાસ છું. આશાકારી છું તેમ કહે છે.

સમતા અને વિવેક વાત કરે છે એટલામાં આત્માને સુમતિને ઘરે આવતા જોઈ વિવેકે કહ્યું કે હે સુમતા ? લે આ તારા પતિ આવ્યા. આ વચ્ચન સાંભળીને સુમતા ખુશી થઈ ગઈ અને પોતાના ભાઈને કહેવા લાગી કે હવે હું સપરિવાર પતિની સેવા કરીશ. આત્માની વિભાવિકદશામાં તેને પોતાના સ્વરૂપનો અનુભવ હોતો નથી પ॥ જ્યારે તે વિભાવને મૂકે છે ત્યારે તેને પોતાના સ્વરૂપનો અનુભવ થાય છે. અને તેથી સુમતાએ કહ્યું છે જેને સ્વરૂપનો અનુભવ થાય છે તેની હું સપરિવારે દાસ થઈ સેવા કરીશ. કવિ શ્રી ચોથી કરીમાં કહે છે:-

સરઘા સુમતા ચેતના હો, ચેતન અનુભવ આહિ

સગતિ કોર નિજરૂપ કી હો, લીને ‘આનંદઘનત માંહી-સલૂજે... ॥ ૪॥

શ્રદ્ધા, સુમતિ, સમતા, ચેતન, ચેતના અને અનુભવ એ બધા ચેતન આત્માના પર્યાવરાચી શબ્દો છે. અર્થાત્ કુટુંબીઓ છે જુદી જુદી દસ્તિએ ચેતનના આવિર્ભાવોને જુદા જુદા નામથી વ॥વ્યા છે. ચેતનનાં કુટુંબીઓ

બધાં મળીને નિજ શક્તિને ફોરવે તો ચેતન પોતાના આનંદસ્વરૂપમાં લીન બની જાય. જે ધ્યાતા છે તે જ ધ્યેય બની જાય. ચેતન સ્વયં આનંદરૂપ બની જાય છે. અર્થાત્ ચેતન તથા આનંદનો એકીભાવ થઈ જાય છે. સુમતિ પોતાનાં પરિવારને કહે છે કે, ચેતન સ્વામી આપ॥ ઘરે પધાર્યા પ॥ હવે શ્રદ્ધા, સુમતિ, ચેતના, ચેતન બધા પોત-પોતાની શક્તિને કામે લગાવે તો ચેતન આનંદન સ્વરૂપમાં લીન બની જાય. હવે શ્રદ્ધા વગેરે શું શું કરે તો કહે છે, શ્રદ્ધા આકરી રૂચિ કરે, સુમતિ સારી વિચાર॥ કરે, ચેતના પોતાના સ્વરૂપમાં નિર્મળ રહે એટલે પ્રગટ થાય. બધા જ સ્વસ્વરૂપ સંબંધી પરાક્રમ ફોરવે અર્થાત્ દરેક પોતાની જેટલી શક્તિ છે તે બધી શક્તિને પ્રગટ કરે તો ચેતન આનંદનમાંહી તદ્વૂપ થઈ જાય.

ચેતનની શ્રદ્ધા, સુમતિ, ચેતના વગેરે શક્તિઓ પ્રગટ ન થાય ત્યાં સુધી ચેતનની વિભાવદશા દૂર થતી નથી. શ્રદ્ધા પોતાની શક્તિને ખીલવી આત્મરૂચિ કરે તો સમ્યક્ પ્રાસિ થાય. તેની સાથે સમતારૂપ શક્તિ પ્રાસ થતાં જ આત્મા અખંડ અભાવિત આનંદનો ભોક્તા બને છે.

કવિશ્રીએ આ પદમાં ચેતનની વર્તમાનદશા અને ભાવિદશા વિશે સંવાદની શૈલીએ નિરૂપ॥ કર્યું છે. વિવેકને વીરા તરીકે ઓળખાવતી સુમતિ અને શ્રદ્ધા વચ્ચેનો સંવાદ સૂચવે છે કે ચેતન ભલે અત્યારે ચારે ગતિમાં રખડી રહ્યો હોય પ॥ તે પોતાની શક્તિ ફોરવશે તો મોક્ષગતિ પામશે.

કવિએ આ ક્રાવ્યમાં ચેતન, વિવેક, અનુભવ, શ્રદ્ધા, સુમતિ વગેરેનો પારિવારિક સંબંધ ઔચિત્યપૂર્વક સરસ રીતે ગુંધી લીધો છે. કવિની ભાષાના માર્દવ અને લાલિત્ય હૃદયમાં વસી જાય એવા છે. ખરેખર આ પદ અતિ સુંદર છે.

૫૬-૮૭

“વિવેકી વીરા! સહયો ન પરે”

શ્રી આનંદધનજી મહારાજે ચેતન તથા ચેતનાને લક્ષ બનાવી ભિન્ન ભિન્ન પદમાં ભિન્ન ભિન્ન દિશિ તથા વિવિધ શૈલીથી નિરૂપ॥ કર્યું છે. આ પદમાં ચેતના જેના આધારે રખડે તે મોહિની કેવી છે તથા તેનો પરિવાર કેવો છે તે કવિ બતાવે છે. સુમતિ તથા ચેતના પવિત્ર તથા વત્સલ છે. તે ચેતનાના શુદ્ધસ્વરૂપનું લ”્ય કરે છે. તેઓ ચેતનના સહભાવી ધર્મો સમજાવે છે.

જેમ કોઈપ॥ સ્ત્રી પોતાનો પતિ પરસ્ત્રીને પ્રેમ કરે તે મનથી સહન ન કરી શકે છતાં પ॥ પ્રજ્ઞાવાન સ્ત્રી પોતાની મર્યાદામાં રહીને પતિને વાળવાનો પ્રયાસ જરૂર કરે. અહીં ચેતના ચેતનને સમજાવવા પ્રયાસ કરે છે તે માટે તે તો કોઈ વખત અનુભવની સહાય લે છે કોઈવાર વિવેક મિત્રને વિનવે છે.

અનુભવ એ જ્ઞાનનું અવલોકનશક્તિનું પરિ॥મ છે. જ્યારે વિવેક એ જ્ઞાન પોતે છે. અનુભવનો સમાવેશ ઉપયોગમાં થાય, જ્યારે વિવેકનો સમાવેશ જ્ઞાનમાં થાય. જ્ઞાન અને ઉપયોગ એ બંને ચેતનના મૂળ ગુણ છુંધાયે છે અને ખૂબ ઊંડા॥થી સમજવા યોગ્ય છે.

જ્ઞાન એ ચેતનનો ગુ॥ હોવા છતાં વર્તમાનમાં તે આવરિત થઈ ગયો છે તેથી પોતાનો તથા પારકાનો ભેદ સમજ શકતો નથી એથી ચેતનની વર્તમાનદશા મિશ્ર છે. અનાદિકાળથી પૌદ્રગલિક પદાર્થ પર મમત્વ હોવાને કાર॥ ચેતનને જડ પદાર્થો પર અધિક પ્રેમ છે. પ॥ વિવેકજ્ઞાન દ્વારા ચેતનને સ્વ-પરનો ભેદ સમજાવે છે. વળી સ્વને ગ્રહ॥ કરવાનું સૂચન અનુભવ મિત્ર કરે છે. વિવેક સદ્બુદ્ધિ રેડે છે. સદ્બુદ્ધિથી જ્ઞાનનેત્ર ખુલી જાય છે. આમ ચેતન અનુભવના આધારે વિકાસ કરે છે. દર્શનગુણના વિકાસમાં અનુભવનો વિકાસ થાય છે. આ રીતે ચેતનના વિકાસમાં વિવેક તથા અનુભવનું મહત્વપૂર્ણ સ્થાન છે. આ બંને મિત્રો ચેતનની સાથે જ હોવા છતાં કર્મની શક્તિ અતિ જોરદાર છે.

કવિએ આ પદમાં ચેતનના વર્તમાન સંબંધીઓ કેવા છે તેનો

પરિચય કરાવ્યો છે. ‘ધમાલ રાગ’ માં લખાયેલ આ પદની શરૂઆત કેવી સરસ ધૂવ પંક્તિથી કવિએ કરી છે.

વિવેકી વીરા ! સહયો ન પરે, વરજો ક્યં ન આપકે મીંત વિવેકી
કહા નિગોડી મોહની હો, મોહત લાલ ગમાર।
વાંકે ઘર મિથ્યા સુતા હો, રીજી પરે કહાં યાર...વિવેકી... ॥૩॥૧॥

સુમતિ વિવેકવીરાને કહે છે, ભાઈ વિવેક ! તમારા ભાઈ ચેતનની સ્થિતિ જોઈને મને ધૂદુઃખ થાય છે. હવે તો મારાથી આ સહન થતું નથી. તમે પ તમારા મિત્રને વારતા નથી. મને સમજાતું નથી કે તમે શા માટે એને ત્યાંથી છોડવતાં નથી ? એ દુષ્ટા સ્ત્રી તો પુદ્ગલમાં જ પડી રહે છે. તેની પાછળ ચેતન ગાંડો થયો છે. સ્વયં અનંતવૈભવ તથા મહાનશક્તિપુંજ હોવા છતાં તે ભોગના કીચડમાં પડ્યો રહે છે. મોહની સાથે સંબંધ રાખવો તે યોગ્ય તો નથી. પ તેનો પડછાયો લેવો એ પ ઠીક નથી તેની સાથે આપ પ હલકા પડી જઈએ. હલકી સ્ત્રીનો પરિવાર પ હલકો જ હોય ને ? “મા એવી દીકરી અને ધડો એવી ઠીકરી” મોહિનીની મિથ્યા નામની દીકરી પ તેના જેવી જ છે. એ પ અધમ કામ કરનારી છે. છતાં ચેતન તેની પાછળ ગમાર જેવો થઈ ફર્યા જ કરે છે. મિથ્યા પ્રભાવે તો એ અધરમને ધર્મ કહે છે. દેવને કુદેવ કહે છે. સંસારવૃદ્ધિનાં હેતુઓને મોકશના ગ કર્યા કરે છે. આવી હલકી વૃત્તિની સ્ત્રી ઉપર તમારા મિત્ર શું રીતી પડ્યા છે. એજ સમજાતું નથી.

અહો વિવેકભાઈ ! ‘સહયો ન પરેત્ત એટલે ખમ્યું જાતું નથી.. શા માટે ખમાતું નથી ? શોકની ઉપાધિએ સ્ત્રીના મને મર થી પ વધારે આકરી લાગે છે. અનાદિકાળથી અશુદ્ધઆત્મા સંસારી આત્માઓ સાથે જાંધ ઉધારીને રમનારી અનેક પતિવાળી લુચ્યી અને તેથી તે ચેતનને મોહમાં ફસાવનારી એવી સ્ત્રીના મોહમાં ચેતન શા માટે અટવાય છે. જેના ઉપર ચેતનસ્વામી રીતી પડ્યા છે તે કેવી છે તે તમને ખબર છે ? તેના શરીરની આકૃતિ જોતાં તો થુંકું પ ન ગમે એવી એ લંબોદરા છે. તે ખરદર્શની છે. અર્થાત્ લાંબુ પેટ, ગઘેડા જેવું મોહું, કપડાંના કોઈ ઠેકાં નથી. વળી આ મોહિનીની મિથ્યા નામની દીકરી તો તેનાથી પ ચડી

જાય તેવી છે. કહેવત છે કે ‘ડુક્કર દીકરા સિંહ ન હોય તેમ આવી સ્ત્રીઓના સંતાનો પ સંસ્કારહીન તથા હલકાં કામો કરનારા હોય છે.

ક્રોધ માન બેટા ભયે હો, દેત ચપેટા લોક;
લોભ જમાઈ માયા સુતા હો, એહ વઢયો
પ રિ પ ઓ ક . . . ચિ વ વે ક હી . . . ॥૨॥૧॥

કવિએ રૂપકના આધારે અધ્યાત્મભાવો ઢાળ્યા છે. મિથ્યા નામની સ્ત્રીને કોધ અને માન નામનાં બે દીકરા છે. એ બંને એવા કપાતર છે કે લોકોના તે તમાચા ખાધા જ કરે છે. અર્થાત્ કોધ અને માન એવા અટકચાળા દીકરા છે કે જે મળે તેને અટકચાળા કરતાં જ જાય છે. કોધ મા સના માથા પર બેસી મગજને ચકરાવે ચડાવે છે અને મોટી મોટી આંખો ફાડી તેની પાસે નિરર્થક બડબડાટ કરાવે છે ત્યારે માન મા સની છાતી પર બેસી એને છાતી કાઢીને ચલાવે છે. એ બંને ધ તોઝાની દીકરા છે. વળી મોહિનીની દીકરી તે માયા છે, અને લોભ મોહિનીનો જમાઈ છે.

કવિ કહે છે, આ મોહિનીબાઈનો પરિવાર ધ મોટો છે. આ બાઈની ફળદ્રુપ જમીન છે તેથી તેનો પરિવાર વધતો જ રહે છે. આ મોહિની તથા મિથ્યા બંને મા-દીકરી ડુક્કરની જેમ કચ્ચાં – બચ્ચાં લઈને ફર્યા જ કરે છે. મિથ્યા દીકરી તો બહુ જ ખતરનાક છે. તે જ ચેતનને ખોટે રસ્તે ચડાવે છે. મોહિનીનું કુટુંબ મનોવિકારી છે. મનોવિકાર મિથ્યાત્માંથી જન્મે છે. ચેતન એવા રોગથી ઘેરાયેલો હોવાથી તેમાં જ સડયા કરે છે. માયા અને લોભે તો આડો આંકવાળી નાખ્યો છે. કોધ, માન, માયા અને લોભને સિદ્ધર્થિગ એ તોઝાની બાળકો તરીકે બતાવ્યા છે અને રાજાના ભવ્ય સિંહસન પાસે આળોટતા કર્યા છે. મોહરાજાને બે દીકરા છે રાગ અને દ્રેષ. દ્રેષના બે દીકરા છે કોધ ને માન, રાગના બે દીકરા માયા ને લોભ. આ આખો પરિવાર નિંદનીય કાર્યો કરે છે. છતાં પ સંપીલો પરિવાર છે. આ બધાંનાં રૂપ તો જોયાં જેવાં છે. કોધ કાળો છે તો માન લીલો છે તેઓ બધેથી હડધૂત થાય છે તેમને કોઈ લાત મારે છે તો કોઈ તમાચા મારે છે.

વાસ્તવમાં કોધી કે માની માનવ દુનિયામાં અપમાનિત થાય છે. ચેતન મોહને વશ થઈ અયોગ્ય કાર્ય કરે છે. સુમતિની વાતમાં વેદના ભરી

છે. તેને ચેતનના આ કાર્યો પરત્વે તિરસ્કાર ૫॥ આવે છે. સુમતિ ! વિવેકને મિત્રધર્મની સ્મૃતિ કરાવે છે. તેને આધારે પોતાનો તથા પારકાનો જ્યાલ આવે છે. સુમતિની વાત સાંભળી વિવેક શું કહે છે તે જોઈએ.

ગઈ તિથિ કહા બંભજ્ઞા હો, પૂછે સુમતા ભાવ;
ઘરકો સુત તેરે મર્તે હો, કહા લો કરત બઢાવ...વિવેકી... ॥ ૩ ॥

ફે વિવેક સુમતિને કહે છે, તમે શા માટે ચિંતા કરો છો ? જે થવાનું હતું તે થઈ ગયું. ગઈ તિથિ તો બ્રાહ્મ ૫॥ પૂછતા નથી. તો પછી તમે શા માટે ભૂતકાળને યાદ કરી નકામા અકળાવ છો. મોહિનીના દીકરા તથા તેનો પરિવાર જેવો - તેવો ભલે હોય આપ ૬॥ તેની સાથે શું લેવા - દેવા છે ? કાર ૭॥ એ તો પારકા છે. પારકાની પંચાત કરી આપ ૮॥ શા માટે દૂબળા થાવું ? આપ ૯॥ પોતાનું ઘર સંભાળવાનું છે. તમારે તો કેવળજ્ઞાનરૂપ અતિસુંદર દીકરો છે. તે તમારા પક્ષમાં છે. વળી તમારા કહેવા પ્રમા ૧૦॥ તે ચાલે છે પછી તમારે શું ચિંતા ? તે ભલે અત્યારે સાવ નાનો હોય ૧૧॥ તેમાં અમાપ સામર્થ્ય ભર્યું છે. તમે જેવા આત્મરામને મળશો એટલે તુરત જ એ દીકરો ૧૨॥ તમને આવીને મળશો. એ કદી ૧૩॥ વિભાવમાં જતો નથી. તે બાપનું નામ બોળતો નથી. સુપુત્ર તો તમને એટલાં ઊંચે બેસાડી દેશો કે ત્યાંથી કદાચ નીચે આવવાનું જ નહીં બને.

ત્યારે મોહિનીનો પરિવાર ગમે તેટલું જોર કરશો તો ૧૪॥ નવ ગ્રવૈયકથી આગળ જઈ શકશો નહીં. ત્યારે આત્માનો જ્ઞાનરૂપ પુત્ર તો તારા તાબામાં છે. જ્યારે આત્માનો સમતા સાથે મેળાપ થશો ત્યારે જ તે પોતાના કેવળજ્ઞાનરૂપ પુત્રનું મોહું જોશો. એટલે તારા પતિની તારા વિના સિદ્ધિ થનાર નથી એટલી ખાતરી રાખજે.

કવિશ્રી ચોથી કરીમાં કહે છે,-

તવ સમતા ઉદ્યમ કીયો હો, મેયો પૂરવ સાજા
પ્રીત પરમસું જોરીકે હો, દીનો
' અ । ન ' દ ઘ ન ત્ત ર । જ ... વિ વે કે કી ... ॥ ૪ ॥
વિવેકના કહેવાથી સમતાએ ઉદ્યમ શરૂ કરી દીધો. વિવેકની હાજરીમાં જ સુમતાનો પુરુષાર્થ ચાલું થતાં ચેતનને સમજાયું કે આમાં મારું કો ૧૫॥ છે.

મારા સુખમાં બાધક બનનારા તત્ત્વો ક્યા ક્યા છે ? વળી મને શાશ્વત સ્થાને લઈ જનારી કઈ શક્તિ છે ? તથા સંસારમાં રખડાવનાર ક્યા તત્ત્વો છે. તે તેને સમજાતા તે ૧૬॥ ચેતનના પ્રયત્નથી મોહિનીના આખા પરિવારનો ત્યાગ કરવા માંડયો. મોહિની સાથેનો અતિગાઢ સંબંધ તે ૧૭॥ તોડી નાખ્યો. તેથી તેનામાં તત્ત્વબુદ્ધ જગૃત થઈ અને વિવેકમિત્રના સાથથી પરમપદ સાથે પ્રીતિ જોડી તેથી ચેતનને આનંદધન સ્વરૂપ એવા પરમપદને પ્રાસ કર્યું.

વિવેકનાં ઉપદેશથી સમતાએ ચેતનને મેળવવા પુરુષાર્થ ચાલુ કર્યો અને તેના પરિ ૧૭॥ સ્વરૂપ આત્મપતિને સમતા પામી પછી તો મોહિનીનો કેડો છોડી દીધો તેથી કોધ, માન, માયા અને લોભ દૂર થઈ ગયા તથા આત્મપતિનાં મિલનથી શુદ્ધ ચેતનાને કેવળજ્ઞાન જેવો ઉત્તમ દીકરો પામી છેવટે આનંદધન સ્વરૂપ એવા પરમપદ સ્વરૂપ રાજ્યને પ્રાસ કર્યું.

કવિનું કહેવું છે કે આત્મસાધનમાં વિવેકનું સ્થાન મહત્વનું છે. વળી વ્યવહારમાં ૧૮॥ વિવેક તો એક અંગ તરીકે છે.

આ પદનો તાત્ત્વિક સારાંશ એ છે કે ચેતન અને ચેતના એક જ છે. વિવેક ચેતનનો ગુ ૧૯॥ છે. મોહિની પરભાવ છે ૨૦॥ ચેતનની એકતા પરભાવમાં થવાથી પરભાવ તેને સ્વભાવ જેવો લાગે છે ૨૧॥ સાચો સ્વભાવ પ્રાસ થતાં પરભાવ છૂટી જાય છે. આમ આત્માનો ક્રમિક વિકાસ થાય છે. આનંદધન સ્વરૂપ આત્મા છેવટે મોક્ષપુરીમાં મહાલે છે.

આ પદમાં કવિ આનંદધનજીએ રૂપક શૈલીએ ચેતનની વર્તમાન પરાધીનિદશાનો વાસ્તવિક ચિત્તાર આપી તેને પરમપદ પામવા પુરુષાર્થ કરતો દર્શાવે છે. કવિની વા ૨૨॥ સધન અને માર્ભિક છે.

“પૂછીયે આલી! ખબર નહીં”

યોગીરાજ શ્રી આનંદધનજી મહારાજે આત્માની ભિન્ન ભિન્ન વિશિષ્ટ શક્તિઓનું જુદાં જુદાં પાત્રોનું રૂપ આપીને કેટલીક પદ રચનાઓ કરેલ છે. અહીં સમતા - સુભતિ, શ્રદ્ધા, ચેતના વગેરે પાત્રો જોવા મળે છે. એમાં કવિએ વિવેક તથા અનુભવને મિત્રો તરીકે બતાવ્યા છે. આત્મવિકાસમાં વિવેકનો અગત્યનો ફાળો છે. વિવેક દશમો નિધિ છે. ૫॥ વિવેકનો સીધો સંબંધ જ્ઞાન સાથે છે. જ્ઞાનનો સંબંધ શ્રદ્ધા સાથે છે. શ્રદ્ધા જાગૃત થતાં જ્ઞાન આવે છે. જ્ઞાને સાથે જ વિવેક જાગે છે. જ્ઞાન અને શ્રદ્ધા હોય ૫॥ જો વિવેક ન હોય તો અસત્તને સત્ત માની લેવાય છે. વિવેક પોતાની જાતને અપ્રગટ રાખતો હોવા છતાં તેનું મહાત્વપૂર્ણ સ્થાન છે. વિવેક ચેતનરાજનો પૂરેપૂરો પરિચય કરાવે છે.

દર્શન મોહના ક્ષયોપશમથી પ્રથમ શ્રદ્ધા આવે છે અને એથી સામાન્યબોધ થાય છે. ૫॥ વિવેક જો જાગૃત ન થાય તો પાછું દર્શનમોહનનું જોર વધી જાય છે. દર્શનથી થતાં સામાન્યબોધ કરતાં જ્ઞાનથી થતાં વિશેષબોધ વિશેષ વિચારપૂર્વકનો અને ચિરસ્થાયી હોય છે. એનો મહિમા અપાર છે. વિવેકજ્ઞાનનો વિષય છે ૫॥ એના મૂળમાં શ્રદ્ધા હોય તો જ એ આવે છે. અને ટકે છે. શ્રદ્ધા આવે એટલે એ તો શુદ્ધચેતનાની સખી બની જાય છે. જ્યારે વિવેક ચેતનના મિત્રનું કામ કરે છે.

આ પદમાં વિવેક નિશ્ચયનયથી ચેતનના સ્વરૂપનું જ્ઞાન કરાવેલ છે. ચેતનની વર્તમાનદશા વિચારતાં દુઃખ થાય છે પરંતુ નિશ્ચયનય તરફ ધ્યાન દેતા આશાનું કિરૂ॥ કૂટે છે. કવિ કહે છે :-

પૂછીયે આલી! ખબર નહીં, આયે વિવેક વધાય પૂછીયે॥ ૧૯.

મહાનંદ સુખકી વરનિકા, તુમ આવત હમ

ગ ત |

પ્રાન જીવન આધાર કી હોય ખેમકુશલ કહો
બ । ત . . . પ ં છ ં ય . . . । । ૩ । ।

શુદ્ધ ચેતના તેની સખી શ્રદ્ધાને કહે છે, જુઓ પેલા વિવેકભાઈ આવે છે. ચાલો આપ॥ તેને વધાવીએ. હમ॥ાં તો ચેતનના કોઈ સમાચાર નથી માટે વિવેક પાસેથી સ્વામીનાથના સમાચાર જા॥ાએ. તે માટે વિવેકને

કહીએ કે સારું થયું તમે આવ્યા. તમારા આવવાથી અમને મહાનંદ થયો. અમે તમારા શું ગીત ગાઈએ.

જેમ કોઈ વ્યક્તિ મહેમાનરૂપે આપ॥ ત્યાં આવે તો ક્ષેમકુશળ પૂછી તેના આવવાથી થયેલ આનંદ વ્યક્ત કરીએ છીએ તેમ વિવેકના આવવાથી શ્રદ્ધા તથા શુદ્ધચેતનાને આનંદ થાય છે કાર॥કે તેને ખ્યાલ છે કે વિવેક ચેતનનો મિત્ર છે. માટે ચેતનના વાસ્તવિક સમાચાર તેની પાસેથી મળશે. કવિએ મહાનંદ શબ્દ વાપરી પૌદ્રગલિક આનંદથી મહાનંદ ચિહ્નિયાતો છે તે બતાવ્યું છે. શ્રદ્ધા વિવેકને કહે છે, તમારા આવવાથી અમને સદા મહાસુખ ઉપજે છે. એમ કહી વિવેકનું સ્વાગત કરે છે.

વિવેક આવે તો જ આત્માનું શ્રેય કરી શકે છે. અને વિવેક વિના સમત્વ અને શ્રદ્ધાનો આત્મા સાથે સંબંધ રહી શકતો નથી.

કવિશ્રી બીજી કરીમાં કહે છે:-

અચલ અબાધિત દેવકું હો, ખેમ શરીર
લ ખ ત ;
વિવહારી ઘટ વધ કથા હો, નિહંચો સરમ
અ ન ત . . . પ ં છ ં ય . . . । । ૨ । ।

ચેતના જ્યારે વિવેકને ચેતનના સમાચાર પૂછે છે ત્યારે વિવેક ચેતના તથા શ્રદ્ધાને વ્યવહાર-નિશ્ચયનો ફોડ પાડી ચેતનના સમાચાર આપતા કહે છે, તમારા નાથ અને મારો મિત્ર નિશ્ચયથી તો શરીરે અચળ અને અબાધિત છે.

આત્મા પોતાના શુદ્ધ સ્વભાવમાં અચલ છે. તેમાં કોઈ ૫॥ કાજે કાંઈ ૫॥ ફરક પડતો નથી. તેનો શુદ્ધ ચેતન્ય આત્મા બાધા પીડારહિત છે. માટે તે સદાકાળ ક્ષેમકુશળ છે. તેમાં તસુભાર ૫॥ વધ-ઘટ થતી નથી. કોઈવાર તે નરક નિગોદમાં ભટકે છે. તો કોઈ મોટો રાજા કે દેવનો ૫॥ અધિપતિ થઈને બેઠેલો દેખાય છે ૫॥ એ તો વ્યવહારથી દેખાય છે. નિશ્ચયટક્ષિથી તો તેમાં કોઈ ફરક પડતો નથી તે પોતાના સુખનો જ ભોક્તા છે.

જ્ઞાન-દર્શનથી યુક્ત મારો આત્મા એક જ શાશ્વત છે. બાકી બીજા બધા તો બાધ્યભાવ છે. અને તે બધાં સંયોગજન્ય છે. સત્તા એક અખંડ

અને આબાધિત છે ત્યારે અરોપિત ધર્મ એ જુદા જ છે તેથી ચેતનમાં જે વધ-ઘટ દેખાય છે તે પર્યાય છે પ કર્મને આધારે એ ચેતનની પર્યાય કહેવાય છે. આ બધા ધર્મો આરોપિત છે. પરંતુ ચેતન તો સત્તાગતે એક અખંડ, ધ્રુવ, નિત્ય અને અબાધિત છે. તેના પોતાના ધર્મ તો અનંત આનંદમય સ્વરૂપ નિત્ય, શાશ્વત સ્વરૂપ એ તેનો ધર્મ છે. કવિ કહે છે :-

બંધ મોક્ષ નિહંચેં નહીં હો, વિવહારે લખ દોય;
કુશલ ખેમ અનાદિ હી હો, નિત્ય અબાધિત હોય
પ છી ય` । । ૩ । ।

વિવેકે ચેતના તથા શ્રદ્ધા પાસે વ્યવહાર નિશ્ચયના બેદની વાતો કરી છે. તથા ચેતનના વાસ્તવિક સ્વરૂપનું દર્શન કરાવે છે. તે કહે છે, નિશ્ચયથી તો આત્માને કોઈપ પ્રકારનો બંધ નથી અને જો બંધ ન હોય તો મોક્ષની વાત જ કયાં રહી? જે બંધાય તેને છૂટવાની વાત છે. પ આત્માને બંધન નથી માટે તેનો મોક્ષ નથી. ચેતન પોતાના નિજ સ્વભાવમાં રહે તો તેને એક પ કર્મનો સંગ નથી. પરમાર્થથી તો ચેતન અસંગ છે.

શ્રી કુંદકુંદાચાર્યજીએ સમયસારમાં કહ્યું છે કે:-

વત્થુ પદુચ્ચ જં પુજ્જ, અજ્જવસાજ્જં તું હોયિ જીવાજ્જં;
ન ય વત્થુદો બંધો, અજ્જવસાજ્જં બંધોત્થિ;

અધ્યવસાન બંધનું કાર છે. બાધ્ય વસ્તુ બંધનું કાર નથી પ વ્યવહારનયથી જીવ કર્મથી બંધાય છે અને તેથી પ્રત, નિયમ, તપ, ત્યાગ, સંયમ વગેરેના આચર થી જીવનો મોક્ષ થાય છે. તે નિત્યબાધા પીડા રહિત છે. સત્તાગતે દ્રવ્યદ્રષ્ટિ આત્મામાં અનંત સુખ ભરેલું છે. વ્યવહારનય ઉપયાર પ્રધાન છે. નિશ્ચયનય પારમાર્થિક તથા વાસ્તવિકતાગ્રાહી છે.

વ્યવહારથી ચેતનને વધતો - ઘટતો ઊંચ-નીચ ગતિમાં જતો જોઈએ ને ક્ષેમ - કુશળ પૂછુવામાં આવે છે. પરંતુ ચેતન પોતાના સ્વભાવે, સ્વસ્વરૂપે હમેશાં સુખી આનંદગુયુક્ત જ છે. અનંત સિદ્ધોમાં નિરૂપદ્રવ્યપૂ છે. એટલે કે તે જીવોને કોઈપ પ્રકારનો ઉપદ્રવ નથી. અને તેથી સિદ્ધોના અસંખ્યાત આત્મપ્રદેશાત્મક પિંડને ક્ષેમકુશળ વર્તે છે. ચેતનને વ્યવહારથી ચાર ગતિ છે. આત્માને જન્મવું કે મરવું તે વ્યવહારનયનું કથન છે. પર્યાયપ જે ગુ અસ્તિત્વમાં છે તે તિરોહિત હતો. કર્મ દૂર થતાં તે

આવિર્ભૂત થાય છે. જો આત્મામાં એ ગુ ન હોય તો આવે કયાંથી? રેતમાં તેલ નથી તો ગમે તેટલી પીલવામાં આવે તો પ નીકળી શકે તેમ નથી. તેમ આત્મામાં ક્ષેમકુશળતાનો ગુ હોવાને કાર તે પ્રગટ થાય છે.

કવિએ અહીં આત્માનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ બતાવ્યું છે. કવિ આગળ કહે છે:-

સુન વિવેક મુખતોં નર્ઝ હો, વાની અમૃત સમાન;
સરઘા સમતા દો મિલી હો, જયાઇ ‘આનંદઘનત્ત
તાન . . . પ છી ય’ . . . । । ૪ । ।

વિવેકે જ્યારે એમ કહ્યું કે ચેતન તો આનંદમાં જ છે તેને શોક કદી પ સ્પર્શી શકતો નથી. ત્યારે વિવેકની આ મીઠી વાગી સાંભળીને આનંદમાં આવી જાય છે. ચેતનના ધ્યાનમાં તે તલ્લીન બની જાય છે. તેમ શ્રદ્ધા અને સમતા ચેતનને સ્વરૂપમાં ખેંચી લાવી ચેતન સ્વરૂપદશામાં લયલીન થઈ ગયો અને આનંદઘન પદમાં નિર્મજન થઈ ગયો.

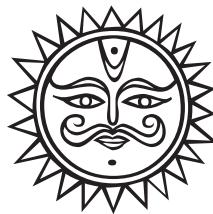
જીવને કોઈ વસ્તુની લગની લાગે છે ત્યારે તેમાં એકાગ્રતા સધાય છે. અને જીવનો પુરુષાર્થ એ દિશામાં ઉપડે છે. પછી તેને બાધ્યવસ્તુમાં રસ રહેતો નથી કાર કે હવે તેને રસ લાય્યો છે ચેતનરાજનો. તેમાં જ તે ઓતપ્રોત બની જાય છે. પછી તો તે ખાવા - પીવાનું બોલવા - ચાલવાનું તથા ફરવા - ફરવાનું બધું ભૂલી જાય છે.

શ્રદ્ધા, સુમતિ અને વિવેકના કાર્યોનો વિભાગ પાડતા લાગે છે કે શ્રદ્ધાથી ચેતના સ્વરૂપાનુયાયી થાય છે, એ ચોથા ગુ સ્થાનકની હકીકત છે. વિવેક તેને આગળ ધપાવે છે. સુમતિ દશમા ગુ સ્થાનકે કાર્ય બજાવી વિવેકની મદદથી અને શ્રદ્ધાના ટેકાથી કેવળજ્ઞાન સુધી ચેતનરાજને તાન ઉપજાવે છે. તેમાં તેનો રસ જમાવે છે. અને સ્વરૂપમાં એની જમાવટ કરી દે છે. આ ભાવમાં સુમતિનું પાત્ર દશમા ગુ સ્થાનકે બતાવ્યું તે વિશિષ્ટતા છે અને ખાસ વિચાર માગે છે. વિવેકને મોઢેથી અમૃત જેવી મીઠી વાત સાંભળીને શ્રદ્ધા અને સમતા બંને મળીને પોતાના પતિ આત્માને વિભાવમાંથી સ્વભાવદશામાં ખેંચી લાવે છે.

કવિશ્રીએ આ પદમાં શ્રદ્ધા, સુમતિ તથા વિવેક એ બધાનાં શું શું

કાર્યો છે તેઓ એક-બીજા કેવી રીતે સંબંધથી સંકળાયેલા છે તથા એમાં વિવેકનું મહાત્વ શું છે? વિવેક વ્યવહાર-નિશ્ચયનો કેવો સુંદર સમન્વય કરે છે વગેરે સચોટરીતે દર્શાવ્યું છે.

આ પદમાં સત્યશોધન બુદ્ધિને પ્રેરણ થાય છે અને સમાધાન થતાં પ્રમાણાન ઉત્પન્ન થાય છે. ત્યારે સમતા અને શ્રદ્ધા મળી આનંદઘનને તાન લાવે છે. આ આખી વાત મહાત્વની છે. વિવેક ચિત્ત જો ઓળખાઈ જાય તો નય - પ્રમાણાનો વિષય ધ્યાનમાં આવે છે. વ્યવહાર તથા નિશ્ચયનયની દિઝિએ આત્મસ્વરૂપ સમજાવ્યું છે.

૫૬-૮૮

“ચેતન સકલ વિયાપક હોઈ”

યોગીરાજ શ્રી આનંદઘનજી મહારાજે આ પદમાં અનેક દર્શનોની માન્યતાને દિઝિમાં રાખી નય પ્રમાણાનથી આત્માના ગુરુ-પર્યાયની સાચી સમજ રજૂ કરી છે.

ચેતન સકલ વિયાપક હોઈ.....ચેતન

અસત ગુન પરજય પરનીત, ભાવ સુભાવ ગતિ દોઈ...ચેતન ॥

૩

।

।

કવિએ અહીં સર્વપ્રथમ પ્રશ્ન ઉઠાવ્યો છે કે આત્મા સર્વ વ્યાપક છે કે નહીં? જો આત્માને સર્વ વ્યાપક માનવામાં આવે તો તેની સામે અનેક પ્રશ્નો ઉભા થશે અને તેનું કદાચ સંતોષકારક સમાધાન નહીં થાય.

અનંતધર્માત્મક જીવ દ્રવ્યમાં તેના અમુક ધર્મો હંમેશાં એના એ જ રહે છે. અમુક ધર્મો પલટાતા જાય છે. જીવતું ધૂપપરું કાયમ રહે છે તેથી ઉત્પાદ વ્યય અને ધૌપ્રય સ્વરૂપ તે સત્ત એવી વ્યાખ્યા સત્ત માટે કરવામાં આવી છે.

હવે જો ચેતનને સર્વવ્યાપક માનવામાં આવે તો તે તેમાં સત્ત અસત્તપરું ગુરુ-પર્યાયનો બેદ તથા દ્રવ્યોમાં જે પારિમિક ભાવ છે તે બધું ઉડી જાય છે. આત્માને સર્વવ્યાપક માનવાથી તેને ઈશ્વર કે નિત્ય માનવામાં પર વાંધો આવશે તથા કૂટસ્થ નિત્યની વાતને તો કોઈ સ્થાન જ નહીં રહે પર આ પદમાં આનંદઘનજીએ આત્માને સર્વવ્યાપક કહ્યો છે પર તે અપેક્ષાબેદે કહ્યો છે. કેવળજ્ઞાન આત્માને સહભાવી ગુરુ છે. આખા લોક તથા અલોકમાં રહેલા જે જ્ઞેય પદાર્થો છે તે અનુ-પરમાર્થી લઇને તથા અલોકમાં રહેલા જે જે જ્ઞેય પદાર્થો છે તે અનુ-પરમાર્થી લઇને મેરુપર્વત સુધીના સર્વ સત્ત - સ્વરૂપે તથા તેની ત્રિક્લાળવર્તી સર્વ પર્યાયો કેવળજ્ઞાનમાં પ્રતિભાસે છે. કેવળજ્ઞાનની અપેક્ષાએ ચેતનને સર્વવ્યાપક કહેવામાં આવ્યો છે. આત્મ સર્વદ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ ભાવની અપેક્ષાથી સત્ત છે. ધર્માસ્તિકાય વગેરે અજીવ દ્રવ્યનાં દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવની અપેક્ષાએ એ અનિત્ય છે. અર્થાત્ અસત્ત છે. આત્મા પોતાના ચૈતન્યગુરુથી સત્ત છે અને જડત્વ ગુરુથી અસત્ત છે.

વળી આત્માની સર્વવ્યાપકતા જો માનવામાં આવશે તો સુખ દુઃખાદિ ભાવોને પર સ્થાન રહેતું નથી. કારણે એમ કરવાથી એકનું સુખ તે સર્વનું સુખ અને એકનું દુઃખ તે વિશ્વનાં સર્વ જીવોનું દુઃખ બની જશે. પર કવિએ ચેતનને જે દિઝિથી સર્વવ્યાપક કહ્યો છે તે દિઝિ સમજવા યોગ્ય છે. ચેતન કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શનની અપેક્ષાએ સર્વવ્યાપક છે કારણે કેવળજ્ઞાનનું ક્ષેત્ર લોકાલોક છે. દ્રવ્યથી સર્વ પદાર્થોને જાળે છે, કાળથી અનંતકાળ સુધી અને ભાવથી સર્વભાવોને જાળે તથા દેખે છે એ અપેક્ષાથી આ વાત કરવામાં આવી છે. આત્માના ગુરુની તથા પર્યાયો તે આત્માની પોતાની જ શક્તિ છે. ગુરુનું પર્યાયોમાં પરિવર્તન થયા જ કરે છે. પરંતુ આત્માની શુદ્ધ પરિત્તમાં રમણ કરવું તે જ તેની સ્વાભાવિક પર્યાય છે. ચેતનના ધર્મ અસાધારણ ગુરુની જે ગુરુની બીજા કોઈપણ પદાર્થમાં દિઝિગોચર થતાં નથી. જેમ કે જ્ઞાન, દર્શન, સુખ દુઃખનો અનુભવ વગેરે ચેતનના ગુરુની છે. આ ગુરુની મૂળભૂત શુદ્ધ છે. પર કર્મથી આવારિત થતાં તેનામાં અશુદ્ધ પર્યાય થાય છે. જેમ પાર્થી સ્વભાવે નિર્મલ છે છતાં તેમાં

માટી મળી જવાથી ગંદું થઈ જાય છે અને તેના તરંગોમાં મહિનતા જઈએ છે તેમ ગુમાં વિભાવભાવ થતાં પર્યાય વૈભાવિક બને છે. ચેતનમાં બે પ્રકારના ભાવ છે. એક શુદ્ધ અને અશુદ્ધ નિશ્ચયનયથી તો આત્મા શુદ્ધભાવી જ છે. અશુદ્ધભાવ કર્મ સાપેક્ષ હોવાથી વ્યવહારનયનું કથન છે. અશુદ્ધભાવના બે પ્રકાર. શુભ અને અશુભ. ઔદ્યકિ, ઔપશમિક તથા ક્ષયોપશમ એ ત્રણ ભાવો તે અશુભ છે. ઉપશમ, ક્ષયોપશમ તથા ક્ષાયિક એ ત્રણ ભાવ ઉત્તરોત્તર શુદ્ધ ભાવ છે. ચેતન જો ઉપશમભાવે રમે તો ઉચ્ચગતિને પામે જેમ કે મનુષ્ય અને દેવગતિ. ઔદ્યકિ ભાવમાં રમે તો નરક અને તિર્યચરૂપ નીચગતિને પામે છે પણ જો ક્ષાયિકભાવમાં રહે તો પંચમગતિને પ્રાસ કરે છે. જૈનદર્શન ચેતન અને જડ બંનેમાં પરિભૂતીભાવ માને છે એટલે કે પ્રાણીમાં જે પર્યાયભેદો જઈએ છે તે પરિભૂતીભાવનું કાર્ય છે. પણ દરેકના એ ભાવ સ્વતંત્ર છે. તેથી જીવનું સર્વવ્યાપીપૂર્ણ સંભવી શકૃતું નથી. સર્વદ્રવ્યમાં પારિભૂતિકભાવ છે ત્યારે ચેતનમાં પરમપારિભૂતિક ભાવ હોય છે. ઉપશમ, ક્ષયોપશમ, ઔદ્યકિ કે ક્ષાયિક એ ભાવો ચેતન સિવાય અન્ય કોઈપુરુષ દ્રવ્યમાં ન હોય પણ શુદ્ધભાવ જીવનો પોતાનો નિજભાવ છે. સિદ્ધદશામાં “પ્રાયિક તથા પારિભૂતિક એ બંને શુદ્ધભાવ હોય છે. આત્માની પ્રસિદ્ધિ કરતાં કવિ કહે છે:-

સ્વ પરરૂપ વસ્તુકી સત્તા, સીझે એક ન દોઈ

સત્તા એક અખંડ અબાધિત, યહ સિદ્ધાંતપરવ હોઈ... ચેતન... ॥૨॥

જો આત્માને સર્વવ્યાપક માનવામાં આવશે તો સ્વરૂપ - પરરૂપનાં ભેદ રહેશે નહીં. જો ચેતન સર્વવ્યાપક છે. તો પછી પોતાનું શું? અને પારકું શું? એવો ભેદ સંભવી જ ના શકે. બધું અભેદમય બની જશે. ત્યારે સિદ્ધાંતપક્ષ એવો છે કે સત્ત્વ એક છે. અખંડ છે અને અબાધિત છે. દ્રવ્ય અખંડ છે તથા અબાધિત છે સત્તા. પણ અખંડ અને અબાધિત છે. જીવ સ્વરૂપે સત્ત્વ છે પણ પરરૂપે સત્ત્વ નથી. દરેક દ્રવ્યમાં ઉત્પાદ વ્યય અને ધૂષપતા હોવાને કરાયેલું સત્ત્વપુરુષ ધર્મ સર્વવ્યાપક છે. વળી મૂળ દ્રવ્ય દ્રવ્યરૂપ સત્ત્વ છે. પરદ્રવ્યરૂપે અસત્ત્વ છે. ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય આકાશાસ્તિકાય એ ત્રણ દ્રવ્ય અખંડ અને અબાધિત છે માટે તે સર્વવ્યાપક

છે એમ કહી શકાય પરંતુ ચેતનમાં સર્વવ્યાપકતા સિદ્ધ કરવા આગમનો આધાર જરૂરી ગઈએ.

સર્વજ્ઞ પરમાત્મા જ્યારે કેવળી સમુદ્ધાત કરે છે ત્યારે તે પોતાના આત્મપ્રદેશને આખા લોકમાં ફેલાવે છે. અર્થાત્ કેવળી સમુદ્ધાત સમયે આત્મપ્રદેશો આખા લોકમાં ફેલાઈ જાય છે. એ અપેક્ષાએ ચેતનની સર્વવ્યાપકતા સિદ્ધ થાય છે. વળી બીજી ટાણાએ જોતાં આખો લોક જીવથી ખીચોખીય ભરેલો છે. દુનિયામાં અવું કોઈ સ્થાન નથી કે જ્યાં જીવ ન હોય એ અપેક્ષાથી ચેતનત્વ ધર્મ સર્વવ્યાપક કહી શકાય. જલમાં, સ્થળમાં, વાયુમાં, અભિનમાં, વનસ્પતિમાં દરેકમાં ચેતન છે. વળી સૂર્યમજૂરો તો આખા લોકમાં ભર્યા છે એ ટાણાએ ચેતનને સર્વવ્યાપક કહેવામાં કોઈ બાધા નથી. તે દરેકમાં ચેતનત્વધર્મ સત્તાગતે છે. અખંડ અને અબાધિત છે. જેમ શરીરમાં જીવત્વ શરીરવ્યાપી છે જેમ ઘડામાં ઘટત્વધર્મ બધામાં સરખો છે તેમ ચેતનમાં ચેતનત્વધર્મ બધામાં સરખો છે. ઘડાના એક કાંઠાને જ ઘડો ન કહેવાય. પૂરા ઘડાને ઘડો કહેવાય છે. તેમ એક હ્લાથ, પગ કે પેટમાં જ જીવત્વ નથી પણ પૂરા શરીરમાં વ્યાપેલ જીવ આખામાં જીવત્વધર્મ છે. વળી આ દ્રવ્ય અખંડ છે તેના કદી પણ ટુકડા થઈ શકતા નથી. બધાં જ દ્રવ્યમાં સત્ત્વ છે માટે દ્રવ્ય દ્રવ્યરૂપે નિત્ય છે. તેથી સત્તા એક છે અખંડ છે અબાધિત છે.

કવિ ત્રીજી કરીમાં કહે છે:-

અનવય વ્યતિરેક હેતુકો, સમજી રૂપભ્રમ
ખ ઽ ઈ ;
આરોપિત સબ ધર્મ ઔર હૈ, ‘આનંદઘનજતત
સ ઽ ઈ . . . ચ ઽ ત ન . . . । । ૩ । ।
પદાર્થનો સાચો નિય અન્વય - વ્યતિરેક હેતુઓથી થઈ શકે છે.
જ્યાં ઉત્પાદ - વ્યય અને ધૂવપુરુષ છે. ત્યાં સત્ત્વપુરુષ છે, આ અન્યયાપિત
અને જ્યાં જ્યાં અનંત ધર્માત્મકપુરુષ ન હોય ત્યાં ત્યાં સત્ત્વ ન હોય એ
વ્યતિરેક હેતુ છે. આ રીતે અન્વય - વ્યતિરેક વ્યાપિતનો ધ્યાલ કરી
પદાર્થનું યથાર્થ સત્ત્વપુરુષ ધ્યાનમાં રાખતા ચેતનની સર્વ વ્યાપકતાનો ભ્રમ
સાવ ભાંગી જાય છે. ત્યારે દાનાદિક ધર્મો છે તે વ્યવહાર છે અને તે ધર્મનાં

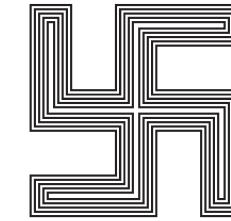
સાધન હોવાથી આરોપિત ધર્મો છે. આનંદધન જે ચેતન સ્વરૂપ છે તે તાત્ત્વિકધર્મ છે. માટે આરોપિત ધર્મ અને તાત્ત્વિકધર્મનો તફાવત લક્ષમાં રાખી ખ્યાલ કરવામાં આવે તો ચેતનની સકળ વ્યાપકતા લાઘે નહિ. સાધન હોય ત્યાં સાધ્ય હોય એવા પ્રકારનું દર્શન તે અન્વય અને આ ન હોય તો તે ૫॥ ન હોય તે વ્યતિરેક વ્યાપ્તિ છે. આમ વ્યાપ્તિજ્ઞાનથી રૂપનો ભ્રમ છૂટી જાય છે. રૂપભ્રમ એટલે બાબુ આકાર, બાબુ આકારમાં વસ્તુનો સ્વભાવ તથા તેનું વર્તન વગેરેનો નિય કરવામાં આવે તો ભૂલ ખાઈ બેસીએ. માટે અન્વય, વ્યતિરેક હેતુને સમજી રૂપનો ભ્રમ છોડી દેવો. આરોપિતધર્મ એ વાસ્તવિકધર્મ નથી. આત્મધર્મ એ અલગ જ ધર્મ છે. આ ધર્મ કદીપ॥ અધર્મરૂપ ન થાય. આત્મજ્ઞાન એ સત્યજ્ઞાન છે અને તે જીવનસિદ્ધિ છે.

આ રીતે જોતાં ચેતન સર્વ પદાર્થનો જ્ઞાયક છે એટલે સર્વવ્યાપક બન્યો ૫॥ આ વાત કર્તૃત્વની અપેક્ષાએ નહીં ૫॥ જ્ઞાતૃત્વની અપેક્ષાએ સર્વવ્યાપકપ॥ છે. જેમકે કદ્યું છે, સર્વ ભાવેષુ કતૃત્વં જ્ઞાતૃત્વં યદિ સમૃતમણ્ણ જ્ઞાતૃત્વની અપેક્ષાએ સર્વવ્યાપકપ॥ છે. આ રીતે ‘આનંદધન॥’ એ એક તત્ત્વધર્મ છે બાકી આરોપિત ધર્મો છે.

આનંદધનજી મહારાજે આ નાના એવા પદમાં જેનધર્મનું હાર્દ સમજાવ્યું છે. અને ગાગરમાં સાગર સમાવી દીધો છે. બુદ્ધિની તી”॥તા વિના તથા મનની સ્થિરતા વિના આ પદનો અર્થ સમજી શકાય નહીં, અરે યોગ્ય રીતે અર્થ ન થાય તો કવિને અન્યાય થવાનો પ્રસંગ ઉભો થઈ શકે છે. આ પદમાં ગણનતા, ગંભીરતા તથા ન્યાયસંગતતા જણકે છે.

આ પદ સામાન્ય કોટિનું પદ નથી ૫॥ તદ્દન નવી જ દિશા સૂચવતું જ્ઞાન છે. અધ્યાત્મશક્તિને ખીલવી સાચે રસ્તે લઈ જનાર અને દોરીસંચાર કરનાર આ પદ છે. કવિએ આ પદમાં સ્વપરનાં ઊંડા રહ્યોને અરીસાની માફક સામે રાખી ચેતનનો વાસ્તવિક પરિચય કરાવ્યો છે. ચેતનને ઓળખવામાં ધર્મી મુશ્કેલી ઉભી થાય છે ૫॥ જાણ્યા પછી તેની વિચાર॥થી ચેતનને સરળતાથી સમજી શકાય છે. આ પદ ખૂબ ઉચ્ચસ્થાન પ્રાસ કરે છે. કવિના આ પદમાં શાસ્ત્રીય વિચાર॥ છે. ગણન તત્ત્વચિંતન કેટલા

ઓછા શબ્દમાં રજૂ કરી શકાય છે અને તેને કવિતાની કોટિ સુધી પણોચાડી શકાય છે. તેનું આ એક ઉત્તમ ઉદાહરણ છે. તત્ત્વજ્ઞાનને કવિતાની કોટિ સુધી પણોચાડનારી મધ્યકાલીન ગુજરાતી જ્ઞાનમાર્ગી કવિતાનાં ઉત્તમ ઉદાહરણમાં સ્થાન પામે એવું આ ઉત્તમ પદ છે.

૫૬-૮૦

“અણ જોવતાં લાખ”

શ્રી આનંદધનજી મહારાજે કોઈ કોઈ પદની શરૂઆત કરતાં પહેલાં સાખી લખી છે. આ પદમાં આપેલી સાખીનો અર્થ ઉપલકદ્દિષ્ટાએ જોતાં અપ્રસ્તુત લાગે એવો છે. છતાં અધ્યાત્મટદ્દિષ્ટાએ એનો ભાવ સમજવા જેવો છે. સાખીમાં કવિ કહે છે:-

અજ્ઞ જોવતાં લાખ, જોવે તો એકો નહિ;
લાધી જોવજ્જ સાખ, વહાલા વિજ્જ એલે
ગ ઈ । ।

સંસારમાં એવું જોવા મળે છે કે મા॥સ જ્યારે કોઈ વસ્તુની પાછળ પડે ત્યારે તે તેનાથી દૂર-દૂર ભાગે છે અને જ્યારે એ વસ્તુ જોઈતી નથી ત્યારે તે સામેથી આવે છે. માનવને સંપત્તિ જોઈએ છે તેને માટે ધર્મ મહેનત કરવા છતાં મળતી નથી ત્યારે માનવને દરિદ્રતા જોઈતી નથી તો ૫॥ ચારે બાજુથી આવી પરેશાન કરે છે. કર્મની ૫॥ આવી જ વાત છે. કર્મથી મુક્ત થવા જીવ ધર્માં ધર્માં ફાંઝાં મારે છે ૫॥ કર્મથી મુક્ત થઈ શકતું નથી, ૫॥ વધારે ને વધારે ખૂંપતા જાય છે. શુભાશુભ કર્મબંધના ઢગલા થઈ જાય છે. સાધક આત્મલક્ષી બની સ્વરૂપટેણ બની રહે તો સમતા દ્વારા નિર્જરા કરતો રહે છે.

જ્યારે આવી સમભાવની સ્થિતિ પ્રાસ થાય છે ત્યારે કર્મ દૂર ભાગે

છે અને મોક્ષની ઈચ્છા ન હોવા છતાં નજીક નજીક આવે છે. તેથી જ ચેતનરાજ જ્યારે કર્મ સામું જુએ, તેના મર્મને જાઈ તથા પરિભૂતિ મોતપાસે તો એક પણ કર્મ તેની પાસે ઊભું ન રહે. માટે સમતા તેની સખી ચેતનાને કહે છે, જેની મારે જરૂર નથી તેવી વસ્તુઓ જેમકે ધન, માલ, પુત્ર, પરિવાર વગેરે જેની સામે હું જોતી પણ નથી છતાં તેના ફગલા થઈ જાય છે. અને ચેતનપતિની રાત-દિવસ મીટ માંડીને બેઠી છું, તેના નામની માળા જાપ્યા કરું છું છતાં પણ તે ઘરે આવતા નથી. જીવ ઈચ્છે છે કે પોતે કોધ કરવો નથી, મોહ રાખવો નથી પણ એ કાર્યો ઘરીવાર થયા વિના રહેતા નથી. ત્યારે ક્ષમા, સમતા, દયા, દાન, કર્મા વગેરે ભાવો આવતા નથી. ચેતનસ્વામી તો મારી સામું જોતાં પણ નથી. આ યુવાની પણ આવીને ચાલી જરૂર પણ મારા વહાલા વિના આ યુવાની પણ નિરર્થક છે.

અહીં સમતા કહે છે, જેમ વૃક્ષ પર ફળ તો પાડે પણ તેનો રસ ચાખનાર કોઈ ન હોય તો તે ફળ પાકીને નીચે પડી જાય છે ને નકામું બની જાય છે. તેવી રીતે મારી પણ અત્યારે ભરયુવાની છે. જે યુવાનીની વસંત ઝીલી છે. તે ચેતન વિનાની નકામી છે. વૃદ્ધાવસ્થામાં કોઈ કાર્ય થઈ શકતું નથી તેથી હું નિરાશ થઈને બેઠી છું.

કવિએ આ નાનકડી સાખીમાં ઘરી ઊડો ભાવ ભર્યો છે. અને યોગનો મહિમા ભાવની વિપુલતા છે અને આદર્શની ઊડાઈ છે.

આ પદમાં મમતા સમતા માટે બોલી રહી છે. મમતા ને સમતા બંને ચેતનની પત્નીઓ છે પણ સમતા મોટી છે અને મમતા નાની છે.

આજ સુધી નાની મૂંગી રહી હતી પણ આજ તેણી મોહું ખોલ્યું છે. મમતાની વાત કવિ મુખેથી આ પદની પ્રથમ કરીમાં જોઈએ.

મોટી વહૂએ મનગમતું કીધું, મોટી વહૂએ।

પેરમેં પેસી મસ્તક રેસી, વેરી સાહી સ્વામીજીને દીધું ..મોટી॥૩॥

ચેતનની મોટી વહૂ સમતાએ તો કમાલ કરી નાખી. તેણી છૂપી રીતે ચેતનની પોલ જાઈ લીધી અને પછી બધાને પોતાના કરી પોતાનું ધાર્યુ કર્યું. મારો અને ચેતનરાજનો અતિ ગાઢ સંબંધ હતો, પણ હવે તેમાં ફૂટ પડવા લાગી છે. તેણી તો ધરમાં ધરી દુશ્મનનું કામ કર્યું છે. હું તેને જ કાઢવા

ઈચ્છતી હતી ત્યાં તો તેણી જ જાઈ મારું માથું વધેરી નાખ્યું અને ચેતનરાજના ચર્ચામાં ધરી દીધું. પણ સમતાએ આવી ચેતનને એવી તો ચાવી ચડાવી દીધી કે ચેતન પહેલાં તો મહામોહી તથા મહાપરિગ્રહી હતો અને એ તત્ત્વોને આધીન થઈ રહેતો હતો પણ હવે સમતાનાં કહેવાથી તેણી તો બંને તત્ત્વો પર વિજય મેળવી લીધો છે.

મમતાને ઓળખવામાં જો મુશ્કેલી પડતી હોય તો તેને કાઢવામાં તો કેટલો શ્રમ પડે? તેથી મમતા કોઈ છે તેનાં કામો શું છે? તે જાઈવા જોઈએ તેનાં સ્વભાવની જાઈ સમતા કરે છે તથા વિવેકના સંશોધનો જ્યાલ કરે છે. ત્યાર પછી વાસ્તવિક આનંદ કેમ, કયારે ને કેવી રીતે મળે તેની દિશા સૂઝે છે. મમતા અનાદિકણથી પારક ધરમાં ઘૂસી ગઈ છે તેથી તેને નીકળવાનું મન થતું નથી એટલે ધમપણાડા કરે છે તો પણ વિજય તો ચેતનનો થાય છે. સમ્યજ્ઞાનનાં પરિભૂતે આ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે. આ કાર્ય મમતાનું માથું વાઢવા જેવું જ છે. ચેતનનાં હાથમાં મમતાનું માથું ન આવે ત્યાં સુધી સાચો ત્યાગ થઈ શકતો નથી. મમતા પર સર્વથા વિજય તો ક્ષીએ મોહ ગુસ્થાનકે થાય છે. પછી તો ચેતનમાં ચોર્યાસીના ચક્કર હંમેશા માટે દૂર થઈ જાય છે.

સમતાએ મમતાને કેવી હોશિયારીથી મારી ભગડી તે કવિ આ પદની બીજી કરીમાં કહે છે.

ખોલે બેસી મીતું બોલે, કાઈ અનુભવ અમૃતજલ પીધું;
છાની છાની છરકલા કરતી, છરતી આંખે મનહું વિધ્યું ..મોટી ॥

૨૧

કુમતિ અને સુમતિ, કુબુદ્ધિ અને સુબુદ્ધિ, મમતા અને સમતા એ બધાં પર્યાયવાચી નામો છે. તત્ત્વતः બધાં એક જ છે. સુમતિએ કેવી હોશિયારીથી કાર્ય કર્યું તે મમતા બોલી રહી છે. મમતાને મનમાં આવે તો સમતાને મોટી બહેન કહે. અત્યારે મમતા કહે છે, સમતા એવી તો ચાલાક છે કે તે તે ચેતનરાજના ખોળમાં બેસી ગઈ છે અને પછી તો મીઠી મીઠી વાતો કરવા લાગી અને સ્વપ્નરિવારનો પરિચય કરાવવા લાગી તેથી ચેતન કહેવા લાગ્યો કે ઇન્દ્રિયભોગમાં કોઈ આનંદ નથી. ઇન્દ્રિયભોગથી

તો નરક નિગોદમાં જવું પડે છે. ત્યારે સમ્યક્ષાન તેને સમજાવે છે કે હે ચેતન ! તારી પાસે તો અગાધશક્તિ પડી છે. તું તારી શક્તિ પર શ્રદ્ધા કર. ત્યાં વિવેક આવી પારકા પોતાનાનો પરિચય કરાવી યતિધર્મોની વિશેષતા બતાવે છે. ક્ષમા, સરલતા એ મોક્ષનગરના રાજા છે. ચેતનને કહે છે કે, હવે તું જાગૃત થઈ સ્વશક્તિ પ્રગટ કરી, કાયરતાના કાર્યો ખંખેરી સ્વભાવે સ્થિર થાવ. ચેતને તેમ કર્યું. જેથી સર્વપ્રથમ તો તે મમતાથી વિમુખ બની ગયો અને પછી ધીરે ધીરે અનુભવરૂપી અમૃત પીવા લાગ્યો. અમૃતજળ પીધાં પછી તો ચેતન બિલકુલ ફરી જ ગયો.

હવે મમતાનું જોર મોળું પડી ગયું છે. તો પણ ચેતન જો મમતાના મંદિરે પથારે તો સમતા ચેતનને કટાક્ષ કર્યા કરે છે. અને કહે છે, આ તમારા મમતાબા જુઓને કેવા વિચિત્ર સ્વભાવના છે તે તમને કેવા રખડાવે છે. આમ છાંકા કરતી જાય અને મમતા સામે કતરાતી નજરે જોતી જાય છે અને ચેતન સામે ત્રાસી આંખે જોઈ એવું સ્વરૂપ પ્રગટ કરે છે કે ચેતનનું મન તેની મોહિનીથી વીધાઈ જાય છે. ‘મનનું વીધી નાખ્યું’ એ શબ્દ ઘણું કહી જાય છે. આ શબ્દ ચેતનની પ્રગતિ સૂચક છે. ચેતન સત્યરાહે આગળ વધી રહ્યો છે તેનો નિર્ણય થાય છે. પણ સાથે સમતાની કાર્યકુશળતાના દર્શન થાય છે. મમતા કહે છે, તેણે મને ધક્કો મારી કાઢી મૂકી અને મારો તિરસ્કાર કર્યો. તેથી મારે ત્યાંથી નીકળી જવું પડ્યું. મમતાની ફરિયાદ શું છે તે આ પદની ત્રીજી કરીમાં કહે છે.

લોકાલોક પ્રકાશક છૈયુ, જહીતાં કારજ સીધું;
અંગોઅંગે રંગભર રમતાં આનંદઘન પદ લીધું...મોટી... ॥૩॥

હવે ચેતન સમતાના મંદિરે રહેવા લાગ્યો. તેની સાથે આનંદ-પ્રમોદ કરવા લાગ્યો. સમય જતા ચેતન તથા ચેતનાના યોગે એક દિવસે આખા લોકાલોકને પ્રકાશિત કરનાર એવા કેવળજ્ઞાનરૂપ દીકરાનો જન્મ થાય છે. હવે તો અનુભવજ્ઞાનથી પણ આગળ પ્રગતિ થઈ. ચેતનનો લોકાલોકમાં પ્રકાશ થવા લાગ્યો. જગતના સર્વ પદાર્થના સૂ”માતિ સુ”મભાવોને જાણવા જોવા લાગ્યો. ત્રિજ્ઞાનવર્તી સર્વ પયાર્થને એક સમય માત્રમાં જાણવાની શક્તિ પ્રગટ થઈ ગઈ. એવી શક્તિપુંજ પુત્રની પ્રાસિ

થઈ. જેથી તેના માન વધી ગયા. ચેતનરાજ હવે તો મોટીને જ જુઓ છે. સમતા, ચેતનરાજને એક પળ પણ દૂર કરતી નથી. એવો ચેતન - ચેતનાનો અલેદ સંબંધ સ્થપાઈ ગયો છે. ‘અંગો અંગ રંગભરણ એટલે કે ચેતન તથા ચેતનાના જ્ઞાન, દર્શન, સુખ ને વીર્ય વગેરે અંગો એકમેક થઈ અભિન્નપણી રમવા લાગ્યા. મોહરાજાને તો બંદીવાન બતાવી ઠેકાણ કરી દીધો અને ચેતન ચેતનાએ આનંદઘન એવું ઉત્થયપદ પ્રાસ કર્યું અને ઉત્તમસ્થાનને બંને જાણાંથી પ્રાસ કર્યું. મમતા પોતાની આ સ્થિતિ સ્વમુખે વળવે છે તેમજ સમતાએ ચેતન પાસેથી કેવી સરલતાથી કામ લીધું તે પણ તે વાત કરે છે.

કવિએ આ પદ મમતાની ઉકિત તરીકે રજૂ કર્યું છે. આજ સુધી મમતાની ફરિયાદ સાંભળી, તેને રોતી, કકળાટ કરતી, આપવાત કરી નાખીશ તેવી ધમકી આપતા પણ સાંભળી. તેની ચંચળતા તથા ચબરાકતાનો અનુભવ કર્યો. મોટા મોટા યોગીઓને પણ તેણે ચક્કરમાં નાખી દીધા છે અને ચૌદ્ધાર્યધરોને પણ તેણે લાત મારી છે. એવી મમતાને જ્યારે સમતાએ પોતાની સુસ્તી ઉડાડી, શુરાતન ચડાવી, રહ્યાંઢી બની, મમતાની સામે આવી જાય છે. તેને ધાક-ધમકી તથા લાત મારી કાઢી મૂકે છે. સમતાની સુસ્તી મહાપુષ્યયોગ હોય તો જ ઉડે, અને સત્ત્સમાગમ થાય. શારીરિક સામર્થ્ય પ્રાસ થાય અને જો સત્તસંગ યોગ્ય રીતે પરિણેતો અંતરદશા જાગૃત થાય. સ્વપરનો ભેદ સમજાય. તેનો નિર્ણય થાય ત્યારબાદ સ્વનો નિર્ણય, પરનો ત્યાગ અને સ્વ તરફ વીર્યસ્કુરણ થતાં અલૌકિક આનંદ પ્રાસ થાય છે. તે અવળનીય હોય છે. આવી સ્થિતિ પ્રાસ થતાં લોકાલોકના ભાવો નજરે દેખાય છે.

સમતા શાંતિનું પ્રતીક છે ત્યારે મમતા કકળાટનું પ્રતીક છે એ એક નવીન પદ્ધતિ છે. એવો અદ્ભૂત દિવસ ક્યારે આવશે? અકલ્પસ્થિતિ ક્યારે પ્રાસ થાય.

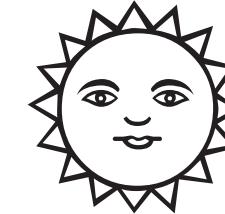
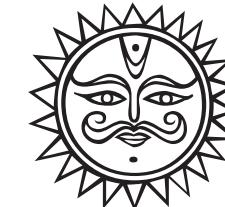
શ્રી આનંદઘનજીએ આ પદમાં શૃંગારરસયુક્ત ઉત્થય આધ્યાત્મિક અર્થનું દર્શન કરાવ્યું છે. સમતા-મમતા એ બંને ચેતનની મોટી - નાની પત્ની તરીકે બતાવી છે. ગૃહસ્થજીવનમાં બે પત્ની હોય તો દરેક પતિને વશ કરવા અને બીજાને દેશવટો અપાવવા પ્રયત્ન કરે, સમતા અને

અનુભવ રસ - ૨

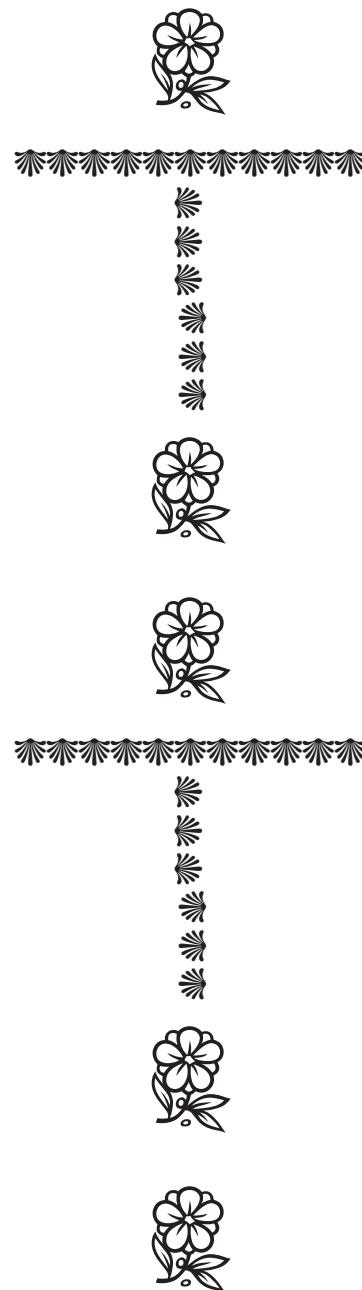
મમતા એ બન્ને ભાવો પરસ્પર વિરુદ્ધ છે. તેથી એક હોય ત્યાં બીજી ન હોય. સમતા વધુ ચતુર તથા લાગીશીલ છે. તેના વડે ચેતનને અનુભવ પુત્ર થાય છે. જે પત્નીને પુત્ર થાય તેનું માન કુદરતી રીતે વધી જ જાય તેથી કવિ બતાવે છે કે ચેતન અને સમતા યોગ્ય માર્ગે છે. હવે મમતાનું કશું જ મહત્વ નથી.

અનુભવ રસ - ૨

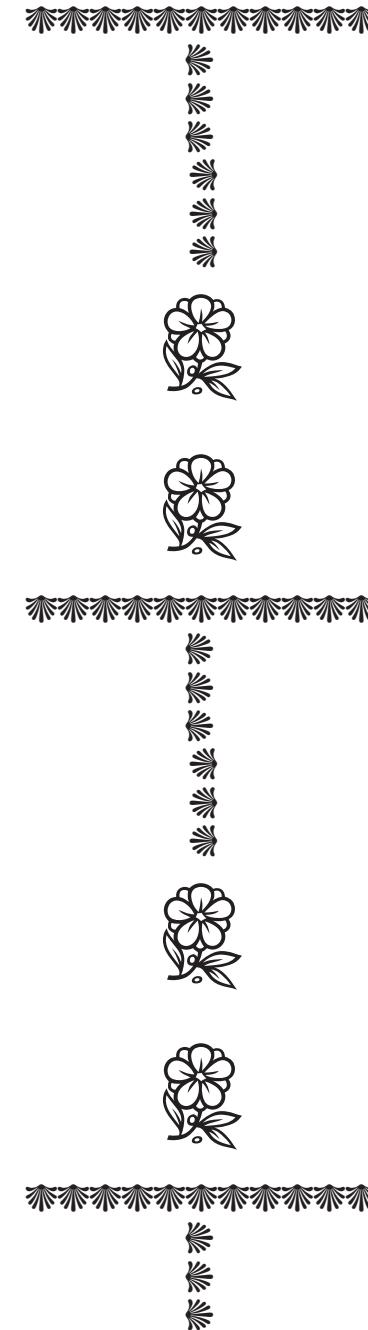
અનુભવ રસ - ૨	અનુભવ રસ - ૨	અનુભવ રસ - ૨	અનુભવ રસ - ૨
૧૪૮		૧૭૮	૧૭૦
૧૫૧			૧૭૨
૧૫૩	૧૫૦	૧૮૧	૧૭૪
૧૫૫	૧૫૨	૧૮૩	૧૮૦
૧૫૭	૧૫૪	૧૮૪	૧૮૨
૧૫૮	૧૫૬	૧૮૭	૧૮૪
૧૬૧	૧૫૮	૧૮૮	૧૮૬
૧૬૩	૧૬૦	૧૮૯	૧૮૮
૧૬૫	૧૬૨	૧૯૩	૧૮૦
૧૬૭	૧૬૪	૧૯૪	૧૮૨
૧૬૮	૧૬૬	૧૯૭	૧૮૪
૧૭૧	૧૬૮	૧૯૯	૧૮૬

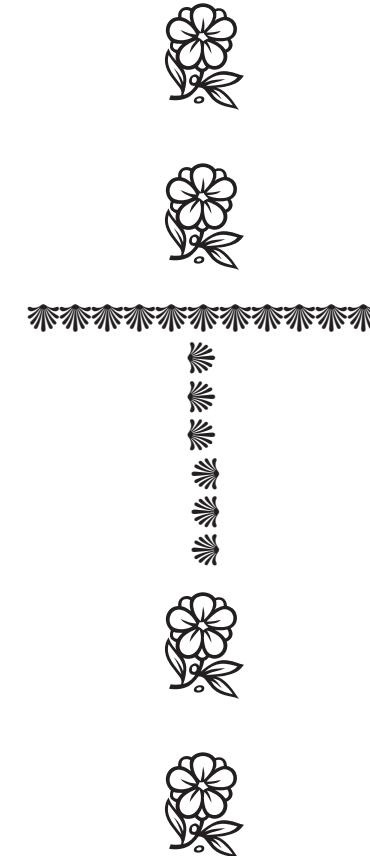
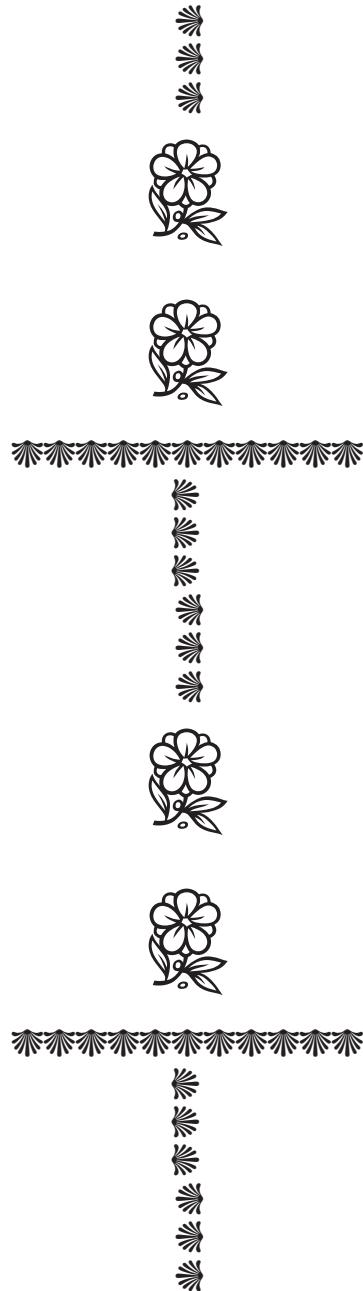
૨૦૧		૨૦૦	
૨૦૩		૨૦૨	
૨૦૪		૨૦૪	
૨૦૭		૨૦૬	
૨૦૮		૨૦૮	
૨૧૧		૨૧૦	
૨૧૩		૨૧૨	
૨૧૫		૨૧૪	
૨૧૭		૨૧૬	
૨૧૯		૨૧૮	
૨૨૦		૨૨૦	
૨૨૩		૨૨૨	
૨૨૫		૨૨૪	
૨૨૭		૨૨૬	

અનુભવ રસ - ૨

અનુભવ રસ - ૨

૫૬-૮૧

“વારો રે કોઈ પરઘર રમવાનો ઢાલ”

શ્રી આનંદધનજી મહારાજે સાધકની તથા વાચકવર્ગની જિશાસા જળવાઈ રહે તથા તેઓ આનંદ અનુભવે એ રીતે આ પદની રચના કરી છે.

ચેતનને બે પત્નીઓ છે. સમતા મોટી અને ભમતા નાની છે. સમતા પોતાની આવડત દ્વારા ચેતનને વશ કરે છે. દીર્ઘકાળની મહાન તપશ્ચર્યા પછી પતિની પ્રાસિ થતાં સમતા તો સુખના સિંહાસન પર બિરાજમાન થઈ ગઈ છે. હવે તેને વિશ્વાસ બેસી ગયો છે કે ચેતન

પોતાનો જ છે. હવે તેને તે કયાંય જવા દેશે નહીં.

આજ સુધી મમતાએ તેની સાથે ઘડી મોજ કરી તે તો ચેતનને ઉંચા - નીચા ઘડાં- ઘડાં સ્થાને લઈ ગઈ. તેઠી કયારેક પરમાધામીના માર ખવરાવ્યા તો કયારેક કખાય પાસે ટુકડે ટુકડા કરાવી નાખ્યા. કયારેક ભડભડતી આગમાં બાળ્યો તો કોઈ વખત રાજસિંહસને બેસાડી સામે નોકરોની ફોજ ખડી કરી દીધી. કોઈવાર લિખ મંગાવી તો કોઈ વખત સલામી ભરાવી. આવા કાર્યો મમતાએ ચેતન પાસે કરાવ્યાં છે.

ચેતનની નાની વહુ મમતા વિષે સુમતિ શું કહે છે તે “મારું રાગ” માં કવિ આ પદમાં વર્ણવે છે :-

વારો રે કોઈ પરઘર રમવાનો ઢાલ,
નાહાની વહુ ને પરઘર રમવાનો ઢાલ;
પરઘર રમતાં થઈ જૂઠાબોલી, દેશે ધર્મજીને આલ...વીરોજી... ॥૩॥

શાંત સ્વભાવી તથા વિચક્ષા સુમતિ મમતાના કાર્યો દૂર રહીને જોયાં કરે છે. તેને મમતાની રીત ઉપર ખેદ થાય છે. કારારીકે મમતાને કારારીજ ચેતનની આ દશા થઈ છે. ઉજ્ઞતિના ઉચ્ચ શિખરથી અધોગતિની ખાઈમાં ગબડી પડ્યા છે. ચેતનની આ દશાથી સુમતિને ઘડુઃખ થાય છે. માટે જ તે પાડોશી પાસે વિનંતી કરે છે કે કોઈ મમતાને સમજાવો. તેને પારકે ઘરે રમવાની ટેવ પડી ગઈ છે. તેને મોહરાજા સાથે રમવું બહું ગમે છે. મમતા તથા મોહરાજા મળીને ચારગતિની ચોપાટ રમ્યા કરે છે. તેઓ વિષય - કખાયો સાથે નાચે છે. અને બીજાને નચાવે છે મમતાના સંગે ચેતનદેવની પર અવદશા થાય છે. ઘરમાં એક અંગારિયો હોય તો આખા ઘરને હલંકું પાડે તેવી મમતાની સ્થિતિ છે. એ તો પારકે ઘરે ફરી ફરી ખોટાબોલી થઈ ગઈ છે. આ ખોટાબોલા મારીસોને કોઈ ન પહોંચે તેથી તે વધારે માથાભારે થતી જાય છે. આવા મારીસો ઘરમાં કલંકરૂપ છે.

સુમતિ કહે છે મમતા કયાં આવી છે? કોનાં ઘરે આવી છે તે કાંઈ વિચારતી નથી. પર જાત ઉપર જઈને ઊભી રહે છે. એથી ચેતનની પર આબરૂ ઘટે છે.

સુમતિ હવે શું કહે છે તે જુઓ,

અલવે ચાલા કરતી હિંદે, લોકભાં કહે છે છિનાલ;

ઓલભડા જજી જજીના લાવે, હરડે ઉપાસે સાલ...વારો... ॥૨॥

સુમતિ પડોશીને કદી રહી છે કે જુઓને આ નાની મમતાબાઈ કેવી છે? ચારે બાજુ જોતી અને નખરા કરતી કેવી હાલી જાય છે. આ આર્યસન્નારીનાં લક્ષી નથી. મારા ઘરની સ્ત્રીઓની ચાલમાં સત્યતા તથા સંસ્કારિતા હોય. સજ્જનતા ને લજજા તેની આંખોમાં ઝણકતી હોય. પરંતુ મમતામાં એ ગુરુનું નામનિશાન નથી. જેથી લોકો તેને છિનાળ કહે છે. આ શબ્દ સ્ત્રીઓ માટે લજજાસપદ ગરીય છે. આવી સ્ત્રીનું જીવન ધૂળ ગરીય. લોકો મમતાને હલકી કોટીની સ્ત્રી માને છે કોઈ તેને કુલટા તો કોઈ છિનાળ કરી ઠપકો આપે છે. આવી મમતાથી તો હું થાકી ગઈ છું. મને તો સતત ચિંતા થાય છે કે મારા પતિના ઉત્તમકુળની શી દશા થશે? એ તો ઘડી પર વગોવે એવી બાઈ છે. તેને માટે મારે શું કહેવું ને શું કરવું? એ જ સમજાતું નથી. બસ હવે તો પતિની ઇજજત તેવું વર્તન કરે તો શાંતિ થાય. સુમતિ મમતા માટે ત્રીજી કરીમાં કહે છે :-

બાઈ રે પાડોસજી, જૂઓને લગારેક, ફોગટ ખાશે ગાલ;

‘આનંદઘનત્ત સુરંગે રમતાં, ગોરે ગાલ ઝાબૂકે ઝાલ...વારો ॥૩॥

સુમતિ મમતાની નજીક રહેનાર એવી પડોશી સ્ત્રીઓને કહે છે, તમે જરા જુઓ તો ખરા, તેના કામ કેવાં છે. દુનિયાના ઘડી માથાભારે લોકો અથવા તો સત્યવાદી મારીસો તેને તો મોઢે જ ગાળ દેશે નકામી તે કોઈની ગાળો ખાશે કારારીકે ચેતનરાજને તે એક ખાડામાંથી બીજા ખાડામાં નાખ્યા કરે છે અને ખોટી દોડાદોડ કરાવ્યા કરે છે તેથી કોઈ મોઢે કાંઈ કહેશે ત્યારે તેનું શું માન રહેશે?

અત્યારે ભલે તે આનંદઘન સાથે રંગમાં આવીને રમે અને આનંદઘન તેની સાથે રમે. પર જુઓને તેના ગોરા ગાલની ઝલક કેવી જાંખી થઈ ગઈ છે. તેનું તો તેજ તેની આભા કોઈ નિરાળી હતી પર અત્યારે તો મોઢા ઉપર શાહી ન ઢોળી હોય તેવું લાગે છે. સામાન્ય રીતે માનવ પોતાનાં મનની વેદના બીજાને કહે તો તેનું હંદું હણવું બની જાય છે. તેમ સુમતિની પર દશા છે. તે પાડોશીઓ પાસે મમતાને હલકી પાડવા કે

બદનામ કરવા વાત નથી કરતી ૫॥ જેને ઘરનાં મા॥સ સુધારી ન શકે તેને બદારના સુધારે તે આશાથી સુમતિ વાત કહી રહી છે. સુમતિ કહે છે, તમે તેને સમજાવો કાર॥કે તેને કાર॥ ચેતન દુઃખી દુઃખી થઈ ગયો છે.

આ પાડોશી તે બીજા કોઈ નહીં ૫॥ શમ, સંવેગ, નિર્વેદ, અનુકૂળા ને આસ્થા. દશયતિધર્મો, અહિંસા, સત્ય, અચૌર્ય, અબ્રહ્મ, અપરિગ્રહ, માર્ગાનુસારીને પાંત્રીસ બોલ આ રીતે પાડોશીની ગોઠવ॥ કરી છે. ‘ગોરે ગાલ જબુકે જાલ॥ આ ચર॥માં જાલનો અર્થ આભૂષ॥ ૫॥ થાય. ચેતનરાજના ગોરા ગાલ ઉપર કાનનું આભૂષ॥ ચમકી રહ્યું છે.

આ પદનો આધ્યાત્મિક અર્થ એ છે કે મમતાના રંગે ચેતન ગમે તેટલો રંગાયો હોય, મમતા તેને ગમે ત્યાં ધક્કા મારીને ફેરી દે તો ૫॥ ચેતનના આઠ દુચક પ્રદેશો તો હંમેશાં શુદ્ધ, નિર્મળ અને ચમકતા જ રહે છે. સત્તાગતે તેનાં જ્ઞાન, દર્શન, વીર્યાદિ ગુ॥ઓ પડ્યા જ છે. અંતે તો તે સિદ્ધ સ્વરૂપી જ છે. તેથી અંદરની જલક બદાર જલકે છે. ૫॥ અત્યારે મમતાને કાર॥ દબાઈ ગયેલી જ॥ાય છે.

મમતા અને સમતા બંને ચેતનની અવસ્થા હોવા છતાં એક વૈભાવિક છે ત્યારે બીજી સ્વભાવિક છે. મમતાની દિલ્લી સંસાર તરફ છે. ત્યારે સમતાવાળી દિલ્લી પરમશુદ્ધ નિર્મળ આત્મદ્રવ્ય પર છે. છતાં ૫॥ બંને પોતપોતાના સ્વભાવાનુસાર કામ કરે છે.

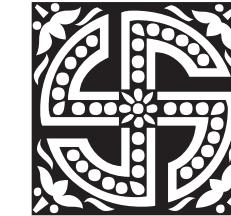
સુમતિ શુદ્ધ ચેતન્યસ્વાભીના સહ્યવાસમાં રહે છે. આનંદધનસ્વામી પોતાના શુદ્ધ સ્વભાવને કયારેય ૫॥ છોડતા નથી. તો ૫॥ સંપૂર્ણ જ્ઞાનની આભા જલકી નથી.

તજ્જાનમેવ ન ભવતિ, યસ્મિ નનુદિતે વિભતિ રાગગ્રં;
તમસ; કુતોઽસ્તિ શક્તિ: દિનકર કિરજાગ્રત: સ્થાતુમ;
જ્ઞાન પ્રગટ થયા છતાં રાગાદિભાવ થાય તો જ્ઞાનને જ્ઞાન કહેવાય નહીં. અંધકારની એવી શક્તિ છે કે સૂર્યનાં કિર॥ આગળ ઊંભું રહી શકે ? જેટલા પ્રમા॥માં રાગાદિ દૂર થયા તેટલાં પ્રમા॥માં ચેતનની શુદ્ધિ થાય છે. અને ચેતનની શુદ્ધિ સર્વથા થતાં સિદ્ધ સ્વરૂપ પ્રગટ થાય છે.

અનંત આનંદનો ધ॥ી, શિવસુખનો ભોક્તા, અલખનિરંજન અદ્ભૂતયોગી ધરે ધરે ભટકતો ફરે, પોતાની અમૃત્ય સ્થિતિને નિષાળે કે

પિષા॥ અને વિના કાર॥ મે॥ાં - ટો॥ાં ખાય એ ખેદની વાત છે. અખંડ-પ્રોઢ - પ્રતાપી પુરુષને રખડતા અને લોકોના ઠપકા ખાતા જોઈ કઈ સ્ત્રીને દુઃખ થયા વિના રહે ?

આ પદમાં સુમતિની ભાષા પ્રોઢ અને સુંદર છે. કવિની વિચારસર॥૧૧ ભવ્ય અને દિવ્ય છે. અંતરના ઉદ્ગારો હદ્યને સ્પર્શી જાય તેવા છે.

૫૬-૮૨

“દરિસન પ્રાનજીવન ! મોહે દીજે”

ધ્યાનયોગી શ્રીઆનંદધનજી મહારાજ સાધનારત સાધુ હોવાને કાર॥ સ્વાનુભવનો નિચોડ મુમુક્ષુઓને આપેલ છે. એ સાધક આત્માએ ચેતન તથા ચેતનાનાં વિરહણીતો વિવિધ દિલ્લીએ ગાયાં છે.

ચેતના ગમે તેટલાં વિરહણાન કરે છતાં તે અંદરથી તો સમજે જ છે કે પોતાનો તથા ચેતનનો અભેદ સંબંધ છે. તથા તેને ખ્યાલ ૫॥ છે કે ચેતન અત્યારે પરભાવમાં રમી રહ્યો છે. તેને ધરે આવવું ગમતું નથી. તેથી ચેતના ચેતનને વિનંતીના સૂરમાં કહે છે. કવિ આ પદનો આકર્ષક આરંભ કરતા કહે છે :-

दरिसन प्राञ्जलीवन ! मोहे दीजे,
 बिन दरिसन मोही कल न परतु है, तलफ तलफ तन
 छ १ ज ` . . . द रि र स न । । १ । ।
 शुद्धयेतना पोताना येतन पतिने कहे छे, 'हे मारा प्राञ्जलीवन !
 हवे तो आप आपना दर्शन आपो.

આ પદમાં ચેતનાની પતિભક્તિના દર્શન થાય છે. પ્રાચીન ભારતીય સંસ્કૃતિ અનુસાર પત્ની પોતાના પતિને પરમેશ્વર માને છે. અહીં ચેતના પર ચેતનને નમ્રભાવે કહે છે, આપના દર્શન વિના મને કયાંય ચેન પડતું નથી. આપને માટે હું ઝૂરી રહી છું. મને મારા જીવનની કોઈ કિયાઓમાં રસ રહ્યો નથી. મારો શાસ આપને આધારે ચાલી રહ્યો છે. આપની યાદમાં હું ખોવાતી રહુ છું ત્યારે હે નાથ ! આપ તો ઘરને કે પરિવારને યાદ શુદ્ધ કરતાં નથી. તેથી મારી વેદના વધતી જાય છે. હું તો વિરણાજિનમાં બળી રહી છું. મારું શરીર વિરહતાપથી તપી રહ્યું છે. હે દેવ ! વિરણાનલ મને બાળી રહ્યો છે. જેમ પાર્થી વિના માછલી તરફકે છે તેમ આપનાં વિરહે હું પર તરફકિયાં ખાઈ રહી છું માટે આપ પદારી મને વિરહવેદનાથી મુક્ત કરો. હવે બીજી કરીમાં કહે છે :-

कहा कहं कछु कहत न आवत, बीन सेजा

জ ন জ

सोहु खाई सखी! काहुं मनावो, आप ही आप
पि त ज . . . दि र श न . . . । । २ । ।

ચેતના કહે છે, હે દેવ ! હું તમને કહી કહીને શું કહું ? કેટલું કહું ? આવી પતિ-પત્નીની વાતો કોણી પાસે જઈને કરવી ? મને તો આવી વાતો કરતાં પણ શરમ આવે છે. આર્થનારી પોતાના ધરની નબળી વાત કોઈને પણ કરે નહિં. ચેતના કહે છે, અરેરે ! પતિ વિહુણી આ સેજ કેવી સૂની સૂની લાગે ? એમાં સૂતાં પણ જાણ હજારો વીધીના ઊખ દેવાતા હોય તેવી વેદના થાય. આવી ભયંકર મારી સ્થિતિ છે. માટે હવે સખીઓ ! તમે જાઓ, અને મારા સ્વામીને સમજાવો તેને સોગંદ આપી મનાવી લાવો.

પતિ-પત્નીને જ્યારે કાંઈ વાંધો પડે ત્યારે મિત્રો તથા સાહેલીઓ જ સમજાવી શકે. ઘરનાં કરતાં પારકાનો પ્રભાવ વધારે પડે માટે ચેતના

ઇચ્છે છે કે જો યેતન સમજે અને મંદિરે પધારે તો જરૂર શરીરની અભિન શાંત થાય, અને સમજાવવા છતાં ન સમજે તો છેવટે તેના ઉપર જ વાત છોડી દેવી પણી સાચ્ય સમજાતાં ઠેકા॥ આવશે.

આ પદના છેલ્લાં ચરામાં કવિએ એક ગહન રહસ્ય બોલ્યું છે.
 “આપ હી આપ પતિજે” ચેતનની જ્યારે કાળલબધ પાકશે ત્યારે ઠેકાઈ
 આવશે. ત્યારે પહેલાં તો ખુદ તીર્થકર સમજાવવા પધારે તો પણ તેમની
 વાત ગળે નહીં ઉતરે અને સમય પાકતાં સામાન્ય નિમિત મળશે તો પણ
 તે ઠેકાઈ આવી જશે. તેને સ્વયંને એમ લાગશે કે પોતાનું શું? અને પારકુ
 શું? ત્યારે જરૂર સ્વધરે સિધાવશે. કવિશ્રી ત્રીજી કરીમાં કહે છે :-

देउर देरानी सासु जेठानी, युंही सब मिल खीजे,
आनंदघनत्त बिनु प्रान न रहे छिन, कौर जतन कीजे दरिशन ॥

my

ચેતના કહે છે, મારા દિયરુ, દેરા [!], જેઠા [!]. સાસ વગેરે બધ

મળીને મારા ઉપર ખોટે ખોટો ગુસ્સો કરે છે. કારણે તે મારા અંગત કુટુંબીજનો નથી.

અહીં આ રૂપક અધ્યાત્મદેણિએ લેવામાં આવ્યું છે. દિયરને સ્થાને કામરાગ, દેરા[॥] સ્થાને ભોગપરિ[॥]તિ - દેવી રતિને મૂકી શકાય, સાસુને સ્થાને ભગવતી લોકસ્થિતિ અને જેઠા[॥]ને સ્થાને લોભદશા, સદગુ[॥] રક્તતતા દેરા[॥], સદ્ભાવ સારતા જેઠા[॥], ગૃહધર્મ દિયર, મહાદેવી વિરતિ સાસુજી એ બધા મારા ઉપર ગુસ્સો કરે છે અને કહે છે, તું જ ચેતનને સંભાળી શકતી નથી. ચેતના કહે છે, મારા પર ગમે તે ચીડાય કે ગુસ્સો કરે પ[॥] હે આનંદઘનજી પ્રભુ ! આપ નહીં આવો તો આપના વિના મારા પ્રા[॥] એક ક્ષ[॥] પ[॥] ટકશે નહીં. કરોડો ઉપાય કરવા છતાં મારા પ્રા[॥] ટકતા નથી. માટે હે નાથ ! આપ મંદિરે પધારો અને આપ દર્શન આપી મારી આંખોને પવિત્ર કરો. મારાં આંગ[॥]ાં દીપાવો. જેથી આનંદ મંગળ વરતે.

શ્રી આનંદઘનજી મહારાજે આ પદમાં ચેતનાને ચેતનનાં દર્શન માટે તલસતી બતાવી છે. ચેતના વિરણ વેદનાથી વ્યથિત છે તેને ખાવું - પીવું ગમતું નથી. ઊંઘ આવતી નથી. આવી તેની સ્થિતિ જોવા છતાં હજુ ચેતનાને વાસ્તવિક સાચી ભૂખ જાગી જ નથી. જેને સાચી ભૂખ જાગે તે

ખોરાકની શોધમાં નીકળ્યા વિના રહે નહીં તેમ ચેતનાને ચેતનનાં દર્શન કરવાની તીવ્ર ઝંખના હોય તો તે ગમે ત્યાંથી ચેતનને પકડી પાડે ને ઠેકાઈ લાવે. પરંતુ આ તડપ અંદરની નથી. ઉપરછલ્લી છે. દિયર દેરાઈ જેઠાઈ સાસુ વગેરે તો પતિની સાથે સંબંધિત છે. જો ચેતન ઘરે ન આવે તો અર્થાત્ દર્શન ન આપે તો યતિધર્મ વગેરે કયાંથી આવે? તો પછી વિરતિને તો સ્થાન કયાંથી હોય? બીજી રીતે જોતાં કદાચ દ્રવ્યચારિત્ર અને દ્રવ્યયતિધર્મ વગેરે ચેતનના સંબંધીઓ થાય પણ ભાવચારિત્ર તો ચેતન ઘરે આવ્યા પછી આવી શકે. ચેતન ઘરે આવે પછી વિરતિ સ્વધરમાં ટહુકા કરવા લાગે માટે ચેતના - ચેતનનાં દર્શન ઈચ્છતી આકૃષ્ણતા અનુભવે છે એટલે સખીઓને મિત્રોને અને પડોશીઓને તે ભલામણ કરે છે.

ટૂંકમાં ચેતના-ચેતનનું મિલન ઈચ્છે છે. ચેતના વિયોગની સ્થિતિમાં છે. એટલે કે ચેતન પરભાવમાં ફજુ રમણ કરી રહ્યો છે. આ સ્થિતિ ફેરવાય અને ચેતન પોતાના સ્વભાવમાં આવી જાય તો સર્વ વિરફંગાનનો તથા દર્શનની ઝંખનાનો છેડો આવી જાય માટે પ્રથમ દર્શન પછી પ્રાસિ થાય છે.

૫૬-૮૫

“મુને મહારા નાહલીયાને મલવાના કોડ;

શ્રી આનંદઘનજી મહારાજે આ પદમાં ચેતન તથા ચેતનાની અત્યંત રસપ્રદ આલેખન પ્રવૃત્તિ કરી છે. ચેતના, આર્યનારી હોવા ઉપરાંત પતિવ્રતા સ્ત્રી છે. સતીની નજર પતિ સિવાય બીજે કયાંય ન હોય તેવી રીતે શુદ્ધ પરિપ્રેતિ શુદ્ધ દ્રવ્ય સિવાય અન્યની સામે જુબે નહીં.

ચેતનાની દશા કોઈપણ પતિવ્રતા સ્ત્રીની હોય તેવી જ આલેખવામાં આવી છે. દરેક પ્રાઈનાં હૃદયમાં બે વૃત્તિ કામ કરે છે. તેમાં એક પૌર્ણગલિકવૃત્તિ અને બીજી આધ્યાત્મિકવૃત્તિ છે. મમતા પ્રથમ પ્રકારમાં આવે છે ત્યારે ચેતના બીજા પ્રકારની વૃત્તિમાં આવે છે. ચેતનાની નજરમાં ચેતન સિવાય કોઈ નથી.

ચેતનાના કોડ કેવા છે તે આ પદમાં જીવવામાં આવે છે. ધ્રી ગમે તેવો હોવા છતાં સ્ત્રીની નજરમાં તે પતિ જ છે. પત્ની પોતાના કર્તવ્યને જરા પણ ચૂકતી નથી. આ પદમાં બન્ને ધારામાં કામ કરતી ચેતના કહે છે :-

મુને મારા નાહલીયાને મલવાના કોડ;

હું રાખું માડી! કોઈ મુને બીજો વલેગો ઝોડ...મુને... ॥૩॥

પતિ ગમે તેવો બબારમલો હોય, દારુદિયો, જુગારી કે કોઢી હોય તો પણ આર્યનારી! તેના પતિ ઉપર પ્રેમવર્ષા કર્યા જ કરે છે. તેવી રીતે પ્રેમને વશ ચેતના કહે છે, મારા નાવલિયાને મળવાના મારા કોડ છે. પતિપ્રાઈના સતી સ્ત્રીને મળવાના કોડ હોવા પણ વાસ્તવિક છે. પણ ચેતના કહે છે, શું કહું? અત્યારે તો મારા તન, મનમાં રાગનું એક ઝોડ વળગેલું છે. ચેતન અજ્ઞાનભૂતથી ભરખાયેલો છે. તેથી તે તો જેમ તેમ નાચે - કૂદે તેથી મારી ઈચ્છા પાર પડતી નથી. મારા આદર્શો કાર્યરત થતા નથી. વળી મારો તથા ચેતનનો અભેદ સંબંધ હોવાને કારણ મારી પણ ચેતન જેવી દશા થઈ ગઈ છે. મારી ચેતનને મળવાની તીવ્ર ઈચ્છા હોવા છતાં બબારનાં કારણને લીધે હું તેની પાસે જઈ શકતી નથી. તેમને વારંવાર ડરાવ્યા કરે છે. ચેતના બીજી કડીમાં કહે છે :-

મોહનીયા નાહલીયા પાંખે મહારે, જંગ સવિ ઉજડ જોડ;

મીઠા બોલા મનગમતા નાહજી વીજી, તન મન થાયે ચોડ...મુને... ॥૪॥

ચેતના કહે છે, મનને મોહ પમાંનાર એવા મારા નાથ વિના તો આખું જગત જાઈ વેરાન જંગલ જેવું જ ભાસે છે. અહીં ચેતન માટે મોહનીયા જેવો શબ્દ પ્રયોગ થયો છે. કારણકે ચેતનને મોહનો ઝોડ લાગેલ છે. મોહનું ભૂત વળજ્યું છે.

સંસારમાં જ્યાં જોઈએ ત્યાં મોહનું સામ્રાજ્ય છે. ભરત તથા બાહુબલી બંને સગા ભાઈઓ વચ્ચે યુદ્ધ કરાવનાર મોહ, માન તથા લોભ હતા. ચેડારાજા તથા કોઈક વચ્ચે હજારોનો સંભાર કરાવનાર કોઈ? તેમાં પણ મોહરાજાનાં જ કારસ્તાન છે, કૌરય - પાંડવો વચ્ચે લડાઈ કરાવનાર પણ ઈર્ષા નામનો મોહ જ છે. તેમ ચેતના કહે છે કે, મારા મનને મોહ પમાંનાર મારા નાથ વિના મને કયાંય સારું લાગતું નથી.

માનવ મનનો પ્રભાવ તેને બાબુ જગતમાં દેખાય છે. તે દુઃખી હોય તો આખું જગત દુઃખી દેખાય છે. તેમ ચેતનાનું મન બેચેન હોવાને કારણ તેને આખું જગત જંગલ જેવું લાગે છે. માટે ચેતના કહે છે, મીઠું મીઠું બોલતાં અને મારા મનને ગમતાં મારા નાથની મને બહુ મોટી ચોટ લાગી છે. તેના મને ભડકારા વાગે છે. કે તે અહીંથી આવશે કે ત્યાંથી આવશે? મારા તનમાં મનમાં તેના વિરહની અથાગ વેદના ભરી છે. આ વેદના પાસે નરકની વેદના ૫ કોઈ વિસાતમાં નથી. કવિ કહે છે :-
 કાંઈ ઢોલીયો ખાટ પછેડી તલાઈ, ભાવે ન રેશમ છોડ;
 અવર સબ મહારે ભલા રે ભલેરા, મહારે 'આનંદઘનત્ત શરમોડ...મુને... ॥૩॥

વિરહણા ચેતના કહે છે, મારે માટે ઢોલિયા, હિંડોળા, મખમલની તળાઈ કે રેશમની ચાદર ચેતનરાજની હાજરી હોય તો જ બધું સુંદર છે. તેના વિના મને કાંઈ પદાર્થ રુચિઓ નથી. જેને મળવાના મને કોડ છે એવા આનંદઘન પ્રભુ જ મારા મુગટમણી છે. મારા માથાના મોડ છે.

આ પદનો ભાવાર્થ એ છે કે બાબુ અનુષ્ણાનો, બાખ્યાચાર એક અપેક્ષાએ સારાં છે પરંતુ ગમે તેટલા કરવામાં આવે ૫ ચેતનની પ્રાસિ વિના બધું નકામું છે, સાધકોએ પોષધ, ઉપવાસ, પ્રતિકમ, પારિલેણ વગેરે કિયાઓ કરતી વખતે ચેતનનું લ "ય ન ચૂકવું જોઈએ.

ચેતન એ તો સાધકનું કેન્દ્રસ્થાન છે. તેને ટદ્દિમાં રાખીને જ બધું કરવાનું હોય છે. કવિશ્રીએ આ પદમાં પોતાની ટદ્દિને સ્પષ્ટ કરી છે. ચેતનાનું લ "યબિંદુ ચેતન હોવું ધટે. દૈનિય જીવન વ્યવહારમાં ૫ લ "ય નિશ્ચયનું હોવું ધટે. તે વાતને કવિએ આ પદમાં ચરિતાર્થ કરી બતાવી છે. શુદ્ધને લ "યે જે કિયા થાય છે તે કિયાથી શુભબંધન થવા છતાં જો લક્ષ શુદ્ધનું હશે તો સત્પુરુષાર્થ ઉપડતાં લક્ષપ્રાસિ અવશ્ય થાય છે.

તેથી કવિ કહે છે, ધાર્મિક કિયાઓ, અનુષ્ણાનો જેવાં કે પૂજા - ભડીના સ્વાધ્યાય, ધ્યાન, તપ, જપ વગેરે કરતાં જો રાગ-દ્વેષની ગાંઠ બંધાઈ જાય તો શુદ્ધદશાની પ્રાસિ થતાં વાર લાગશે. ૫ ચેતના ને મન તો આનંદઘન જ સર્વસ્વ છે. તેના અસ્તિત્વમાં જંગલ ૫ મહેલ છે અને તેના વિના મહેલ ૫ જંગલ છે. એટલે સાધકનું લ "ય એક ચેતન સિવાય બીજું કાંઈ

ન હોય એ તો તેને માટે જ બધું સહેવા તથા બધું કરવા તૈયાર હોય છે. કવિ આનંદઘનજીએ ચેતનાની ઉડિત દ્વારા જીવના અંતિમ લ "યનો નિર્દેશ કર્યો છે.

૫૬-૬૪

"નિરાધાર કેમ સૂકી શ્યામ"

શ્રી આનંદઘનજી મહારાજે આત્માની દરેક સ્થિતિને સ્પર્શતું ઉત્તમ નિરૂપ ૫ પદોમાં કર્યું છે. દર્શન સપ્તક એટલે કે ચારિત્રમોહનીયની અનંતાનુભંધી કષાયની ચાર પ્રકૃતિ તેમજ દર્શન મોહનીયની ત્રણ પ્રકૃતિનો ઉપશમ, કષ્યોપક્ષમ કે ક્ષય થતાં જીવ ઉપશમ, કષ્યોપક્ષમ કે ક્ષાયિક સમ્યકૃત્વ પ્રાપ્ત કરે છે. ઉપશમ સમ્યકૃત્વ આવ્યા પદ્ધી ચાલ્યું જાય છે કારણે જે પ્રકૃતિનો ઉપશમ કર્યો હતો તેનો ફરીથી ઉદ્દ્ય થતાં સમ્યકૃત્વભાવનું વમન થઈ જાય છે.

અનુભવના સ્તર ૫ પદી શાનીઓએ બે પ્રકારની ચેતના બતાવી છે. એક વિશુદ્ધ અને બીજી વિકૃત. ચેતનાની બે અવસ્થા હોવા છતાં બંનેનો ચેતન સ્વભાવ છે. જીવને અજીવ દ્વારા માંથી છૂટો પાડનાર આ ચેતનતત્ત્વ છે. ચૈતન્ય એ જીવનું લક્ષ ૫ છે. લક્ષ ૫ થી જ જીવનો પરિચય થાય છે. ચૈતન્ય એટલે શાન. શાન એ જીવનો સહજ ધર્મ છે. આ ધર્મ જગતના સર્વ સિદ્ધ તથા સંસારી જીવોમાં વસી રહ્યો છે. ૫ ક્યારેક કર્માવર ૫ ને કારણ અશાનરૂપ પ્રતિભાસે છે. તેમોહમાં આસક્ત બની પરભાવમાં ૨મ ૫ કરે છે. એ વિકૃતદશા ચેતનને પોતાના કબજામાં રાખી ઈચ્છાનુસાર નાચ નચાવે છે. ક્યારેક મૂર્ખિત ૫ કરી નાખે છે. આ દશા તે બીજી કોઈ નહીં ૫ તે છે શુદ્ધચેતના. તે ચેતના ભલે અશુદ્ધદશામાં હોય ૫ ચેતનને પોતાના સૌભાગ્યરક્ષક તરીકે તો માને જ છે. જ્યારે ચેતન શુદ્ધદશાને

ધાર॥ કરે છે ત્યારે કુમતિને વિરહયોગ પ્રાસ થાય છે. ત્યારે અશુદ્ધદશાને કાર॥ સુમતિને તથા સમતાને વિરહતાપ સહેવો પડે છે. આ પદમાં ચેતનાને વિરહ કરતી જોવામાં આવે છે. ‘રામેરી રાગ॥ માં રચાયેલ આ પદમાં કવિ કહે છે :-

નિરાધાર કેમ સૂકી શ્યામ! મુને નિરાધાર કેમ
મ ક ?

કોઈન નેહુ ને કુળસું બોલું, સહુ આલંબન ટૂકી...શ્યામ... ॥૩॥

શુદ્ધચેતના કહે છે, હે નાથ ! આપ મને આમ આધાર વિનાની છોડી ક્યાં ચાલ્યા ગયા ? મારી દીર્ઘકાળીન પ્રતિક્ષા પછી આપની પ્રાસિ થઈ તે પ॥ ટૂક સમયની રહી. આપ તો જ્યાં હતા ત્યાં ને ત્યાં પાછા ચાલ્યા જાય છો. હે નાથ ! આપ તો મને એકલી છોડીને ચાલ્યા ગયા. મારે હવે કોને સ્નેહ કરવો. કોણી સાથે વાતચીત કરવી ? હે દેવ ! આપે આ શું કર્યું ? અને શું વિચાર્યું ? મારી આપે કોઈ ચિંતા કરી નહીં ? મારો ને તમારો સ્નેહ તો શાશ્વત છે. આવો પ્રેમનો તાર તોડતાં તમને જરા પ॥ આંચકોન આવ્યો ? તમને મારા પ્રત્યે જરાપ॥ કૂરી લાગ॥ ન જન્મી ?

પ્રાજ્ઞનાથ ! તુમ દૂર પધાર્યા, સૂકી નેહ નિરાશી;
જાજ જાજના નિત્યપ્રતિ ગુજ ગાતા, જનમારો કિમ
જ ા શ હી ? . . . શ ય ા મ . . . । । ૨ । ।

હે કૃપાનાથ ! આપ એટલે દૂર ચાલ્યા ગયા છો કે જ્યાં મારું તો કામ જ નથી. વળી તે સ્થાને તમારે તો સાથીદારોની સીમા જ નથી. આપ તો વાસનાના સેવક બની ગયા છો. અને આપે મને તો સાવ વિસારી દીધી છે. જેથી મારે અનેક લોકોને બોલાવવા જવું પડશે. સામાન્ય કામ માટે પ॥ એ લોકોને મોટાઈ દેવી પડશે. એમાં મારી જિંદગી કેમ જશે ? મારા નાથ ! પતિ વિહુરી સ્ત્રી ઉપર સમાજ શું નથી કરતો તે આપ ક્યાં નથી જા॥તા ? તેવી સ્ત્રીની જિંદગી ધૂળધારી થઈ જાય છે.

અશુદ્ધચેતના શું કહે છે ?

જેહનો પક્ષ લઈને બોલું, તે મનમાં સુખ આજે;

જેહનો પક્ષ સૂકીને બોલું, તે જનમ લગે ચિત્ત તાજે...શ્યામ... ॥૩॥

સરખી વૃત્તિના તથા સરખા સ્વભાવના મા॥સો મળે તો તેને વધારે મેળ ખાય. વિરોધ વૃત્તિવાળા મળે તો વાતવાતમાં સંધર્ષ ઊભો

થાય. તથા જન્મભરના દુશ્મન બની જાય છે. એટલે જ શુદ્ધચેતના કહે છે, આપ તો પહેલે પગથિયે જઈને બેસી ગયા ત્યારે હું ચોથી રહી સમ્યકૃત્વભાવની મીઠી મીઠી વાતો કરું તો કોને ગમે ? મારી વાત તો કોઈને ન ગમે પ॥ ઉલટા એ તો મારા વિરોધી બની શત્રુ બની જાય છે.

આત્મા જ્યારે પ્રથમ ગુ॥સ્થાનમાં હોય છે ત્યારે સમ્યકૃત્વટિઝૃપ સ્ત્રીની દિષ્ટિ (વૃત્તિ) તેવી જ બની જાય છે. કાર॥કે આત્મપરિ॥મન સાથે દિષ્ટિ પ॥ મિથ્યાત્વરૂપે પરિ॥મે છે. એકાંત પક્ષ લઈને વાત કરવામાં આવે તે આનંદ થાય. અનેકાંતપક્ષે વાત કરતાં તો મિથ્યાદર્શનવાળા દુશ્મન બની જાય છે. તથા તેનું મન કલુષિત થઈ જાય છે. મિથ્યાટિઝ્ણને કાર॥ વૃત્તિ પ॥ બલારમાં વહે છે. જેથી બાબ્ય પદાર્થ તેવા પ્રકારે પ્રતિભાસે છે.

કવિ આ પદની ચોથી કરીમાં કહે છે :-

વાત તમારી મનમાં આવે, કોજી આગલ જર્ઝ બોલું;
લલિત ખલિત ખલ જો તે દેખું, આમ માલ ધન ખોલું...શ્યામ... ॥૪॥

શુદ્ધચેતના કહે છે, સ્વામી ! આપની વાતો તો મને વારંવાર યાદ આવે છે. આપની નિર્દોષતા તથા આત્મદેઝિની મીઠી - મીઠી વાતોને યાદ કરતાં તો મારું દૃદ્ય ભરાઈ જાય છે. પ॥ હવે જડ-ચેતનની વાતો દૃદ્ય ખોલીને મારે કોણી પાસે જઈને કરવી ? આ વાત સમજનારા પ॥ હવે કોઈ રહ્યા નથી. આપના જવાથી આપના મિત્રો પ॥ ચાલ્યા ગયા તેથી દૃદ્ય ખોલી વાત કરવાનું કોઈ સ્થાન રહ્યું નથી. હા, કોઈ લહેરીલાલો મળી જાય તો મારો આત્મવૈભવ દેખાડી શકું ? બાકી તો કોઈ દુર્જન, ખલ, લુચ્યા મા॥સોને આવા ઉત્તમભાવોની કયાંથી ખબર પડે ! માટે જ તેને તો ઉપર-ઉપરના ભાવોનું દર્શન કરાવું છું, પ॥ અંતરાત્મસ્વામી જો મળે તો હું સર્વ ધનભંડાર ખોલી નાખું. હે દેવ ! આપના વિના આ ધનભંડાર બુલ્લા ન કરાય. આ બધી ચિંતામાં આપ મને છોડી શા માટે ગયા ?

ઘણે ઘણે છોડ અંતરજામી, મુજમાં કા નવિ દેખું;

જે દેખું તે નજર ન આવે, ગુજીકર વસ્તુ વિશેખું...શ્યામ... ॥૫॥

શુદ્ધચેતના કહે છે હે સ્વામી ! આપ તો પ્રત્યેકના દેહમાં વસી રહ્યા છો. આપ તો ઘટ - ઘટના અંતર્યામી છો. આ વિશ્વમાં અનંતા અનંત શરીર છે. તે દરેકમાં આપ છો. તેમ મારામાં પ॥ આપ છો ઇતાં આપને

હું કેમ જોઈ શકતી નથી. સમ્યકટેણિ વિના ચેતના દર્શન થઈ નહીં, જ્યારે ચેતન સ્વયં મિથ્યાત્વદશામાં હોય ત્યારે તેની પરિણાતિ ચેતનને કેમ કરીને જોઈ શકે? વળી તેની નજરમાં બાબુ પદાર્થો આવે છે. તે તો તેને જોવાની ઈચ્છા નથી. ગુણો ભંડાર તથા ગુણોનો સ્વામી એવા જે આત્મા વિશેષ છે તેના વિના બાબુ વસ્તુઓ જોવાની મારી રૂચિ રહી નથી.

હે નાથ! આપ તો અનંતગુણના ધોણી છો અને તો દરેકમાં વસી રહ્યા છો. તેમ મારામાં હોવા છતાં આપને જોવાની મારી દેણિ નથી. તેથી હું આપને જોઈ શકતી નથી. જેમ સૂર્યને જોવા માટે તેજસ્વી દેણિ જોઈએ તેમ આપના અમાપ તેજને જોવા મારી પાસે તેવી દેણિ હોવી ધટે. માટે શ્રી આનંદઘનજી મહારાજ છેલ્લી કરીમાં કહે છે :-

અવધે કહીની વાટડી જોઉ, વિજ્ઞ અવધે અતિ ઝૂરું;
‘આનંદઘનત્ત પ્રભુ વેગે પધારો, જિમ મન આશા પૂરું...શ્યામ...॥૬॥

હે નાથ! જે વ્યક્તિ અમુક સમયની અવધિ આપે તો એ અવધિના આધારે આશામાં દિવસો કાઢી નાખે ને તે દિવસની રાહ જોયા કરે. પણ અવધિ ન હોય સાથે તો તે જૂર્યા જ કરે એવા હે નાથ! આપની હું ક્ષી ક્ષી રાહ જોઉં છું ને આપના વિયોગમાં જૂરી જૂરી રડી રડીને મારા આંસુ પણ સૂકાઈ ગયા. સ્વામી! હે આનંદઘન પ્રભુ! મારી આ નિરાધારદશાનો વિચાર કરીને હવે આપ જલ્દી જલ્દી પધારો, અને મારી સેજડીને શોભાવો બસ મારા મનની આટલી આશા પૂરી કરો. આપ એક મળ્યાં એટલે આખું વિશ્વ મળી ગયું. આપના સિવાય મારે બીજું કાંઈ જોઈતું નથી. બસ નાથ! આપ વહેલા - વહેલા પધારો અને મારો સ્વીકાર કરો.

આ પદમાં કવિએ ચેતના દ્વારા ચેતનને પધારવા વિનંતીના સૂરમાં આગહ કર્યો છે. ચેતન વિહોળી ચેતનાની દશાને આબેહૂબ વિશી છે.

૫૬-૫૫

“ઔસે જિન ચરણે ચિત્ત જયાં રે મના”

ધ્યાનયોગીશ્રી આનંદઘનજી મહારાજે યોગ પ્રક્રિયા દ્વારા મન, વચ્ચન, કાયાના યોગની સાધના દર્શાવી છે. ત્રણ યોગમાં મનને સાધવું અતિ મુશ્કેલ છે. શ્રી આનંદઘનજીએ તેનું જે નિરૂપ કર્યું છે. તે તેમના પદો તથા સ્તવનોમાં જોવા મળે છે.

યોગ સાધનામાં મનને અેકાગ્રતા માટે જ યમ નિયમ, આસન, પ્રાણીયામ, પ્રત્યાબ્ધાર વગેરેની ભૂમિકા આપી છે. ફઠ્યોગ કાયા તથા વચ્ચન યોગ માટે છે. મનની સાધના માટે રાજ્યોગ છે. એક મન સધાતાં બધું સધાઈ જાય છે. કહ્યું છે, “એગે જિયે જિયા પંચ, પંચ જિયે જિયા દસત્ત એક મનને જીતતાં બધું જીતાઈ જાય ત્રણ યોગમાં પણ મનોયોગ બળવાન છે. મનની મરજીથી શરીર હાલે છે, ચાલે છે, વાળીને પણ પોતાના હુકમ પ્રમાણ પ્રવર્તાવે છે. મન સદાકાળ વિકલ્પ સંકલ્પના ઘોડા દોડાવે છે. ચોરાસીલાખ જીવયોનિમાં, ચાર ગતિમાં અનંતવાર પરિભ્રમાણ કરાવનાર મન છે. કામ, કોધ, લોભ, મોહ, માયા, મત્સર વિગેરે હુર્ગુણનું ઘર મન છે. મનનું ચૌદરાજ લોકમાં પ્રબલ રાજ્ય પ્રવર્તે છે. મનની વિજ્ઞાપ્તિ - મન કોઈપણ પ્રકારે આત્માની સાથે જોડાતું નથી. મનનો વિદ્ધાર પ્રદેશ રાત્રીના વખતમાં ઘોર અંધકારમાં પણ મન ચાલ્યું જાય છે. મનનું સામર્થ્ય એવું છે કે મોક્ષ એટલે પરમાત્મપદની પ્રાપ્તિની ઈચ્છા ધરાવનાર અને જ્ઞાન ધ્યાનના અભ્યાસક એવા પુરુષોને પણ વૈરી મન રાગદેખમય પાસામાં નાંખી સંસારના ચકમાં ફેરવે છે. સર્વમાહિ અને સર્વથી અળગાપણો મનનો વિચિત્ર સ્વભાવ છે. વ્યાકરણી રીતે મન એ નપુંસકલિંગી છે. મન નપુંસક હોવા છતાં પણ પુલિંગને ઘારણ કરનાર એવા આત્માઓને ફરાવે છે અને પોતાને વશ કરે છે. આમ મન એવું અજબ-ગજબ ચંચળ છે કે મનને સાધવા જતાં યોગીઓ પણ થાપ ખાઈ ગયા છે. તેને એક બાજુ દબાવતાં, બીજી બાજુ ઊભું થાય છે. તેને એક સ્થાને સ્થિર કરવું અતિ મુશ્કેલ છે. ધ્યાનયોગની આખી પ્રક્રિયા મન પર અવલંબે છે. જે મન સાધ્યું તે સર્વ સાધ્યું.

સાધકની યોગ્યતાનુસાર દરેક જીવોની સાધનાના ત્રણ વિભાગીકરણ કરવામાં આવે છે. (૧) સુસાધ્ય (૨) કષ્ટ સાધ્ય (૩) અસાધ્ય.

(૧) સુસાધ્ય:- જેઓ વિશુદ્ધ માર્ગ સ્વીકારી તેના ઉપર જ સર્વ ધ્યાન લગાડી પ્રગતિમાં જ રચ્યા-પચ્યા રહે છે તે સુસાધ્ય કોટિના આત્મા છે. તેઓનો ચેતનરાજ તક મળતાં સરદસરાટ સાધ્ય સુધી પહોંચી જાય છે. આવો ચેતન ભારે આત્મબળવાળો હોય છે. ૫ તેની સંખ્યા ઘણી નાની હોય છે. એ તો પુદ્ગલ પ્રસંગ છોડે એટલે એની સામું ન જુએ.

(૨) કષ્ટ સાધ્ય:- આ આત્માને મહામુશ્કેલીથી માર્ગ મળે છે. એને પ્રગતિના પ્રત્યેક પગથિયે પગ સ્થિર કરવા પડે છે. એક પગલું આગળ ચઢતાં સેંકડો ભવ કરવા પડે છે. એને છતાં કોઈવાર ધમાલ કે વાવાડોંડું થઈ આવે તો એક કે તેથી વધારે પગથિયાં ઉતરી ૫ જાય એવી સ્થિતિપણ આવે છે.

(૩) અસાધ્ય:- એ આત્માને પ્રગતિનો દાદર દેખાવાનો નથી. મળે તો ઓળખવાની શક્તિ નથી. એને કદાચ તેની નજીક એ આવી ચેડે તો તેની પાસે જવાની તેની ઈચ્છા ૫ નથી થતી. આ પ્રાર્થીને ધ્યાનયોગમાં સ્થાન નથી.

‘વેલાવલ રાગ’ માં રચાયેલ આ પદ

ઔસે જિન ચરઙ્ગે ચિત્ત લ્યાઉં રે મના;
ઔસે અરિહંતાકે ગુજ્જ ગાઉં રે
મ ન ત અ ` સ `
ઉદર ભરનકે કારઙ્ગે, ગૌઝાં વન મે
જ ત ય ;

ચાર ચરે ચિંદું દિસ ફિરે, બાકી સુરતિ વછરુઆ માંહિ રે...ઔસે.. ॥૩॥

માનવ મનનો દાસ છે, તે પોતાના તાબે કરતો નથી ૫ મનને તાબે તે સ્વયં થઈ જાય છે. રખું મન ગમે ત્યાં ફર્યા કરે છે ૫ જો તેને સ્થિર કરવામાં આવે તો એ સાધ્યસિદ્ધિમાં સહયોગી બને છે. માટે જ કવિ કહે છે, પ્રભુભક્તિમાં અને પ્રભુચરણમાં હે માનવ ! તું તારા ચિત્તને લગાવી હે. મનની ચંચળતા દૂર કરવા માટે સાધકને પ્રાથમિક ભૂમિકામાં કોઈને કોઈ અવલંબનની જરૂર રહે છે. કવિએ ભક્તિનું અવલંબન કહેલ

છે. જિનેશરના ચરણમાં હે સાધક ! તું તારા ચિત્તને લગાવી હે અને અરિહંતના ગુણ ગાઈશ તેના જેવો તું થઈશ. માસના મન પર પદાર્થની પ્રતિધાયા પડે છે પછી તેવાં સંસ્કાર મન પર જામે છે.

મનોવર્ગના પુદ્ગલોથી બનેલ એક શક્તિ વિશેખને મન કહેવામાં આવે છે. આ મન પૌદ્ગલિક હોવાથી બાબ્ય પદાર્થમાં તે રખડયા કરે છે. તેને ધનમાં, ભોગમાં કે ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાં અધિક રસ છે. ભોગમાં મન મસ્ત બની જાય છે. પુત્ર -પરિવારમાં તો તે પાગલની માફક ફરે છે. મન જો આત્મા તરફ વળે તો ઉત્તમ કામ કરે. માટે જ કવિ કહે છે કે પહેલાં મનને પ્રભુ ચરણમાં જોડી, સેવા - ભક્તિમાં લગાવી હો પછી ભલે, કોઈ કર્મના ઉદ્યથી સંસારના સર્વ કાર્યો કરવાં પડે. પરંતુ પ્રભુભક્તિમાં લીન મન આ કાર્યોમાં નિરસતા અનુભવશે. જેથી સાધક એ પરિસ્થિતિમાં ચીકળાં કર્મબંધ ન કરતાં શિથિલબંધ થશે. કોઈપણ પ્રકારનાં કાર્મોદયને રોકી શકતા નથી ૫ ઉદ્યગત્ કર્મમાંથી આપણાં આપણાં મનને રોકી શકીએ છીએ. જેમ ગાય પોતાના વાછરડાને ખીલે બાંધેલું રાખી, જંગલમાં ચરવા જાય છે, ખેતર, વાડી, પણડ, જંગલમાં ચારે બાજુ ફરીને ચારો કરે છે ને પેટ ભરે છે ૫ તેનું મન તો ખીલે બાંધેલ વાછરડામાં જ હોય છે. તેમ સાધક શરીર સંબંધી કે વ્યાપાર સંબંધી વાતચીત, ખાવાનું, પીવાનું પહેરવાનું, ઓઠવાનું, સૂવા, બેસવાનું બધું કાર્ય કરે અને સમય આવે તો યુદ્ધ ૫ કરે છતાં એ પોતાનું ધ્યાન ચૂકતો નથી. પોતના ચિત્તપ્રદેશમાંથી એક પળ ૫ પ્રભુને દૂર ખસાડતો નથી. સાધક ! ઘર, કુટુંબ અને વેપાર ધંધામાં હોય તો ૫ તેનું ચિત્ત તો પ્રભુમાં જ લયલીન હોય છે.

સાત પાંચ સાહેલીયાં, હિલમિલ પાછી જાય;
તાલી દિયે ખડુખડ હસે, થાકી સુરતિ ગગરુઆ માંહિ
ર ` . . . અ ` સ ` . . . । । ૨ । ।

આ કરીમાં કવિએ સાધકના બાબ્યજીવન તથા આંતરિકદશા ઉપર સરસ પ્રકાશ ફેક્યો છે. સાધક ! કર્મોદયે વ્યવહાર જીવનમાં ગમે તેમ રહેતો હોય તો ૫ તેનું ચિત્ત અંતરાત્મામાં સંલબ્ધ હોય છે. જેમ સરખી સાહેલીએ મળીને પારી ભરવા જાય ત્યારે હસે, બોલે, તાળીએ

પાડે, મશકરી કરે, અરે ખડખડાટ ફસે છતાં તેનું ધ્યાન તો માથા પરની ગાગરમાં જ હોય છે. એટલે પનિષારીની ઉપરની કિયા જુદી જ છે. ઉપરથી દેખાતા બેદરકાર વાસ્તવમાં તેની જેટલી કાળજી છે તેટલી કાળજી કદાચ જેની દેખાતી હોય તેની ન પણ હોય. તેવી રીતે સાધક સંસારમાં રહે તે પૌદ્ગલિક સુખો ભોગવતો હોય છતાં પણ તે અંતરથી નિરાળો હોય છે. કહેવાય છે કે :-

‘સમકિત દિલ્લિ જુવડો, કરે કુટુંબ પ્રતિપાળ;

અંતરથી ન્યારો રહે, જેમ ધાવ ખીલાવે બાળ;

આત્માર્થી પુરુષોની આવી ઉચ્ચદશા હોય છે. પારીમાં રહેવા છતાં પારીનો તેને સ્પર્શ ન થાય. એવી રીતે સાધક પૂર્વકર્મના યોગે ભલે સંસારમાં રહે પણ તેના અંતરપ્રદેશમાં સંસાર પ્રવેશ થતો નથી. સાધકની આ ઉત્તમદશાને પૃષ્ઠ કરતાં કવિ કહે છે :-

નદુઆ નાચે નૌક મેં રે, લોક કરે લખ સોર;

વાંસ ગ્રહી વરતેં ચઢે, વાકો ચિત્ત ન ચલે કહુ ઢોર રે...અસે... ॥૩॥

કવિએ સાધક અવસ્થાની ઓળખા॥ માટે ઘણું જ રસિક ઉદાહરણ આપ્યું છે. વાસના અગ્રભાવ પર નાચતા, ઈલાયચીકુમાર પણ વાંસ લઈ ઝટપટ દોરડા ઉપર નાચતાં ખેલ કરતાં ખેલાડી પર લોકો પ્રસંગ થઈ બૂમાબૂમ કરે, ચીચીયારીઓ કરવા લાગે. કોઈ પૈસાનો ઢગલો કરે. બીજો સાથીદાર નટ ઢોલ વગાડતો હોય ને ઉત્સાહિત કરતો હોય આ બધું કરવા છતાં નટનું ચિત્ત તો વાંસડા ઉપર જ હોય છે. તે પોતાની સમતુલ્ય ક્યારેય પણ ગુમાવતો નથી. તેનું ચિત્ત પગના અંગૂઠા ઉપર અને વાંસ ઉપર જ હોય છે. એ રીતે કવિ સાધક માટે કહે છે, સાધકનું લક્ષ સ્વસ્થિવાય અન્ય ક્યાંય ન હોય. તે પોતાના ધ્યેયને ન ચૂકે તથા લ ”યપ્રાસિ વિના શાંતિથી ન બેસે.

કવિ ચોથી કરીમાં કહે છે :-

જૂઆરી મન મેં જૂઆ રે। કામી કે મન મેં કામ ;

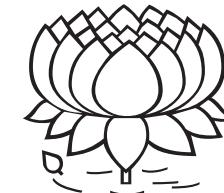
‘આનંદઘન પ્રભુ યું કહે, ઇમ લ્યો ભગવંતકો નામ
ર ` . . . અ ` સ ` . . . । । ૪ । ।

જેમ જુગારી મારીસ ગમે ત્યાં હોય પણ તેનું મન તો જુગારના અણમાં જ રમતું હોય છે. તથા જુગાર રમતી વખતે તે તેમાં તન્મય થઈ જાય છે. કામી તથા વિખ્યાસકત માનવનું મન, વચ્ચે તથા વૃત્તિભોગમાં તન્મય હોય છે ને રાત - દિવસ સતત તેનું જ રટણ રહે છે તેમ આનંદઘનજી પ્રભુ કહે છે, હે સાધક ! તમે પણ તમારી વૃત્તિને પ્રભુમય બનાવી તેમાં જ સ્થિર કરો, પ્રભુ માટે તલસાટ થવો જોઈએ. વૃત્તિ પ્રભુમય બની જતાં આખો સંસાર પ્રભુ સ્વરૂપ જ શે. આ પદમાં સાધકદશાની આંતરિક સ્થિતિનું વર્ણન છે.

કવિએ સાધકને આ પદ મારફત બાધ્ય-અંતરદશા બતાવી છે. બાધ્યદશામાં રંગ-રાગ દેખાવા છતાં તે અંતરથી તો જુદો જ હોય છે. જેમ ધાવમાતા બાળકને રમાડે, નવરાવે, દુધ-પીવરાવે છતાં મનથી તે બાળકને પોતાનું માનતી નથી તે રીતે પૌદ્ગલિક ભોગો ભોગવતો સાધક મનથી તો ન્યારો રહે છે. સાધક પોતાનું મન ભક્તિમાં લગાવી તેમાં જ તન્મય બનાવી દે છે. તેમાં જ ઓતપ્રોત થઈ જાય છે.

કવિનું આ પદ પ્રભુભક્તિમાં ચિત્તને કેન્દ્રિત કરવું તો શું કરવું ? તે બતાવી અપાયેલાં ઉદાહરણને લીધે સમજવામાં સરલ તથા માર્મિક બની ગયું છે. સાધકનું ચિત્ત અન્ય કરવી પડતી પ્રવૃત્તિઓ છતાં પોતાની સાધનામાં સ્થિર હોવું ધટે.

કવિની અવલોકનશક્તિ કેટલી તીવ્ર છે તથા દેખ્યાંતોને કેવી રસિકતાથી વર્ણ લેવાની કણા તેમને ફસ્તગત છે તે આ કાવ્યમાં જોવા મળે છે.

સ્થિતિનું દર્શન થાય છે. બાધ સ્થિતિમાં જે સ્થૂલ પરિવર્તન થાય છે તે નજર સમક્ષ જોવા મળે છે. છોડ ઉપર કળી થાય છે. ધીરે ધીરે ખીલે છે ફૂલ થાય છે. કરમાઈ જાય છે અને છેવટે નાશ પામે છે. તે આપ એ દેખાય છે. બાધ પરિવર્તનની જેમ આંતરિક પરિવર્તન પણ થાય છે. પણ તે ઘરૂ સૂચુ "મ હોવાને કાર દેખાતું નથી. વળી સમજવું પણ સરલ નથી. પદાર્થ માત્ર પર્યાયયુક્ત છે. વાર્તા, રસ, ગંધ, રૂપર્શ વગેરે પદાર્થના ગુણો છે. તેમાં થતું ક્ષમા ક્ષમા પરિવર્તન તે પર્યાય છે. એ જ રીતે ચેતનની પણ બે સ્થિતિ છે. એને બહિરાત્મકદશા અને અંતરાત્મકદશા કહેવામાં આવે છે. પણ આ બન્ને દશા પરસ્પરની વિરોધી છે. આવી વિરોધી સ્થિતિ જાતા હોવા છતાં આત્મ બાધભાવમાં અધિક મસ્ત રહે છે. તેમાંથી કયારેક જોરદાર ઘકકો લાગે તો અંતરાત્મકદશામાં ચાલ્યો જાય છે પણ પાછુ કોઈ નિમિત્ત મળતાં બહારની ભૂમિકામાં આવી જાય છે. બહારની દશામાં લાવનાર છે મુખ્યરૂપે કખાયો અને નોકખાયો. તેની સાથે શાતા-અશાતા વેદનીય, અંતરાય કર્મ પણ મૂળરૂપે છે. મોહનીય કર્મની, એટલે કે જો કખાયની જડ ઉખડી જાય તો બીજા કર્મા શક્તિહીન બની જાય છે. જે આત્મઉત્થાનમાં બાધક બનતા નથી. એક કુમતિની કુટિલતાને કાર આત્મા તેને વશ બની જઈ પરવશ બની જાય છે. મોહ જ આત્માના આખા કુટુંબને નચાવે છે.

આત્મપ્રદેશો પર ઓત-પ્રોત શ્રદ્ધા જ્યાં જરા ડોકિયું ઊંચું કરે ત્યારે તો કુમતિ ખસી જાય છે પણ જ્યારે કુમતિ જોર જમાવે ત્યારે શ્રદ્ધા દૂર ચાલી જાય છે. બંને વચ્ચે આ રીતે યુદ્ધ ચાલ્યા જ કરે છે. શ્રદ્ધા અથવા સુમતિ પોતાની સજજનતા તથા મર્યાદા ચૂકતી નથી. તેમજ મૂકતી પણ નથી. તેને કામગારી કુમતિનાં કાર્યો પ્રતિ ખેદ છે. બીજી બાજુ પોતાની જાતનું અવલોકન કરતાં યુવાવસ્થાનાં અરમાનો જ્યારે અસ્ત થતાં જરૂર છે ત્યારે અંતરગુહામાં શોકની એક ઘેરી વાદળી ફરી વળે છે.

આ પદમાં કવિએ સુમતિની દર્દ્દભરી વારી બતાવી છે :-

અરી મેરો નાહેરી અતિવારો, મૈં લે જોબન કિત

જ ઠ ચ ;
કુમતિ પિતા બંના અપરાધી, ન ઉવાહૈ વ

જ મ ા ર ઽ . . . અ ર હી . . . । । ૧ । ।

સુમતિ પોતાની સખીઓને કહે છે, હે સખીઓ! તમે મારા ચેતનપતિને વારો અને તેને સમજાવો. કાર કે તેનું ચિત્ત તો બહાર જ ભટક્યા કરે છે. મારી આ યુવાની હું કેમ કરીને વિતાવું? હું કોઈ રખેલે સ્ત્રી કે વેશ્યા નથી કે હું મારી વાસનામૂર્તિ માટે ઘરે ઘરે ભટક્યા કરું. મારી આ વેદના મને કીડાની માફક કોરી કોરીને ખાઈ રહી છે. તથા પીડા આપે છે. મારી આ સ્થિતિ કદ્દી કે સહી જાય તેવી નથી. હું તો અંદરને અંદર મુખ્યાયા કરું છું ને દુઃખ પાખ્યા કરું છું. હું તો છાતે ઘરીએ નધરીયાતી જેવી છું માટે જ ખાસ વિનંતી કરીને કહું છું કે તેમે ત્યાં જાવ અને મારી વેદનાનું વાર કરી તેને પાછા વાળો. ચેતનદેવને ઝ્યાલ નથી કે તે જેને રવાડે ચયડ્યા છે તેના પિતા તો સાવ હલકી તથા તુચ્છવૃત્તિના છે. તે સાવ નીચ જાતનાં છે. કહેવત છે કે 'જાત વિના ભાત ન પડે' તેમ કુમતિ ઊંચ જાતિની સ્ત્રી નથી. તેનો બાપ તો માંગ છે. તેથી કુમતિ પણ તેના જેવી જ દુષ્ટ સ્વભાવની છે. અને આ કુમતિને કાર ચેતન પણ બગડી રહ્યો છે. તે સુમતિની પડખે પણ ચઢતો નથી. અને કુમતિ ચડવા પણ ન દે તેવી જોરુકી છે.

સુમતિ કહે છે આ બાઈ મારો જીવ લઈ લેશે તેવું લાગે છે માટે કોઈ જઈ ચેતનને સમજાવો. કણ્ણ બીજી કરીમાં કહે છે :-

ભલો જાનીકે સગાઈ કીની, કૌન પાપ ઉપજારો।

કહા કહીએ ઇન ઘરકે કુંદુંબ તે જિન મૈરો કામ

બ ગ ા ર ઽ . . . અ ર હી . . . । । ૨ । ।

સુમતિ તેની સાહેલીઓને વાત કરે છે કે ચેતનને ભલા માસ સમજી મેં તેની સાથે સગાઈ કરી. તે સમયે મને તેનામાં ઘરૂ સામર્થ્ય દેખાતું હતું. મને મારા પતિમાં અનંતજ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, સુખ અને વીર્યના દર્શન થયા હતાં જો કે અત્યારે પણ તેનામાં સત્તાગતે તો એ બધું પડયું જ છે પણ કુમતિનાં કાળા કામોમાં એ બધું ઢંકાઈ ગયું છે. જેમ ધાનના કોઠારમાં એકાદ અંગારો હોય તો કોઠાર આખો સરી જાય છે તેમ કુમતિએ પણ આખા ઘરને બગડી નાખ્યું છે અને બધા ઘરના માલિક બની બેઠા છે. હું તો જારી બહારની વ્યક્તિ હોઉં તેવો વહેવાર તે લોડો

મારી સાથે કરે છે. અરે ? ચેતન ખુદ જ એવું કરે છે પછી બીજાની તો વાત જ શી કરવી ? ચેતન તો જી હું મરેલી હોઉં તેમ વર્તે છે.

આ રીતે સુમતિ પોતાની અંતરવેદના વ્યક્ત કરે છે તથા પોતાના અપરાધોને યાદ કરી આત્મનિવેદન કરે છે. તે પતિનો દોષ કદી કાઢતી નથી પરિણામાન સખીઓને કહી હૈયું હળવું કરે છે. જે તેનું જીવન બરબાદ કર્યું તેના તરફ તે ખેદ વ્યક્ત કરે છે.

ચેતના કહે છે, મારા સમ્યક્પિતાએ અને સમ્યક્શ્રદ્ધાએ મારી ચેતન સાથે સગાઈ કરી પરિણામ પાપનો ઉદ્ય એવો થયો કે ચેતન સાથે મારો સંયોગ થતો નથી. એના મૂળમાં ભાગ ભજવનાર મોહ તથા તેના કુટુંબીજનો જ છે. હું ચેતન સાથે રમણ કરવા ઈચ્છા છું પરિણામ મોહનીયકર્મે આવી અમારા વર્ચે રાગ-દ્વેષની દિવાલ ઊભી કરી છે. તેથી હું ચેતનને મળી શકતી નથી પરિણામ જોઈ શકતી પરિણામ નથી. તેમના મુખદર્શન પરિણામ દુર્લભ થયા છે.

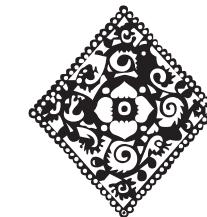
આ પદમાં ચેતનાની અંતર્મુખવૃત્તિનું વૃત્તાંત છે. રાગ-દ્વેષ તથા કષાયભાવોયુક્ત જે વૃત્તિ તે બહિર્મુખવૃત્તિ છે. મોહના જોરને કારણ આ વૃત્તિ વધારે દેઢ બનતી જાય છે. પરંતુ મોહના ક્ષયોપશમને કારણ આત્મામાં અંતર્મુખવૃત્તિ પ્રગટ થાય છે. પરિણામ મોહના ઉછળાને કારણ એ વૃત્તિ ટકી શકતી નથી.

બાહ્યપદાર્થના સંયોગથી રાગ-દ્વેષાત્મક જે પરિણામ ધારા ઊભી થાય છે તેને બહિર્વૃત્તિ કહેવામાં આવે છે. મહાસમુદ્રના પારીનું માપ કાઢવું સહેલું છે પરિણામ બહિર્મુખવૃત્તિનું માપ કાઢવું મુશ્કેલ છે. જેમ તળાવના પારીને પાડો ડહોળી નાખે છે તેમ અન્ય અને સ્વના ચિત્તને ડહોળી નાખવાનું કાર્ય આવી વૃત્તિવાળા માર્ગસો કરે છે. એનો વેગ વીજળી જેવો ઝડપી છે.

અંતર્વૃત્તિ જીવનમાં પ્રેમ, ઉત્સાહ, નમૃતા, સરલતા આદિગુરીની વૃદ્ધિ કરે છે. એ વૃત્તિમાં જન્મ - મરણનો અંશ માત્ર ભય રહેતો નથી પરંતુ આત્માની અમરદશાનો નિર્ણય થાય અને આત્મજ્ઞાનની પ્રાસિ થતાં આત્મા પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપને ઓળખે છે. આત્મા ઉપર શુદ્ધપ્રેમ પ્રગટ

થાય છે. આ વૃત્તિ જ સાધકને પરમપદની પ્રાસિ સુધી લઈ જાય છે.

કવિએ આ પદમાં બંને વૃત્તિનું તાદેશ સ્વરૂપ બતાવી આત્માનું ગૂઢ રહ્ય ખોલી નાખ્યું છે. કુમતિ બહિર્વૃત્તિ છે ત્યારે સુમતિ અંતર્મુખવૃત્તિ છે. બંને વૃત્તિ પોત - પોતાને સ્થાને બળવાન છે. છતાં એકનું કાર્ય અમાસની રાત્રી જેવું છે ત્યારે બીજાનું સોળકળાએ ખીલેલ પૂનમની રાત્રી જેવાં ઉજજવલ ને તેજસ્વી છે. ટૂંકમાં બંનેના કાર્યો પૂર્વ - પશ્ચિમ જેવા છે. એક આત્માથી દૂર લઈ જાય છે ત્યારે બીજી આત્માને આત્માથી નજીક લઈ જાય છે. વાસ્તવમાં આત્મવિજયી ભાવ પ્રગટ કરતું આ પદ છે.

૫૬-૫૭

“યા પુદ્ગલકા કયા વિસવાસા ? ”

યોગીરાજ શ્રી આનંદઘનજી મહારાજે પોતાની કૃતિઓમાં જડ-ચેતનનું સ્વરૂપ દર્શન કરાવ્યું છે. સર્વજ્ઞ વચ્ચનાનુસાર જગતમાં ઇ દ્રવ્ય છે. તે બધાં સાથે રહેવા છતાં અભિજ્ઞત્વ થતાં નથી. દરેક પોતાના સ્વરૂપ લક્ષ્ય તથા અસાધારણ ગુરીને લઈને સ્વતંત્રત્વપે બિજ્ઞ બિજ્ઞ રહે છે. તે ઇ દ્રવ્યમાં વ્યવહાર નયે જડ અને ચેતન અભે દ્રવ્ય ટેલ્લિગોચર થાય છે.

ચેતનના વાસ્તવિક સ્વરૂપનું જ્ઞાન ચર્મચ્કુથી નહીં પરિવેક્ષણથી થાય છે. જડ પદાર્થનું જ્ઞાન ચર્મચ્કુની સહજ થઈ જાય છે. ઇ દ્રવ્યમાં એક ચેતન સિવાય બધાં જ અજીવ છે. છતાં પરિણામ અજીવમાં પુદ્ગલસ્વરૂપ જડ દ્રવ્ય જુદું છે.

અજીવમાં સ્વ-પરને જાવાની શક્તિ નથી ત્યારે ચેતનમાં આ વિશિષ્ટ અસાધારણ ગુરી હોવાથી તે સર્વ દ્રવ્યનો રાજા છે અને જોવા

જા॥વાની કિયા કરે છે. પુદ્ગલ વ॥, ગંધ, રસ અને સ્પર્શાદિ ગુ॥ યુક્ત છે. કહ્યું છે :-

‘વર્જ રસ ગંધ, ફાસા પુગળાજું તું લક્ખજુંત્ત’

આ પુદ્ગલના ચાર બેદ છે. સ્કંધ, દેશ, પ્રદેશ ને પરમા॥. એક પરમા॥માં એક વ॥, એકરસ, એક ગંધ અને બે સ્પર્શ હોય છે. એક પરમા॥ તે પુદ્ગલનું શુદ્ધ સ્વરૂપ છે. ૫॥ એક પરમા॥ ટાણિગોચર થતો નથી. તે સૂ”મર્દશન યંત્ર દ્વારા ૫॥ જ॥ાતો નથી. આવા સંખ્યાત, અસંખ્યાત કે અનંત પરમા॥નો સમૂહ તેને સ્કંધ કહેવાય છે. સ્કંધ એ પુદ્ગલનું વૈભાવિક સ્વરૂપ છે. એ સ્કંધનો બુદ્ધિ કલ્પિત ભાગ તે દેશ અને તેનો નાનામાં નાનો ભાગ તે પ્રદેશ. સર્વ સામાન્ય જીવોને પુદ્ગલનું સ્થૂલરૂપ દેશ્યમાન થાય છે. તેનું સ્વરૂપર્દશન કરાવતી કહે છે :-

એગતં ચ પુહતં ચ સંખા સંઠાજું મેવ ય;

સંજોગા ય વિભાગા ય, પજ્જવાજું તું લક્ખજું ।।

એકતા, પૃથ્વેકત્વ, સંખ્યાત, સંઠા॥, સંયોગી કે વિજોગી થતા જે પુદ્ગલો નજર આવે છે તે મૂળરૂપે નહીં ૫॥ એની પર્યાય નજરમાં આવે છે. મતિ-શુત-શાનનો વિષય પુદ્ગલ પર્યાય બને છે છદ્મસ્થ પર્યાય જોઈ શકે છે ૫॥ પુદ્ગલરૂપી હોવા છતાં ‘ચર્મચ્યુ’નો વિષય બનતું નથી માટે જ કહ્યું છે :-

‘સદન્ધયાર ઉજ્જોયં પ્રભા છાયા તવે ઇવાત્ત

શબ્દ, અંધકાર, ઉધોત, પ્રકાશ, છાયા, પ્રભા અને આતાપ એ તેનું વિકારીરૂપ છે. મન, વચન, કાયા અને શાસોશાસ એ પુદ્ગલનું કાર્ય છે. સુખ, દુઃખ, જન્મ મર॥ એ પુદ્ગલનું ઉપકારી કાર્ય છે. એ રીતે જોતાં આખાય વિશ્વ પર પુદ્ગલ દ્રવ્યનું રાજ્ય છે. અને એજ નજરે ચેડે છે.

માટે જ કવિએ ‘કલ્યા॥ રાગ॥ માં કહ્યું છે :-

યા પુદ્ગલકા ક્યા વિસવાસા ? હૈ સુપને કા વાસા

ર ય ।

ચમત્કાર બિજલી દે જૈસા, પાની બિચ પતાસા;

યા દેહીકા ગર્વ ન કરના, જંગલ હોયગા વાસા...યા પુદ્ગલ... ॥૩॥

આ કરીમાં સંસારની વાસ્તવિકતાનું દર્શન છે. સર્વ જીવો ને ખાવા

પીવાનાં સાધનો ઉપલબ્ધ થાય છે. તે પુષ્યના ખેલ છે ને પદાર્થનો સંયોગ કર્મજન્ય છે. આ શરીરરૂપી પુદ્ગલનો બિલકુલ વિશ્વાસ કરવા યોગ્ય નથી, કાર॥કે તે ક્યારે ધરાશયી થઈ જાય તે કહી શકાય નહીં. જેમ કોઈ બિખારી સ્વખનમાં રાજી બની જાય છે ને અપાર વૈભવનો સ્વામી બનતા આનંદ અનુભવે છે ૫॥ આંખ ખૂલતાં બધું નાશ પામે છે પછી નથી રાજ કે નથી સિંહાસન, ૫॥ નજરે પડે છે રોટલાના ટુકડા અને તૂટેલું વાસ॥ આ સંસાર ૫॥ તેવો છે કોઈપ॥ પદાર્થનો સ્વામીભાવ નથી. બધું મૂકીને મરી જવાનું છે. સ્વખનસમ સંસારની માયા છે.

જેમ અંધારી રાત્રીમાં વીજળીનો ઝબકારો થાય છે ૫ળ બે ૫ળ પ્રકાશ આપી ચાલ્યો જાય છે તેમ સંસારના પદાર્થોનો ૫॥ આ દેહ સાથે એવો સંબંધ છે. જડ-ચેતન દ્રવ્યો આવે છે ને ચાલ્યા જાય છે. એમાં ગર્વ કરવા લાયક એકપ॥ પદાર્થ નથી. શરીર સંબંધ ૫॥ અસ્થાયી છે. આજે આ માનવ દેહ છે કાલે નષ્ટ થઈ જશે. આ જીવ વળી કદાચ દેવ પર્યાય ધાર॥ કરશે કે વળી નાનાં - મોટાં જીવજંતુરૂપે નવ નવા દેહ ધાર॥ કરશે. જેમ પા॥િમાં પતાસુ ઓગળી જાય છે તેમ પુદ્ગલરૂપ સર્વપદાર્થો અનિત્ય અને અશાશ્વત છે. તેને ઓગળતા વાર લાગતી નથી. દરેક પદાર્થમાં સર્વથી નજીકનો સંબંધ દેહ સાથે છે ૫॥ તે ક્ષ॥ વિનાશી છે. દેહનો નાશ થતાં બધાં ભેગા મળી જંગલમાં જઈ બાળી નાખશે અને પુદ્ગલ - પુદ્ગલમાં મળી જશે. રૂપાળું, સર્વાંગસુંદર કે તંદુરસ્ત શરીર મળે તેનો ૫॥ ગર્વ કરવો નકામો છે. સનતકુમાર ચક્રવર્તીએ ગર્વ કરી અશાતાવેદનીય કર્મનો બંધ કર્યો. અનેક રોગનું ઘર. એવા આ શરીરનો ભરોસો નથી. ઘડી - બે ઘડીમાં નાશ પામતાં વાર લાગતી નથી. દેહ દેવળમાં જ્યાં સુધી ચેતનદેવ બિરાજે છે ત્યાં સુધી જ તેની કિંમત છે. ચેતન નીકળી જતાં દેહની ફૂટીકોડીની ૫॥ કિંમત નથી. રાખનું ઢેરું રાખમાં મળી જશે. માટી - માટીમાં મળી જશે. આ તન, ધન બધાંના સ્વરૂપો કેવાં છે ? તે વિશે કવિ કહે છે :-

જૂઠે તન ધન જૂઠે જોબન, જૂઠે હૈ ઘરવાસા;

‘આનંદઘનત્ત કહે સબ હી જૂઠે, સાચા શિવપુરવાસા...યા પુદ્ગલકા... ॥૨॥

સંત આનંદધનજી કહે છે, આ સંસારમાં બધું જ ખોટું છે. શરીર પણ ભરોસાપાત્ર નથી. તે કયારે ધસી પડશે તે કહી શકતું નથી. ધન ગમે તેટલું હોય છતાં તૃપ્તિ શાંત થતી નથી. ધનને ગમે તેટલું સાચવો કે તિજોરીને તાળાં લગાવી દો છતાં પાપોદય થતાં ધન પણ ચાલ્યું જાય છે કે જે આજે છે ને કાલે નથી. ત્યાં યુવાની પણ એવી જ છે. જે “જવાની, જવાની એ નથી કાયમ રહેવાની રે” એવી છે આ જવાની આ યૌવન તો “ચાર દિનોંકી ચાંદની ફિર અંધેરી રાત” એટલે જુવાની ને દિવાની ન બનાવતાં દિવાળી બનાવવી ઉત્તમ કામ છે. જે પોતાનો ‘દિ’ વાળે તે સત્યધર્મને પામી શકે છે. આ ગૃહવાસ પણ તદ્દન ખોટો જ છે. ચાહે ઘર હોય યા મહેલ તે પણ કેટલાં વર્ષ, આખર એક દિવસ તે પણ નાચ થઈ જશે. કારણે તે પુદ્ગાલ સમૂહનું બનેલું છે. તે પોતાના સ્વભાવનુસાર કાર્ય કરતું રહેશે જ.

કવિશ્રી કહે છે, હે ચેતન ! તારો સાચો વાસ તો શિવપુર છે. બાકી સર્વે જૂઠ જૂઠ ને જૂઠ. જે ધરેથી કદી નીકળવું ન પડે, જ્યાં ગયા પછી પાછું આવવું ન પડે, અરે ! પાછું વાળીને જોવાનો સમય ન આવે તેવું ઉત્તમ, અક્ષય, શાશ્વત સ્થાનને પ્રાપ્ત કરવું અને ત્યાં વાસ કરવો એ જ ઉત્તમ કાર્ય છે. ત્યાં જ સત્યાનંદની પ્રાપ્તિ થશે.

કવિશ્રીએ આ પદમાં જીવનની ક્ષિભંગુરતા ઉપર ભાર મૂક્યો છે. ધન, માલ, મિલકત કે યૌવન કાયમ ટકવાની સ્થિતિવાળા નથી. આ નાશવંત સ્વભાવવાળા પર શું રાચવું ?

પાતીનાં પતાસાના દ્વારા દેહની વિનશ્ચરતા બતાવી છે.

આ કાવ્ય સરલ ને સચોટ છે.

૫૬-૮૮

“અવધૂ સો જોગી ગુરુ મેરા”

મસ્તયોગી શ્રી આનંદધનજી મહારાજ આત્મમસ્તીમાં મહાલતા હોય ત્યારે તેઓશ્રીનાં મુખકમલમાંથી હદ્યસ્પર્શી જે વાતી નીકળતી તે અજોડ અને અતિગંભીર હોય. આવા આત્મજ્ઞાની સંતોને સત્પુરુષો જ્યારે

સ્વની મસ્તીમાં હોય ત્યારે તેમનું જીવન અને કવન કાંઈક અલગ જ પ્રકારનું હોય. ત્યારે તેમની વાતાની ગંભીરતા અલ્પમતિ માનવની સમજાની બબારની વાત છે. એ જ્ઞાનીઓના પ્રત્યેક શબ્દોમાં રહ્યાં ભર્યું હોય તથા કરણાં ટપકતી હોય.

આનંદધનજી મહારાજના પ્રત્યેક પદમાં જે ગૂઢાર્થ ભર્યો છે તે સમજવો અતિ મુશ્કેલ છે.

કવિશ્રીએ આ પદમાં ‘અવધૂ’ શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે. અવધૂ એટલે કે આત્મદર્શનનો પિપાસુ. જે વાત તથા આશ્રમનો ત્યાગ કરી કેવળ આત્મદર્શન કરે છે. અર્થાત् આત્મનિમજજન કરે છે તેને ‘અવધૂત’ કહેવામાં આવે છે. ગુજરાતી ભાષામાં જોગી, બાવા કે વૈરાગીને ‘અવધૂત’ કહેવામાં આવે છે. આ અવધૂત શબ્દમાંથી અવધૂ બને છે.

ગુરુ દટ્ટાત્રેયના ચેલાઓ શરીરે ભસ્મ લગાડી, હાથમાં ચીપિયો રાખી, અલેક, અલેક પોકારે તેને પણ ‘અવધૂ’ કહેવામાં આવે છે. પણ અહીં અવધૂ શબ્દ પ્રયોગ આત્મમસ્તીમાં મસ્ત એવા જ્ઞાની સંતો માટે કર્યો હોય તેવું તારણ નીકળે છે.

કવિ કહે છે, જે અવધૂ છે તે મારા ગુરુ છે. તેમ કહી ગુરુ પર વિશેષ ધ્યાન દોરવામાં આવ્યું છે. ગુરુગમથી મેળવેલું જ્ઞાન યર્થાથ્રૂપે પરિણામે છે. પોતાની બુદ્ધિબળથી મેળવેલ જ્ઞાન અર્થાત् ગ્રંથો કે આગમ વાંચીને મેળવેલ જ્ઞાન અનુભવયુક્ત જ્ઞાન કહી શકાય નહીં. જેમ પુસ્તકો વાંચી તરવાની કળા હાથ કરી શકતી નથી તેમ ગુરુ વિના આત્મજ્ઞાન મળી શકતું નથી. શાસ્ત્રનો મર્મ ગુરુના હદ્યમાં હોય છે. યોગ્ય શિષ્યને ગુરુ આત્મજ્ઞાનની ચાવી આપે છે. અને ગુરુ સમીપે રહેતા એવું ઊંડું આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. એ રીતે કવિ આનંદધનજીનું એક-એક પદ ઉચ્ચકોટિનું છે પણ તેને સમજવાની ગુરુચાવી ગુરુ પાસેથી મેળવી શકાય.

‘આશાવરી રાગ’ માં રચાયેલ આ પદનું રહ્યાં પામવા પ્રયત્ન કરીએ.

અવધૂ સો જોગી ગુરુ મેરા, ઇન પદકા કરે રે નિવેઠા... ॥

અ વ ધ | |

તરુવર એક મૂલ બીન છાયા, બિન ફૂલે ફલ લાગા;

શાખા પત્ર નહીં કછુ ઉનકું, અમૃત ગગને લાગા...અવધૂ॥૩॥

અર્થાત् હું તો ઉત્તમને અનુભવી ગુરુની શોધમાં છું ૫॥ જે આ પદનું રહસ્ય સમજાવે તેને જ હું મારા ગુરુપદે સ્વીકારું. ભગવાન મહાવીરના પ્રથમ ગાંધર ઇન્દ્રભૂતિ વગેરે બ્રાહ્મણને કે જે ચાર-ચાર વેદના શાતા હતા, મહાપંડિત હતા તેઓએ મનથી નક્કી કર્યું હતું કે મારા મનની શાંકાનું જે સમાધાન કરશે તેનો હું શિષ્ય બની જઈશ. છેવટે મહાવીરે બધા જ બ્રાહ્મણના સંશયોનું પૂછ્યા વિના જ સમાધાન કરી આપ્યું તેથી પ્રભુના અગિયાર ગાંધરો બ્રાહ્મ હતા. આ રીતે આનંદઘનજી પોતાનાથી આગળ વધેલા સંતનો સકારો શોધે છે. અર્થાત् ગુરુ બનતાં પહેલાં ગુરુપરીક્ષામાંથી પાસ થનાર ગુરુ બની શકે છે. આ પદનો જે અર્થ કરે તેને જ મહાન સંત કહી શકાય.

કવિએ આ પદમાં એક વૃક્ષની કલ્પના કરી છે. ૫॥ એ વૃક્ષ મૂળ વિનાનું છે. તેને શાખા, ડાળી, પાન, ફૂલ કાંઈ નથી છીતાં તેને ફળ આવે છે અને છાયો ૫॥ આપે છે. એ વૃક્ષનું નામ છે ચેતન. જેની કદી ઉત્પત્તિ થઈ નથી. ઉત્પત્તિ ન હોવાથી તેનું મૂળ નથી. મૂળ ન હોવાથી તેને કોઈ શાખા કે પ્રશાખા નથી. મૂળના અભાવે પાન ફૂલ નથી ૫॥ વિચિત્ર વાત તો એ છે કે તેને ફળ આવવાની કોઈ શક્યતા ન હોવા છીતાં આ વૃક્ષમાં ફળ આવે છે. ૫॥ છાયો પડતો નથી છીતાં પડછાયા જેવું લાગે છે કારણે ક્રાંતિની પદાર્થનો પડે ત્યારે ચેતન તો અરૂપી છે ૫॥ જડ સંગે રહેવાને કારણે સંસારી જીવો શરીરની કિયા દ્વારા ચેતનને જાળી શકે છે. વળી વૃક્ષના ફળના અનુભવમાં ૫॥ ચેતન જ કારણે અને કાર્યરૂપ છે. ચેતનવૃક્ષ મૂળનાં અભાવે ૫॥ પોષણ મેળવે છે. કર્મરૂપ અશુદ્ધપર્યાયરૂપ તેને ફળ લાગે છે. જેનો અનુભવ એક ચેતન જ કરે છે. ગુરુની વિકારી પર્યાય તે કર્મ છે. અર્થાત् કાર્મ વર્ગના આત્મા સાથે લાગતાં તે કર્મરૂપ ધારણ કરે છે. આ કર્મ ફળ આપી આત્માથી મુક્ત થઈ જાય છે. આ રીતે ચેતનવૃક્ષ અલૌકિક છે. અને આશ્રયની વાત તો એ છે કે દેખાતા વૃક્ષનો રસ તો પાનમાં, ફૂલમાં, ડાળીઓમાં અને તેનાથી આગળ વધી ફળમાં હોય છે ત્યારે આ વૃક્ષનો અમૃતરસ તો ગગનમંદળમાં લાગ્યો છે. ચેતનનો સાચો

રસ તો એનાં શુદ્ધ સ્વરૂપમાં છે. શુદ્ધસ્વરૂપી સિદ્ધ પરમાત્મા તો લોકના અગ્રભાગ પર જઈ બિરાજમાન થયા છે. તેથી આનંદરસ કૂપ ગગનમાં કહેવામાં આવ્યો છે.

બીજી દિનિએ જોતાં યોગીઓ યોગસાધના દ્વારા કુંડલિની જાગૃત કરે છે. જાગૃત થયેલી કુંડલિની ઉધ્વરંગમન કરી મસ્તકાંગ્રે જાય છે. ત્યાં સહસ્રાંદળ કમળ બીડાયેલી હાલતમાં હોય છે. ૫॥ કુંડલિની યોગથી એ કમળની બધી જ પાંખડીઓ ભીલી ઉઠે છે. જેથી તેમાંથી આનંદરસ જરવા લાગે છે જેને યોગની ભાષામાં અમૃતરસ અર્થાત્ સુધારસ કહેવામાં આવે છે. યોગીઓ આ અમૃતરસનો આસ્વાદન લઈ શાંતિ તથા અવરીનીય આનંદનો અનુભવ કરે છે એટલે આ પદની પહેલી કડીનું છેલ્લું ચરણ ઊરું ચિંતન માળી લે છે.

અહીં ગગનનો અર્થ તાળવું અર્થાત્ મસ્તકના અંદરનો અગ્રભાગ એ વધારે સુસંગત લાગે છે કારણે યોગીઓને યોગસાધના કરતાં કરતાં મુખરસની પ્રાસિ થાય છે. દરેક સાધકનો પુરુષાર્થ અમૃતરસ, શાંતરસ, સુધારસ પીવાનો હોય છે તેથી કવિ ચેતનને વૃક્ષની ઉપમા આપી બીજી કડીમાં કહે છે :-

તરુવર એક પંછી દોઢ બેઠે, એક ગુરુ એક ચૈલા;

ચેલેને ગુજ્જ ચુન ચુન ખાયા, ગુરુ નિરંતર ખેકા..॥૧૨॥ અવધૂ॥

આ ચેતન વૃક્ષ પર બે પક્ષીઓ બેઠા છે. એક ગુરુ અને બીજો છે ચેલો. ગુરુ સ્વરૂપ (ચેતન) આત્મા છે ત્યારે ચેલા સ્વરૂપ છે મન. ગુરુ ચેલાને રાત-દિવસ હિતશિક્ષા આપ્યા કરે છે. તેને વારંવાર સમજાવે છે ૫॥ મનરૂપી ચેલો તો બાળોભોળો છે. તેથી તે વિષયાસકત બની ઇન્દ્રિયોદાસી દ્વારા આખી દુનિયાના પદાર્થને ભોગવ્યા કરે છે. તે જે સ્થાને અને જે ગતિમાં ગયો ત્યાં તેને ન્યુનાધિકર્પ॥ ઇન્દ્રિયોનો યોગ તો થયો જ છે અને વૈભાવિક પરિચિતિને આધારે ભોગ ૫॥ થાય છે ત્યારે આત્મગુરુ નિરંતર પોતાનાં શુદ્ધસ્વરૂપની મસ્તીમાં રમે છે, ખેલે છે.

આ મનને કબૂતર સાથે સરખાવી કહેવામાં આવ્યું છે કે રીતે કબૂતર અહીં તહીં ફરીને ચણ્યા કરે છે એ રીતે આ મન કબૂતર ૫॥ ચારે

બાજુથી મેળવ્યા જ કરે છે. તેની ભોગવાસના સમાસ થતી જ નથી. ચેતન તો આત્મભાવમાં ખેટ્યા જ કરે છે. આ કરીનો બીજો અર્થ ૫॥ થઈ શકે છે.

આત્મવૃક્ષ પર સુમતિ ને કુમતિ એવા બે પક્ષીઓ બેઠાં છે. કુમતિ બાધ્યભાવનો ચારો ચર્ચા કરે છે ત્યારે સુમતિ આત્મહિતનાં કાર્યોમાં રમ્યા કરે છે. સુમતિ ગુરુ સ્થાને રહી અંતર આનંદમાં ખેલે છે. એ રીતે ચિંતન કરતાં કુમતિ, સુમતિની જેમ શુભમન તથા અશુભમન ૫॥ લઈ શકાય. શુભમન હિતમાર્ગ હોવાથી ગુરુ સ્થાને વ્યવસ્થિત છે ત્યારે અશુભમાન વિષય-વાસનાના કીચડમાં રાત-દિવસ ફર્યા કરે છે. જ્યાં આનંદ આવે ત્યાં હલકા અને ન કરવા યોગ્ય ભોગના દા॥૧॥ ચણ્યા કરે છે. આમ વિચારતાં અનેક દિલ્લિએ બે પક્ષી થઈ શકે છે.

પરંતુ કવિએ અહીં બે પક્ષી કહી આંતરવૃત્તિ તથા બાધ્યવૃત્તિનું દ્વારા બતાવ્યું છે. બે પક્ષી બતાવી જીવમાં ત્યાગ અને ભોગ બે કાર્યો બતાવ્યા છે. જે સાધક આ બંને વૃત્તિને જોઈ દુષ્પત્તિનો ઉપશમ કરે એ જ મારા ગુરુ છે, તેમ ભારપૂર્વક કવિ કહે છે.

કવિ ત્રીજી કરીમાં કહે છે :

ગગન મંડલમેં અધબિચ કૂવા, જહાં હૈ અમીકા વાસા;

સગુરા હોવે સો ભરભર પીવે, નગુરા જાવે પ્યાસા... ॥ અવધૂ ॥ ૩॥

કવિના આ પદની એક એક કરી આશ્ર્ય ઉત્પન્ન કરે તેવી છે. કવિએ આ કરીમાં કૂવાની વાત કરી છે. તો જિશાસુ સાધકને જરૂર પ્રશ્ન થાય કે કૂવો કેવો ? તે ક્યાં છે ? તેમાં શું ભર્યું છે ? તેનો ઉપયોગ કો॥ કરી શકે ? વગેરે પ્રશ્નો થાય છે ૫॥ એ પ્રશ્નનું સમાધાન અંદરથી જ થાય છે “ગમનમંડલમેં અધબિચ કૂવા” આ ચર॥નું ઘ॥ ગહન રહસ્ય છે.

ચર્મચક્ષુ દ્વારા દેખાતાં સર્વરૂપી શરીરો પુદ્ગલનાં બનેલાં છે. કર્મોદયે વિવિધ પ્રકારનાં શરીરનો યોગ પ્રાસ થાય છે. જીવ અને કર્મનો સંબંધ ક્ષીર-નીર સમ કહ્યો છે. તેમ શરીર અને આત્માનો સંબંધ ૫॥ તેવા પ્રકારનો છે તો ૫॥ બજે એકરૂપ થઈ જતાં નથી. જીવ-અજીવ થતો નથી ને અજીવ-જીવ સ્વરૂપ બની જતો નથી કાર॥૨કે બંનેનાં સ્વભાવ જુદા જુદા

છે. શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી કહે છે :-

“જડ ને ચૈતન્ય બંને દ્રવ્યનો સ્વભાવ

ની લ ની ન

સુપ્રતીત ૫॥ બંને જેને સમજાય છે ”

આ રીતે કર્મ તથા ચેતન એક-બીજાને અનાદિ મળેલા છે. છતાં પોત-પોતાનાં સ્વભાવે બિન્ન છે. જીવ અસંખ્યાત પ્રદેશી છે. અને લોકાકાશ પ॥ અસંખ્યાત પ્રદેશી છે. એ લોકાકાશમાં ચાર ગતિનાં જીવોની ગતિ-અગતિનો વહેવાર ચાલે છે. એ લોકમાં છ દ્રવ્ય છે. લોકની મધ્યમાં મેરૂપર્વત તેની ઉપરની ચુલિકામાં આઠ દિશા બતાવતાં આઠ રૂચક પ્રદેશો છે તેની બરાબર સમદિશાએ પ્રત્યેક આત્મામાં આઠ રૂચક પ્રદેશો હોય છે. જે શુદ્ધ નિર્મળ તથા નિત્ય નિરાવર॥ હોય છે. સર્વ સંસારી જીવોનાં આખાયે શરીરમાં આત્મપ્રદેશો બ્યાસ છે ૫॥ તે બધાં કર્મમલથી મળિન છે. ત્યારે શરીરનાં મધ્યભાગે નાભિસ્થાને આઠ આત્મપ્રદેશો મૂળ સ્વભાવે જેવા છે તેવા જ છે. અનંતશાન, અનંતદર્શનયુક્ત અનંત આનંદ અને અનંતવીર્યયુક્ત આ પ્રદેશો છે. નાભિની આજુબાજુ આઠ પ્રદેશો શુદ્ધ સ્વરૂપે છે. માટે કવિએ ગગનમંડલમેં અધબિચ કૂવો કહ્યો છે. એ આત્મપ્રદેશમાંથી આનંદરસ જરતો રહે છે માટે કૂપ કહ્યો છે, આ આનંદરસનો અનુભવ સર્વ સામાન્ય જીવો કરી શકતા નથી ૫॥ જેને ગુરુનું સાનિધ્ય હોય તથા ગુરુસ્કૃપા હોય તેને એ અમૃતરસ પ્રાસ થઈ શકે છે. આ અમૃતરસ લેવાની વિધિ ગુરુદ્વારા જા॥વામાં ન આવે તો અનેકવાર પ્રા॥૧૧ તળાવે જઈ તરસ્યો આવે એવું બને છે.

કવિએ આ પદ દ્વારા ગુરુસ્પદનું મહાત્વ બતાવેલ છે અને ધ્યાનનું નિર્દર્શન કરેલ છે. પિંડસ્થ ધ્યાનનું સ્વરૂપ સંતો બતાવે છે કે પિંડસ્થ ધ્યાનમાં ધ્યેય તરીકે પાર્શ્વિ, આશ્રેયી, મારુતી, વારુ॥૧૧ અને તત્ત્વભૂ એમ પાંચ ધ્યેયની ધાર॥૧૧ કરવાની હોય છે ૫॥ આ ધાર॥૧૧ાઓ ગુરુગમથી ગુરુની સાનિધ્યમાં કરાય છે.

પિંડસ્થ ધ્યાનમાં શું વિચારવું ? આત્મા કર્મયોગે શરીરરૂપ પિંડમાં પડ્યો છે. આ પાંચ પ્રકારના પિંડમાં આત્મા અટવાઈ ગયો છે અને સ્વને

ભૂલી ગયો છે. દેણમાં જ આત્મબુધ્ધિ ધારાં કરી બેઠો છે. ૫ શરીર અને પોતે જુદા છે. મારો શરીર સાથે કોઈ સંબંધ નથી તેમ ભેદવિજ્ઞાનનું ધ્યાન ધરવું આ રીતે કવિ સાધકને પિંડસ્થ ધ્યાન તરફ લઈ જાય છે.

બીજી રીતે જોતાં સોનાની કાંતિવાળું ફજાર પાખડીના કમળનું ચિંતન કરવાનું તેનાં ઉપર સફેદ સિંહસન ઉપર બિરાજમાન કર્મનો નાશ કરવા પુરુષાર્થશીલ ચેતનરાજનું ચિંતન કરવું. આ આત્મચિંતન પાર્થિવધારાં કહેવાય છે. જે આપાં આગળ જોઈ ગયા છીએ. આ પ્રકારનાં ચિંતનથી ધર્મધ્યાન તથા શુકલધ્યાનનો માર્ગ ખુલ્લો થાય છે. આ બધી પ્રક્રિયા ગુરુ સમીપે કરી શકાય છે.

‘ગગન મંડલમેં અધનીચ કૂવોંા એ પદથી લોકનાં અગભાગે અને અનંત અલોકાકાશની વચ્ચે સિધ્ધક્ષેત્ર છે. જ્યાં અનંત સિધ્ધ ભગવંતો આત્માનંદમાં લયલીન છે. તેથી ત્યાં અમીકૃપ કર્યો છે. સિધ્ધ પરમાત્માના સ્વરૂપદર્શન ગુરુ વિના થઈ શકે નર્હી. નગુરા માંસને કોઈ લાભ થતો નથી. વળી બીજી એક રીતે જોતાં ગગન એટલે આપાં શરીર અને તેનો શીશનો ભાગ તે ગગનમંડલ ગાંધીય છે.

કવિ આ પદની ચોથી કરીમાં કહે છે :-

ગગન મંડલમેં ગડા વિહાઙ્ગી, ધરતી દૂધ
જ મ ત ય
માખન થા સો વિરલા પાયા, છાસે જગ ભરમાયા... ॥ અવધૂ ॥
૪ । ।

કવિ કહે છે, ગગનમંડળમાં ગાય વિયાંા એટલે કે સિધ્ધક્ષેત્રમાં વિરાજમાન અનંત સિધ્ધો કે જે શુદ્ધસ્વરૂપદર્શામાં અનંતકાળથી બિરાજે છે.

જેઓ પરમાનંદરૂપ પરમશાંતિ અનુભવી રહ્યા છે એવા એ સિધ્ધ પરમાત્માને સાક્ષાત્ અનુભવ અરિહંતો તથા કેવળી ભગવંતોએ પોતાનાં આત્મિક પરમપારિમાર્ગિક શુદ્ધભાવોમાં આત્માની નિર્મળ પર્યાયમાં કર્યો અર્થાત् સિધ્ધભગવંતનાં સુખોનો અનુભવ અરિહંતોએ કર્યો છે.

કહેવાય છે કે સર્વજ્ઞ ભગવંત અને સિધ્ધભગવંતનાં સુખમાં કે આનંદમાં અંશમાત્ર ૫ અંતર ન હોય એટલે ગાય તો સિધ્ધક્ષેત્રમાં વિયાંા અને અરિહંતોના મુખેથી અમૃત વરસ્યું. તેનું રસપાન ગાંધરો

જેવા વિરલ પરમ પુરુષોએ કર્યું. સિધ્ધો સિધ્ધક્ષેત્રમાં હોય છે ત્યારે અરિહંતો, કેવલીઓ, ગાંધરો, શ્રુતકેવલીઓ, ચૌદપૂર્વધરો પૃથ્વીનાં પટાંગાં બિરાજમાન હોય છે. એ મહાપુરુષોના અંતરમાં જાય્યું તેને વલોવી બધાને આપ્યું ૫ ગાંધરો માખાં મેળવે છે ને બીજા બધાએ સત્ત્વવિહીન છાશમાં આનંદ માન્યો.

સારાંશ કે સફુ કોઈ સત્ત્યધર્મને ભૂલી ગયા અને પુર્ણાલધર્મ પાછળ પડી ગયાં. બાલાક્રિયાઓમાં ધર્મમાની માનવ અજ્ઞાનતાને કારાં છેતરાઈ રહ્યો છે. મૂળ સત્ત્ય મૂકી દીધું અને છીતરાને પકડી રાખ્યા. એમ ક્રિયાઓમાં ધર્મમાની ઉત્તમક્રિયાઓ કરવા લાગ્યા ૫ અંતરભાવને ભૂલી ગયા. જેમ મૃત્યેફને આભૂષાં પહેંચાવવાનો કોઈ અર્થ નથી તેમ જ્ઞાન અને સમજાં વિનાની ઉત્તમક્રિયાઓ વાળો ધર્મ છાશરૂપ છે. ચમકતી ચીજમાં રૂપાની ભાન્તિ જેવી દશા સર્વસામાન્ય જીવોની થઈ ગઈ છે. તેમ છાશ જેવી પૌર્ણાલિક ક્રિયા છાથમાં આવતાં માનવ નાચવા-કૂદવા લાગે છે ૫ વાસ્તવિકતાને ભૂલી જાય છે.

સારાંશ કે અરિહંતોની વાંા ગાંધરોએ ઝીલી જમાવટ કરી તેમાંથી મંથન કરી માખાં-માખાં ગાંધરો વગેરે ખાઈ ગયા અને છાશ રહી તે સર્વ સામાન્ય માનવ પાસે આવી. કવિની આવી રહ્યસ્યભરી વાંા છે.

પાંચમી કરીમાં કયિશ્રી કહે છે :-

થડ બિનું પત્ર પત્ર બિનું તુંબા, બિન જિન્યા ગુજ્જ
ગ ય ;
ગાવનવાલેકા રૂપ ન રેખા, સુગુરુ સોહી
બ ત ય . . . । । અ વ ધ । । ૫ । ।

આ કરીનો મર્મ આશ્ર્ય પમાડે તેવો છે. સામાન્યદિશિથી જોતાં મૂળ વિનાનું પાંદડું અને પાંદડાં વિના તુંબદું કેમ સંભવી શકે ? વળી જેાં ગાંધ ગાયા તે જીબ વિનાનો મૂંગો અને નામરૂપ વિનાનો હતો તેને કેમ ઓળખી શકાય ?

ભક્તિ કરતાં તંબૂરાનો તાલ મળે તો ભક્ત ભગવાનમાં તલ્લીન બને છે. ૫ એ તંબૂરાને નથી મૂળ, થડ કે પાન. તુંબડામાંથી બનેલો તંબૂરો વર્તમાનકાળે તેની પાસે કાંઈ નથી તેમ આત્મરૂપ તંબૂરો છે. તેને

કોઈ થડ, મૂળ કે પાન નથી. તે પ્રભુના ગું ગાય છે તો ચેતન આત્માને જીભ કે બીજી કોઈ પણ ઇન્દ્રિય નથી. તેને કોઈ રૂપ કે આકાર નથી. આ નામરૂપ વિનાનો આત્મા પ્રભુના ગું ગાવાવાળો છે પણ એ ઉત્તમ ગવૈયાની જો કોઈ ઓળખ કરાવનારને બતાવનાર હોય તો તે સદગુસ્થેવ છે. સદગુરુના સાથ વિના આત્મપ્રભુની પ્રાસિ શક્ય નથી. આ કડીમાં ધ્યાનનું સૂચન કરવામાં આવ્યું છે.

આ કડીમાં પદસ્થ ધ્યાનનો મહિમા ગવાયો છે. સાધક જ્યારે સ્વાત્મભાવોની સાધના કરવા બેસે ત્યારે તેને માનસપટ પર કોઈપણ આકૃતિ યા પદનું ચિંતન કરી પોતાના મનોભાવોને તેમાં જ જોડી દે છે. પદસ્થધ્યાનમાં જુદાં જુદાં પદ લઈને, ચેતનનું ધ્યાન કરવામાં આવે છે અને તેને સાલંબન ધર્મધ્યાન પણ કણી શકાય છે. અથવા નાભિ ઉપર સોળ પાંખડીના કમળની કલ્પના કરી, તેનાં એક એક પાન પર અ થી અ: સુધીના સોળ અક્ષરોનો જાપ કરવાથી મનની સ્થિરતા સધાય છે. એ જ રીતે હદ્યમાં ચોવીશ પાંખડીનું કમળ મુખપર આઠ પાંખડીના કમળની કલ્પના કરવાની અને દરેક પાંખડી પર જુદા જુદા સ્વરોની ગોઠવણ કરી જુદાં જુદાં પદોથી માનસિક જાપ કરતાં છેવટે બાધ્યભાવ છૂટી જાય છે. અને અંતરાત્મભાવ પ્રગટ થાય છે. આ દશા જ્યારે પ્રગટ થાય છે ત્યારે અંદરમાંથી એક નાદ સંભળાય છે જેને શાસ્ત્રોમાં અનાહૃત નાદ કહ્યો છે. ધ્યાન દ્વારા ધ્યાતા-ધ્યાનની એકતા થાય છે. જેને અંદરથી ગાન શરૂ થાય છે તેને બાધ્ય તંબૂરાની જરૂર રહેતી નથી, જીથી ઉચ્ચારણની જરૂર રહેતી નથી. તેને તો અંદરથી જ ગાન શરૂ હોય છે.

જ્યારે ધ્યાતા-ધ્યાનની એકતા સધાય છે ત્યારે ધર્મધ્યાનનાં બીજા પાયામાં ચિત્ત પ્રવેશ કરે છે. એ દશામાં જીવ આનંદ-પ્રમોદનો અનુભવ કરે છે.

આ સ્થિતિમાં જીનાર પોતે જ છે. બાધ્યમાં કાંઈ ન હોવા છતાં સત્તારૂપે બધું જ છે તે સ્વયંને જરૂર જાય છે. કવિએ આ કડીમાં ઘરૂ ઊંડુ તત્ત્વજ્ઞાન પીરસ્યું છે. ફેલે કવિશ્રી આ પદની છેલ્લી કડીમાં કહે છે :-

આતમ અનુભવ બિન નહીં જાને, અંતર જ્યોતિ જગાવે;

ઘર અંતર પરખે સોહિ સૂરતિ, ‘આનંદધનત્ત પદ પાવે...। અવધૂ। ૪ ॥

આ પદની ગંભીરતાનું સમાધાન આ છેલ્લી કડીમાં આપેલ છે. કવિ કહે છે, આત્માનુભવ વિના એ વસ્તુઓને જારી શકાય નહીં. અનુભવમાં ફક્ત બુધ્ધિવ્યાપાર જ ચાલી શકે નહીં કારણકે બુધ્ધ મર્યાદિત છે તેમજ તેમાં સ્ખલનાને અવકાશ છે. ત્યારે સ્વાત્મભવ સમયે પાકો નીચીય છે. વસ્તુસંબંધી બાધ્યજ્ઞાન પણ પરંપરાએ તેમાં પણ આત્મજ્ઞાન કારણભૂત છે ત્યારે આત્માનુભવના યોગે અંતર-જયોત પ્રગટ થાય છે. એ જ્યોતિમાં પદાર્થ પ્રતિભાસની સાથે પોતે પોતાને જુએ છે તથા જારી છે.

માનવ પોતાની બુધ્ધમતાથી ગમે તેટલો આગળ વધે પણ જ્યાં સુધી આત્માનુભવરૂપ જ્ઞાન થતું નથી ત્યાં સુધી વાસ્તવિકતાને પામી શકતો નથી. પોતે શું છે? પોતાનું સ્થાન શું છે? તથા કઈ શક્તિ વડે દરેક કાર્ય થાય છે તે જારી શકતો નથી. તેથી કવિએ આ પદમાં ચાર વાત કરી છે. (૧) તત્ત્વ સંવેદન (૨) આત્માનુભવ (૩) અંતરજયોતિનું પ્રાગટ્ય (૪) અંદરની સત્ય તત્ત્વપરીક્ષા.

જ્યારે સ્વપરનું જ્ઞાન અને ઊંડામાં તેનું દર્શન થાય છે ત્યારે આનંદધન પદની પ્રાસિ થાય છે. છેલ્લી કડીમાં આખા પદનું રહ્યસ્ય ખૂલ્લી જાય છે. અંતરનાદની આવશ્યકતા અને બાધ્યત્વાગની મહત્ત્વા સમજવા જેવી છે.

આ પદમાં પરમપદની પ્રાસિમાં અંતર પુરુષાર્થને અધિક સ્થાન છે.

કવિ આનંદધનજ્ઞાન કેટલાક ઉત્તમ પદોમાંનું આ પદ ગરૂય છે. અધ્યાત્મ માર્ગમાં ગુરુની આવશ્યકતા અને ગુરુગમથી પ્રાસ થતાં જ્ઞાનને કવિએ જુદા જુદા ચિત્રો દ્વારા પ્રકાશયું છે. કવિની કાવ્યશૈલી અજોડ છે જે આ પદમાં જોઈ શકાય છે.

૫૬-૮૮

“અવધુ એસો જ્ઞાન વિચારી” ।

કવિશ્રી આનંદધનજી મહારાજના આ પદનો એક એક શબ્દ મોતીસમ જઈ છે. સરલ લાગતા આ પદમાં ઊંડાનાં દર્શન થાય છે.

આજ સુધી કવિની ભાષામાં ચેતના સ્વભાવે શુદ્ધ અને ચેતન અશુદ્ધ જોવા મળે છે. ચેતનને કારા ચેતના દુઃખી છે તેવું દરેક સ્થાને જોયું પણ હવે કવિની દસ્તિ પાસું ફેરવે છે કવિ કહે છે, કે ચેતન તો હંમેશાં સ્વભાવે શુદ્ધ જ છે. પરંતુ ચેતના એટલે કે પરિપીત પુદ્ગલ તરફ વહે છે જેથી કર્મબંધ થાય છે, અને તેથી ચેતન આવરિત થાય છે. ચેતન જ્યારે સંસારદ્શામાં વર્તતો હોય ત્યારે તેની શક્તિનો ઉપયોગ પૌદ્ગલિક ભોગો ભોગવવામાં થાય છે.

જૈનદર્શનમાં જીવ અને અજીવ એ બે તત્ત્વોનો સંબંધ અનાદિકાળથી માનવામાં આવે છે. બંને અભિન્ન જીવા છતાં સ્વભાવે બંને ભિન્ન છે.

ચેતન પર્યાયદસ્તિએ ખેલતો હોય ત્યારે મતિના આધારે કાર્ય કરતો જઈ છે. પણ જ્યારે દ્રવ્યદસ્તિ ખૂલે છે ત્યારે મતિમાં વિશુદ્ધિ આવે છે. પર્યાયભાવો પ્રગત હોવા છતાં દ્રવ્યભાવે મતિ પરિમાન પામે છે.

વાસ્તવિકતાએ જોતાં ચેતન તો ચેતન જ છે. તેમાં કોઈ ફરક નથી. પણ કર્મ પરિમાનને આધારે મતિ પર્યાયનું પરિમાન લાગે છે.

આ પદ પર ચિંતન કરતાં લાગે છે કે આત્મા દરેક અવસ્થામાં એક સરખો જ છે. પણ મતિ સંયોગ જેવા મળે તે રૂપે પરિમી કાર્ય કરે છે.

આ પદના પ્રથમ ચરામાં શુદ્ધ નિશ્ચયનયની વાત કરવામાં આવી છે. ચેતન નથી સ્ત્રી કે નથી પુરુષ ! તો આ જગતમાં સ્ત્રી, પુરુષનાં જે ભેદ ઊભા થાય છે તે શુદ્ધ ભ્રમાત્મક જ્ઞાન છે ? ત્યારે કવિ કહે છે, સ્ત્રી કે પુરુષએ તો પૌદ્ગલિક ભાવોની વાજાર છે. મતિ જે રૂપે પરિમાને તે રીતે કાર્ય થતાં તે પ્રકારના પરિમાનદુપ ફળને પામે છે. તેથી મતિને જ્યાં જેવું સ્થાન મળે ત્યાં તે રૂપે પરિમાને છે. સત્યજ્ઞાન તો એ જ કદ્દી શક્તિ કે જે વસ્તુને વસ્તુગતે ઓળખે તથા તેનું વાસ્તવિક જ્ઞાન થાય. કોઈ વખત ભ્રમાત્મક જ્ઞાનને સત્યજ્ઞાન માની લઈએ છીએ. રજજુ સર્પ ન્યાયે. આ ભ્રમાત્મક જ્ઞાન છે. આત્મજ્ઞાન થતાં ભ્રમ ભાંગી જાય છે. તત્ત્વવિચારા તથા આત્મજ્ઞાન પ્રાગટ્ય માટે આ પદ ધરી જ મહત્વનું છે. ચેતન સ્ત્રી નથી કે પુરુષ નથી તો આ પુદ્ગલ સંબંધ કેમ છે ? કેટલા કાળથી છે ? કયાં કારા આ ભેદ ઊભો થયો છે ? તેમાં પોતાનું સ્થાન કયાં છે ? વગેરે અનેક પ્રકારની વિચારાને આ પદમાં સ્થાન મળે છે.

‘આશાવરી રાગ માં ગવાયેલ આ પદ ચિંતનના દ્વાર ખોલી નાખે છે.

અવધુ એસો જ્ઞાન વિચારી, વામે કોઝ પુરુષ કોઝ નારી ? અવધૂ બમ્મન કે ઘર નહાતી ધોતી, જોગી કે ઘર ચેલી; કલમાં પઢ પઢ બર્ઝ રે તુરકબી તો આપ હી આપ અકેલી... અવધૂ... ॥૩॥

આ કરીમાં પર્યાયભાવોમાં પરિમાનેલા ચેતનની દશા પર વિચારા કરવામાં આવી છે. કર્મયોગે ચેતન સંસારમાં નવા નવા રૂપ ધારા કરે છે. સ્વભાવને ભૂલી વિભાવને વશ બની જે સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે તે અનુસાર એ કાર્ય કરે છે.

ચેતના કેવા કેવા ખેલ કરે છે અને તેમાં મુખ્ય પાઠ કોનો છે ? સંસારદ્શાનું મૂળ કારા ચેતનાની પરદસ્તિ છે. તે કારા ચેતનને વિધ-વિધ પ્રકારનાં રૂપો ધારા કરવા પડે છે. ચેતન જ્યારે બ્રાહ્મણને ઘરે હોય ત્યારે ચેતના બે વખત સ્નાન પૂજાનું કાર્ય કરે છે. મરજાદી થવું, કોઈ બીજાનો સ્પર્શ માત્ર ન લેવો એવાં ધર્મનાં કાર્યો ચેતના એ સ્થાનમાં કરે છે. જો વળી જોગીને ઘરે ગઈ તો ત્યાં આજ્ઞાકારી વિનયવાન શિષ્યા

બનીને રહી, કવિ કહે છે, ચેલા - ચેલી જેટલા વધારે તેટલી તેની મહત્તમ અધિક અને સમાજમાં તેનું સ્થાન પણ અધિક. એ રીતે દાસીની જેમ જોગીને ઘરે રહે છે. કવિના એક પદમાં છે કે: - જોગીએ મેલી જોગજી કીધી, જતીએ કીધી જતજી આ રીતે ચેતના મુસલમાનને ત્યાં પેદા થઈ તો ત્યાં દિવસમાં પાંચ વખત નમાજ પઠવા, રોજી રહેવા, કુરાન ભાગવું વગેરે કાર્યો કરવાં લાગે છે. આ પદમાં 'તુરકડી' શબ્દ છે જે તુચ્છતાનો ભાવ પ્રગટ કરે છે. વહેવારિક ભાષામાં સાંભળીઓ છીએ કે 'આ છોકરો સાવ તરકડો છે' એટલેકે બોલાવવા જેવો નથી. બીજો અર્થ વટલી બ્રાહ્મી તરકડીમાંથી જાય' કહેવત છે. જૂના વખતમાં મધ્યપૂર્વના દેશોમાં મુસલમાનોની જુદી જુદી જાતિઓમાની એક જાતિ તે તુર્ક લોકોની હતી. તેઓ જ્યાં વસ્યા તે તુર્કસ્થાન ભારત ઉપર આકમણ કરનારા મુસલમાનોમાં તુર્ક લોકો હતા તેમાંના ઘણા ભારતમાં રહી ગયા. આ તુર્ક ઉપરથી તુરક શબ્દ આવ્યો. એને તુચ્છતા વાચક 'ડુ' પ્રત્યય લાગતાં તુરકડો, તુરકડી, તરકડો શબ્દો આવ્યા.

ચેતના ગમે તે સ્થાને કે સ્થળે જાય અને તે સ્થાને યોગ્ય પાડ તે ભણે છે. જેમ નાટક્યો વિવિધ પ્રકારનાં પાત્ર લઈ વિવિધ પ્રકારે વેશ ભજવે છે પણ વાસ્તવમાં તો તે વ્યક્તિ એક જ હોય છે. રંગ બેરંગી કપડાં બદલનાર માનવ તો તેનો તે જ છે એ રીતે કર્મધીન આત્મા કર્મદિન પ્રમાણ વિભિન્ન ગતિ - જાતિમાં જાય છે અને ત્યાં તેવા રૂપ તેમજ કાર્ય કરે છે. જો તે દેવ બને તો નાટક કરવાનાં કાર્યમાં રહે. તિર્યચ બને તો ગજીના કરવી, પ્રાર્થને મારી પેટ ભરવું અને જો તે કખાયને ઘરે જશે તો ઘેટાં - બકરાનો વધ કરવો વગેરે કાર્ય કરે છે ને અધમ કર્મ ઉપાર્જન કરે છે. પણ દરેક સ્થિતિમાં આત્મા તો તેનો તે જ છે.

ચેતન કર્મયોગે જ્યાં જન્મ ધારણ કરે છે ત્યાં તેની બુદ્ધિ તેવાં પ્રકારની થાય છે. એટલે કે મતિ નવા નવારૂપ ધારણ કરે છે. જો તે શેઠ બને તો તે હુકમ ચલાવે અને નોકર બને તો નમ્ર બની વારંવાર સલામ ભરે. આવા કાર્ય કરે છે, કારણકે બુદ્ધિમાં વિકાર પેદા થવાથી ચેતનામાં વિભાવદશા પ્રગટે છે. અર્થાત્ ચેતનામાં વિકાર જાગે છે ત્યારે બુદ્ધિ એ

પ્રમાણ રૂપ (આકાર) પામે છે.

આ રીતે સંસારના કીચડમાં ફસાયેલી ચેતના પરભાવે ભટકે છે. પણ ચેતન જ્યારે પોતાનાં મૂળ ધર્મો તરફ ખેંચાય છે ત્યારે ચેતનામાં પણ કુમભાવી ધર્મો તો હોય જ છે. આ રીતે જોતા મતિને ચેતના પણ કહી શકાય છે.

ચેતન આત્મા નથી સ્ત્રી કે નથી પુરુષ પણ આ ભેદ કર્મદિનને કારણ ઊભા થાય છે. આ કડીમાં કવિએ દ્રવ્ય પર્યાય તથા કર્મદિન તરફ વિશેષ ધ્યાન દોર્યું છે. કવિ આ પદની બીજી કડીમાં કહે છે :-

સસરો હમારો બાલો ભોલો, સાસું બાલ કુમારી;

પિયુઝી હમારો પોઢે પારઙ્ગીએ તો, મૈ હું જુલાવનહારી...અવધૂ... ॥૧૨॥

આ કડીનો ભાવ ધણી ગૂઢ તથા પ્રથમ દિનિએ હાસ્યાસ્પદ લાગે એવો છે. સાસુજી કુંવારી છે તથા ચેતના પોતાના સ્વામીને જુલાવનહારી છે. આ વાત આકાશ કુસુમવાત જણાય છે. છતાં પણ સિદ્ધર્થિગણાને ઉપમિતિ ભવપ્રપંચમાં પ્રતીકાત્મક કથા કહી છે તે રીતે જોતાં કર્મ મહારાજાની કાલ પરિણતિ રાણી છે. 'ઉપમિતિ ભવપ્રપંચમાં રૂપક રીતે કથા બતાવવામાં આવી છે. તેમ આ કડીમાં પણ કથારસ પીરસવામાં આવ્યો છે. કવિના દરેક પદમાં ચેતન તથા ચેતનાનું લાય છે. તેમ અહીં ચેતન તો બાળો ભોળો છે અને અવિશુદ્ધ ચેતના બાળકુંવારી જ છે. કારણકે મિથ્યાત્વ ગુણસ્થાનકમાં ચેતનાની એવી સ્થિતિ હોય છે કે 'બાવો બેઠો જપે ને જે આવે તે ખપે' ચેતનાની પણ એવી જ સ્થિતિ છે. તેને દરેક સ્થાને દરેક પદાર્થમાં ચાગભાવ, મોહભાવ થાય ત્યારે ભવિતવ્યતારૂપી દેવી (નિયતિ) ના હ્યાથમાં બધો દોરી સંસાર છે, તે ચેતનને એક ભવ સંવેદ્ય ગુટિકા આપી દે છે એટલે એક ભવમાં ભોગવા યોગ્ય આયુષ્યકર્મ વિગેરે કર્મ પરિપાકની આ બાળાગોળી ચેતનને આપી દે છે. અને ભવિતવ્યતાને આધારે પરિણામની ધારા વહે છે એટલે નિયતિ તેને ત્યાગ તથા ભોગનાં જૂલે - જૂલાવે છે. એ રીતે એક સ્થાનેથી બીજે ને બીજેથી ત્રીજે એમ ફર્યા કરે છે. છતાં જે તે જ છે. ફક્ત નામરૂપ બદલી જાય છે. એમ જોતા નાના - મોટા સ્થાને લઈ જનાર ભવિતવ્યતા ચેતનને જૂલે - જૂલાવે છે.

સંસ્કૃતમાં કહ્યું છે કે "કાર્યેષુ મંત્રી, મંત્રી, વચનેષુદાસી, મોજનેષુ માતા, શયનેષુ રંભા" નારી, પુરુષ પ્રત્યે જુદાં જુદા સમયે જુદા

જુદા ભાવ ધારણ કરે છે એટલે પતિને જુલાવનાર સ્ત્રી પણ હોય છે. આ ભાવ પણ પ્રગટ થઈ શકે છે.

આ કરીનો બીજો અર્થ ૫ નીકળે છે કે કર્મનુસાર ભવાન્તરમાં જે મા હતી તે આજે પત્ની બને છે અને પત્ની માતા પ બની શકે છે. બહેન મા બને છે તો મા બહેન પ બને છે ૫ જેની સાથે જેવાં કર્મબંધ હોય તેની સાથે તેવા સંબંધો બંધાય છે. આ વાતને શ્રી બુદ્ધિસાગરજ મહારાજ જુદી જ રીતે કરે છે:-

વ્યવહાર સમ્યકૃત્વરૂપ સસરો બાળો ભોળો ને સરલ છે. વ્યવહારધર્માચરારૂપ સાસુ ૫ અંતરંગ ધ્યાન કિયાની અપેક્ષાએ બાળકુંવારી જ છે. વ્યવહાર સમ્યકૃત્વ અને વ્યવહારધર્માચરારૂપ વડે શુદ્ધ ચેતન સ્વરૂપ આત્મ પ્રગટ થાય છે. એ ભાવ તે તેનો પુત્ર છે મતિ તેની પત્ની છે. મતિએ અંતરાત્મભાવને, આભ્યંતર, ભાવ અથવા વિવિધ ભાવના ઝૂલે-જુલાવ્યા કરે છે. વ્યવહાર ધર્માચરારૂપિના મિથ્યાત્વ ગુસ્થાનકથી આગળ વધી શકતું નથી. નિષ્પક્ષ રહી જે જિનવામાં સાંભળે તે સમ્યકૃત્વ પામે છે.

વ્યવહાર સમ્યકૃત્વ અને વ્યવહાર ધર્મકિયાથી બણિયાત્મા પોતાનું ભાવદૂપ છોડીને અંતરાત્મરૂપે પરિમાન પામે છે. પ્રથમ ગુસ્થાનકે જે મતિ હોય તે મિથ્યા પરિમયુક્ત હોય છે. મિથ્યાત્વનો રસ પાતળો પડતાં નિશ્ચય સમ્યકૃત્વને કારારૂપ મતિ સમકિત તરફ ઢળે છે. સમ્યકૃત્વ સન્મુખ જીવને પહેલાં ગુસ્થાનકમાં મિથ્યાત્વનો રસ ઘડ્યા રૂક્ષ હોય છે. ત્યાં એક દેશ તપશ્ચરારૂપ આદિ ચારિત્રની અપેક્ષાએ સક્રમ નિર્જરા થાય છે. વ્યવહાર સમકિત અને વ્યવહાર ધર્મકિયા અંતરાત્મભાવને ઉત્પન્ન કરવામાં જનકરૂપ હોવાથી માતા-પિતા તરીકે ગાય છે.

આ કરીનો નીચે પ્રમામા ૫ અર્થ ઘટાવી શકાય જેમ કે ચેતન-પતિ, ચેતના-પત્ની, અજ્ઞાનદશારૂપ સસરો અને તૃપૂરૂપ સાસુ અજ્ઞાનદશાને કારારૂપ આત્માને જ્યાં સારું લાગે ત્યાં ઢળી જાય છે. એટલે તે બાળો - ભોળો છે. બધાનું બધું સારું લાગે વળી તૃપૂરૂપને ગમે તેટલું આપો તો ૫ ધરાતી જ નથી. તેથી તે કુંવારી છે. ચેતના, અવિશુદ્ધ

પરિમાનાળી થતાં ચેતનને ચારગતિરૂપ સંસારમાં ઝૂલે - ઝૂલાવે છે. રાગ-દ્રેષ્ણનાં પારારૂપ પોઢાડે છે. અને ભોગ-વિલાસનાં રમકડે રમાડે છે. અર્થાત् આત્મરૂપ પતિને મતિરૂપ સ્ત્રી છે. મિથ્યાત્વરૂપ સસરો છે. મિથ્યાત્વભાવે તે બાળ ચેષ્ટા કર્યા કરે છે. મિથ્યાચરારૂપ સાસુ છે તે કુંવારી જ છે કારારૂપ તે જ્યાં ત્યાં ઢળી જાય છે. કર્મ પરિમાના પારારૂપ બણિયાત્મરૂપ પતિ પ્રમાદમાં પોઢયો છે. બુદ્ધિ કહે છે, પરભાવપરિતિરૂપ દોરી વડે હું તેને જૂલાવ્યા કરું છું. તે ઘોડિયામાં ચારગતિરૂપ ચાર ચાર પાયા છે. કર્મરૂપ પારારૂપ આત્મરામ સૂતો છે.

આ કરીમાં કવિશ્રીની નજર આત્મ પરિમાનની સાથે ગુસ્થ-દુર્ગુમાં પર સ્થિર થાય છે. કવિ આગળની કરીમાં અનોખી વાત કરે છે.

નહીં હું પરઙ્ગી નહીં હું કુંવારી, પુત્ર જઙ્ગાવનહારી;
કાલી દાઢીકો મેં કોઈ નહીં છોડ્યો તો હજુએ હું બાલ
કુમારી . . . અવધ . . . । । ૩ । ।

આ કરી અવિશુદ્ધચેતના બોલે છે, તે કહે છે, હું પરાલી નથી તો હું કુંવારી ૫ નથી કારારૂપ જો હું કુંવારી હોઉં તો મારા અનેક સ્વામી થવા આવે. વળી હું પરાલી હોઉં તો મારી એક સરખી દશા રહે ૫ તેમ બનતું નથી મારા પર જુદા જુદા ભાવો અધિકાર જમાવવા પ્રયત્ન કરે છે ૫ હું કોઈની થઈ નથી અને થવાની નથી. અવિશુદ્ધ ચેતન કહે છે, ભવિતવ્યતા નામની મારે એક પત્ની છે. લોકો તેને જ બહું ચાહે છે. હું તો ફક્ત નામ પૂરતો જ પતિ કહેવાઉં છું તે જ બધાની વ્યવસ્થા કરે છે. કોઈ તેને રોકી શકતું નથી ૫ બધાં તેની ઈચ્છાનો અમલ કરે છે. કોઈ રાજા કે ચક્રવર્તીને અથવા ઈન્દ્રને કે દેવને એમ કહે છે તમારી ભવિતવ્યતા સારી છે તો ઈન્દ્ર ૫ ખુશ-ખુશ થઈ જાય છે. ૫ જો રૂઠી જાય તો ઈન્દ્ર તથા ચક્રીને ૫ ઉદ્દેગ થઈ જાય છે. પદ્ધી સામાન્ય માનવની તો વાત જ કયાં રહી? તો ૫ નિયતિ કોઈ એકની થઈને રહેતી નથી. તીર્થકરો ૫ ભવિતવ્યતાને આધીન હોવા છિતાં અંતે બધું છોડીને શુદ્ધસ્વરૂપ પ્રગટ કર્યું. પુરુષાર્થ પાસે પ્રારબ્ધ પાંગળું બની જાય છે. આ કરીનો એક અર્થ શ્રી બુદ્ધિસાગરજ મહારાજ કરે છે કે મતિરૂપ સ્ત્રી કહે છે, હું કોઈ એકની થઈ નથી ને થવાની

પરિણથી માટે હું પરિલી નથી. પરિણત સત્ત્રીને તો એક જ પતિ હોય હું કોઈ એક આત્માની નથી, વળી હું કુંવારી પરિણ નથી કારણે કે જ્યાં આત્મા છે ત્યાં જ હું રહું છું. હું તો પતિવ્રતા સત્ત્રી જેવી છું એટલે કે હું જીવ સાથે જ સંબંધ ધરાવું છું. તેથી હું કાંઈ રસ્તે રખડતી સત્ત્રી જેવી નથી. કારણે હું પુત્રને જન્મ આપું છું અને જો સમ્યકૃત્વ પરિભર્દુપ હોય તો સમકિતર્દુપ બેટાને જન્મ આપું છું.

પરભાવદશામાં મેં સર્વ આત્માઓને ભોગવ્યા છે. ત્યાં દરેકને મારા તાજામાં રાખતી હતી. મિથ્યાદશામાં મારું બળ ખરેખર વિભાવમાં પરિભી પરભાવમાં રખડવામાં સમર્થ બન્યું હતું ત્યારે મારી દશા એવી હતી કે ન હું પરિલી કે નહોતી હું કુંવારી. મિથ્યાત્વ પરિભર્દુપ પામેલી મતિ વાસ્તવમાં કર્મર્દુપ પુત્રને જન્મ આપે છે. મિથ્યાત્વભાવથી રાગ-દ્વેષાદિ ભાવ પેદા થાય છે. જેથી જીવ સાથે કર્મર્દુપ વર્ગનો સંયોગ થતાં આત્મા પરવસ્તુમાં પરિભી કર્મર્દુપ જડ - પદાર્થનો ભોક્તા બને છે.

આ કદીમાં વિશ્વાનાં સમસ્ત દર્શનોનો સમાવેશ થઈ જાય છે. બુદ્ધિનો વ્યાપાર તે મિથ્યાભાવ છે. બુદ્ધિવાદી વાર-વિવાદી બને છે ત્યારે સમ્યકર્દર્શની આત્મજ્ઞાની વાદ-વિવાદમાં ન ઉત્તરતા નય તથા સપ્તબંગી દ્વારા વિવાદનો અંત લાવે છે અને દરેક પદાર્થનાં સત્યાંશને ગ્રહી કરે છે. સત્યઅંશનો સ્વીકાર બુદ્ધિનો વિષય હોવા છતાં યોગ્યતાનુસાર કાર્ય થાય છે.

જીવની જ્યારે યોગ્યતા પ્રગટે છે ત્યારે મિથ્યા માન્યતા છોડી સમ્યક્મતિ ધારણ કરે છે. એટલે પહેલાં ગુરુસ્થાનકે, ચોથા ગુરુસ્થાનકથી બારમા ગુરુસ્થાનક સુધી મતિ રહે છે. તેરમાં ગુરુસ્થાનકે જીવ મતિ મુક્તબની જાય છે. એટલે કે બારમા ગુરુસ્થાન સુધી શુભમતિ દરેક જીવને ભોગવે છે પરિણ મુક્ત જીવને તે ભોગવી શકતી નથી. શુભમતિ કેવળજ્ઞાનર્દુપ પુત્રને જન્મ આપે છે.

મિથ્યાત્વદશામાં પરિણ એક જીવની સાથે જ માત્ર સગપ નહિં બાંધવાની અપેક્ષાએ હું બાળકુંવારી ગાઉં છું વળી હું કોઈ એક જીવની સાથે સદાકાળ સગપ રાખતી ન હોવાથી પરિણ બાળકુંવારી જ છું. વળી કહે છે, ‘કાળી દાઢી કો એક નહીં છોડા’ એટલે કે અજ્ઞાન, મિથ્યાત્વ વગેરેને કાળી દાઢીવાળાની ઉપમા આપી છે. માટે જ મતિ કહે છે, કે

સંસારનો કોઈ જીવ એવો ન હતો કે મિથ્યામતિવાળો ન હોય એટલે મતિ કહે છે, મેં એકપરિણ કાળી દાઢીવાળો છોડ્યો નથી. બીજી દાઢીથી જોતાં સંસારનો દરેક જીવ કૃષ્ણલેશ્યામાંથી પસાર થયો છે એટલે જ્યારે તે કૃષ્ણલેશ્યામાં હોય ત્યારે મતિની હાજરી તો હોય જ છે. કૃષ્ણપરિભર્દુપ પામવાવાળી મતિ એ સમયે કૃષ્ણલેશ્યામય બની જાય છે.

આ મતિનું શું સ્થાન છે તે કવિશ્રી ચોથી કદીમાં કહે છે :-

અઢી દ્વીપમેં ખાટ ખદૂલી, ગગન ઓશીકું તલાઈ;
ધરતીકો છેડો આભ કી પિછોડી, તોયન સોડ
ભ ર ા ઈ . . . અ વ ધ . . . । । ૪ । ।

જૈન માન્યતાનુસાર મનુષ્યની વસ્તી અઢી દ્વીપમાં જ છે એટલે મતિજ્ઞાન મનુષ્યમાં હોવાથી કવિએ આ કદીમાં અઢી દ્વીપનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. અર્થાત્ મનુષ્ય અઢીદ્વીપમાં હોવાથી અઢીદ્વીપનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

અનાદિના મિથ્યાત્વી જીવને સર્વપ્રથમ સમ્યકૃત્વ મનુષ્યગતિમાં થાય છે. સમ્યકૃત્વ પ્રાસિ થતાં મતિ નિર્મળ તથા શુભ બની જાય છે. દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ ને ભાવરૂપ ચાર પાયાવાળો અઢીદ્વીપનો ખાટલો છે તેમાં ચેતન ચારે બાજુ આળોટે છે. અર્થાત્ મતિર્દુપ સત્ત્રી ત્યાં આળોટે છે. તેણે આકાશનું ઓશિંકું કર્યું છે કારણે કર્મર્દુપ સર્વથી ઉપર સર્વથસિદ્ધ વિમાન સુધી સમ્યકૃત્વી જીવને મતિ, શુંત, અવધિજ્ઞાન હોય છે. એ અપેક્ષાએ મતિ કહે છે, મારા માથા નીચે દેવલોક રાખ્યું છે અને ચાદર તો નીચે ધરતીના છેડા સુધી લાંબી અને ચૌદરાજલોક પ્રમાણ પહોળી ઓઢી છે. એટલે કે મતિજ્ઞાનનો વિસ્તાર ચૌદરાજલોક પ્રમાણ કહેલ છે. અને નીચે ધરતીના છેડા સુધી મતિ હોય છે. નારકી, દેવો તથા તિર્યાચો એ બધામાં સમ્યક્મતિ અને મિથ્યામતિનાં જીવો હોય છે ત્યારે મનુષ્યમાં સમ્યક્મતિ તથા તેનાંથી આગળ કેવળજ્ઞાનને દર્શન તથા ચારિત્રયુક્ત જીવો પરિણ હોય છે ને મિથ્યામતિવાળા મનુષ્યો પરિણ હોય છે. કવિ કહે છે, ચેતન મતિજ્ઞાનની આવડી મોટી ચાદર ઓઢી હોવા છતાં સોડ તો ટૂંકી જ છે. કારણે ચેતનની જ્ઞાનશક્તિ તો લોક તથા અલોકમાં લોક જેવડા અસંખ્યાત ખંડને પ્રકાશિત કરવાની તાકાત છે માટે મતિજ્ઞાનનું ક્ષેત્ર સીમિત છે. કવિ કહે છે, “તોય ન સોડ ભરાઈ” આટલું વિસ્તૃત જ્ઞાન

હોવા છતાં જગતના સર્વ સૂ”મ – બાદર શેય પદાર્થોને મારી મતિ જાઈ શકતી નથી. મતિજ્ઞાન પરોક્ષ જ્ઞાન છે. તેની ક્ષેત્રથી પણ મર્યાદા છે. ઇન્દ્રિયથી થતું જ્ઞાન હોવાથી ઇન્દ્રિયની ક્ષેત્ર મર્યાદાને લીધે તે ક્ષેત્રના શેય પદાર્થને જાઈવા જોવાનું કાર્ય કરે છે. જેમ કે ભગવતી સૂત્રમાં કહ્યું છે :-

‘વિષય વિષય સર્વષામિન્દ્રિયાજ્ઞાં સામાન્યેન જઘન્ય તોઙુલા સંખેય ભાગો વિષયઃ। ઉત્કૃષ્ટતસ્તુ શ્રોતેન્દ્રિયં શબ્દાન્તરૈર્વાતિમિશ્રા પ્રતિહતં શબ્દં દ્વાદશ યોજન પર્યન્તં શ્રૂજોતિ।

‘ચ”ગુષસ્તુ સાતિરેકં યોજનલક્ષં વિષયઃ। શેષાજ્ઞાં ધ્રાજ્ઞ રસન સ્પર્શાના નવ યોજનાનિ વિષયઃ।

બધી ઇન્દ્રિયોના સામાન્ય રીતે ઓછામાં ઓછો વિષય આંગુલનાં અસંખ્યાતમાં ભાગ પ્રમાણ છે. શ્રોતેન્દ્રિયનો વિષય બાર યોજન, ચક્ષુ ઇન્દ્રિયનો વિષય એક યોજન કરતાં પણ દૂરનાં વિષયને ગ્રહણ કરી શકે છે. શેષ ઇન્દ્રિયોનો નવ-નવ યોજન પર્યતના વિષયને ગ્રહણ કરી શકે છે. ઇન્દ્રિયજ્ઞાન પ્રમાણ મતિ વિસ્તાર પામે છે. સર્વ જીવ અપેક્ષાએ જીવ લોકમાં જ હોવાથી તથા જીવ પાસે મતિ હોવાથી સોડ ભરાતી નથી. કોઈ આચાર્યનો મત છે કે પ્રથમ સમ્યક્ત્વ માનવભવમાં થતું હોવાને કારણ મતિજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ અથી દ્વીપમાં માની શકાય ત્યારે કોઈ આચાર્ય ચારેય ગતિમાં સમ્યક્ત્વની ઉત્પત્તિ માને છે. આ રીતે કવિ મતિ જ્ઞાન સંબંધે વાત કરી છે.

કવિ આ જ વાતને આગળ વધારતા કહે છે :-

ગગન મંડલ મેં ગાય બીઆજી, વસુધા દૂધ જમાઈ;
સર રે સુનો ભાઈ। વલોજું વલોવે તો, તત્ત્વ અમૃત કોઈ
પણ ઈ . . . અ વ ધ . . . । । ૫ । ।

ગગનમંડલમાં ગાય વિચારી એટલે માનવનું મસ્તક એ આકાશ છે જ્યાં બુદ્ધિનો વિકાસ થાય છે. એટલે કે સર્વજ્ઞ પરમાત્માને કેવળજ્ઞાન પ્રગટ થયું અર્થાત્ કેવળજ્ઞાનરૂપ બચ્ચાનો જન્મ થયો. ત્યાર બાદ પ્રભુની વાતારૂપ દ્વારશાંગીનું દૂધ ધરતી ઉપર જમાવવામાં આવ્યું કારણ કે પ્રભુની વાતારૂપ અમૃતને પાચન તથા આચરણ માનવ સિવાય અન્ય જીવોમાં શક્ય નથી.

માટે તે વાતારૂપ દૂધ ત્રિસ્થિલોકરૂપ ધરતી પર જમાવ્યું કારણ પ્રભુ માનવ સહજ ભાષા વડે ઉપદેશ આપે છે. તેને ગાંધરો, ચૌદ પૂર્વધરો અને આચાર્ય ભગવંતો ચારજ્ઞાનવાળાને શુતકેવળીઓએ એ દર્શાનું વલોજું કરવા માંડયું. ઘણા મનોમંથનને અંતે સત્યતત્ત્વરૂપ માખણા માલિક તેઓ બન્યા અને છાશ સર્વજ્ઞાનો પીરસી. ભવ્યાત્માઓએ પ્રભુની વાતારૂપ સાંભળી મતાગ્રહ-કદાગ્રહ છોડી સત્યતત્ત્વને ગ્રહણ કર્યું. જ્યાં મતાગ્રહ, હઠાગ્રહકે કદાગ્રહ છે ત્યાં તે લોકોએ છાશ-છાશ ગ્રહણ કરી છે. આ સત્યતત્ત્વની છાશને સત્ય માની તેમાં જ ઓતપ્રોત બની જાય છે. ચરમશરીરી જીવો સત્યતત્ત્વને પામી તે જ ભવમાં અમૃતરસનાં ધૂંટ પી અમરતત્વને પામે છે ને શાશ્વત સ્થાને બિરાજે છે.

કવિશ્રી છઢી કડીમાં કહે છે :-

નહીં જાડું સાસરીએ નહીં જાડું પીયરીએ, પીયુઝીકી સેજ
ફિ બ છ ટ ઈ ;

‘આનંદઘન’ કહે સુનો ભાઇ સાધુ તો જ્યોત સે જ્યોત મિલાયાં...અવધૂ... ॥૬॥

ભવિતવ્યતારૂપ ચેતના કહે છે, આજ સુધી ભલે મેં ચેતનને નચાયો, રખડાવ્યો પરંતુ આખર તો હું તેની પત્ની છું. આર્યનારી છું. હું હવે મારે પિયર નહીં જાઉં.

કહેવાય છે કે જીવનું પિયર નિત્યનિગોદ છે. અનંતકાળ સુધી જીવ નિગોદના ધરમાં હતો. પણ અકામ નિર્જના બજે વ્યવહારરચિમાં આવ્યો ને ધીરે ધીરે અર્હી સુધી પહોંચ્યો એટલે ચેતના કહે છે, નિત્ય નિગોદ એવા મારા પિયરીએ હવે મારે નથી જાવું. વળી આજ સુધી વ્યવહાર સમકિતરૂપ સસરો અને બાધ્યર્મક્ષિયારૂપ સાસુને ધરે હતી પણ હવે તો હું ત્યાં પણ જવા ઈચ્છતી નથી.

બીજી રીતે જોતાં બહિરાત્મભાવરૂપ પિયરિયામાં હવે હું જવાની નથી પણ પણ મેં તો હવે આત્મસ્વામી માટે શુદ્ધ સમતારૂપ શૈચ્ચા બિધાવી છે. તેની સાથે હું સદાકાળ આનંદમન બનીશ. માટે હે સાધુઓ આત્મા જ્યારે પરમાત્મ સ્વરૂપ અનંત સિદ્ધોની સાથે આદિ- અનંતમાં ભાગે મળે છે ત્યારે તે અનંતસુખનો ભોક્તા બને છે.

કર્મયુક્ત ચેતના સાસરીઆમાં અને પિયરીઆમાં આંટા માર્યા કરે

છે. ૫ જ્યારે તેને ખ્યાલ આવે છે કે મારે કાર્ય મારો નાથ દુઃખી થાય છે ત્યારે તે વિચારા વડે નિર્ણય કરે છે કે હું હવે સ્વરૂપે સ્થિર થાઓ. જેમ જેમ સ્થિરતા વધતી જાય છે તેમ તેમ ચેતનાની એકતા વધતી જાય છે અને આનંદની લૂંટાલૂંટ થાય છે. પછી જેમ જ્યોતમાં જ્યોત મળે તેમ ચેતનમાં ચેતના મળી જાય છે.

ચેતન ચિંતન કરે છે કે આત્માના એકે એક પ્રદેશે લાગેલી અનંત કાર્માવર્ગાથી હું ન્યારો છું. પરભાવમાં ઉપયોગરૂપ રમાતા તે મારો શુદ્ધ ધર્મ નથી. હું જડ પદાર્થથી ન્યારો છું. મારું સ્વરૂપ જુદું છે. આમ સ્વરૂપ ચિંતન કરતાં, શુદ્ધ ઉપયોગમાં સ્થિરતા આવે છે. આત્માને શુદ્ધોપયોગમાં સ્થિર કરવાથી આત્માનો અચલ ગુણ પ્રગટ થાય છે.

આ પદ અધ્યાત્મની ચરમ સીમાનું છે. આ પદનો અર્થ ઘાંબીર છે. આ પદમાં શબ્દાર્થ કે વાચ્યાર્થ નથી લેવાનો પદ લક્ષા. તથા વ્યંજનાથી તાત્ત્વિક ને સૂચુમાં અર્થ ગ્રહણ કરી શકાય છે.

૫૬-૧૦૦

“બેહેર બેહેર નહિ આવે”

અખંડતાની અનુભૂતિ કરનાર શ્રી આનંદધનજી મહારાજે સાધનાના ક્ષેત્રમાં પોતાને જે જે અનુભવમાં આવ્યું તે એમાં પોતાના પદો તથા સ્તવનોમાં વ્યક્ત કર્યું છે. જે જ્ઞાન દ્વારા બીજા અનેક આત્માઓ સદ્ગર્મ સન્મુખ બને, શુદ્ધ સમ્યકૃત્વને પ્રાસ કરી સત્યતત્વને પામે તે માટે કવિએ પોતાના પદ સાહિત્યમાં સંસારના વિવિધ વિષયો આવરી લીધા છે.

આ પદ વ્યવહારલક્ષી હોવા છતાં આત્મજાગૃતિમાં ઝાલર સ્વરૂપ છે. સુષુપ્ત આત્માને જાગૃત કરી સીધો બેઠો કરે છે. આત્મસાધના કરવા ઈચ્છુક સાધકને કહેવામાં આવ્યું છે કે તમે માનવજન્મ, પંચેન્દ્રિયપુરુષ, ઉત્તમકુળ, આર્થક્ષેત્ર, સદ્ગુરુયોગ, સંયમમાં પરાક્રમ, સત્યશ્રદ્ધા વગેરે જે પ્રાસ થયું છે તે પુષ્પરાશિના યોગે મળ્યું છે માટે, આ મહામૂલા અવસરને હે ભવ્યાત્મા ! તું વધાવી લે.

‘આશાવરી રાગ માં કવિ કહે છે :-

બેહેર બેહેર નહિ આવે, અવસર બેહેર બેહેર નહિ
અ ત વ ;

જ્યું જાહે ત્યું કરકે ભલાઈ, જનમ જનમ સુખ
પ ા વ ` . . . અ વ સ ર . . . । । ૩ । ।

હે માનવ ! તું વિચાર કર કે અત્યારે તને જે માનવ જન્મનો સુપ્રસંગ સાંપડયો છે તે વારંવાર મળવાનો નથી. અવસર શબ્દનાં બે અર્થ થાય છે. એક અર્થ છે સમય બીજો અર્થ છે યોગ -સંયોગ.

આજે ને અત્યારે દરેક પ્રકારના સંયોગો મલ્યા છે. આવા સંયોગો પછી મળશે કે નહીં ? અત્યારે જે પ્રાસ અવસર છે તે વધાવી લે તથા ઉત્તમકામ કરી લે. કબીરજી કહે છે :-

મનખા જનમ પાયકે, ભજિયો ન રઘુપતિ
ર ા ય ;
તૈલી કેરા બૈલ જ્યું ।.....ફિર ફિર ફેરા
ખ ા ય ;

માનવ જન્મ મલ્યો છે તે સાર્થક કરી લે. તથા રામ નામ ભજીલે. નહીં તો ઘાંના બળદ જેવી છાલત થશે. આનંદધનજી પદ એમ જ કહે છે, હે માનવ ! તુંતારી કાયિક, વાચિક, અને માનસિક શક્તિને પ્રભુભક્તિમાં તથા સત્સાધનામાં લગાવી દે. કંઈક ભલાઈનાં કાર્ય કરી લે તેથી કરીને દરેક જન્મમાં તને સુખ મળતું રહે. જો કંઈક નહીં કરે તો આવેલ અવસર ચાલ્યો જશે. માનવજન્મ પામી માનવતા યુક્ત કાર્ય કરી લે. દયા, દાન, કરુણાં કાર્યો કરવાથી પુષ્પબંધ થાય છે અને એ પુષ્પના યોગે તને સદ્ગતિ પ્રાસ થાય છે. અને આત્મ વિકાસનો માર્ગ ખુલ્લો થાય છે.

હે ચેતન ! તું સ્વયંના હિતાહિતનો વિચાર કરી સન્માર્ગ ચાલ અને અવસરને સફળ બનાવી લે. કબીરજી આગળ પદ કહે છે :-

તું દયા પ્રેમ પુન દાનસે, કર ભલાઈ કા
સ ત ક ા મ ;
મૌત સમય ઓ ગાફલા, ના ફૂટી ચલે બદામ;

હે માનવ ! આ જગતમાં જન્મ ધારા કરી તારા મન, વચ્ચન કાયાથી જે શુલકામ થાય તે કરી લે. આ ત્રિયોગે કરેલ શુલ્કાશુલ્ક કર્મ પરભવમાં તારી સાથે આવશે. બાકી શરીર સંબંધી અને સંપત્તિ બધું જ અહીં રહી જશે કરોડ રૂપિયામાંથી એક ફૂટી બદામ પદ તારી સાથે નહીં

આવે કે નહીં તું સાથે લઈ જઈ શકે. પુષ્પકમાઇથી ભર્યા હથે આવ્યો અને ખાલી હથે ચાલ્યો જશે. અરે માથામાં કે ડોકમાં એક કાળો દોરો નાખ્યો હશે તે પણ તું સાથે નહીં લઈ જઈ શકે. ૫ જો પૂર્વના યોગે આજે તને શરીર સંપત્તિ તથા સારા સંયોગ મલ્યા છે તો તેના વડે સારા કાર્યો કરી લે. દીન, દુઃખી, ગરીબ માટે સંપત્તિનો ઉપયોગ કરી લે કારણે તન, ધન, જોબન, પરિવાર વગેરે છોડીને જવાનું છે તેથી તેનો મોહ છોડી દે અને ઉત્તમ કાર્યો કરી જીવનને સફળ બનાવી દે.

શ્રી આનંદધનજી બીજી કરીમાં કહે છે :-

તન ધન જોબન સબ હી જૂઠો, પ્રાજ્ઞ પ્રલકમે
જ ા વ ` . . . અ વ સ ર . . . । । ૨ । ।

હે માનવ ! જેને તું વધારે વહ્નાલ કરે છે તે શરીર, તેની યોવન અવસ્થા તથા શરીરને ટકાવી રાખવા અને સુવિધા સાચવવા ધન મેળવવા તું જે પ્રયત્નો કરે છે તે બધી મહેનત રાખનો ઢગલો બનાવવા બરાબર છે. બધું અહીં રહી જશે. ને ચેતન બધું છોડીને ચાલ્યો જશે.

કવિશ્રી ત્રીજી કરીમાં કહે છે :-

તન છૂટે ધન કૌન કામકો ? કાયકું કૃપજ્ઞ કહાવે ?...અવસર... ॥૩॥

આ શરીરે સંપત્તિ અને શરીરની સુંદરતા ઉપર મૂર્ખ માર્ગસો મારાપણાની બુદ્ધિ રાખે છે. જેમ કરોડો ઉપાય કરવા છતાં રેતીમાંથી ધી નીકળતું નથી તેમ અનેકો : ઉપાય કરવા છતાં તન, ધન, યોવનમાંથી સહજ નિત્ય સુખ પ્રાસ થઈ શકતું નથી પછી તેનો મોહ શા માટે રાખવો ? તારા આ ધનનો અર્થ શું છે ? ભલે તું ધનના ભંડાર ભરી રાખ, ૫ આખર તો મૂકીને જ જવાનું છે. શ્રી યશોવિજયજી મહારાજ આવી જ વાત કરે છે કે :-

પરિગ્રહ મમતા પરિ હરો, પરિગ્રહ દોષનું મૂલ સલૂં

પરિગ્રહ જે ઘરે ઘાં, તપ તપ જપ પ્રતિકૂલ સલૂં

માનવ તન - ધનના મોહમાં ફસાય છે. ધનની તૃપ્તિને કારણે સ્વયં ખાતો નથી. અને અન્યને ખાવા દેતો નથી. આવો કૃપણને કંજુસ માનવ ધનનાં મોહને કારણ આખરમાં દુર્ગતિમાં ચાલ્યો જાય છે.

અરે ! તે મેરુપર્વત જેવડા ધનના ઢગલાં કર્યા હશે તોપણ તારી સાથે

કાંઈ આવવાનું નથી માટે પુષ્પયોગે પ્રાસ થયેલ ધનનો સદ્ગ્યય કરી લે. કબીર કહે છે :-

ખાય પીકે ખિલાય કે કરલે અપના કામ;
ચલતી વખત રે નરો, સંગના ચલે બદામ;

હે માનવ ! તું તારી સંપત્તિનો ઉપયોગ સ્વ માટે કરી થોડા ૫ પરોપકારના કાર્ય કરી લે. કારણે અહીંથી જ્યારે તું વિદ્યાય થશે ત્યારે બદામનો એક ટૂકડો ૫ સાથે આવશે નહીં માટે કૃપણ વૃત્તિ છોડી ઉદાર દિલ બની જા. એક અનુભવી કહે છે, જે જીવ લોભને વશ થઈ ખાય નહીં અને ખાવા ૫ દે નહીં તે મરીને પોતાના જ ધનના ઢગલા ઉપર સાપ બનીને ફેં માંડીને બસે છે. અને દુર્ગતિને પામે છે. જેમ જેમ ધન વાપરવામાં આવે છે તેમ તેમ તેની વૃદ્ધિ થતી જાય છે. કબીરજી કહે છે :-

પાની બાઢે નાવમે, ધરમે બાઢે દામ;
દોનો હાથ ઉલેચીએ, યહી સયારી
ક મ ;

કબીરજી આ કરીમાં માનવ મનને જાગૃત કરી સન્માર્ગ દોરી જાય છે. હોડીમાં જો પારી ભરાય તો હોડી દૂબી જાય ૫ જેમ જેમ પારી ભરતું જાય તેમ તેમ બે હાથે ઉલેચવું તે જ યોગ્ય છે તેમ જેમ જેમ ધનની વૃદ્ધિ થતી જાય તેમ તેમ બે હાથે ઉલેચવું તે જ યોગ્ય છે. તેમ જેમ જેમ ધનની વૃદ્ધિ થતી જાય તેમ તેમ દાન કરવાથી ધન મળતું જ રહે છે ને ભાવિષ્યનું કાર્ય ૫ થતું રહે છે. અને વર્તમાનમાં કાંઈક કર્યાનો સંતોક થશે. તથા મનમાં શાંતિ અનુભવાશે. તેથી ધનનો સંચય ન કરતાં તેનો સન્માર્ગ ઉપયોગ કરવો ઘટે.

કવિશ્રી આ પદની ચોથી કરીમાં કહે છે :-

જાકે દિલમે સાચ બસત હૈ, તાકું ખૂદ ન ભાવે...અવસર... ॥૪॥

જેના દિલમાં સત્યપ્રતિ શ્રદ્ધા જન્મી છે તેમજ જેં સત્યનો જ આધાર લીધો છે. તેને કયાંય ૫ ઉની આંચ આવતી નથી ૫ એ સત્યનો પ્રયોગ વચ્ચે વ્યવહાર પૂરતો જ ન રહેવો ઘટે. ૫ જેના જીવનમાં શાસોશાસમાં અરે નસેનસમાં સત્ય વસી ગયું છે. તેનાં અંતર આંગારમાં અસત્ય તો પગ ૫ મૂકી શકતું નથી. પાતંજલ યોગસૂત્રમાં

કહ્યું છે: - “સત્ય પ્રતિષ્ઠાયાં – ક્રિયાફળાશ્રયત્વમ्” એટલે કે સત્યની પ્રતિજ્ઞા થતાં કિયા તથા ફળની એકરૂપતા થઈ જાય છે. તેનું જે વચન નીકળે તે સત્ય હરે છે. જેને શાસ્ત્રમાં વચનસિદ્ધ કહે છે. સત્યને સત્યરૂપે જા॥વું, જોવું અને અનુભવવું પછી અસત્ને સ્થાન નથી. એક વખત સત્યનો સ્વીકાર થયા પછી ખોટી વાત સાંભળવી ગમતી પ॥ નથી.

કવિશ્રી છેલ્લી કરીમાં કહે છે :-

‘આનંદઘનત્ત પ્રભુ ચલત પંથમે, સમરી સમરી ગુજ્જ ગાવે...અવસર... ॥૬॥

કવિ આનંદઘનજીએ સત્નો સ્વીકાર કરી સત્ને પામવા પૂ॥ પુરુષાર્થ ખેડ્યો ને સત્તને પ્રગટ કર્યું જેથી તેનો યોગનો વ્યાપાર સત્ના આધારે વહી રહ્યો છે. માટે તે કહે છે, હે સાધક ! તું સામાન્ય રસ્તે ચાલતો હો યા વિકસના માર્ગ હો પ॥ તું આનંદઘન પ્રભુનું સ્મર॥ કર અને તેનાં ગુ॥નુવાદ કર. તારો આનંદ તારી પાસે જ છે. તેનું ચિંતન કર અને તેમાં જ તારા ચિત્તને પરોવી બસ પ્રભુ સ્મર॥માં લાગી જા.

કવિશ્રીનું આ પદ માર્ગાનુસારી આત્મા માટે છે. ગૃહસ્થમાનવને ઉપદેશરૂપ આ પદ છે. જેથી એમાં દુર્બોધતા નથી પ॥ સીધો ઉપદેશ છે. જે સર્વસંસારી જીવમાં ઉપાદેય છે એવી ઉત્તમ વાતો કવિએ આ પદમાં કરી છે. કવિશ્રીએ આ પદમાં પુણ્યાનુંબંધી પુણ્ય ઉપર ભાર મૂક્યો છે.

૫૬-૧૦૧

“મનુ પ્યારા મનુ પ્યારા”

શ્રી આનંદઘનજી મહારાજે આ પદમાં પ્રથમ તીર્થકર શ્રી ઋષભદેવ ભગવાનની સ્તવના કરી છે. આનંદઘનજીનાં બીજા પદો કરતાં આ પદ

તદ્દન જુદું પડે છે. આ પદમાં તત્ત્વ વિચાર॥ નથી પ॥ પ્રભુની સ્તુતિરૂપ ગુ॥કીર્તન છે. તીર્થકર ચરિત્રમાં શ્રી ઋષભદેવ પ્રભુ માટે કહેવામાં આવ્યું છે ત્રીજા આરાના ચૌર્યાસી લાખ પૂર્વ અને નેવ્યાશી પક્ષ અર્થાત् ત્ર॥ વર્ષ અને સાડા આઠ મહિના બાકી રવા ત્યારે અખાડ વદ ચૌદને દિવસે ઉત્તરાષાઢા નક્ષત્રમાં ચંદ્રયોગમાં શ્રી વજનાભજનો જીવ સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાનથી ચ્યાવીને નાભિકુલકર અર્થાત્ નાભિરાજની રા॥ મારુદેવી માતાની કુક્ષીએ આવી ઉત્પન્ન થયા.

વર્તમાન અવસર્પિ॥ કાળના ત્રીજા આરાના અંતમાં ભગવાન ઋષભદેવનો જન્મ મારુદેવી માતાના ઉદરથી થયો. પહેલા, બીજા અને ત્રીજા આરામાં માનવપ્રા॥ કલ્યવૃક્ષના આધારે આરામથી જીવન જીવતાં હતા. કલ્યવૃક્ષ પાસેથી જીવન જીવવાનાં સર્વ સાધનો ઉપલબ્ધ થવાને કાર॥ કલ્યાચિ ભાવો થવાનું કોઈ કાર॥ ન હતું છિતાં માનવ કોઈ વખત ભૂલ કરે તો એ સમયનાં કુલકર વ્યવસ્થા માટે દંડનીતિ અપનાવતા હતા. જેમકે કલ્યસૂત્રમાં કહ્યું છે કે ત્રીજા યશસ્વી અને ચોથા અભિયન્દ કુલકરના સમયમાં નાના અપરાધને માટે ‘હાકાર॥ નીતિ અને મોટા અપરાધ માટે ‘માકાર॥ નીતિનો પ્રયોગ ચાલતો હતો. કાળક્રમે જ્યારે ‘માકાર॥ નીતિ પ॥ નિષ્ફળ જવા લાગી ત્યારે ‘ધિકકાર॥ નીતિનો પ્રાર્દ્દ્ભાવ થયો. આ નીતિ પાંચમાં પ્રસેનજિન, ઇક્ષ્વા મરુદેવ અને સાતમા કુલકર નાભિરાજ સુધી ચાલી. આ રીતે ખેદ, નિષેધ અને તિરસ્કાર એ મૃત્યુદુંઢથી પ॥ અધિક પ્રભાવશાળી સિદ્ધ થયા. કાર॥કે તે સમયની પ્રજા સ્વભાવથી સરળ, માનસથી કોમળ, સ્વયંશાસિત અને મર્યાદાપ્રિય હતી. અંતિમ કુલકર નાભિના સમયે યુગલિકની સભ્યતા જડપથી ક્ષી॥ થવા લાગી. એવા સમયમાં ભગવાન ઋષભદેવનો જન્મ થયો.

ભગવાન ઋષભદેવ જન્મથી જ અવધિજ્ઞાની તથા ક્ષાયિક સમકિતી હતા. તેઓ પ્રથમ તીર્થકર થશે તેવા ભાવો ભખાઈ ગયા હતા. તેઓશ્રી ચરમ શરીરી તથા એ યુગના કાંતિકારી યુગપ્રધાન પુરુષ હતા. તેથી લોકોમાં નવ જાગર॥ આવ્યું ને લોકોને જીવન જીવવાની કળા શીખવાડી ઉપરાંત ભોગ-ઉપભોગનાં સાધનોનો ઉપયોગ કરતાં શીખવી તેના ત્યાગનો

માર્ગ પણ બતાવ્યો. આ બધું હોવા છતાં તુ આ સર્વ પદાર્થથી જુદો છે તેવો ઉપદેશ સર્વ પ્રથમ પોતાના જીવનમાં અપનાવી સ્વયં સર્વસ્વનો ત્યાગ કર્યો અને અન્ય સર્વજીવો માટે ત્યાગ માર્ગ ખુલ્લો કર્યો. પણ જ્યારે તે રાજી થયા ત્યારે ઇન્દ્ર કુબેરને આજી કરી કે યુગમધર્માઓ સારી રીતે વિનીત થયા છે માટે વિનીતા નામે નગરીનું નિર્માણ કરો. ઇન્દ્રની આજ્ઞાથી કુબેરે બાર યોજન લાંબી, નવ યોજન વિસ્તારવાળી વિનીતનગરી રચી અને તેનું નામ અયોધ્યા રાખ્યું. પછી કુબેરે આવી રાજભંડાર છલકાવી દીધા અને ઋષભદેવ રાજી આરામથી રાજ્ય ધૂરા સંભાળવા લાગ્યા.

કાળક્રમે જગતમાં દગ્ગાખોરી, હિંસા, જૂઠ, ચોરી વગેરે અને ગુનાખોરી વધવા લાગી. પ્રભુનો સમય પાકતાં પ્રભુએ રાજ્યધૂરાનો, સ્વજન, પરિજનનો તથા બાહ્ય સર્વ પદાર્થનો ત્યાગ કરી જંગલની રાહ પકડી. પ્રભુને એક વર્ષ સુધી અંતરાયકર્મના યોગે અન્ન અને પાણી ન મળ્યાં. ઋષભદેવ ભગવાને એક ફજાર વર્ષ સુધી ઘાતીકર્મનો ક્ષય કરવા ઉત્કૃષ્ટ સાધના શરૂ કરી. ઘાતીકર્મનો ક્ષય થતાં કેવલજ્ઞાન, કેવલર્દ્શન ગુણ પ્રગટ થયા. પ્રભુએ સર્વજ્ઞ થયા પછી સર્વ જીવો માટે ત્યાગમાર્ગનો ઉપદેશ શરૂ કર્યો. પ્રભુના પ્રથમ ઉપદેશમાં જ સાધુ-સાધ્યી તથા શ્રાવક-શ્રાવિકરૂપ ચાર તીર્થની સ્થાપના થઈ જેથી પરમાત્મા અરિહંત અર્થાત् તીર્થકર કહેવાયા. આદિનાથે સાધુ-સાધ્યી માટે મહાવત અને શ્રાવક-શ્રાવિકાઓ માટે મધ્યમ માર્ગરૂપ અપ્રતનો નિયમ રાખ્યો. આદિનાથ આદિ રાજી હતા. આદિ ધર્મ નેતા. આદિ સાધુ આદિ ઉપદેશક અને આદિ સર્વજ્ઞ તેમજ આદિ તીર્થકર હતા.

આ પદમાં એ મહાપુરુષના જીવનની વિશેષતા પર પ્રકાશ પાડવામાં આવ્યો છે. ‘આશાવરી રાગ માં ગવાયેલ આ પદમાં કવિ કહે છે કે:-

મનુ પ્યારા મનુપ્યારા, રિખભદેવ મનુ પ્યારા...[એ આંકળી]

પ્રથમ તીર્થકર પ્રથમ નરેસર, પ્રથમ યતિગ્રત ધારા...રિખભદેવ ॥૧॥

માનસ શાસ્ત્રનો એક નિયમ છે કે માનવને જે વ્યક્તિ પ્રત્યે અધિક પ્રેમ હોય તેનું નામ વારંવાર તેના મોઢામાં આવે છે. પ્રભુપ્રેમી ભક્તનાં મોઢામાં રાત-દિવસ પ્રભુના નામનું રટ હોય. તેનાં શાસે-શાસે પ્રભુ

નામનું ગુજરાન હોય તેથી જ કવિ પણ ઋષભદેવની ભક્તિ કરતાં કરતાં કહે છે કે હે નાથ ! મારા પ્રભુ તમે તો પહેલાં તીર્થકર, રાજી પણ પહેલા અને નિગ્રંથ (સાધુવતધારી) સંયમી પણ તમેજ પ્રથમ હતા. પ્રભુના જીવનનું દર્શન કરાવતાં કવિ પ્રભુની સ્તુતિ કરે છે. આ પદની અંદર પ્રભુનું જીવન વૃત્તાંત કહેવામાં આવે છે.

કવિશ્રી આ પદની બીજી કડીમાં કહે છે કે:-

નાભિરાયા મરુદેવીકો નંદન, જુગલા ધર્મ નિવારા... ॥ રિખભ ॥ ॥ ૨॥

કવિ કહે છે કે નાભિરાજાનો લાલ અને મરુદેવી માતાનો નંદ મને બહું વહાલો લાગે છે. કારણે રિખભદેવ કાંતિકારી મહાપુરુષ હતા. ભગવાનનો આત્મા માતાના ઉદરમાં આવ્યો ત્યારે મરુદેવી માતાને ચૌદ સ્વાન્ન આવે છે. તેમાં પ્રથમ સ્વાનમાં ઋષભ દેખાયો. જેથી જન્મેલા પુત્રનું નામ ઋષભ રાખવામાં આવ્યું. જન્મ પછી શિશુના ઉર સ્વાન ઉપર ઋષભનું લાંછન હતું. ઋષભ એટલે ભાર વહન કરનાર તથા ધૂસર ધાર ॥ કરનાર તે પ્રમાણે ઋષભકુમારે રાજ્યની ધૂરા પકડી અને સર્વપ્રથમ જુગલધર્મનું નિવાર ॥ કર્યું ને નવકાંતિનો જુવાળ ઊભો કર્યો. તેઓશ્રીએ પોતાનાં ઘરથી જ કાંતિની તેમજ યુગલધર્મ નિવાર ॥ની શરૂઆત કરી. એક વખત યુગલ તાડવૃક્ષની નીચે રોમી રખ્યું હતું. ભવિતવ્યતાવશ તાડની એક ડાળી તૂટીને નીચે યુગલ પુરુષ બાળક ઉપર પડી અને તે મરી ગયો. બાળકી રહી ગઈ. તેના માતા-પિતા પણ મરી ગયા હતા. બાળકી એકલી પડી જતાં રોવા લાગી અને જ્યાં ત્યાં ભટકવા લાગી. જેથી અન્ય થોડાં યુગલો મળી તે બાળકીને નાભિરાજ પાસે લઈ ગયા. નાભિરાજાએ ઋષભદેવની પત્નીરૂપે સ્વીકાર કર્યો અને ઘોષ ॥ કરી ઋષભદેવની પત્નીરૂપે.

ભરત અને બ્રાહ્મી બંને યુગલિક ભાઈ-બહેન હતા. તે જ રીતે બાહુબલિ અને સુંદરી પણ યુગલિક સગા ભાઈ-બહેન હતા. ઋષભદેવે ભરતની સાથે સુંદરીનાં અને બાહુબલિ સાથે બ્રાહ્મીનાં લગ્ન કરી યુગલધર્મનું નિવાર ॥ કર્યું. નાભિરાજાએ ઋષભકુમારને સુનંદા સોપી અને ઘોષ ॥ કરી કે સુનંદા ઋષભકુમારની પત્ની થશે. એવે સમયે ઇન્દ્ર આવી પ્રભુને પ્રાર્થના કરી હે નાથ ! આપ વ્યવહારમાર્ગના પ્રાપ્તા છો માટે આપથી જ

લગ્નવિધિની શરૂઆત થવી જોઈએ. આપ આજ્ઞા કરો અમે લગ્ન મહોત્સવની તૈયારી કરીએ કારણે આપને ત્યાંથી (૮૩) લાખ પૂર્વ ભોગાવલી કર્મ ભોગવવાનું છે. આ પ્રકારે ઇન્દ્રનું વચન સાંભળી ઋષભદેવે અવધિજ્ઞાન વડે જોઈ અનુમતિસૂચક નીચું મુખ કર્યું. પ્રભુનો અભિપ્રાય સમજીને ઇન્દ્ર મહારાજે લગ્નની તૈયારી કરવા બીજા અનેક દેવોને બોલાવ્યા. દેવલોકની અપ્સરાઓ ૫॥ લગ્નની તૈયારી કરવા આવી ગઈ ઇન્દ્રે બધાને જુદાં જુદાં કામ સંચોદની દીધા. તેમણે કહ્યું હે રંભા ! માળાઓ તૈયાર કર ? ઉર્વશી ! ઘરો લઈ આવો ? ધૂતા ! વરરાજના સન્માન માટે ધી, દર્ઢી લાવો. મંજુધોષા ! ઉજજવલ ગીતો ગવરાવો. તિલોતમા ! દ્વાર ઉપર સાથિયા પૂરો. હે સુગંધે ! તું સુગંધી વસ્તુઓ તૈયાર કર. મેના ! તું આવતા લોકોનો સત્કાર કર. હે સુકેશી ! તું કેશના અલંકાર તૈયાર કર. હે સહજન્યા ! તું જાનૈયાઓને ઉતારો બતાવ ચિત્રલેખા ! તું માયરામાં સુંદર ચિત્ર આલેખ.

આ રીતે વિવિધ અપ્સરાઓને જુદાં જુદાં કામ સંચોદી ઇન્દ્રે લગ્નની તૈયારી કરી. સુમંગલાને તથા સુનંદાને અપ્સરાઓ લગ્ન માટે તૈયાર કરે છે. ઇન્દ્ર મહારાજ પ્રભુને લગ્ન માટે તૈયાર કરે છે. ઋષભદેવ ચરિત્રમાં ઉલ્લેખ છે કે:-

પ્રભુને ૫॥ ઇન્દ્રે શા॥ગાર્ય, ચોરીમાં લઈ જઈ
બેસાર્ય.કરી થૈં થૈં વાજ વગડાવ્યા, વિધિપૂર્વક પ્રેમે
૫ ૨ ॥ ૧ ૦ ૪ । .

આ રીતે ઋષભદેવ ભગવાનથી લગ્ન પ્રથા શરૂ થઈ અને માનવ સમાજમાં એક નવી કાંતિ આવી. પ્રભુએ યુગલિકધર્મનો અંત લાવી જગતમાં વ્યવહારમાર્ગ શરૂ કર્યો સાથે મુક્તિમાર્ગનો ૫॥ પ્રારંભ કર્યો. યુગલ યુગમાં સાદાઈ ભર્યું જીવન હતું ૫॥ એ સમયે તપ, ત્યાગ, સંયમ કે જ્ઞાનધ્યાનની દૃષ્ટિ ન હતી. એ આરાને વિષે ઝેર નહિં, ઈર્ષાં નહિં, જરા નહિં, રોગ નહિં, કુરૂપ નહિં જેથી એ જીવો મરીને દેવલોકમાં જતાં ૫॥ નરકે ન જતાં ૫॥ એથી સંસાર પરિભ્રમ॥ અટકતું નથી માટે જ પ્રભુએ મોક્ષમાર્ગની પ્રરૂપ॥ કરી અને લોકોને નવો રસ્તો બતાવ્યો. માટે જ કવિ કહે છે કે મારા પ્રભુ મને બહુ વહીલા લાગે છે. તે॥ આત્માનંદનો રસ્તો

બતાવ્યો. એ પ્રભુ કેવા છે તે વિશે કવિ કહે છે કે:-
કેવલ લઈ પ્રભુ સુગતો પોહોતા, આવાગમન નિવારા...॥ રિખભ॥ ૧ ।

ભગવાન આદિનાથે આ રીતે ત્રેશઠ લાખ પૂર્વ સુધી રાજ્ય પાલન કર્યું. ત્યારબાદ બ્રહ્મલોકનાં અંતમાં રહેવાવાળા લોકાંતિક દેવો આવી પ્રભુને વિજસિ કરે છે કે હે પ્રભુ ! બહુ જ લાંબાકાળથી ભરતક્ષેત્રમાંથી મોક્ષમાર્ગ નષ્ટ થઈ ગયો છે માટે આપ ધર્મતીર્થનું પ્રવર્તન કરી ભવ્ય જીવો પર ઉપકાર કરો. હવે આપ ધર્મ તીર્થ ચલાવી, પરમ સુખનો માર્ગ ખોલો. સંસારથી વિરક્ત ભગવાને રાજ્ય વ્યવસ્થાનો ભાર ભરત, બાહુબલી વગેરે પુત્રોને સંચોદી એક વર્ષ વરસીદાન આપી, દાનધર્મ પ્રવર્તાવી ચૈત્રવદ આઠમે ઉત્તરાખાડા નક્ષત્રમાં દિવસનાં ચોથે પહોરે દીક્ષા અંગીકાર કરી.

પ્રભુનો દીક્ષા મહોત્સવ દેવ, ઇન્દ્રો, દાનવને માનવ મળીને કરે છે. જેને દીક્ષા કલ્યાણ કહેવાય છે. દીક્ષા પદ્ધી ભગવાનને એક વર્ષ પદ્ધી આહાર મળ્યો. એક વર્ષના ઉપવાસ કરી પ્રભુએ જ્ઞાન, ધ્યાનયુક્ત રહી વિચરણ કર્યું. ભગવાને રાજપાટ, ઘરબાર, સુખ વૈભવનો ત્યાગ કરી સંયમ માર્ગ સ્વીકાર્યો. કર્મશાનુને ભગવવા કેસરિયા કરી રહેમેદાન પડ્યા. ભવના બીજરૂપ રાગાદિ ભાવોનો સમૂહ નાશ કર્યો જેથી ચારઘાતીકર્માનો ક્ષય થતાં જ્ઞાતા, સ્વરૂપ કેવલજ્ઞાનને દેખરૂપ કેવલર્દ્ધન અને અનંત વીર્ય અનંત આત્મિક શક્તિ મોહકર્મના નાશથી વીતરાગતા પ્રગટ કરી. ઘાતીકર્માનો નાશ થતાં સંસારનો ક્ષય થઈ જાય છે. સંસારનું આવગમન અટકી જાય છે.

પ્રથમ તીર્થકર પરમાત્માએ એક હજાર વર્ષ સુધી કર્મો સામે યુદ્ધ કર્યું.

કલ્યસૂત્રમાં કહ્યું છે કે:- કોશલિક અર્હત ભગવાન ઋષભદેવે પોતાનાં દેહ તરફનું લ ”ય છોડીને પોતાનાં આત્માને ભાવિત કરતાં થક એક હજાર વર્ષ વ્યતીત થઈ ગયા ત્યારે હેમંતઋતુના ચોથા મહિના અને સાત પક્ષ અર્થાત્ ફાગ॥ વદ અગિયારસનાં દિવસે પૂર્વાફનમાં પુરિમતાલનગરની

બહાર, શક્તમુખનામનાં ઉધ્યાનમાં, ઉત્તમવડના ઝાડ નીચે ધ્યાન ધરીને બેઠા હતા. તે સમયે નિર્જળ અકૃમતપ કરેલ હતું. ઉત્તરાષાઢા નક્ષત્રનો યોગ થતાં ધ્યાનમાં સ્થિત રહેલાં ભગવાનને ઉત્તમ એવું અનંત કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું તે વડે તેઓ આખા લોકાલોકનાં ભાવ જોતા જાઈતા વિચરવા લાગ્યા. અધાતીકર્મને નણિવત્ત બનાવી કેવળપર્યાયે વિચરવા લાગ્યા. ભગવાન ઋષભદેવનું પ્રથમ સમોશરીર વનિતાનગરમાં ફાગીવદ અગિયારસના થયું. તેમના દર્શન કરી માતા મરુદેવી ને કેવળજ્ઞાન થયું અને ત્યાં જ હાથીની અંબાડી પર બેઠાં બેઠાં અધાતીકર્મનો ક્ષય કરી મોક્ષમાં પદ્ધાર્યા. ભરતના પાંચસો પુત્રો, સાતસો પૌત્રોએ અને બ્રાહ્મીએ પ્રવર્જયા અંગીકાર કરી. ભરત તથા સુંદરીએ બારવ્રત અંગીકાર કર્યા. આ રીતે તીર્થકર પદ પ્રાસ કર્યું. તેમના પ્રથમ ગીર્ધર ભરતનો પુત્ર ઋષભસેન થયા. આ પ્રકારે કેવળપર્યાયમાં એક લાખપૂર્વમાં એક હજાર વર્ષ ઓછું કેવળીપીર રહ્યા. ચોર્યાસી લાખ પૂર્વનું પૂરી આયુષ્ય ભોગવીને વેદનીય, આયુષ્ય નામને ગોત્ર એ ચાર અધાતીકર્મનો ક્ષય કરી આ અવસર્પિકાળનાં સુષ્ટમ-દુષ્ટમ નામના આરાનો ઘરી કાળ વ્યતિત થયો ત્યારે ત્રિજ્ઞા આરાને ત્રિર વરસ અને સાડા આઠ માસ બાકી રહ્યા ત્યારે હેમંતઋતુનાં ગ્રીજા માસ, પાંચમા પક્ષે અર્થાત્ મહામાસના કૂળ પક્ષમાં અથવા મહાવદ તેરસે અષ્ટાપદ પર્વતનાં શિખરે શ્રી ઋષભદેવ ભગવાને દશ હજાર સાધુ સહિત પારી રહિત છજાઈ કરી અભિજિત નક્ષત્રનો યોગ થતાં પૂર્વાઙ્નમાં પલ્યંકાસને બેસી સર્વ દુઃખોનો અંત કરી સંસારમુક્ત થઈ નિર્વાપ પદને પામ્યાને સિદ્ધશિલા પર બિરાજમાન થયા, એવા મારા પ્રભુની મને શ્રદ્ધા હો, વચનની સ્પર્શના હો.

કવિ શ્રી છેલ્લી કરીમાં કહે છે કે:-

આનંદઘન પ્રભુ ઇતની વિનતિ, આ ભવ પાર ઉતાર...રિચ્ખભ... ॥ ૪ ॥

હે પ્રભુ ! આ જન્મ-મરી રૂપ સંસારમાંથી મને ઉગારો, અનાદિકાળથી મારો આત્મા કર્મ પરિભામને કારી અથડાય છે. હે પ્રભુ ! મારી તમને એટલી જ વિનંતી છે કે તમે જે રાહ પર ગયા તે રાહે ચાલવા મને પર શક્તિ આપો. આપની ભક્તિ કરતાં કરતાં અને આપના પાવન

ચર્ચાની સેવના કરતાં-કરતાં તમારા જેવા સ્વરૂપને હું પ્રગટ કરું. હે નાથ ! તમે તો સહૃના સ્વામી છો. મારા નાથ બની મારો હૃથ પકડો મને ભવરૂપ સંસાર સમુદ્રથી પાર ઉતારો.

આ ભવ સમુદ્રમાં મોહનાં મોટા મોજાં ઊછળે છે. મત્સરભાવથી વહેલ માછલીઓ છે. કોધનાં કાળોતરા સર્પો ફેરી માંડીને બેઠા છે. માયારૂપ મગરમચ્છ મને આખોને આખો ગળી જાય છે. ત્રિવેદનાં તેમાં વમળો ઊઠે છે. એ ભયંકર વમળોમાં હું ફસાઈ જાઉં છું માટે હે કૃપાળુ ! ઋષભ જિનેશ્વર હું તમને એટલું જ કહેવા ઈચ્છું છું કે મને આ મહા ભયંકર સાગરમાંથી પાર ઊતારી તમારાં પાવન ચર્ચાનો દાસ બનાવી દો.

કવિ આનંદઘનજીનું આ પદ આમ તો એક નાના સ્તવન જેવું છે પરંતુ એમનાં તત્ત્વજ્ઞાનગર્ભિત સ્તવનોની ફરોળમાં બેસે એવું આ સ્તવન નથી તો તેમનાં પદોમાં પર આ પદ જુદું તરી આવે છે આમ છ્ટાં એક કાવ્યકૃતિ તરીકે આ એક રસિક અને મધુર રચના છે.

શ્રી આનંદઘનજી મહારાજે આ પદમાં વાસ્તવિકતાના દર્શન કરાવ્યાં છે. આત્મજગૃતિ આ[[ા સતમાર્ગ તરફ અંગુલિ નિર્દેશ કરતું આ પદ 'કાઝી રાગ[[માં ગવાયેલ છે.

એ જિનકે પાય લાગ રે, તુને કહીયે કે તો...એ
આ ઠોર્ડ જામ ફિરે મદમાતો, મોહ નિંદરીયા શું જાગ રે...તુને...॥

૧ | |
હે ચેતન ! તને કેટલું કહું અને કયાં સુધી કહું ? હવે સમજે તો સારું ?
મેં તને અનેકવાર જિનેશ્વર પ્રભુનું સ્વરૂપદર્શન કરાવ્યું છે ને કહું છે કે
જિનેશ્વર કો[[છે ? કેવા છે ? જિન એટલે કે રાગ-દ્વેષને જિતનારા અને
સંસારના દુષ્મભાર્ગથી પાર ઉત્તરનાર તે જિનેશ્વર છે. તને તું પગે લાગ
પગે લાગવું એટલે નમ્ર બની પરમાત્માનું શર[[સ્વીકારવું કહેવાય છે કે
જેને શર[[જઈએ તેના જેવા થઈએ.

પ્રભુનો જીવ પ[[કોઈ વખત આપ[[જેવો હતો પ[[પુરુષાર્થ વડે
તેમ[[પરમપદને પ્રાસ કરી પરમાત્મા સ્વરૂપ પ્રગટ કર્યું.

પથરને ઘડતાં, ટીપતાં, ટોચતાં અ[[ઘડ પથર મજાની મૂર્તિસ્વરૂપ
બની જાય છે. એક મૂર્તિકારને તેની અદભૂત મૂર્તિ રચનાનું કાર[[પૂછીતાં
તે[[જ[[ાવ્યું કે ભાઈ મેં તો કાંઈ જ કર્યું નથી ફક્ત પથરના નકામા
ભાગોને કાઠતો ગયોને આ મૂર્તિનું સર્જન થઈ ગયું તેમ આત્મ જગૃતિ
આવતાં તથા કર્મદયને કાર[[આવતાં ઉપસર્ગ અને પરિસહો સહેતાં
આત્માનું ઘડતર થાય છે. તેમાં પ[[ચારિત્રનું ચ[[તર થતાં આ આત્મા
આત્મસમૃદ્ધિનું ગ[[તર કરે છે. તને સ્વયંને લાગે છે કે હે આત્મન્ ! તું જ
અનંતગુ[[ાનું ધામ છે. આનંદનો સાગર તથા તેજ પુંજ તું જ છો. અમાપ
વીર્ય અને સમતા શુદ્ધતા તારી પાસે જ છે. પદ્ધી તું શેનું અભિમાન કરે
છે ? પરમાં રમતો અને પરમાં ફરતો આત્મા વૈભવમાં વિલાસી બની
વિલસી રહ્યો છે અને ચાત-દિવસ મદોન્મત થઈ ફર્યા કરે છે. પારકું
પોતાનું માની અશાને અટવાઈ જાય છે. જેની સાથે ચેતનનો અત્યંતાભાવ
છે તેની પ્રાસિમાં શું કૂલાવાનું અને શું કરમાવાનું હોય ? હે માનવ ! તારી
પ[[દુર્દીશા થવાની છે. મોહરાજા તારા પર સાખાજ્ય ન જમાવે તે માટે
જાગૃત રહેજે.

જેમ સિંહબાળની ગર્જનાથી હેંટાઓ તથા તેનો માલિક ભાગી જાય
છે તેમ જિનેશ્વર પ્રભુની સિંહગર્જના સાંભળી આત્મસિંહને જાગૃત કરે છે.
અવ્યાત્માઓનું સિંહત્વ જાગૃત થતાં પુદ્ગલરૂપ હેંટા ભાગે છે.

ઉપભિતિ ભવ પ્રપંચમાં કહું છે કે મોહરાજાનું અવિટેશ શરીર છે.
મહામુઢ્ટા તેની પત્ની છે. મિથ્યાદર્શન, કુટટિ સેનાપતિની પત્ની છે. એ
મોહરાજાને રાગ કેસરી અને દ્વેષ કેસરી નામના બે પુત્ર છે. તેને મકરધ્યજ
નામનો સેનાપતિ છે અને તેની રતિ નામે પત્ની છે. તેના પુરુષવેદ,
સત્ત્રીવેદ અને નપુંસકવેદ નામનાં ત્ર[[દીકરા છે. સોણ કખાયરૂપ રમતો તે
બાળકોનો પરિવાર છે. આ પ્રકારે આત્મા મોહ પરિવારથી મુંજાઈ રહ્યો
છે. તેથી કોઈ વખત મોહ મદિરાપાન કરી નશામાં આત્મા પડ્યો રહે છે
માટે જ કવિએ મોહ, ઉંઘ ઉડાડવાની વાત કરી છે.

કવિ બીજી કરીમાં કહે છે કે:-

પ્રભુજી પ્રીતમ વિના નહીં કોઈ પ્રીતમ, પ્રભુજીની પૂજા ઘર્ણી ભાગ
ર ` . . . | | 2 | |

કવિએ આ કરીમાં 'પ્રીતમ[[શબ્દનો બે વખત પ્રયોગ કર્યો છે.
પ્રીતમ એટલે સ્વામી, ધ[[ી, નાથ તેમ ભક્તને અધિકમાં અધિક વહ્નાલ
હોય તો તે છે પ્રભુ દુનિયાદારીની પ્રીત વિષય-વાસનાયુક્ત છે ત્યારે પ્રભુ
સાથેની પ્રીત વિષય-વાસનાથી મુક્ત કરાવે છે. ભગવાનની પૂજા એ જ
ભક્તની ભાવના છે પ્રભુપૂજાથી આત્મા આધિ, વ્યાધિ અને ઉપાધિથી દૂર
રહે છે. અને નિજાનંદસ્વરૂપ પ્રગટ કરે છે. મનની એકાગ્રતા એ પૂજાનું
ઉત્તમ સાધન છે. ભક્તને ભગવાન પાસે પહોંચવા પૂજા એક પુલ સમાન
છે તેથી કવિ નિરંતર પ્રીતમ પૂજાની નમ્રભાવે યાચના કરતાં કહે છે કે:-
ભવકા ફેરા વારી ફરો જિનચંદા, 'આનંદઘનત્ત પાય લાગ રે... | તુને |||

હે જ[[ા ! મને આ ભવ સમુદ્રથી પાર ઉત્તરો. આ સંસારમાં
અનાદિકાળથી હું ફર્યા કરું છું. હું હવે થાક્યો છું આપને પગે લાગી વિનંતી
કરું છું કે જેથી મારા આનંદ સ્વરૂપને પ્રગટ કરી શાશ્વત સિદ્ધિ પ્રાસ કરું.

કવિશ્રીએ આ પરમાં જિનભક્તિનો મહિમા દર્શાવ્યો છે. મા[[સ
ભौતિકસુખમાં મદોન્મત બની મહાલે છે પ[[જેને ભવના ફેરા ટાળવા છે

તેને તો અરિહંત પરમાત્માનું શરૂ સ્વીકાર્ય વિના છૂટકો નથી એથી
તીર્થકર પરમાત્મા એ જ સાચા પ્રીતમ હોવા ઘટે.

૫૮-૧૦૩

“પ્રભુ ભજલે મેરા દિલ રાજી રે”

કવિશ્રી આનંદઘનજી આ કાચ્યમાં પોતાના મનને અથવા તો ચિત્તને
સંબોધે છે. ચેતન મનને સમજાવે છે. ચેતન સ્વયં ભગવત્ સ્વરૂપ છે જેમ
ભગવાન ભક્તને સમજાવે તેમ ચેતન માનસિકવૃત્તિરૂપ ભક્તને સમજાવે
છે. જે ચિત્તવૃત્તિ આજ સુધી સુખ પરમુખ કરી પુદ્ગલમાં રમી રહી હતી
તે હવે આત્માભિમુખ બનતાં સત્ય સમજવા લાગે છે.

કૂવાનો દેડકો કૂવાની બણાર આવે તો ખ્યાલ આવે કે જગતમાં
કેટલું પાર્થી છે? તેમ ચિત્તવૃત્તિ આત્મ તરફ વળે તો તેને ખ્યાલ આવે કે
પોતે કયાં છે? અને પોતે કેટલું ગુમાવ્યું છે?

કવિ આ પદમાં ચિત્તવૃત્તિને સમજાવતા કહે છે:-

પ્રભુ ભજલે મેરા દિલ રાજી રે...પ્રભુ
આર પહોરકી ચોસઠ ઘડીયાં, દો ઘડીયા જિન સાજી રે...પ્રભુ... ॥ ૧૧ ॥

અનંતકાળથી સંસારના રંગ-રાગમાં પડી ગયેલા ચિત્તને કવિ કહે
છે, હે મન! હવે તું પ્રભુને ભજી લે. જો તું પ્રભુભક્તિ કરીશ તો મારું દિલ
ખુશ રહેશે. તું તો સંસારના ભોગ-વિલાસમાં ઓત-પ્રોત થઈ ગયું છે
અને રાત-દિવસ એમાં જ વ્યતીત કરે છે. હવે તેમાંથી થોડીવાર ૫ મિનિટ
આત્મસ્વરૂપનું ચિંતન કર. ચોવીસ કલાકના આઈ પહોર હોય છે અને
એક-એક પહોરની સાડા સાત ઘડી (૨૪ મિનિટ) થાય છે. એમાંથી પૂરે
પૂરો સમય પ્રભુભક્તિમાં નીકળે તો ઉત્તમ નહીં તો ૬૦ ઘડીમાંથી બે ઘડી
તો પ્રભુ ભજન કરી લે. અર્થાત् આખા દિવસમાં હે આત્મન્ તું બે ઘડીની
સામાચિક કરી લે. સામાચિક એટલે સમતાભાવ અથવા બે ઘડી
પરમાત્માધ્યાનમાં કે આત્મ વિચારામાં વ્યતીત કરવી.

કવિએ અહીં ગૂઢ સંકેત કરેલ છે. છદ્મસ્થ આત્માની એક સરખી
પરિામ ધારા ફક્ત અંતમુહૂર્ત સુધી જ રહે છે. પછી ચલ-વિચલ પરિામ
થાય છે એટલે સાતમા ગુરૂસ્થાનની સ્થિતિ અને ત્યાર પછીનાં
ગુરૂસ્થાનોની સ્થિતિ અંતમુહૂર્તની બતાવી છે. આત્મા જો અંતમુહૂર્ત
સમતામાં રહી સ્વરૂપમાં સ્થિર થાય તો કેવળજ્ઞાન સુધીની ભૂમિકાએ
પહોંચી જાય છે અને જો ઉપશાંત કખાય હોય તો અગિયારમાં ગુરૂસ્થાનક
સુધી પહોંચે છે તેમ દિવસનો નાનો એવો સમય ૫ મિનિટ અને જો યથાતથ્ય
કાઢવામાં આવે તો સમય સફળ બને છે. ગજસુકુમાર મુનિએ સમતાભાવે
રહી કેવળજ્ઞાન પ્રગટ કર્યું. મેતારજ મુનિએ ૫ મિનિટ અંતમુહૂર્ત સમતા રાખી
કેવલ કમલાને વર્યા. આઈમુતા મુનિએ ૫ મિનિટ અંતમુહૂર્તમાં કેવલજ્ઞાન
પ્રગટ કર્યું.

તેથી જ કવિ કહે છે, આખો દિવસ નહીં તો દિવસનો ત્રીસમો ભાગ
તો તું તારા માટે કાઢ. બાધ્યવૃત્તિ તો બણાર દોરી જ રહી છે ૫ મિનિટ તું તો હવે
અંતમુખ બન અને આવેલ અવસરને વધાવી લે. અરે આત્મવિશુદ્ધિ સુધી
પહોંચી ન શકે તો પુષ્પરૂપ પરભવનું ભાતું તો ભરી લે જેથી દુર્ગતિ તો દૂર
થાય.

કવિ વ્યવહારધર્મ તરફ લ ”ય દોરી કહે છે:-

દાન પુણ્ય કછુ ધર્મ કરલે, મોહ માયા કું ત્યાગી રે...પ્રભુ... ॥ ૧૨ ॥

સંસારમાં જીવનું પરિબ્રમિ જો થતું હોય તો એક મોહનું જ કાર છે એ મોહરાજાને માયા નામની દિકરી છે. બાપ-દીકરી ભેગા મળીને જીવરાજાને હેરાન કરે છે તેથી કવિ કહે છે, તને જે અવળે રસ્તે લઈ જાય છે તેનો કેડો છોડી દે. અને તું તારા સ્વરૂપને સંભાળી લે. જો તારાથી એ પ ન થતું હોય તો વ્યવહારધર્મનું તો શરૂ લે. દાન, પુણ્યરૂપ વ્યવહારધર્મથી પ મોહરાજાનો અહું અને મમ્ મોળા પડશે. જે તને અધોગતિએ લઈ જાય છે ત્યાંથી તું પાછો હઠી જઈશ. અહું-મમ શક્તિહીન થતાં તારી સદ્ગતિ થશે. આની સાથે સરખાવો કબીરજીનો દોહો:

કબીર ઇસ સંસારમે પંચ રત્ન હૈ સાર,
સાધુમિલન, હરિભજન, દયા, દાન, પરોપકાર ॥

પુણ્ય તથા પુરુષાર્થના યોગે માનવને ધન, સંપત્તિ પ્રાસ થાય છે પ તેનો ઉપયોગ દાનમાર્ગ થાય તો ભવિષ્ય ઉજજવળ બને છે. દયા, દાન પરોપકાર એ ધર્મની પ્રાથમિક ભૂમિકા છે. શાસ્ત્રમાં નવ પ્રકારના દાન બતાવ્યાં છે જેમકે અન્નનું, પાઈનું, વસ્ત્રનું, ઔષધનું, સ્થાનનું, શૈચ્યાનું વગેરે દાનના પ્રકાર બતાવ્યા છે. જે વ્યક્તિને જે વસ્તુની જરૂર હોય તે વ્યક્તિને તે વસ્તુનો સહયોગ આપવો તે કરું દાન છે એથી પુણ્યનો બંધ થાય છે.

કલ્પસૂત્રમાં કહું છે, શ્રમ ભગવાન મહાવીરે અનુતર અવધિજ્ઞાન દર્શનથી જાણ્યું કે હવે અભિનિષ્કમનો યોગ આવી ગયો છે એટલે તેમ હિરણ્યનો, સોનાનો, ધાન્યનો, રાજ્યનો ત્યાગ કરી બધી વસ્તુનું દાન કરી દીધું. એક વરસમાં ત્ર અબજ, અણાસી કરોડ, એંસી લાભ સુવ મુદ્રાઓ દાનમાં આપી. આ રીતે અનેક પ્રકારનાં દાનધર્મનો ઉપદેશ મહાપુરુષોએ આપ્યો. તેમાં અનુકૂળદાન, કીર્તિદાન, ઔષધદાન વગેરે દાનથી પુણ્યાનુંબંધી પુણ્યનો લાભ થાય છે ત્યારે સુપાત્રદાન, અભયદાન, જ્ઞાનદાન વગેરે દાનધર્મથી કર્મની નિર્જરા થતાં મોક્ષનો હેતુ બને છે અને દાનધર્મથી મોક્ષનો માર્ગ સરલ બને છે. કવિએ પ એ જ માર્ગ ચાલી દાન ધર્મ તરફ સંકેત કર્યો છે.

કવિશ્રી આ પદની ત્રીજી કરીમાં કહે છે:-

‘આનંદઘનત્ત કહે સમજ સમજ લે, આખર ખોવેગા બાજી

ર . . . । । પ ભ . . . । । ૩ । ।

શ્રી આનંદઘન મહારાજ મુમુક્ષુ આત્માઓને સમજાવતાં કહે છે, ભાઈ ! હવે તો જરા સમજ. આ કરીમાં બે વખત સમજ શબ્દ મૂકી એ વાત ઉપર વધારે ભાર મૂક્યો છે. આટલાં વર્ષ સુધી તારી સમજ શું હતી અને તેથી તને શું લાભ થયો ? જો કાંઈ લાભ નથી તો આજ સુધી તારી પાસે સાચી સમજ ન હતી. હવે સાચી સમજ કેવળ, સત્ય સમજ આવતાં ચેતન પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપને પામશે. પદ્ધી ચેતના સ્વરૂપે ચેતન રંગાશે. પ પરમુખ થયેલ ચેતના, ચેતનને સંસાર માર્ગ દોરી જાય છે. દરેક જીવાત્મા પરભાવને કાર આવેલી બાજી કારમાં હારી જાય છે. સંસારચકનાં અનંત આવતોમાં ફરતો ફરતો જીવ છેલ્લા આવર્ત્તમાં આવે છે. ઉત્તમ સ્થાનને પ્રાસ કર્યા પદ્ધી પ દિલ્લિદોષને કાર સ્થાનભ્રષ્ટ થઈ પાછા જ્યાં હતો ત્યાં આવી જાય છે. તેથી આનંદઘન સ્વરૂપની પ્રાસિ અર્થે પુરુષાર્થ કરવા આ પદ પ્રેરા. કરે છે.

આ નાનકડા પદમાં કવિએ સરળ ભાષામાં પ્રભુભક્તિ તથા દયા, દાન વગેરે ધર્માચર માટે સીધો ઉપદેશ આપ્યો છે. એ ઉપદેશ હંદ્યમાં વસી જાય એવો છે.

૫૬-૧૦૪

“હરીલી આંખ્યાં ટેક ન મેટે”

ધ્યાનયોગી, સ્વરૂપ રમાતાના કામી શ્રી આનંદઘનજી મહારાજે આ પદ સમતાના મુખમાં મુકેલ છે. આ પદ દ્વારા સમતા અનુભવને જાગૃત કરે છે. ચેતન નિમિત્તાધીન થઈ, પરભાવમાં રમા કરે છે અને અહૃમ્-મમ્ના ભાવ ઉભા કરે છે. ચેતન જેવા સંયોગમાંથી પસાર થાય છે તેવો તેને અનુભવ થાય છે. તેથી સમતા અનુભવને ઉદ્દેશીને કહે છે, હે અનુભવ ! હવે તું ચેતન મિત્રનો સંગ કરી તેને સત્ત સ્વરૂપ સમજાવી દે. સમતા અથવા સુમતિ ચેતનની આ દશાથી દુઃખી છે તે ચેતન સ્વામીની રાહ જુએ છે.

કવિ આનંદઘનજી ‘આશાવરી રાગા॥ માં કહે છે:-

હરીલી આંખ્યાં ટેક ન મેટે, ફિર ફિર દેખજી જાઉં...હરીલી...

છયલ છબીલી પ્રિય છબિ, નિરખિત તૃપતિ ન

હ ઓ ઇ ;

નટકરિં ડક હટકું કબી, દેત નગોરી રોઈં...।હરીલી॥૧૧૧૪॥

ચેતનના રૂપ માધુર્યનું પાન કરતી સમતા કહે છે, મારી આંખો હુઠ ભરા॥ છે. તે એકીટશે ચેતન સ્વામીને જોયા કરે છે. જા॥ કે તે॥ ટેક ન લીધી હોય ! તે પોતાનાં કાર્યમાં મક્કમ છે. તે પોતાનું કાર્ય છોડવા તૈયાર નથી. જેવી રીતે ચર્મચ્યક્ષુ રૂપ પિપાસુ છે. તે રૂપ પર સ્થિર થઈ જાય છે. જેમ ભમરો પુણ્ય ઉપર બેસે છે ને ફર્યા કરતો ગુંજન કરે છે તેમ મારી આંખો ગુ॥ પિપાસુ છે. મારી આંખરૂપી ભમરો પતિદેવરૂપી પુણ્ય ઉપર ઘૂમ્યા કરે છે અને પ્રમોદ અનુભવે છે. તેથી તે ધારી ધારીને જુએ છે. ૫॥ જો હું તેના કાર્યમાં રોક-ટોક કરું તો તે બાપડી ઓશિયાળી થઈને રડી પડે છે. જે વ્યક્તિને જેના ઉપર અધિક પ્રેમ હોય તેને તેના તરફથી રોકવામાં આવે તો કાં તે સ્વચ્છંદી બની જાય. માને નહીં અગર તો રોવા લાગે, ભાગી જાય કે આત્મહત્યા કરે. આંખની ૫॥ એવી જ દશા છે. એ તો જા॥ આત્મસ્વામીનું ધ્યાન લગાવીને બેસી ગઈ છે.

યોગસાધનામાં કોઇ એક વસ્તુ ઉપર આંખને સ્થિર કરી નાટક

કરવામાં આવે છે. આ નાટક કરવાથી મનની એકાગ્રતા વધે છે. કવિ અહીં ચેતનની છબિ ઉપર સ્થિર આંખે નિરખે છે. નીરખતા નીરખતા તેને તૃપ્તી થતી નથી. આ સાધકની એક દશા છે. ધ્યાનની એક ભૂમિકા છે.

કવિશ્રી બીજી કરીમાં કહે છે:-

માંજર જ્યો ટમાકે રહી, પીય છબીકે

ધ ઠ ર

લાજ ડાંગ મનમે નહીં, કાને પછારે ડાર...હરીલી...।।૨।।

ચેતનની સામે ટગર ટગર જોતી સુમતિની આંખો મગર જેવી થાય છે. મગરની એક ખાસિયત છે કે તે જ્યારે એકીટશે જુએ છે ત્યારે તેની આંખમાંથી પા॥ વહે છે. કોઈપા॥ પદાર્થને ટીકી ટીકીને જોવા જતાં મા॥સની આંખમાંથી પા॥ વહે છે. તો ૫॥ આંખ ત્યાંથી ખસવા ઈચ્છતી નથી. તેમ સમતા કહે છે, મારા પ્રિયતમની છબિ જોતાં મારી આંખો ૫॥ ધરાતી નથી. પ્રેમની વાતો ૫॥ આવી જ હોય છે. જે વ્યક્તિ પ્રત્યે પ્રેમ હોય તે વ્યક્તિ પર મન ભમરો ભમ્યા જ કરે છે. તેના દરેક કાર્યમાં પ્રેમનાં દર્શન થાય છે. તેની વાત, વસ્તુ બધું જ પ્રિય લાગે છે અને સતત તેના જ વિચારોમાં ખોવાયેલ રહે છે. સ્ત્રીને મન પતિથી વિશેષ કાંઈ ન હોય છતાં કોઈની હાજરીમાં તે પતિ સાથે નજર માંડી શકે નહીં. વડીલોની લાજ કાઢવી પડે એ રીતે લાજરૂપી ડાંગ સમતાના મન પર અને આંખ ઉપર હંમેશાં લટકતી રહેતી હતી. આટલી શરમમાં તેનામાં ઉપરવટ થવાની તો હિંમત જ કયાંથી હોય ? ૫॥ આ સમતાની આંખ તો લાજ શરમ વિનાની થઈ ગઈ છે. તે કોઈની વાત સાંભળવા તૈયાર જ નથી. મન અને ચિત્તવૃત્તિ જ્યારે સ્થિર બને છે ત્યારે તે કયાંય ફરવા જતા નથી. ચેતન આત્મામાં જ તલ્લીન બની જાય છે.

કવિશ્રી બીજી કરીમાં કહે છે:-

અટક તનક નહીં કાહૂકા, હટક ન ઇક તિલ

ક ઠ ર

હાથી આપ મતે અટે, પાવે ન મહાવત જોર...।હરીલી।।૧૩।।

સમતા હવે કોઈની વાળી વળે એમ નથી. તે પોતાના નિ॥યમાંથી જરાપ॥ ટસથી મસ થાય તેમ નથી. સંસારમાં ૫॥ સ્ત્રીઓની આવી

આદત હોય છે. કહેવાય છે કે માનવમાં અનેક પ્રકારની હઠ હોય છે. જેમકે સત્તીહઠ, રાજહઠ, બાળહઠ, યોગીહઠ, સમતા પણ હઠિલી બની ગઈ છે. તે પોતાનાં નિર્માયમાંથી એક તલમાત્ર ખસવા તૈયાર નથી. મહાકાય શાથીને મહાવત બે ફૂટના અંકુશ વડે અંકુશમાં રાખી શકે છે પણ જો તે સ્વેચ્છાચારી બની જાય અથવા ગાંડો બની જાય તો મહાવતના પણ અંકુશમાં રહેતો નથી. તે પાગલપણે કારણે મોટા મોટા વૃક્ષને પણ ઉઘેડિને ફેંકી દે છે. માસને પણ સૂંધથી પકડી આકાશમાં ફેરવી ફેંકી દે છે. તે બરાડા પાડે છે. ધૂળ ઉડાડે છે તેમ સમતા જ્યારે પોતાનાં સાચા સ્વરૂપમાં આવી જાય છે ત્યારે કોઈનું ચાલતું નથી.

આત્મા જ્યારે ઉત્થાનનો રસ્તો પકડે છે ત્યારે સમતા રોક-ટોક વિના આગળ વધે છે. પ્રગતિનો પંથ ન્યારોને નિરાલો છે. સમતાનો આત્મા પર અત્યંત શુદ્ધપ્રેમ હોવાને કારણે તેનો પ્રેમ આત્માની સાથે આંતરદેણિથી ત્રાટક બની રહ્યો છે. ત્રાટકનાં બે બેદ છે (૧) બાબ્ય પદાર્થ પર (૨) આત્માના શુદ્ધસ્વરૂપને જોવા માટે આંતરદેણિએ જે જોવું તે આંતરત્રાટક છે. બાબ્ય ત્રાટકની સિદ્ધિ થતાં સંકલ્પબળની સિદ્ધિ થાય છે. એક કે બે કલાકમાં બાબ્ય ત્રાટક સિદ્ધ થાય છે. તો કોઈ માસની સામે ત્રાટક કરીને તે માસને આકર્ષી શકાય છે. પણ તેનાથી આભ્યંતર આત્મસ્વરૂપનું ત્રાટક અનંતગુણી પ્રગટ કરે છે. શાનીપુરુષો જ એ ત્રાટકને સાધી શકે છે. સમતા પોતાના ચક્ષુ વડે શુદ્ધત્મા સ્વામી પર આંતરદેણિથી ત્રાટક કરે છે. આત્મસ્વામી સાથે સમતાનો અત્યંત વિશુદ્ધ પ્રેમ હોવાને કારણે તેનાં દિવ્યચક્ષુઓ આત્માને જોવા એકતારૂપ બને છે. અસંખ્યાત પ્રદેશી ચેતનાને જોઈ તૂસી થતી નથી. તેથી તે તન્મયતાથી જોઈ રહી છે. કવિ કહે છે:-

સુન અનુભવ ! પ્રીતમ વિના પ્રાજ્ઞ જાત ઇત ઠાંહિ
હૈ જન આતુર ચાતુરી દૂર , 'આનંદઘનત્ત નાંહિ... । હઠીલી॥૧૧॥

સમતા પોતાના પ્રિય અનુભવને કહે છે, હે ભાઈ અનુભવ, તું સાંભળ. મારા મનની સ્થિતિ કેવી છે. મને મારા નાથ વિના કયાંય ચેન પડતું નથી. મને તેને મળવાની અત્યંત આતુરતા છે. મને લાગે છે કે જો

મને મારા નાથ નહીં મળે તો મારા પ્રાણ અહીં જ નીકળી જશે.

કવિ કહે છે, જેને આટલી ચાલાકથીપૂર્વક આતુરતા હોય તેને માટે આનંદઘન જરા પણ દૂર નથી. આ કાય્યમાં કવિએ આતુરતા અને ચાતુરતા બે શબ્દ મૂક્યા છે. આતુરતામાં ગાંડપણ નહીં ભોળપણ કે મૂર્ખતા નહીં. આતુરતામાં અધ્યાનભાવ નહીં પણ ચાલાકી પૂર્વકની આતુરતા છે. પ્રતીક્ષામાં પ્રાસિની જંખના હોય ત્યારે આતુરતામાં આનંદઘન નાથનું મંગલ મિલન હોય છે.

મનોવૃત્તિ તો જ્યાં આકર્ષણ હોય છે ત્યાં તે દોડે છે તથા લાયાર્ડ પ્રાસિ માટે માર્ગ શોધી લક્ષને પામે છે.

શાથી જ્યારે શાથાનીને જોઈ મસ્ત બને છે ત્યારે એ શાથી મહાવતનાં અંકુશમાં પણ રહેતો નથી તે રીતે સમતાનું મન આત્મસ્વામીમાં હોવાથી હવે તે પાછું ફરવા ઈચ્છાતું નથી. હવે બાબ્ય પદાર્થ પ્રત્યેનો પ્રેમ હઠી ગયો છે. કારણે તે વિષ તુલ્ય હોય. ત્યારે આત્મપ્રેમ અમૃત તુલ્ય હોય. આવી પ્રીતિ વિશે શ્રીમદ્ દેવચંદ્રજી મહારાજે પણ કહ્યું છે:-

"પ્રીતિ અનાદિની વિષભરી, તે રીતે હો કરવા મુજ ભાવ,
કરવી નિર્વિષ પ્રીતારી, કિં ભાન્તે હો કહો બને બનાવ.
પ્રીતિ અનંતી પર થકી, જે તોડે હો તે જોડે એહ,
પરમ પુરુષથી રાગતા, એકત્વતા હો દાખી ગુણ ગેહ."

પ્રેમ નામનો ગુણ તો અનાદિ કાળથી આત્મામાં સત્તારૂપે પડ્યો છે. પણ તેમાં વિકૃતિ આવતાં મોહનું રૂપ ધારાની થાય છે. જ્યાં મારું નથી ત્યાં મારું માનવું અને પ્રેમ કરવો તે વિષપ્રેમ છે. પર પદાર્થનો મોહબુદ્ધિથી પ્રેમ આત્માનું કાણ કૃત્યું કરે છે. રાગાદિભાવ કર્મબંધનું કારણ બને છે. માટે જ રાગાદિભાવોનો ત્યાગ એ જ વીતરાગતા. પરનો પ્રેમ તોડી આત્મદેવનો સ્નેહ જોડવો જેથી આનંદઘન પદની પ્રાસિ થાય છે.

આ પદમાં કવિએ સાધકને જીવનની વિશેષતા બતાવવા લૌકિક ઉદાહરણ આપી આત્મપ્રાસિની પિપાસા વ્યક્ત કરી છે. ધ્યાનનું એક અંગ ત્રાટક છે. સામાન્ય લાગતા પદમાં કવિએ ધ્યાનનું સ્વરૂપ સુંદર રીતે સાંકળી લીધું છે. તલ્લીનતા કે આતુરતા વિના આરાધ્યદેવની પ્રાસિ નથી. તેમ કહી સાધકને કવિ આતુરતા તથા જિશાસાને માર્ગ દોરી જાય છે.

ભારતીય સાધના માર્ગમાં ત્રાટકનું જેટલું મહત્વ બતાવવામાં

આવ્યું છે એટલું દુનિયાના કોઈ ધર્મ સંપ્રદાયમાં બતાવવામાં આવ્યું નથી.
ત્રાટકથી સમાધિ પ્રાસ થઈ શકે છે.

કવિએ ત્રાટકના ઉદાહરણીએ મગરના ત્રાટકનો નિર્દેશ કર્યો છે.
એ એમની અવલોકનશક્તિ દર્શાવે છે.

૫૬-૧૦૫

“અવધૂ વૈરાગ્ય બેટા જાયા”

શ્રીમદ્ આનંદનજી મહારાજે આ પદમાં વૈરાગ્યની શક્તિ બતાવી
વૈરાગ્યમાંથી વીતરાગતાનો માર્ગ દર્શાવ્યો છે.

વૈરાગ્ય એટલે પરવસ્તુ પ્રત્યેની ઉદાસિનતા. પદાર્થનું વાસ્તવિક
સ્વરૂપ સમજ્યાં પછી તેનું મમત્વ છૂટવું તે વૈરાગ્ય. વૈરાગ્યભાવ ઉપર શ્રી
સોમપ્રભાચાર્યકૃત સિંદૂર પ્રકરણનો છેલ્લો શ્લોક વિશેષ મનજીય છે.

ભોગાન् કૃજભુજંગ ભોગવિષમાન् રાજ્યં રાજ:

સ ફિ ન ન ભ ,

બંધૂન બંધનિબન્ધનાનિ વિષયગ્રામં વિષાનોપમમ्,

ઋદ્ધિં ભૂતિ સહોદરીં તૃજ્જમિવ સ્ત્રૈજ્જં વિદિત્વા

ત ય જ ન , ,

સ્તોષા સત્કિમનાવિલો વિલભતે મુત્કિં વિરત્ક:

પ મ ન | |

ઇન્દ્રિયોના ભોગને કાળા ભયંકર સર્પ જેવા, મોટા રાજ્યને ધૂળ
જેવા, બંધુઓને બંધનના કારણુપ, વિષયોને જેર મિશ્રિત અન્ન જેવા,
ઋદ્ધિને રાખોડીને સગી બહેન જેવી, સ્ત્રીઓના સમૂહને તૃપ્ત સમાન
જીવને તે સર્વ પદાર્થો ઉપરથી આસક્તિ છોડીને અનાસક્ત રહી
વૈરાગ્યભાવ કેળવવાથી જીવાત્મા મુક્તિ નજીક પહોંચી શકે છે.

શ્રી હરિભદ્રસુરિએ ‘વૈરાગ્યઅષ્ટક’ માં વૈરાગ્ય ત્રણ પ્રકારના
બતાવ્યા છે. તેમાં (૧) આર્તધ્યાન નામક (૨) મોહગભીત (૩)
શાનગભીત.

(૧) આર્તધ્યાન નામક વૈરાગ્ય:- ઇષ્ટવસ્તુનો વિયોગ થતાં વસ્તુ
તરફથી અરુચિ તે આર્તધ્યાન નામક વૈરાગ્ય છે.

(૨) મોહગભીત વૈરાગ્ય:- મોહ એટલે અજ્ઞાન. સંસાર તરફ
અરુચિ થાય વિષયો તરફ અરુચિ થાય પરંતુ વસ્તુ તથા આત્માનો સંબંધ
બરાબર ઓળખાયો ન હોવાને કારણ પૂરીલાભ લઈ શકાય નહીં તે
મોહગભીત વૈરાગ્ય.

(૩) શાનગભીત વૈરાગ્ય:- જેમાં જીવ-અજીવનો પરસ્પર સંબંધ
વિચારી ત્યાગવૃત્તિ થાય તે શાનગભીત વૈરાગ્ય. સંસાર પરિભ્રમણનું
કારણ જીવની સંસાર પ્રત્યે ઉદાસીનતા આવે. દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયને જીવની
પરભાવથી મુક્ત થવા પુરુષાર્થ કરવો અને પદાર્થ તરફ ઉદાસીનતા આવે
તે શાનગભીત વૈરાગ્ય. આ પ્રકારનાં વૈરાગ્યને સમ્યક્તવનું લિંગ કહેવાય
છે. એનો સમાવેશ નિર્વેદમાં કરવામાં આવ્યો છે.

શ્રી ભતૂહરિએ ‘વૈરાગ્ય શતક’ માં કહ્યું છે;:

“ભોગ રોગભયં, કુલે ચ્યુતિભયં, વિત્તે નૃપાલાદભયં।

મોને દૈન્યભયં, બલે રિપુભયં, રૂપે જરાયાભયમ्॥

શાસ્ત્રે વાદભયં, ગુજ્જેખલભયં, કાયે કૃતાન્તાદભયં।

સર્વ વસ્તુ ભયાન્ધિતું ભુવિ નૃજ્ઞાં વૈરાગ્યમેવાભયમ्॥

આ વિશ્વમાં સર્વજીવો ભયભીત છે. જેમકે ભોગમાં રોગનો ભય,
કુળવાનને પતનનો ભય, શ્રીમંતોને રાજ્યના કરનો ભય, મૌનવૃતીઓને
દીનતાનો ભય, બળવાનને શત્રુનો ભય, સ્વરૂપવંતને વૃદ્ધાવસ્થાનો ભય,

પંડિતોને વાદ-વિવાદનો ભય, ગુરુવાનોને લુચ્યાઓનો ભય, દેહધારીઓને યમરાજનો ભય આ પ્રકારે દરેક પ્રાતીઓને કોઈને કોઈ પ્રકારનો ભય રહે છે. ત્યારે વૈરાગીને કોઈપણ પ્રકારનો ભય હોતો નથી.

કવિ 'આશાવરી રાગ' માં આ પદમાં વૈરાઘ્યનું સ્વરૂપ દર્શન કરાવતા કહે છે:-

અવધૂ વैરાગ્ય બેટા જાયા, વાને ખોજ કુઠુંબ સબ
ખ ા ય ા . . . અ વ ધ ,
જેહે માયા-મમતા ખાઈ, સુખ-દુઃખ દોનો ભાઈ,
કામ-કોધ દોનો ખાઈ, ખાઈ તૃષ્ણા બાઈ...। અવધૂ॥॥॥

કવિ કહે છે, હે અવધૂ ! વૈરાઘ્ય નામનો દીકરો જન્મ્યો છે. પણ તે દીકરો ધર્મ જબરો છે. તે તો આત્મા પર શાસન ચલાવતા એવા મારા અનેક શત્રુઓને તો શોધી શોધી હતી નાખ્યા છે. અરે એનાં આખા કુઠુંબને ખાઈ ગયો. દીકરો નથારો થાય તો સાત પેઢી ડૂબાડે અર્થાત્ કલંકિત કરે છે. પોતાનાં ધરમાં બીજા જે ધર કરીને બેસી ગયા છે તેને ધરની બહાર કાઢવા અર્થાત્ તેને ખાઈ જવા તેનો અર્થ છે કે વૈરાઘ્યરૂપી દીકરો અસદ્વૃત્તિનું તો સ્થાન જ રહેવા દેતો નથી.

કવિ કહે છે જે યોગી છે તેને વૈરાઘ્ય નામનો દીકરો જન્મે છે. એ દીકરો એવો તો હોશિયાર અને ચાલાક છે. કે જે આજ સુધી ધરની સંપત્તિ ખાઈ રહ્યા છે તેનું બરાબર નિરીક્ષણ કરી આ પરાકમી વૈરાઘ્યે સર્વ પ્રથમ માયા-મમતાનો જ નાશ કરી નાખ્યો. સ્વપરનું બેદ વિજ્ઞાન થતાં પદાર્થ પરની બુદ્ધિ હટી જાય છે. એટલે અંત:કરણથી મમતવ દૂર થઈ જાય છે. કર્મબંધનું કારણ એવા રાગાદિભાવ હટી જતાં કર્મબંધ પણ અટકી જાય છે. પદાર્થનું સત્ય સ્વરૂપ સમજતાં વૈરાઘ્ય જન્મે છે. જેથી સુખ-દુઃખાદિ ભાવો ઉત્પન્ન થવાની કોઈ શક્યતા રહેતી નથી અને જો કર્મબંધ થાય તો વૃત્તિની રૂક્ષતાને કારણ રૂક્ષ બંધન થાય છે.

સમયસારમાં કહ્યું છે:-

જીવ રક્ત બાંધે કર્મને, વૈરાઘ્ય પ્રાસ મુકાય છે.

એ જિન તરફા ઉપદેશ તેથી, ન રાચ તું કર્મો

૮ ૧ ૪

રાગી જીવ કર્મ અવશ્ય બાંધે છે અને વૈરાગી કર્મ મુક્ત બને છે.

માટે જ કહેવામાં આવે છે કે હે જીવ ! તું કર્મોમાં રક્ત ન થા કારણે કર્મ વૈભાવિક ભાવોનું કારણ છે. સંતો એવા પરિભૂતિઓથી વિમુક્ત રહે છે. કામ-કોધ તે આત્માના મહાન શત્રુઓ છે. કોધને અગ્નિની ઉપમા આપી છે. અગ્નિમાં બધું બળી જાય છે ને રાખ બની જાય છે તેમ કોધાગ્નિથી આમિક સુખ શાંતિ તથા આનંદનો નાશ થાય છે. જેને કોધરૂપી કાળો નાગ ડસે છે તેનુંભાવ મૃત્યુ તો અવશ્ય થાય જ છે, ત્યારેવિકારને વાસનારૂપ કામદેવ તો મહાશાની તથા મહાધ્યાનીઓને પણ મહાત કરી લે છે. તે પોતાના પંચવારી તીર વડે સર્મર્થ પુરુષોને પણ ધાયલ કરે છે. પરંતુ વૈરાઘ્ય દીકરાએ તો કામદેવને પણ વશ કરી લીધો. ઇન્દ્રિયોના વિષયોને વૈરાગી વશ બનતો નથી જેથી સંસાર વૃક્ષનું મૂળ પુષ્ટ થતું નથી. તૃષ્ણાતો ધર્મ જ જબરી છે તેનો તો કોઈ અંત જ નથી. ધર્મ મળવા છતાં અતુસી જ રહે છે. તૃષ્ણા ધર્મ ખતરનાક છે તેને સાહિત્યકારોએ વેદિકાનું સ્થાન આપ્યું છે. મોહરાજાનું આખુ કુઠુંબ ત્યાં બેસે છે. એ તૃષ્ણાને શોધીને પણ વૈરાઘ્ય ખાઈ ગયો. તૃષ્ણાની કીર્તા થતાં શું થાય છે કવિના શબ્દોમાં જોઈએ.

દુર્મતિ દાદી મત્તસર દાદા, સુખ દેખત હી

મ અ ા ;

મંગલરૂપી વધાઈ વાંચી, એ જબ બેટા
હ વ ા . . . । । અ વ ધ , । । । । । । ।

જ્ઞાનગર્ભિત વૈરાઘ્ય તો શક્તિશાળી બેટો છે. મત્તસર દાદા અને દુર્મતિ દાદી જે પોતાનું ધર કરીને બેઠા છે અને જારી કે એ જ આત્માનાં સગા છે તેવો વ્યવહાર કરી દાદાજીરી કરે છે. એવા દાદા-દાદીનું તો વૈરાઘ્યે કાસળ જ કાઢી નાખ્યું.

મત્તસર તો એવો જબરો હતો કે તે કોઈનું સારું જોઈ શકતો જ નહોતો. બીજી વ્યક્તિની ઈર્ષા-અદેખાઈ વગેરે કર્યા જ કરતો હતો અને ઉપરથી એમ માને કે હું જ શારી અને હું જ ડાદ્યો. મારા જેવો બીજો કોઈ બુદ્ધિમાન નહીં. તેની નજરમાં અન્ય સાવ મૂર્ખ અને મૂઢ. કોઈ જરા બીજાનાં ગુરુજીનુંવાદ કરે એટલે તુરત જ મત્તસરભાઈ પોતાનું મોહું ખોલે અને સામા મારાસને બોલતો બંધ કરે. એવા મત્તસરભાઈનાં લગ્ન દુર્મતિનામની સ્ત્રી સાથે થયા છે. બંનેના એક સરખા સ્વભાવને કારણ

પરસ્પરના કાર્યમાં સાથ રહેતો હતો. ૫॥ ત્યાં તો આત્માને વૈરાગ્ય બેટો થયો એ વૈરાગ્યનું મોહું જોતાં જ મત્સરદાદાનાં તો મોતિયા મરી ગયા અને સ્વયં ખતમ થઈ ગયા. વૈરાગ્યભાવનો જન્મ થતાં જ આત્માએ તો મંગલ વધાઈ આપી અને મંગલ ગીતો ગાઈ ચારેબાજુ આનંદભર્યું વાતાવરની છિયાઈ ગયું. ત્યારે સામે પક્ષે શોકનું વાદળું ઘેરાઈ ગયું. જેમ કૃષ્ણ જન્મથી કંસનું સિંહાસન અસ્થિર બની ગયું તેમ વૈરાગ્યના જન્મથી મત્સર તથા દુર્મિતિને તો ચિંતાની કોઈ સીમા જ ન રહી. તે બધાં તો શોકમાં ગરકાવ થઈ ગયાં. વૈરાગ્યે આવી મત્સર તથા દુર્મિતિને તો મૂળમાંથી ઉખેડી નાખ્યાં. આટલી જોરદાર શક્તિ છે વૈરાગ્યભાવમાં તે॥ આવી આત્મમંદિરમાં જ્ઞાનજ્યોત પ્રગટાવી ચો તરફ પ્રકાશ પાથરી દીધો. જેથી બધાંને હર્ષ થયો હતો. આ જ્ઞાનગર્ભિત વૈરાગ્ય શું કહે છે તે ત્રીજી કરીમાં કહે છે.

પુણ્ય, પાપ પાડોશી ખાયે, માન કામ દોડ મામા;
મોહનગરકા રાજા ખાયા, પીછે હી પ્રેમ તે ગામા... ॥ અવધૂ ॥ ॥ ॥

આ વૈરાગ્ય તો મહાન શક્તિશાળી છે. એ તો એકલે હાથે મહાપરાક્રમ કરવા લાગ્યો છે. એ તો પાપ-પુષ્યને ૫॥ ખાઈ ગયો. સાનુકૂળ સાધન સામગ્રી પુષ્યયોગે પ્રાસ થાય છે. પ્રતિકૂળ સાધનો પાપોનાં ઉદ્યથી મળે છે. ૫॥ વૈરાગ્યભાવ આવતાં તો ભોગે યોગનું રૂપ ધારની કરી લીધું જેથી ભોગ સામગ્રીમાં અને ભોગવૃત્તિમાં અનાસક્ત ભાવ આવ્યો. હવે તો ભોગ કરવા લાગે છે અને પુષ્ય પ્રિય હોવા છિતાં તે સોનાની બેડી છે તેથી એ બંધનરૂપ લાગતા હોય લાગે છે એટલે પુષ્ય-પાપરૂપ બંને પાડોશીઓને ૫॥ એ ખાઈ ગયો. માન અને લોભ નામના તેના બે મામાનું તો નામ-નિશાન રહેવા દીધું નહીં કરની કરે તે મામા કંસ જેવા જોરદાર હતાં. તેઓ સામાન્ય રીતે નીકળે તેવા ન હતા. જેમ જેમ તેઓને કાઢીએ તેમ તેમ તેઓ તો આગળ નીકળતા જ જતા હતા. તેઓ આત્માનાં કહુર દુશ્મન હતા. માન અને લોભ જીવને અંત સુધી પીડે છે.

માનથી મદમાતો માનવ પોતાની જાતને સર્વશ્રેષ્ઠ માને છે. માન

મરતો નથી ૫॥ બીજાને મારતો જાય છે. માન કણાયે તો બાહુબલીના બાહુબળને ૫॥ શક્તિશીન કરી દીધા હતા. કેવળજ્ઞાનને ૫॥ નજીક આવવા દેતો નહોતો. એવો માન મામો જબરો છે. આત્માને માન સાતમા ગુરૂસ્થાન સુધી અને લોભ દસમા ગુરૂસ્થાનનાં અંત સુધી પીડે છે. ‘લોભને કોઈ થોભ નહીં’ ભલભલા માનવો લોભ રાક્ષસથી ભય પામે છે. લોભ રાક્ષસ તો સ્વયંભૂરમની સમુક્રનો પાર ન પામી શકાય તેવો છે. “લોહો સવ્ય વિજ્ઞાસજ્ઞો” લોભ સર્વ ગુરીનો નાશ કરનાર છે. લોભ પાપનો બાપ છે. આગમમાં કહ્યું છે. કે “લોભ મૂલાની પાપાનિ” પાપનું મૂળ લોભ છે. માયાને મમતા લોભની જનની છે. લોભ લોભ બહુરૂપી છે. નવાં નવાં રૂપ ધારની કર્યા કરે છે. જેમકે કોઈ વખત કંજૂસ તો કોઈ વખત લોભી કૃપા, સંકુચિત વૃત્તિવાળો, તૃપ્તિયુક્ત વગેરે અનેકરૂપે દેખાય છે.

આમ વૈરાગ્યે તો મોહના પરિવારનું સત્યાનાશ કાઢી નાખ્યું. લોભ તો જુહું બોલી ભોળા જીવોને ભોળવે છે. વૈરાગ્યે આવી મોહનરાજાનાં રાજ્યને રોળી નાખ્યું. તે॥ તો જેમાં મોહની થોડી અસર છે એવા પ્રેમને ૫॥ છોડી દીધો. કારની કોઈ મોહના સ્થાને પ્રેમ આવ્યો. જે આત્માને સંસારમાં જકડી રાખે, દુઃખના દાવાનન્યમાં સણગાવે એવા પ્રેમનગરનો વાસ શું કરમનો? પ્રેમને ‘રાગની’ ૫॥ કહેવાય છે. તેથી વૈરાગ્યે પ્રેમરૂપ નાના ગામને ૫॥ પોતાનાં માર્ગમાંથી કાઢી નાખ્યો. રાગરૂપી મોહ બારમા ગુરૂસ્થાનનાં અંત સુધી સાથે આવે છે. ૫॥ વૈરાગ્યની પ્રબળતા આગળ તેનું અંશ માત્ર જોર ચાલતું નથી. આટલો પ્રભાવ વૈરાગ્યનો છે.

કવિશ્રી ચોથી કરીમાં કહે છે:-

ભાવ નામ ધર્યો બેટાકો, મહિમા વરણ્યો ન જાઈ;
‘આનંદઘનત્ત પ્રભુ ભાવ પ્રગટ કરો, ઘટ ઘટ રહ્યો સમાઈ... ॥ અવધૂ ॥ ॥ ॥

જે આંતરવૃત્તિ બહાર દોડતી હતી તેને અંતર્મુખ કરવી તે વૈરાગ્ય. સમ્યક્ત્વના પાંચ લક્ષ ॥ છે. તેમાં શમ, સંવેગ, નિર્વેદ, અનુકૂળા અને આસ્થા. તેમાં શમ એટલે સમતા. સંવેગ એટલે સવળો વેગ. વૃત્તિ જ્યારે સવળો વેગ પકડે ત્યારે અંદર વૈરાગ્ય જાગૃત થાય છે. અને તેમાં આગળ વધતા વૃત્તિમાં નિર્મળતા આવે તે શુભ વિચાર ॥ ચાલે તો વૈરાગ્ય

પોતાનું નામ બદલી ભાવરૂપ ધારા કરે છે. શાસ્ત્રમાં ભાવને ધૂ ઉચ્ચ સ્થાન આપ્યું છે. આ ભાવકુમારનો મહિમા વર્ણવી શકાય નહીં તેવો છે. કારા પરિમાનને આધારે સંસાર છે. ભાવને આધારે કર્મ બંધન છે અને ભાવને આધારે કર્મથી મુક્તિ છે.

જીવની દરેક કિયામાં ભાવ ભળોલો છે. ભાવ વિના કોઈ કાર્ય થતું નથી. શ્રાવકના ચાર ધર્મમાં દાન, શીલ, તપ અને ભાવ બતાવ્યા છે. તેમાં ભાવનો છેલ્લો કુમ હોવા છતાં આગળના દરેક ધર્મમાં ભાવ તો મુખ્યરૂપે છે. દાનની ભાવના વિના દાન આપી શકાય નહીં. અને ભાવ વિના આપવામાં આવે તો આત્મલાભ થતો નથી. શીલ તથા તપ ધર્મમાં સર્વ પ્રથમ વૃત્તિમાં તપ અને શીલમાં ભાવ ઉઠે છે પછી કાયિક પ્રવૃત્તિ થાય છે. તેથી દરેક સ્થાને ભાવની જ બલિષારી છે. કહું છે:-

ભાવે ભાવના ભાવીએ, ભાવે દીજે દાન,
ભાવે ધર્મ આરાધીએ, ભાવે કેવળજ્ઞાન

બાર પ્રકારની ભાવનાનું ચિંતન પણ ભાવથી કરવામાં આવે છે. ધર્મ આરાધના ભાવથી થતાં, ધર્મ ફળદાયી બને છે. ભાવને આધારે મરુદેવી માતાએ, ભરત ચક્રવર્તી રાજાએ તથા ઈલાયચી કુમારે કેવળજ્ઞાન પ્રગટ કર્યું. માટે ભાવને ધર્મમાં ઉચ્ચસ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. કહું છે કે:-

ભાવ વિના દાનાદિકો, જાપો અલૂપો ધાન,
ભાવ રસાંગ મિલ્યા થકી, ત્રૂટે કર્મ નિદાન.

સૂક્ત મુક્તાવલીકાર કહે છે:-

મન વિન મિલવો જયું, ચાવપો દંત હી,

તેમ ધરમ ન સોડે, ભાવના જો ન હો હૈ.

જેમ દાંત વિના ચાવવું કઢીન છે એ પ્રમાણ ભાવના વિનાનો ધર્મ સાચું ફળ આપતો નથી. કલ્યાણ મંદિરમાં કહું છે:-

“યસ્માત્ક્રિયા: પ્રતિ ફલન્તિ ન ભાવશૂન્યા:”

અર્થાત્ ભાવ વિનાની કિયા ફળ આપતી નથી. ભાવોની તીવ્રતાને મંદતા ઉપર કર્મબંધનો આધાર છે. તથા શુદ્ધભાવમાં આત્મ પ્રતીતિ થાય છે. માટે જ જીવનાં પાંચ ભાવો બતાવ્યા છે. કર્મના ઉદ્ય, ઉપશમ અને

ક્ષયોપશમને આધારે પાંચ પ્રકાર પાડવામાં આવ્યા છે. ક્ષાયિકભાવ અને પરિમિકભાવ જીવના નિજભાવ છે. કારા કે મુક્ત જીવમાં પણ ક્ષાયિક અને પારિમિક ભાવ હોય છે.

કવિએ આ પદમાં વૈરાયભાવને આત્મવિશુદ્ધિનું પ્રથમ સોપાન કહ્યું છે. એથી આગળ વધતાં સહજ ભાવ પ્રગટે છે. ટૂકમાં આત્માની દોરી સંચારનું કાર્ય વૈરાય બેઠડો કરે છે.

કવિ આનંદઘનજીએ આ પદમાં એક પારિવારિક રૂપક પ્રયોજયું છે. પારિવારમાં કેટલાક સભ્યો સારા હોય છે અને કેટલાક દુષ્ટ સભ્યો હોય છે. ક્યારેક દુષ્ટ સભ્યો બીજા બધાને વશ કરે છે તો ક્યારેક સારા સભ્યો દુષ્ટ સભ્યોને વશમાં રાખે છે. અહીં વૈરાયરૂપ પુત્રનો જન્મ થતાં, માયા, મમતા, મત્સર, કામ, કોધ, માન, લોભ વગેરે સભ્યોને તે કેવી રીતે વશ કરે છે તે વર્ણવી અધ્યાત્મમાર્ગમાં વૈરાય દ્વારા દુર્વૃત્તિઓ ઉપર વિજય મેળવવો પડે છે. કવિએ તો ત્યાં સુધીની આત્મદશાની વાત કરી છે કે જ્યાં પુષ્યની પણ પછી જરૂર રહેતી નથી. આ પદ આધ્યાત્મિક દસ્તિ ખોલે છે.

અહીં સુધી સેટીગ કર્યું છે.

૫૬-૧૦૬

“કિન ગુન ભયો રે ઉદાસી”

જ્ઞાનમાર્ગના સાધક અને આત્મ ઉત્થાનના આરાધક શ્રી આનંદઘનજી મહારાજનું એક એક પદ મોતી તુલ્ય છે. તેઓશ્રીના પદો એટલે કે મોતીની માણા. આ પદમાં તેમાં ભમરના પ્રતીકથી ચેતન આત્માના સ્વભાવ તરફ સાધકનું ધ્યાન દોર્યું છે.

જીવને કર્મબંધન કરાવનાર મુખ્ય બે કારારો છે. તેમાં એક છે વિષય અને બીજું છે કખાય. જો કખાયનો રસ ન ભણે તો નીરસતાને કારારો કર્મબંધ પર રૂક્ષ જ થાય છે. જીવની તેરમે ગુણસ્થાને કખાયરહિત અવસ્થા છે તેથી ચીકારા. કર્મબંધનથી થતાં પર ત્રણ યોગનું પ્રવર્તન હોવાને કારારો કેવળી ભગવંત પર અલ્પ સ્થિતિના કર્મબંધન કરે છે. આત્મા જ્યારે વિષયોથી વિરક્ત બને છે ત્યારે આત્માની મુક્તિ થાય છે. વિષય પ્રત્યે નીરસતા તેમાં જ આત્માની સરસતા.

આ પદમાં કવિએ જીવને ભમરાના સ્વભાવ તથા કાર્ય સાથે સરખાવ્યો છે.

કવિ આ પદમાં કહે છે:-

કિન ગુન ભયો કે ઉદાસ ? ભમરા...કિન
પંખ તેરી કારી, મુખ તેરા પીરા, સબ ફૂલન કો વાસી...ભમરા ॥કિન ॥૧૧॥

૧

માનવનો મનરૂપી ભમરો બાધ્ય પદાર્થોમાં દોડયાં જ કરે છે. કવિ મન ભમરાને કહે છે, તું ઉદાસ કેમ છો ? તારે દ્રેષ્ટુપી કાળી પાંખો છે અને રાગથી રંજિત પીળું મુખ છે. વિષય-કખાયની બે પાંખો વડે મન ભમરો સંસારના વિષયોમાં ફસાય છે. જ્યાં આનંદ મળે અને સુખ લાગે તેવાં સ્થાને દોટ મૂકે છે. મન વિષયો તરફ દોડી તેમાં જ લોલુપ થઈ ભોગાસક્ત બને છે. આ રીતે બાધ્ય પદાર્થોમાં ફરતો અને રમતો આ મન ભમરો રાત-દિવસ ભોગને યોગ્ય પદાર્થોમાં જ રમે છે.

કર્મસંહિત આત્મા ભમરાને રાગ અને દ્રેષ્ટુપ બે કાળી પાંખો છે. તેને પદાર્થોના ભોગરૂપ મુખ પીળું છે. સંસારનું કારારો રાગ-દ્રેષ્ટ છે. પરંતુ ચેતન પદાર્થરૂપ ફૂલ પર બેસી ભોગરસ ચૂસે છે અને રાગાદિને કારારો કર્મબંધ થાય છે.

સમતા ચેતનને કહે છે, તે આજ સુધી વિષયોમાં આનંદ માણયો અને સર્વ શક્તિ એમાં જ વાપરી ત્યારે હવે ગમગીન બની ઉદાસ કયા કારારોથી થયો છે ? સદગુરુના યોગે સ્વભાવ વિભાવનું ભેદજ્ઞાન થતાં જીવને પર પદાર્થ પ્રત્યે વૈરાય જાગે છે. આ વૈરાય વાસિત મન વ્યવહાર જીવનથી ઉદાસ બની જાય છે. આજ સુધી જે વૃત્તિ બહિમુખ ફતી તે હવે અંતર્મુખ થઈ જાય છે. જેથી મન ભમરાની રાગ-દ્રેષ્ટની પાંખો નબળી પડવા લાગે છે. શ્રોતેન્દ્રિયના ત્રણ, ચક્ષુરોન્દ્રિયના પાંચ, ધ્રાર્ણન્દ્રિયના બે, રસેન્દ્રિયના પાંચ અને સ્પર્શન્દ્રિયના આઠ આમ કુલ નેવીસ વિષયો રૂપ ફૂલ પર ફરતા મન ભમરાને હવે તેમાં રૂક્ષતા લાગે છે. હવે તો એ પોતાના જ વિચારોમાં ખોવાયેલો રહે છે. કારારોકે તેને સત્યમાર્ગદાતા સદગુરુ મળી ગયા છે. તેમની દૃપાથી સત્યતત્ત્વ સમજાયું છે. જેથી વિષયો પ્રત્યે વિરક્તિ આવી ગઈ છે. કવિશ્રી બીજી કરીમાં કહે છે:-

સબ કલિયનકો રસ તુમ લીનો,
સો કયું જાય નિરાસી...ભમરા ! કિન... ॥૧૨॥

સમતા ચેતનરાજને પૂછે છે કે હે નાથ ! તમે તો આજ સુધી બધાં ફૂલોનો રસ ચૂસ્યો છે. પુદ્ગલાનંદીવૃત્તિને આજ સુધી તમે પોષતા જ

આવ્યા છો. તેમાં જ તમને આનંદનાં દર્શન થતા હતા ૫॥ હવે તેમાથી આપ તો બિલકુલ ઉદાસ બની ગયા છો ?

અણાની માનવનું મન દિવસના તો ભોગના સાધનો જુટાવે છે અને તે માટે મહેનત કરે છે ૫॥ રાતના ૫॥ એક સ્થાને શાંતિથી બેસી શકૃતું નથી તે અંદરમાં રહીને ૫॥ નવા-નવા સ્થાને ફર્યા કરે છે ને વિચારોની પાંખે ઉડયા કરે છે. પરંતુ વૈરાગ્યભાવ આવતા વિચારોની દુનિયા બદલાઈ જાય છે. પછી તે વૈરાગ્ય દુઃખગર્ભિત હોય, મોહંગર્ભિત હોય કે શાનગર્ભિત હોય ૫॥ વૈરાગ્ય આવતા ઉદાસીનતા આવે છે.

૫॥ અહીં ચેતના ચેતનને પૂછે છે કે ઉદાસ કેમ બની ગયા છો ? ઉદાસ અને ઉદાસીનતા એ બંનેમાં સામાન્ય અંતર છે. ઉદાસ શબ્દનો સામાન્ય અર્થ છે નિરાશ. જો ઈચ્છાનુસાર કાર્ય ન થાય તો ઉદાસ બની જાય અર્થાત् કાર્ય કરવાની જેને ઈચ્છા ન હોય તે ૫॥ ઉદાસ રહે છે. ત્યારે ઉદાસીનતા એટલે ઉત=ઉંચા અને આસન=સ્થાન. લૌકિક વાસનાઓથી જે ઉંચા સ્થાને હોય, તેનાથી પર થઈ ગયા હોય તે ઉદાસીન શાનદારી પ્રગટતા વસ્તુ, વ્યક્તિ કે કાર્ય તરફ મોહંગભાવ ન થવો તે ઉદાસીનતા છે. મોહંગર્ભિત કે દુઃખગર્ભિત ઉદાસીનતા ક્ષી ૩૩ જીવી છે ત્યારે શાનગર્ભિત ઉદાસીનતા ટકી શકે છે. ચેતનની આંખ હવે ખૂલી છે. તેને સત્ય વાત સમજા॥ છે. આજ સુધી તે॥ ઘા॥ ઠોકરો ખાધી ૫॥ હવે તે ઠેકા॥ આવ્યો છે. સમતા સમય જોઈને ચેતનને કહે છે, આજ સુધી તો તમે મને ઘા॥ મુંજવી હવે શામાટે ઉદાસ છો ? શું ભૂતકાળની મનોવ્યથા મુંજવે છે ? અર્થાત् ભૂતકાળના કડવા અનુભવોને અંગે આવેલી આ સ્વભાવિક મનોવ્યથા છે ? હવે સમતા, ચેતનને શું સમજાવે છે તે પ્રસ્તુત પદની ત્રીજી કરીમાં કવિ કહે છે,:-

‘આનંદઘનત્ત પ્રભુ તુમારે મિલનકુ;
જાય કરવત લ્યં કાસી...ભમરા...કિન... ॥૩॥

સમતા ચેતનને કહે છે, નાથ ! અત્યારે તમે મારી પાસે ઉદાસીન બનીને આવ્યા છો ૫॥ હું કાઈ એમ તમારી ઉદાસીનતાથી લલચાઈ જાઉં તેવી નથી કાર॥ કે આવા-આવા ઢોંગ તો તમે પહેલાં ૫॥ અનેકવાર કર્યા છે. તે થોડો સમય રહે અને પાછા ભોગમાં ગરકાવ થઈ જાવ છો. તમારી

વૃત્તિતો વિષયોનાં ફૂલોમાં જ ફર્યા કરે છે. તેમાંથી જ તમારે તો આનંદ મેળવવો છે, તો પછી શામાટે અહીં પદ્ધાર્યા છો ? હે નાથ ! આપને મળવા હું તો તલપાપડ થઈ ગઈ હતી. હે આનંદઘન પ્રભુ ! આપને મળવા મે ઘા॥ ઘા॥ પ્રયત્નો કર્યા, ઘા॥ની સહાયતા લીધી. આપના મિત્રો પાસે, મારી બહેનો પાસે મેં આપની ફરિયાદો કરી, મિત્રો દ્વારા સન્માર્ગ લાવવા મહેનત કરી ૫॥ મને દરેક સ્થાને નિરાશા સાંપડી. હવે તો હું ૫॥ થાડી ગઈ છું. હે નાથ ! આપને મળવાના હવે મને કોઈ રસ્તા મળતા નથી. કોઈ દિશા સૂર્જતી નથી. હું તો મનમાં ને મનમાં મુંજાઈ રહી છું. બસ મને તો હવે એક જ રસ્તો દેખાય છે કે કાશીએ જઈ કરવત મુંજાવું કાર॥ કે બ્રહ્મદેવ પાસેથી સાંભળવા મળ્યું છે કે ઈષ પ્રાસિ માટે કાશીએ જઈ કરવત મુંજાવતાં ઈચ્છા પૂર્ણ થાય છે.

એક યુગમાં ભારતદેશમાં આવી એક અંધશ્રદ્ધ ચાલતી હતી. જેમકે કોઈ સ્ત્રી કોઈ પુરુષને મનમાં પતિ તરીકે ચાહતી હોય ૫॥ સમાજનાં બંધનને કાર॥ તેઓ પતિ-પત્ની થઈ શકતાં ન હોય તો કાશીએ જઈ જીવતા કરવત મુંજાવે જેથી બીજા ભવમાં તેની ઈચ્છા પૂર્ણ થાય. એ સમયે સતીપ્રથા. કરવત મૂંજાવવાની પ્રથા વગેરે અનેક કુપ્રથાઓ ચાલતી હતી.

કવિએ અહીં કાશીએ કરવત મૂંજાવવાની વાત કહેવત કે દૃઢપ્રયોગ તરીકે મૂકી છે. અર્થાત् ઈષ પ્રાસિ માટે ભોગ આપવાની તત્પરતા અહીં દર્શાવાઈ છે. પરંતુ શુભ વિચાર॥નો માર્ગ જુદો છે. શુદ્ધ સ્વભાવને રસ્તે જતાં જ્યાં જવું છે ત્યાં પહોંચી શુદ્ધ સ્વરૂપનાં દર્શન કરી શકાય છે.

આ પદમાં સમતાની આત્મપ્રાસિની તીવ્ર રૂચિ છે. પરોક્ષ દશામાં દર્શન થઈ શકતા નથી ૫॥ અનુભવદર્શન થાય છે. સાક્ષાત્ દર્શન કેવલજ્ઞાન પછી જ થઈ શકે છે ૫॥ સર્વપ્રથમ અનુભવદર્શન માટે રૂચિ જાગૃત કરી, રૂચિના આધારે એ દિશામાં પુરુષાર્થ ઉપાડતા લ ”ય પ્રાસિ થાય છે. રૂચિને આધારે પુરુષાર્થ ઉપડે છે એ જ આ પદનું રહ્યસ્ય છે.

૫૮-૧૦૭

“તુમ જ્ઞાન વિભો ફૂલી વસંત”

જેનાં અંતર આંગામાં સદગું સુમનો ખીલી ઉઠ્યાં છે તેમજ અમૃતઆનંદના ફૂવારા ઊડી રહ્યા છે અને જેના ઉર ઉપવનમાં અનુભવ વસંત ખીલી છે, એવા શ્રી આનંદધનજી મહારાજે પોતાના હદ્યોદગાર વ્યક્ત કરી માનવ પ્રાઈને દીર્ઘકાળ માટે પ્રત્યક્ષ-પરોક્ષ ઉપદેશ દ્વારા જગૃત કર્યા છે. જેમ બગીચામાં વિવિધ જાતના ફૂલો ખીલે છે તેમ શ્રી કવિના મસ્તકરૂપ બાગમાં બિજ્જ-બિજ્જ પ્રકારનાં ઉપદેશ સુમન ખીલ્યાં જે ફૂલો ઉપર માનવમનરૂપી ભ્રમર બેસીને રસ ચૂસે છે અને આત્માનંદનું મધુરરસપાન કરે છે.

આત્મા જ્યારે સ્વ સ્વરૂપ પ્રતિ પગલાં માંડે છે ત્યારે તે ચાલતો નથી ૫ દોટ મૂકે છે. આત્મા મિથ્યાત્વનો મેરું ઓળંગી જાય પછી તો સમ્યક્ સૂર્યના પ્રકાશમાં તેને સાધનાની સર્ક સ્પષ્ટ જ ય છે. આત્માની વીર્યશક્તિ પ્રગટાતાં ને સત્તમાર્ગ ગમન થતાં જીવ અંતમુહૂર્ત માત્રમાં સાતમાં ગુસ્થાનથી તેરમે ગુસ્થાને પહોંચી જાય છે. ૫ આત્મપ્રગતિનો ક્રમ છે. પ્રથમ માર્ગાનુસારી ત્યારબાદ અવિરતિ સમ્યાદણી પછી દેશવિરતિ અને ત્યારબાદ સર્વવિરતિ, ક્ષાય ત્યાગ, ધર્મ શુક્લધ્યાન વડે ક્ષપકશ્રી, શુક્લ ધ્યાનનાં ચાર પાયા પર આરોહ કરી શૈલેશીકર વડે ઉત્તરોત્તર પગ ભરતો મન પર વિજય મેળવી અસાધાર વીર્યગુ ફોરવી મોક્ષરૂપ ધ્યેયને પ્રાસ કરે છે.

આવા પરમ શુદ્ધ આત્માને લઈ આ પદ લખાયેલ છે. વસંતત્રણતું સર્વત્રણતું રાજી છે. તેનાં આગમનથી સૂચિનો આનંદ અવાનીય હોય છે તેમ જ્ઞાનવિભુ ચેતનની ૫ એવી જ દશા થાય છે. તેથી આનંદની મસ્તીમાં મસ્ત કવિ ‘વસંત રાગ’ માં કહે છે:-

તુમ જ્ઞાન વિભો ફૂલી વસંત।
મન મધુકર હી સુખ સો વસંત... ॥તુમ॥૧॥

આત્મામાં બધી ઝતુઓ આવે છે. શ્રીભ્ર કાળમાં પ્રતિકૂળતાથી આત્મા સંતસ થાય છે. શિશિર ઝતુમાં આત્મા સ્વભાવમાં સ્થિરતા ધાર કરે છે. વર્ષાઝતુમાં સદગુરુનો યોગ થતાં ગુરુકૃપાની વર્ષા થાય છે, તથા આત્મવા પ્રવાહમાં સ્નાન કરી સ્વચ્છ બને છે. શ્રીભ્રમાં સૂક્ષ્માઈ ગયેલો આત્મા વર્ષામાં વિષાદ મુક્ત બને છે. શરદઝતુમાં સુસ્તી ઉડાડી આત્મભાવોમાં શુરતા સાધે છે. ભૌતિક દુનિયાની ગરમીથી મુક્ત બની, અંતર્મુખટણી વડે અંદરની શીતળતા અનુભવે છે. પાનખરમાં અનંત-અનંત કર્માની નિર્જરા કરી કર્મરૂપી પાંદડાં ખરી પડે છે અને પછી વસંત આવતાં તો સદગું સુમનો ખીલી આખા વાતાવર ને મધમધાયમાન બનાવે છે. એવા આનંદભર્યા વાતાવર માં મન ભ્રમર ૫ આજ સુધી બહાર જ ફરતો હતો ૫ હવે સદગું સુમને સ્થિર થઈ તેની સુગંધમાં તથા રસમાં ઓતપ્રોત થઈ ગયો છે.

આ વાતને બીજી દર્શિથી વિચારતાં આત્માને જ્યાં સુધી બીજ જ્ઞાનની પ્રાસિ થઈ નથી ત્યાં સુધી તેની દર્શિ અંતર્મુખ બનતી નથી. એટલે હે માનવ ! હૃદયરૂપ ધરતી પર સમ્યક્ભીજનું રોપ॥ સદગુરુના જ્ઞાન આદિત્યનો પ્રકાશ પ્રાસ થતાં થાય છે. ત્યારબાદ તેને પ્રભુભક્તિનું પા॥ સિંચવામાં આવે છે. તેમજ સત્સંગની હવા આવતાં એ બીજ અંકૃતિ થઈ ઉપર આવે છે. તેનું વાવેતર આત્માએ સ્વયં કરવાનું છે. તેમાં શાસ્ત્ર, સ્વાધ્યાય, વાંચન, ચિંતન, મનનનું ખાતર પડતા ઝડપી બીજમાંથી એક મોટું ચારિત્રરૂપ વટવૃક્ષ બની જાય છે. જેમ કહ્યું છે,:-

મૂલાઉ ખંધપ્પભવો દુમસ્સ, ખંધાઉ પચ્છા સમુવિંતિ સાહા।

સાહપ્પસાહા વિરુહંતિ પત્તા, તાઓસિ પુષ્ણ ચ કલં રસો ય॥

જેમ વૃક્ષના મૂળમાંથી સ્કંધનો જન્મ થાય છે. સ્કંધમાંથી શાખા ઉદ્ભવે છે અને શાખાઓમાંથી પાન ઉત્પન્ન થાય છે અને ત્યારપણી પુષ્પ, ફળ અને રસ ઉત્પન્ન થાય છે તેમ ચારિત્રના વૃક્ષ પર ગુ॥નાં પાન (આચારનાં) આવે છે. દેશવિરતિ, સર્વવિરતિની કળીઓ ખીલે છે તેમાંથી દશ યતિધર્મોના ફૂલ ખીલે છે. જેમાંથી મોક્ષ સુખને આપનાર એવા મિશ્ર સુસ્વાદુ યથાખ્યાત ચારિત્રથી જ્ઞાન, દર્શન, સુખ, વીર્ય અને ચારિત્રરૂપ ફળ લાગે છે. આ ઉત્તમોત્તમ ફળના આસ્વાદનમાં આત્મા મહ્સ્ત બની જાય છે.

જેમ વસંતઋતુ સર્વઋતુઓનો રાજ છે તેમ યથાખ્યાત ચારિત્ર સર્વ ચારિત્રનો રાજ છે. આ સ્થિતિએ પણોચતાં દ્રવ્યમનનો સંબંધ છૂટી જાય છે અને ભાવમન આત્મવૈભવનાં ઉત્તમ પુષ્પ પર બેસી તેમાંથી રસચુસી સ્થિરતાને પ્રાસ કરતો સુખાનંદ પામે છે.

કવિ આત્મપ્રભુને કહે છે, હે વિભો ! તમારી જ્ઞાન વસંત ખીલી છે. આપના સત્સંગે આપના ભક્તની પ॥ એવી વસંત ખીલે તથા આપનો આ ભક્ત સ્વરૂપાનંદ પામે જેથી મારો મન ભ્રમર ત્યાં જ સુખવાસ કરી શકે. આ પ્રકારની અંતરભાવના કવિની છે.

કવિ આ પદની બીજી કરીમાં કહે છે કે:-

દિન બડે ભયે વૈરાગભાવ, મિથ્યામતિ રજનીકો ઘટાવ... ॥તુમ॥૨॥

વસંતઋતુ આવે એટલે વાતાવર॥માં આનંદનું મોજું ફરી વળે છે તથા સુખ ને આનંદ વ્યાપી જાય છે. સામાન્ય નિયમ એવો છે કે હૃદયના દિવસો લાંબા હોય ને સુખના દિવસો ટૂંકા લાગે. પ॥ એ તો માનસિક સ્થિતિની અસરને કાર॥ એવું લાગે છે પ॥ અહીં તો વિપરીત દશા થાય છે. વસંતઋતુ પછી દિવસ મોટો થતો જાય છે અને રાત્રી ઘટતી જાય છે તેમ આત્મ આંગ॥માં વૈરાગ્યની વસંત આવતાં આત્મ સ્થિરતા વધતી જાય છે અને વૈરાગ્યની વૃદ્ધિ થતી જાય છે.

અહીં વૈરાગ્યભાવને દિન કહ્યો છે કાર॥કે વૈરાગ્યભાવ સાથે જ્ઞાન હોય છે. જો જ્ઞાનગર્ભિત વૈરાગ્ય હોય તો વૈરાગ્યની વૃદ્ધિ સાથે સાથે જ્ઞાનની પ॥ વૃદ્ધિ થતી જાય છે. જ્ઞાનને જ્ઞાનીઓએ પ્રકાશરૂપ કહ્યું છે. માટે વૈરાગ્યભાવને દિવસ કહ્યો છે. વૈરાગ્યની વૃદ્ધિ થતાં જ્ઞાનની વૃદ્ધિ થતી જાય છે. તેથી દિવસ મોટો કહ્યો છે. સમ્યક્જ્ઞાન થતાં મિથ્યાજ્ઞાન ઘટતું જાય છે. મિથ્યાત્વને અજ્ઞાન કહી શકાય. અર્થાત् અજ્ઞાન અંધકારરૂપ હોવાથી રાત્રી સાથે સરખાવ્યું છે. મિથ્યામતિ એટલે ઊલદું જ્ઞાન. દર્શિ ઊલટી તે સુલાટી થતાં પદાર્થમાં પરભાવ હતો તે સ્વભાવ તરફ ઢળી ગયો એ દશા આવતાં અંતર આંગ॥માં વસંત ખીલે છે. હવે તેને રસ્તો સાફ સાફ દેખાય છે. સત્ય સમજાતાં ફઠાગહ, પૂર્વગહ, દૂરાગહ દૂર થઈ જાય છે. સમ્યક્જ્ઞાનની વૃદ્ધિ થતાં અહિંસા, સંયમ, તપ, ત્યાગની પ॥ વૃદ્ધિ થાય છે.

કવિ આ પદની બીજી કરીમાં કહે છે:-

બહુ ફૂલી ફલી સુરુચિ વેલ, ગ્યાતા જન સમતા સંગ કેલ... ॥ તુમ ॥૩॥

આત્મ ઉધાનમાં જ્ઞાન વસંત આવતાં, સુરુચિ વેલ પ॥ વધતાંની સાથે વિસ્તાર પામવા લાગી છે. જેમ વસંતઋતુમાં દરેક જ્ઞાતની વનરાઈમાં ઘરમૂળથી ફેરફાર થઈ જાય છે તેમ સુરુચિ વેલ પ॥ વૃદ્ધિભાવને પામતી જાય છે. રુચિ એટલે ઈચ્છા. ઈચ્છાનું ઉદ્ભવ સ્થાન મન છે. મોહને કાર॥ જીવને ઈચ્છા થાય છે. પ॥ વૈરાગ્ય આવતાં ઈચ્છા મોહું ફેરવે છે. આજ સુધી ભોગ-વિલાસમાં તથા તેને યોગ્ય સાધનો બેગા કરવાનું મન થતું હતું તે હવે સ્વાધ્યાય, સેવા, સત્સંગ, તપ, જ્ઞાનારાધના વગેરે તરફ મન

વળે છે. તેમજ ધાર્મિક કાર્યોમાં રસની વૃદ્ધિ થતી જાય છે. આમ સુરુચિરૂપી વેલડી ફાલી ફૂલી છે. સુરુચિયુક્ત માનવ દેવ, ગુરુ, ધર્મની સેવામાં લાગી જાય છે. અવસર મળતાં તૈયાર જ રહે છે. ને સેવાપ્રતનું પાલન કરે છે. ધાર્મિક કિયા-અનુષ્ઠાનો વડે તેમને સુરુચિ જાગી છે તેમ જાઈ શકાય છે. શાનવસંતને કાર્ય શાની પુરુષો સમતાનો સંગ કરે છે. તથા સમભાવમાં અનુરક્ત રહે છે. જેથી ઉદ્વેગનો અંત આવે છે. સમતામાં શુરતા સાધે છે. બાધ કિયામાં જગ્યાતિ આવે છે. તેના બાધ જીવનમાં પરિવર્તન જોવામાં આવે છે. જેની શાનવસંત ખીલી છે તેનું જીવન કેવું છે તે બતાવતા કવિ ચોથી કરીમાં કહે છે:-

જાનત બાની પિક મધુરરૂપ, સુર નર પશુ 'આનંદઘનત્ત સ્વરૂપ... ॥ તુમ

॥૪॥

એક એક ઋતુની વિશેષતા હોય છે. તેમ વસંતऋતુ આવતાં કોયલનો ટહુકાર સંભળાય છે ૫॥ નર કોયલને સંસ્કૃતમાં 'પિક' કહે છે. વસંતऋતુમાં નર કોયલનો સ્વર અતિ મધુર જાઈ છે. જંગલમાં એનો સુર શાંતિનો અનુભવ કરાવે છે. એ રીતે સર્વજ્ઞ પરમાત્માના સત્તસંગશી તથા તેમની અતિમધુર વાઈ સાંભળતાં દેવ, મનુષ્ય તથા તિર્યચો સહજાનંદને પ્રાસ કરે છે.

અહીં સર્વજ્ઞની સુમધુરવાઈ સાંભળવાનું સૌભાગ્ય દેવ, માનવ તથા પશુઓને બતાવ્યું છે કાર્યક્રમાં નારકી તો પોતાનું કોત્ર છોડી માનવલોકમાં આવી શકતા નથી. વળી ચોથા-પાંચમાં ગુણસ્થાનકથી આગળ વધવાની ક્ષમતા ૫॥ માનવની છે માટે દેવ-માનવ અને પશુઓ સર્વજ્ઞની વાઈ સાંભળી આત્મભાવોમાં મસ્ત બની આનંદ સ્વરૂપને ધાર॥ કરે છે. જડરૂપ કર્માની બિજ્ઞનતા થતાં આત્મગુણમાં એકતા સધાય છે. અનંતજ્ઞાનમાં સર્વ જ્ઞેય પ્રકાશે છે. અનંતજ્ઞાન દર્શનને પ્રગટ કરી, આનંદમયદશાને ધાર॥ કરે છે. આ દશાને કાર્ય જ ચેતનને ઉર આંગાઈ શાનવસંત ખીલે છે. શાનવિભુની વસંતપૂર બહાર ખીલતાં ચેતન તેમાં કિલ્લોલ કરે છે.

આ પદમાં આત્મ સાક્ષાત્કાર થતાં જીવની દશા કેવી બદલાય છે તે બતાવવામાં આવ્યું છે. રુચિ અનુયાયી વીર્ય પ્રમાઈ આત્મજ્ઞાનની રુચિ પ્રગટતાં આત્મજ્ઞાન ખીલે છે. આ પદમાં કવિની કલ્પનાની મૌલિકતા

અને અભિનવતાના દર્શન થાય છે. કવિના રૂપકો કેવાં અર્થગંભીર હોય છે તે આવાં રૂપક કાવ્યો પરથી સમજ શકાય છે.

૫૬-૧૦૮

"તજ મન હર વિમુખન કો સંગ"

જેમ॥ આધ્યાત્મરસનું પાન કર્યું છે અને કરાવ્યું છે એવા શ્રી આનંદજ્ઞ મહારાજે બિજ્ઞ બિજ્ઞ દ્વિજ્ઞાનથી બિજ્ઞ પ્રકારે ૫૮ રચના કરી છે. ક્યાંય વ્યવહાર શુદ્ધિનાં સોપાન ચડવા સંકેત કર્યો છે તો ક્યાંક તેમના પદોમાં અધ્યાત્મરસ ભર્યો છે. કોઈ સ્થાને જીવની સ્વચ્છંતાની વાતો છે તો વળી ક્યાંક ગુરુઆજ્ઞા અને ગુરુરૂપાની વાતો કરી છે. ધર્મ તથા ધર્મશ્રદ્ધા, વ્યવહારધર્મ તથા નિશ્ચયધર્મ રહ્યસ્યના બેદ ખોલી નાખ્યાં

છે. મતાવલંબીની માન્યતાથી તથા તેની સંગતિથી દૂર રહેવા જેમ 'મા॥ બાળકને હિતશિક્ષા આપે છે એ રીતે કવિએ આ પદ દ્વારા સાચી સમજ॥ આપી છે. પ્રસ્તુત પદના કતૃત્વ વિશે ચર્ચા થયેલી છે. આ પદની રચના શ્રી આનંદધનજીની નથી તેમ કેટલાક માને છે તો કોઈક કહે છે આ રચના તેમની છે. પં. ગંભીરવિજ્યજીએ લખાયેલ કૃતિમાં જ॥ાયું છે કે આ પદ સૂરદાસનું છે. અની કૃતિ રચના અને શૈલી જોતાં એ આનંદધનજીનું હોય તેમ જ॥તું નથી.

ધ॥ાં માનવો પોતાના પંથના આગઢી હોય છે. તેઓ અન્યપંથીઓનો પરિચય કરવા તૈયાર નથી. તેઓ વ્યાવહારિક સંબંધોથી દૂર રહેવા ભાગે છે. ધર્મપંથના આગઢી ધર્મનેતાઓ પોતાના અનુયાયી બીજે ચાલ્યા ન જાય માટે તેને પ॥ અન્યધર્મ પ્રત્યે દેખભાવના શીખવવામાં આવે છે. કોઈ વિરલા હોય છે કે જે ધર્મ તથા તે સંબંધી કિયાઓનું ઊંડા॥થી ચિંતન કરી, રહ્યશ્વશોધન કરી, સત્યધર્મની શ્રદ્ધા કરે. મોટાભાગના લોકો વિતંડાવાદમાં ફસાઈ જાય છે. તેથી દરેક પ્રા॥ી બાધ્ય વ્યવહારમાં પરિચય કરવો તો પ॥ કેવી વ્યક્તિ સાથે કરવો તેના પર સામાન્ય નજર નાખી છે. કહેવત છે કે 'જેવો સંગ તેવો રંગ॥ ધર્મી મા॥સ અધર્માનો સંગ કરે તો વધારે સમય ટકી શકે નહીં.

કવિ કહે છે, સારી વૃત્તિવાળા તથા ચારિત્રશીલ વ્યક્તિનો પરિચય કરવાથી દશા પરિવર્તન પામે છે. વાસ્તવિક ધર્મને સમજનારા આનંદધનજી, સુરદાસ, રૈદાસ વગેરે સંતોષે ધર્મપંથ છોડ્યો નથી પરંતુ ધર્મમાં સત્યના દર્શન કર્યા છે. સાચા ધર્મત્વાને સાંપ્રદાયિક સંકુચિતતા ન હોય. જેમ વસ્ત્ર તથા શરીર જુદાં છે. તેમ સાચો જ્ઞાની ધાર્મિક કિયા કરતો હોવા છતાં તે કિયાના આગહને સેવતો નથી. કવિએ આ પદમાં સાંપ્રદાયિક ભાવનાથી મુક્ત થવા ઉદ્ભોધન કર્યું છે.

તજ મન હરવિમુખનકો સંગ

જાકે સંગ કુબુદ્ધિ ઉપજત હૈ, પડત ભજનમે ભંગ... ॥ભજ ॥૧॥

કવિએ અહીં મન સાથે વાર્તાલાપ કર્યો છે. તેઓ કહે છે, હે મન ! જેની સોબત હરિ, રામ, રહિમ કે કૃ॥થી દૂર રાખે તેનો સંગ કદી પ॥ ન કરવો. હરિ એટલે શંકર, શંકરને ભોળાનાથ પ॥ કહેવાય છે. એ ભોળાનાથની

જે લોકો શ્રદ્ધા-ભક્તિ કરતાં ન હોય પ॥ તેનાથી પરાજામુખ રહેતા હોય તેનો સંગ છોડી દેજે. જેમ દર્પ॥ સ્વચ્છ છે છતાં તેની સામે જેવા રંગનો પડદો આવે તેવું સ્વરૂપ ધાર॥ કરે છે પ॥ વાસ્તવમાં અરીસો તેવો બની જતો નથી તેમ માનવમન પ॥ જેના જેના સંગે રહે છે તેવાં તેવાં રૂપ તે ધાર॥ કરે છે. પ્રભુ પ્રત્યેની અશ્રદ્ધા રાખનાર સંગથી કુબુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે. અને કુબુદ્ધિને કાર॥ પ્રભુ ભજનમાં ભંગ પડે છે. શ્રદ્ધામાં શિથિલતા આવે છે. મન અસ્થિરતાને પામતાં ડહોળાયેલ પા॥ી જેવી સ્થિતિ ધાર॥ કરે છે. માનવ ભજન વડે ભગવાન સાથે મનનાં તાર જોડી દે છે અને વાતો કરે છે. બણાર ભટકતું મન પ્રભુ ભજનમાં પ્રભુમય બની જાય છે. છેવટે ભગવાન અને ભક્તની એકત્તા સધાય છે. કુસંગથી ભક્તિનું સ્થાન નિંદા ગ્રહ॥ કરે છે.

કવિ આ પદની બીજી કરીમાં કહે છે, :-

કહા ભયો પય પાન પિલાવત વિષ ન તજે ભુયંગ;

ખરકું કહા અરગજા લેપન, મરકટ ભૂષણ અંગ... ॥ભજ ॥૨॥

આ પદમાં કવિએ સત્સંગતિ ઉપર વિશેષ લ "ય ખેચ્યું છે. વળી એક વાત નિર્વિવાદ છે કે સારી અસર થતાં વાર લાગે છે પરંતુ ખરાબ અસર જલદી થાય છે. દુર્જનના સંગથી સજજન પ॥ દુર્જનમાં ખતવાય છે. જેમ બગલાને સાથે હંસ બેસે તો હંસની ગ॥તરી બગલામાં થાય છે. ખરાબ મા॥સ જલદી સુધરતો નથી. પ॥ તેની સોબતની અસર બીજાને થયા વિના રહેતી નથી.

જેમ લસ॥ના છોડના મૂળમાં કસ્તુરીનું ખાતર નાખી, ગુલાબ જળથી સિંચવામાં આવે તો પ॥ લસ॥ સુગંધી બની જતું નથી. દુંગળીના છોડને શીતળ ચંદન મિશ્રિત જળ સિંચન કરવાથી તેની તીખાશ કે ગરમી ઓછી થતી નથી. તેવી રીતે દુર્જનોના સંગમાં સજજનો રહે તો ઓંકંદરે દુર્જન પોતાની વૃત્તિનો ત્યાગ કરી શકતા નથી તેથી કવિ આનંદધનજી કહે છે, 'સર્પને ગમે તેટલા કચોળા ભરી ભરીને દૂધપાન કરાવો તો પ॥ શું થાય ? શું એ પોતાના ઝેરને ઓકી નાખશે ? તમે ગવેઢાના શરીર પર કેસર ચંદનનું વિલેપન કરો તો એનામાં કંદિપ॥ પવિત્રતા આવવાની

નથી. એ તો તરત જ ઉકરડામાં જઈ આળોટશે તથા મોટે મોટે ભૂકશે. અરે તેને ખેંચીને રાખતાં આ ગધેડો ખેંચનારને પ ઉકરડા ભેગો કરે છે. વાંદરાને ઘરેંાં પહેરાવવામાં આવે તેનો શું અર્થ? જો એના લાથ પહોંચશે તો નવલભા લારને પ તોડી-તોડી ફેકી દેશે. એજ પ્રમાણ ધર્મ તરફ સહાનુભૂતિ કે પ્રેમ વગરના પ્રાર્થી તરફ તમે ગમે તેટલી લાગાર્થી બતાવો અને તેને મીઠા શબ્દોથી વધાવી લો પ એ સર્વ મર્કટને ઘરેંાં પહેરાવવા જેવું છે. એમાં કાંઈ સાર ન નીકળે. આવું દુષ્પરિયામ જેના નિમિત્તે આવે તેનો સંગ વર્જય છે. !

બીજી દિલ્લિએ વિચારીએ તો ચેતનને જડ-પુદ્ગલનો સંગ કરવો કોઈપ રીતે યોગ્ય નથી. જડ સંગે જડવત બની જાય છે અને જડના ભાવે ખપી જાય છે. માટે જ કવિ કહે છે, પુદ્ગલનો સંગ છોડી તું તારી વૃત્તિને વિલુમાં છોડી દે અને અંતમુખ્યવૃત્તિ બનાવી દે. જેણી આ દિલ્લિ બનાવી છે તેનો સંગ યોગ્ય ગાર્ય છે.

કવિ ત્રીજી કરીમાં કહે છે:-

કૌવાકું કાહા કપૂર ચુગાવત, શાન નાહાવત ગંગ;
જ્યું પાષાઙ્ગ બાંગ નહિ ભેદત, પીતો ભયો નિષંગ;
'આનંદઘનજી વે હે કાલી કંબલ, ચઢત ન દૂજો રંગ...ભજ ॥ ૩ ॥'

કાગડાને કપૂરના ટુકડા ખવરાવે તો શું? કપૂર ખાવાથી કાગડો ભાંસ પર બેસી માંસ ખાવાના પોતાના સ્વભાવને છોડતો નથી. કુતરાને ગંગા નદીમાં સ્નાન કરાવવાથી તેનાં ભવોભવના પાપ ધોવાઈ જતાં નથી. વળી કવિ કહે છે. કે તીર વડે મોટી શીલાને ભેદી શકતી નથી. ઉલટાનું ભાથું પીળું પડી જાય છે. એ પ્રમાણ ખરાબ સ્વભાવવાળા માર્દોને ગમે તેટલું કરવામાં આવે તો પ પોતાની ખરાબી છોડતાં નથી. એવો દુર્જન રંગ છે તેથી આનંદઘન પ્રભુ! કહે છે, હે મન! કાળા મનનાં માનવને ગમે તેટલું કહેવામાં આવે તો પ તે પોતાનો કાળો રંગ છોડતો નથી અર્થાત્ કાળા કામ છોડતા નથી. તેને કાળો રંગ એવો ગાઢ લાગી ગયો હોય છે કે તે રંગ ઉપર બીજો રંગ ચડી શકતો નથી.

કવિ કાગ પ કહે છે:-

"જેના મનડા મેલાં ને તનડાં ધોળા રે સંગત એની છોડ જો રે"

મનના મેલા અને માયાવી, કાળા કામ કરી ધન એકંકું કરનારા કદી પવિત્ર બની શકતા નથી. એવા માર્દોને ખુદ પરમાત્માનો ભેટો થાય તો પ તે પોતાનો કાળો રંગ છોડતો નથી. જેમકે કાલસૌરિક કસાઈ, કપિલાદાસી બધાં પ્રભુનાં સમયમાં થયા પ પરમાત્માને પામી શક્યા નહીં.

કવિ કહે છે, આવાં પાપાચરાર કરનાર પાપી આત્માનો સંગ કરવાથી તું તારા આત્મપ્રભુનું ભજન તો કરી શકીશ નહીં પ તારું મન ચંચળતા ધાર કરશે અને ભજનમાં ભંગ પડશે. માટે આત્મ આરાધકે સત્પુરુષનો સંગ કરવો. તેનાં વિચારો તથા તેની આશાનુસાર કાર્ય કરવું. તેમનાં બતાવેલ પરમ પવિત્ર પાવન પંથે પ્રયાર કરવું જેથી પોતાનામાં પરમાત્માબાવનાં દર્શન કરી શકાય છે. આત્માએ પુદ્ગલધર્મી કર્મનો સંગ છોડી સત્સ્વરૂપી આત્માનો સંગ કરવો જોઈએ.

ચેતના! ચેતનને પ એ જ વાત કહેવા માગે છે. કુમતિ, કુબુદ્ધિ તો દુર્જન છે. તેનાં સંગે ચેતનને સંસાર પરિભ્રમ કરવું પડે છે. તે તો સુધરશે નહીં પ ચેતનને બગાડે છે. માટે સુમતિ, સમતા અને શુદ્ધચેતનાના સંગે શુદ્ધત્વને પ્રગટ કરે છે. તેથી ચેતના, ચેતનને સત્સંગ ગતિ તરફ લઈ જાય છે.

આ પદમાં કવિ આનંદઘનજીએ દુર્જનોની સંગત છોડવા ઉપર અને સંતોનો સમાગમ કરવા ઉપર ભાર મૂક્યો છે.

કવિએ આ પદની પહેલી કરીમાં જે ભાવબ્યક્ત કર્યો છે. તેના અનુસંધાનમાં બીજી અને ત્રીજી કરીમાં માત્ર દિલ્લાંતો આપ્યાં છે. દિલ્લાંતો સચોટ છે. હૃદયમાં વસી જાય એવાં છે. આ પદમાં 'હર' શબ્દ પ્રયોજયો છે તે ઉપરથી તથા બીજી-ત્રીજી કરીનાં ભાવ કે વિચારનો વિકાસ નથી એટલે પ કદાચ એમ મનાયું હોય કે આ પદ આનંદઘનજીનું ન પ હોય કારારું આનંદઘનજીનાં પદોમાં પ્રત્યેક કરીમાં એ ભાવ અથવા વિચારનો વિકાસ હોય છે. અલબત્ત આ પદમાં ભાષાની લદ આનંદઘનજીની છે એ સ્પષ્ટ જ ગાર્ય છે. વળી સત્યતાત્વને પામ્યા પછી સાધકનાં હૃદયમાંથી

અનુભવ રસ - ૨

માન્યતાનો આગણ છૂટી જાય છે. એટલે તેઓ શબ્દની મારા-મારીમાં જતાં નથી. તેની સામે 'હરા' શબ્દ આવે કે 'અરા' આવે. શિવ શબ્દ આવે કે સિદ્ધ આવે. દરેકમાં તેને પ્રભુત્વના દર્શન થાય છે. એટલે આ પદ વિષે ચાલી આવતી પરંપરાનુસાર આનંદઘનજીનું છે તેમ માની શકાય છે.

અનુભવ રસ - ૨

અનુભવ રસ - ૨

૨૨૮	અનુભવ રસ - ૨	૨૫૭	૨૫૦
૨૩૧		૨૫૮	૨૫૨
૨૩૩		૨૬૧	૨૫૮
૨૩૫		૨૬૩	૨૫૦
૨૩૭		૨૬૪	૨૬૨
૨૩૯		૨૬૭	૨૬૪
૨૪૧		૨૬૮	૨૬૬
૨૪૩		૨૭૧	૨૬૮
૨૪૪		૨૭૩	૨૭૦
૨૪૬		૨૭૪	૨૭૨
૨૪૭		૨૭૭	૨૭૪
૨૪૮		૨૭૮	૨૭૬
૨૪૯			૨૭૮

અનુભવ રસ - ૨

૨૮૧	૨૮૦	૩૧૧	૩૦૮
૨૮૩	૨૮૨	૩૧૩	૩૧૦
૨૮૫	૨૮૪	૩૧૪	૩૧૨
૨૮૭	૨૮૫		૩૧૪
૨૮૮	૨૮૮		
૨૯૧	૨૯૦		
૨૯૩	૨૯૨		
૨૯૫	૨૯૪		
૨૯૭	૨૯૫		
૨૯૮	૨૯૮		
૨૯૯	૨૯૦		
૨૧૩	૨૯૨		
૨૧૪	૨૯૪		
૨૧૭	૨૯૫		
૨૧૮	૨૯૮		
૨૧૯	૨૯૦		
૨૧૩	૨૯૨		
૨૧૪	૨૯૪		
૨૧૭	૨૯૫		
૨૧૮	૨૯૮		
૨૧૯	૨૯૦		
૨૧૩	૨૯૨		
૨૧૪	૨૯૪		
૨૧૭	૨૯૫		
૨૧૮	૨૯૮		
૨૧૯	૨૯૦		
૨૧૩	૨૯૨		
૨૧૪	૨૯૪		
૨૧૭	૨૯૫		
૨૧૮	૨૯૮		
૨૧૯	૨૯૦		
૩૦૧	૩૦૦	૫૬ાધિકારીઓ	
૩૦૩	૩૦૨	શ્રી મગનલાલ હરિલાલ દોશી	દ્રસ્તી પ્રમુખ
૩૦૪	૩૦૪	શ્રી પ્રાઈલાલ રામજી શેઠ	દ્રસ્તી ઉપપ્રમુખ
૩૦૭	૩૦૬	શ્રી પ્રજલાલ કપૂરચંદ ગાંધી	દ્રસ્તી માનદ્મત્તી
૩૦૮		શ્રી ગિરજશંકર ઉમિયાશંકર મહેતા	દ્રસ્તી
		શ્રી મનફરલાલ ચુનિલાલ શાહ	દ્રસ્તી
		શ્રી કાંતિલાલ કેશવલાલ શેઠ	દ્રસ્તી
		શ્રી ધીરજલાલ મોરારજી અજમેરા	દ્રસ્તી

પદાધિકારીઓ

શ્રી મગનલાલ હરિલાલ દોશી	દ્રસ્તી પ્રમુખ
શ્રી પ્રાઈલાલ રામજી શેઠ	દ્રસ્તી ઉપપ્રમુખ
શ્રી પ્રજલાલ કપૂરચંદ ગાંધી	દ્રસ્તી માનદ્મત્તી
શ્રી ગિરજશંકર ઉમિયાશંકર મહેતા	દ્રસ્તી
શ્રી મનફરલાલ ચુનિલાલ શાહ	દ્રસ્તી
શ્રી કાંતિલાલ કેશવલાલ શેઠ	દ્રસ્તી
શ્રી ધીરજલાલ મોરારજી અજમેરા	દ્રસ્તી

શ્રી શિક્ષણ ગોરધનદાસ બદામી

ટ્રસ્ટી

: માન્દુ મંત્રી :

શ્રી ગુરુવંતરાય માધવલાલ બરવાળિયા

શ્રી દીનેશભાઈ અનોપચંદ ભાયામી

શ્રી અભિલ ભારતીય સ્થાનકવાસી જૈન કોન્ફરન્સ

: મુંબઈ :